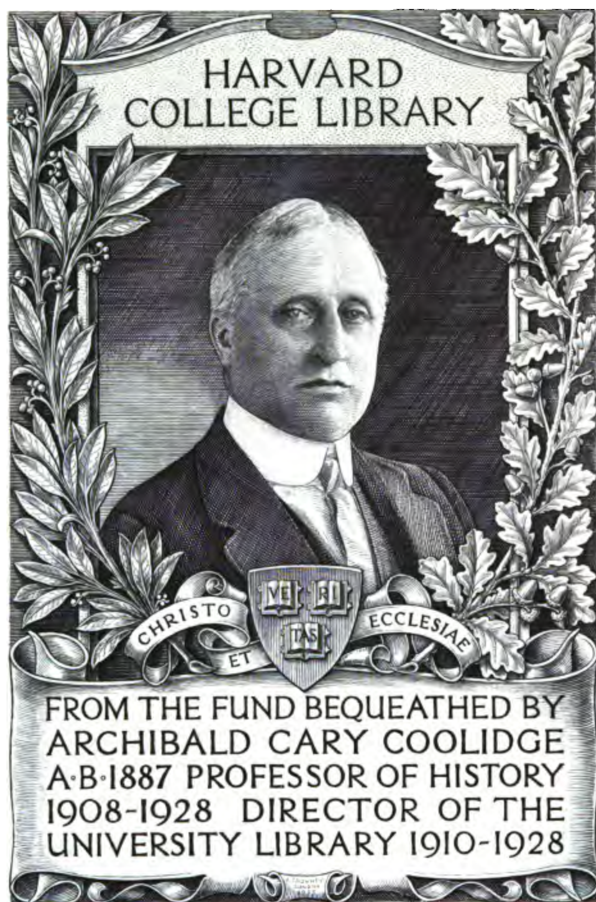

HARVARD
COLLEGE LIBRARY
CHRISTO
ET
ECCLESIAE
VE RI
TAS
FROM THE FUND BEQUEATHED BY
ARCHIBALD CARY COOLIDGE
A·B·1887 PROFESSOR OF HISTORY
1908-1928 DIRECTOR OF THE
UNIVERSITY LIBRARY 1910-1928

Srpska Kraljevska Akademija
Glas
XIII i XIV

Branko Radičević
Prilog istoriji nove srpske Književnosti
v
Svet. Vulović
Beograd 1889

Serbian Royal Academy
Glas (the voice) XIII & XIV
Branko Radičević,
a study towards a history of modern Serbian literature
Svet. Vulović
Belgrad 1889

(Serbo - Croatian)

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XIII

Branko Radičević

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

од

Свет. Вуловић

У БЕОГРАДУ

У крал. српској државној штампарији

1889

Belgrade, Servia — Srpska kraljevska akademija.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XIII

О

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ОД

СВЕТ. ВУЛОВИЋА

Svet. Vulović.

У БЕОГРАДУ

У краљ. српској државној штампарији

1889

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

(1824 † 1853)

I. Поглед на поезију нове српске књижевности до Бранка Радичевића.

II. Живот Бранков.

III. Поезија Бранкова.

IV. Поглед на поезију нове српске књижевности после Бранка.

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

(ЧИТАНО У СВЕЧАНОЈ СЕДНИЦИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА 21-ог ФЕВРУАРА 1888 ГОДИНЕ).

I.

Кад се са ширега по̏гледа по̀гледа сва књижевна поезија нове српске књижевности, чини ми се да се у њој виде само два главна периода: период до Бранка Радичевића и период од Бранка Радичевића. Сва књижевна поезија до Бранка чини ми се само — покушај, да се створи права уметничка песма. У песама тога првога периода уметнички је облик или противан облику народне песме и духу народнога језика, или је копија туђинских облика, или је просто подражавање народној песми, и то готово само епској песми. Уметничка пак песма не развија се само из народне песме, још мање из само једне врсте њене. Она постаје потпуним познањем свега народнога одабранијега и савршенијега говора — тако рећи народнога књижевнога говора — и познањем песничкога духа народног. Кад се из тога одабранијега народнога говора — из свију врста народних песама, прича, пословица, узречица, здравица, загонетака и т. д. — изберу и прикупе најлепши и најразноврснији облици;

кад се ти облици угладе и дотерају према законима о уметности и саставе у нове, сложеније и савршеније, облике; кад се ти нови облици још по нешто саставе с најсроднијим и најлепшим туђинским облицима; кад се све то задахне песничким духом народним и оживи творачком снагом потпуно сувремено образованог песника: — онда настаје права уметничка песма. Таке песме није било, није ни могло бити, пре Бранка.

То је једно.

Друго: нема сумње, да је на Бранка, мање-више утицала сва ранија поезија нове српске књижевности. Најстарије су песме Бранкове од 1843 и 1844 године, а њих не раставља од првих песама нове српске књижевности више од педесет година. То није никакав размак за нејаку нову српску књижевност. Како пак стара српско-словенска књижевност нема никаке књижевне поезије, камо ли таке која би на читање, више мамила но поезија нове српске књижевности; како је свима песницима поезија главна и оајмилија младачка лектира; — то је слободно претпоставити, да је сву књижевну поезију српску од Алексија Везилића до 1843 г. могао Бранко прочитати још као карловачки гимназиста. Али да је та поезија и доиста била Бранку добро позната, сведоче саме песме његове.

И оно прво и ово друго поставља ми дужност, да у овој расправи о животу и раду Бранкову покажем најпре слику књижевне српске поезије до Бранка. Она не би била овде залишна ни онда, кад би се показало да није тачна ова моја деоба књижевне српске поезије на два периода.

15. Марта 1837. године преминуо је у Горњем Карловцу први признати песник нове српске књижевности, владика *Лукијан Мушицки*,

— «Угаси се најсветлија звезда Књижества и Словесности Сербске. — Умукну сладки глас небесни пјесама» — тако објави његову смрт ондашња српска књига[1].

Мушицки се родио у селу Темерину у Бачкој 27. Јануара 1777. Животопис његов читају српска деца у својим школским књижицама већ од пре четрдесет година[2].

Учен човек, велики родољуб, неуморан радник, права песничка душа — то је био Мушицки. Кад се ка овоме дода његов високи положај, онда се лако може разумети његов утицај у новој српској књижевности. Прве словенисте овога века, Добровски, Копитар, Шафарик и други, њему се обраћају и преко њега разбирају за српски народ и српски језик. «Отац новије српске књижевности»[3], Вук, и сви скоро знатнији покретачи и оснивачи њени, његови су храњеници, ђаци и пријатељи. Кроз четири десетине те књижевности (од 1810 до 1850) његово се име у њој највише чује и с највећом поштом изговара.

[1] Серб. Нар. Листъ 1837 г. бр. XIII. — [2] Опширније су монографије о животу и раду његову: *Лукијан Мушицки*, од Ђорђа Рајковића, у *Летопису Матице Српске* књ. 120; *Животопис Лукијана Мушицког*, написао др Ђ. Мушицки, Нови Сад 1879; Лукіанъ Мушицкій, очеркъ изъ исторіи новой сербской литературы — од П. Кулаковског. — [3] Тако га прво назва Ђ. Даничић у некрологу штампаном у *Видовдану* за 1864 год.

Како је књижевни рад Мушицкога био поглавито652 песнички рад, то је и српска књига сву љубав, све што је осећала да дугује племенитом Лукијану, пренела и на песничка чеда његова. Песник Лукијан добио је већи део своје славе од славе ученога и одушевљенога патриоте Лукијана.

Знање класичних језика и љубав према класичним песницима дадоше рухо песмама Мушицкога; неутврђеност књижевнога језика српског у оно време, чин Мушицкога — који га везиваше за црквени језик — и први покрет словенистички — коме онда не могаше догледати краја ни разумети тежње песник Лукијан — дадоше тим песмама језик. Кроз онако рухо и онакав језик не могаше се видети лепота ни осетити сласт од песме, што песму песмом чини. Пре сто година штампане су песме *Алексија Везилића*[1], најстарије књижевне песме у новој српској књижевности. У њима је језик мало више српски него у Мушицкога; па опет је пријатније данас читати те песме непесника Везилића него песме песника Мушицкога, јер размер у њима није класичан већ ближи духу српскога језика. Ко хоће да постане Хорације, мора имати свој Рим — вели један наш писац[2]. Још старији трагови српске књижевне песме налазе се у једном рукопису од 1780 г.[3]; али ни ту нема класич-

[1] Краткое написаніе о спокойной жизни 1788 г. — [2] Јак. Игњатовић у *Летопису* књ. 96. — [3] Види у *Јавору* 1883 год. чланак: *Какве су се песме певале пре сто година* стр. 1399. Песме, које се овде помињу, већином су љубавне, а има и побожних и патриотских. Већином су књижевне, али има и чисто народних. Језик је оних књижевних (колико се види по почецима и насловима, који су само и наведени), као језик Доситијев или као Везилићев. По саставу рукописа види се, да су се те песме у оно време певале по градовима српским у Аустрији.

нога размера, а ни језик није толико «славено-сербски» као у Мушицкога. И Рајић, Доситије и други претходници Мушицкога имају по неку песму, али нису у класичном размеру.

Мушицки се није обзирао на оно што је пре њега било. Хтео је да буде српски Клопшток и — постао је то. Његови биографи веле, да је најрадије читао Хорација и да је његово *De arte poëtica* на памет знао. Први превод из Хорација на српском језику — вели М. Светић — био је од Мушицкога у додатку Давидовићевих *Срб. Новина*[1]. Мушицки је творац псевдокласичне песничке школе у нашој новој књижевности, творац српске *Оде*.

У својим одама Мушицки је певао српско име, српски језик, српску веру, српску слогу; одушевљавао се и одушевљавао за оно, за што је онда одушевљење најпотребније било, и — тиме се и кроз незгодну форму његових песама указала ипак његова песничка душа. У ондашњој борби за књижевни језик српски он је говорио[2], да се не треба око тога препирати, да су Вуков књижевни језик и језик Вукових противника два пута који воде истој цели и т д. Сам је радије писао «славено-сербски», и сањао је још о једном заједничком језику свију Словена; али је помагао и Вука у раду и био му пријатељ, и ако му се по некад чинило да Вук греши или да прегони. И ту му је његово песничко осећање показало истину: да је то тако питање, које ће тек будућност решити.

И данас ко чита песме Мушицкога, осећа утицај песничкога духа, и ако не осећа сласти песничкога

[1] Дѣла Јована Хаџића II. стр. 7. — [2] Види његову оду Гласъ народолюбца.

производа. Ондашњи пак образован српски читалац осећао је и то, јер беше одшколован оним правцем којим и Мушицки. За то се Мушицкоме нађе подражавалаца, нарочито код Срба угарских. Њих је било доста; и друга, трећа и четврта десетина нашега века испуњене су њиховом песмом. Велики дух, и кад удари странпутицом, има последника. А нашој новој књижевности беше суђено, да у уметничкој поезији пређе и преко псевдокласичнога ступња, на који су у своје време ступале и све нове европске књижевности.

Али на путу, на коме се сломила снага једнога Мушицкога, нису могли ни други срећно проћи. И ако се подражавало више размеру но језику Мушицкога, ипак се после њега не прослави ни један више одâр. На против лоши подражаваоци — а тих је и морало бити више — одвраћаху све више и читаоце од читања и даровитије песнике од подражавања. Ј. Игњатовић прича[1], како је у овом периоду одске поезије један песник започео своју оду овако:

Пој, музо, метрумом алкајческим!

После смрти Мушицкога све је мање његових последника. Али су у српској књижевности још дуго брујали звуци «арфе шишатовачке». Колико је од 1837 до 1857 г. било виђенијих српских песника, сваки је испевао бар по једну песму у славу Мушицкога, а дилетаната да и не помињем. Године 1855 скупљаху се у свима српским крајевима прилози за споменик песнику чистог и светлог родољубља. То је родољубље душа његове поезије, која је и преживела тело, облик његова певања.

[1] *Летопис* књ. 96, стр. 144.

Од венаца, које сувремени и познији песници српски ставише на његов гроб, најлепши је јамачно Његушев[1]:

Плач'те ви Музе, паде Геније рода!
Лица сада Србска кваси сузах вода.
Шишатовца лире струне сладкогласне
Више неће Србу родољубјем звучат',
Страшна их је Парка престригнула нама!
Виш' Аполон сина не види очима;
Храм се Србских Музах разруши на вјеки,
Увехнуше в'јенци Пастира и Пјевца;
Паде ступац снажни отеческе цркве;
Катедра је пуста, а лира пребјена,
Мушицкога нема, началника њина!
И т. д.

Тако је владику песника оплакао владика песник 5-ог Јулија 1837. Нико онда није слутио ко ће бити Његуш после десет година. Ни он сам није слутио какав ће сјајан храм, у место разрушенога, подићи у скоро он сам српским музама[2].

Поезија Мушицкога била је само лирика, и то само једна врста њена — ода. Својим моћним утицајем Мушицки је у неколико зауставио развијање

[1] Нелажный знакъ памети праху народолюбца у *Летоп.* за 1837. I. стр 34. — [2] На овом месту чини ми се да вреди споменути, што ми писа по одавно Љ. П. Ненадовић о презимену Мушицкога: «Од како се дознало, да је Мушицки старином из села Мушића (окр. ваљев. у Србији), од тога доба многи пишу његово име: *Мушићски*. Ну то није правилно, јер људи из села Мушића не зову се *Мушићски* већ *Мушићани*. Према томе после неколико година моћи ћемо, у новинама и у књигама, место *Лукијан Мушицки* наћи: *Луко Мушићанин*. За то ја мислим да је најправилније и најправедније свакога звати онако, како се сам звао и потписивао. Волтер, Молијер, Ламартин живели су и писали под тим именима, а то нису њихова него туђа имена, па њихово потомство неће ни једно словце да мења».

осталих грана поетских. Али је он писао само за изабране свога народа, за учену класу. И његови последници чињаху то исто. Маси читалачкој тога времена беше остало да од књижевне поезије чита романе, приповетке и идиле, јуначке, романтичне и легендарне спевове и разне драме. Ова радња беше већином неоригинална (преводна, компилаторска или имитаторска), беше је и врло мало, а радници њени састављаху — по ондашњем мишљењу — коло мање учених, или неучених, песника. Али се из овога кола ипак још за живота Мушицкога истичу два имена: једно с мање поште и признања — то је *Милован Видаковић*; друго, које се више штује и хвали, али коме се такође не признаје поетска ученост — то је *Сима Милутиновић*. Онај је представник романтичнога, а овај народног јуначког правца.

Милован Видаковић се родио 1780 г. у Србији у селу Неменикућама под Космајем, а умро у Пешти 29 Октобра 1841 г.[1]. Он је оснивач наше романтичне поезије. Обилат писац и после Доситија најпопуларнији српски књижевник. Романи су му писани по угледу на средовечне ритерске романе немачке и француске, а неки као да су само прерађени или преведени таки романи. Писао је највише романе, али има и три романтична спева, од којих су два о темама библиским[2]. Јавио се у књижевности 1805 г., седам година после прве оде Мушицкога. Дела су му се радо читала и још до седме десетине овога века

[1] Опширније о његову животу и раду види: његову автобиографију у *Гласнику* XXX; у Ст. Новаковића *Ист. срп. књижевности* стр. 243; Серб. Нар. Листъ 1841 г. стр. 354; М. Ђ. Милићевића *Поменик* I. 52; моју *Срп. читанку* III стр. 59. — [2] Исторіа о прекрасном Іосифу 1805 г.; Млади Товія 1825; Путъ у Єрусалимъ 1838 г.

прештампавала, а нека и после. Популаран је тако постао за то, што је први почео подмиривати књижевну потребу која се живо осећала, и што је ту потребу за дуго скоро сам и најбоље подмиривао. Поред свију мана ипак није био без песничкога дара.

Још пре Видаковића засновао је био романтични спев калуђер *Вићентије Ракић*. Родио се у Земуну 1750 г. Био је трговац; па кад му умре жена, он се 9-ог Априла 1786 г., закалуђери у ман Фенеку, где је и умро 29-ог Марта 1818 г.[1]. Писао је и многе богословске списе; а првим својим романтичним спевом јавља се оне године, које и Мушицки првом одом (1798 г.). Таких спевова има шест, од којих су пет о темама библиским. Два су превод с руског језика. Дела су му се ова радо читала, као год после и Видаковићева. Нека су прештампана и латиницом, а прештампавала су се чак до 1869 године.

Најближи последник Ракићев, а по раду вршњак Видаковићев, био је *Гаврило Ковачевић*, књиговезац земунски. Рођен 1770 г. у Иригу, умро у земунској градској болници 1 Новембра 1832. Писао је јуначке и романтичне спевове, који су се радо читали и прештампавали скоро до наших дана[2]. Најстарије му је дело од 1804 г. За њим долази:

[1] Тако вели Ђ. Рајковић у *Јавору* 1877, стр. 764, а П. Шафарик у Gesch. d. südsl. Lit. III. 325. вели: у Београду 1824 год. У Ст. Новак. *Ист. срп. књиж.* стр 208. поткрала се погрешка да је рођен 1792 год. Да је то случајна погрешка види се одмах на стр. 209, истога дела у ноти, где стоји, да му је прво дело штампано 1799 г. — [2] Пѣснъ о возмущеніи въ Сербіи и т. д. 1806; Іудіѳъ мечемъ Олоферну главу оусѣкнувши и т. д. 1808; Стихи о . . . . изображеніи . . . . на полю Косову сраженія и т. д. 1810 (до 1856 г. неколико пута прештампавано); Вѣнацъ цѣломудрія и споменъ чувствителне и чрезвичайне любови Аделайде Алпійске пастирке 1828 и т. д.

Јевтимије Поповић, рођ. 1797 г., († ?). Свршивши философске и богословске науке био учитељ у Трсту. 1832 г. отишао у Црну Гору. 1826 и 1827 год. прештампавао ћирилицом песме дубровачко-далматинских песника. Писао романтично-јуначке спевове[1].

Последњи је виђенији представник овога правца поп *Тимотије Илић*. Јавља се први пут 1827 г. Писао је романе у духу Видаковића и велики романтични спев *Касандра* у две књиге (I. 1840, II. 1850). Јунаци су овога спева из времена Александра Великога, а догађаји бивију у Азији. Језик и дикција готово као у Видаковића; тек по негде промакне који народнији стих, и ако је *Касандра* испевана народним десетаком.

После Тимотија Илића нестаје романтичнога спева. Романа и приповедака у духу Видаковића нестаје крајем пете десетине овога века, кад се јављају нови приповедачи с Богобојем Атанацковићем на челу; а прелаз чине неке приповетке Суботићеве овога времена и прве приповетке Игњатовићеве. — Што су се Видаковићеви романи и поменути романтични спевови прештампавали још у шестој и седмој десетини овога века, то је било ради још необразованога укуса масе читалачке.

Нема сумње, да је ова романтична књижевност утицала на потоњу песничку књижевност српску. Оно, што је српским песницима пете, шесте и седме десетине овога века било најмилија детињска лектира,

[1] Милошіада 1829 г.; *Свеславије или* Пантеон — у две свеске 1831 г. Његово дело Іевтай, описаніе живота Іевтая, судіе Ізраелскаго рода помиње Шаф. Gesch. d. südsl. Lit III. 395, као рукопис поред романтичних спевова Ракића, Видаковића и Ковачевића.

морало је, ма и нехотично, утицати на песничке производе њихове. Томе се утицају придруживао још и утицај савршеније западне романтике, која им је била бар у неколико младићска лектира. За то се и у песмама лирских песника пете, шесте, па и седме, десетине овога века чују још звуци налик на звуке лирских песама из Видаковићевих романа. Песма Василија Живковића *Ти плавиш зоро златна* разликује се само чистијим народним језиком и већом поетичношћу од Видаковићевих *Багрјаношарна* и *Сјајни месец иза горе*, а раставља је од њих време од скоро тридесет година[1].

Године 1826, кад је славом Мушицкога била већ запојена сва српска књижевна поезија, јавља се Сима Милутиновић. И јавља се одмах *Сербијанком*, која у четири књиге на малој дванаестини има самога ситнога текста 706 страна и која је и по песничкој вредности и по садржини најзнатније дело Симино. После *Сербијанке* Сима је издао око дванаест књига и књижица својих песама, два историска дела и повелику збирку народних српских песама[2]; осим тога по разним листовима и часописима растурене песме његове, кад би се све прикупиле, изнеле би јамачно књигу већу него што је *Сербијанка*; — па ипак и данас, кад се спомене Сима, обично се помишља одмах само на *Сербијанку*.

Сима се родио 5 Октобра 1791 г. у Сарајеву, а умро 30 Децембра 1847 у Београду. Он је најплоднији

[1] Певале су се дуго ове песме по српским варошима, а певачи нити су знали нити разбирали чије су то песме. — [2] Види моју расправу о њему у *Годишњици Н. Чупића* II.

и најоригиналнији српски песник. Ни оно сувишно употребљавање «безприкладне или паче чрезумне митологије греческе» — како сам вели — у његовој поезији није толико подражавање, колико такође једна црта његове чудне нарави [1]. У свем певању Симину види се поглавито утицај народног песничког духа. И пре Симе било је неколико поетских покушаја у духу народном; и славни наш историк Рајић има једну таку песму [2]; — али они, који пре Симе тако писаху, нити бејаху песници нити познаваху духа народне песме. Сима је први српски књижевни песник, који стоји на земљишту народне поезије. Он пева гласом народне јуначке песме, који по негде улепшава својим песничким даром и образовањем а по негде га квари и угушује неологизмима, митологисањем и немоћно исказаном бујицом својих мисли и осећања [3]. Ни језик му није чист народни.

Песник српскога устанка и ослобођења, песник *Сербијанке* имао би подражавалаца и последника, поред свију мана свога певања, само за то, што је показао прави пут књижевној песми онда кад је она била са свим залутала. Као што залутали путници иду слепо за првим поузданим вођем, стопу у стопу, корак у корак, — тако би се могло мислити, да је било доста песника, који су Сими у свему подражавали. Али он има врло мало таких подражавалаца. Подражавајући у свему, и доста добро, Сими испе-

[1] Види у поменутој мојој расправи стр. 310—311. — [2] Бой змая са орловы 1789 г. — [3] У поменутој мојој расправи стр. 289—293 и 309—313 Шаф. Gesch. d. südsl. Lit. III. 352. вели, да Сима пева «im nationalen Naturton, doch mit kühner Originalität in Sprache und Styl».

вао је Павле Арс. Поповић[1] неколико песама у *Серб. Нар. Листу* 1838 и 1839 године. Неке трагове такога подражавања налазимо и у Његуша, али више у првинама његовим. Има још и неколико намерних подражавања[2].

Ево за што Сима није имао више правих подражавалаца.

Кад је он својом песмом почео показивати прави пут песми књижевној, пристигла му је у помоћ нова убојна сила. Кад се он показао као први поуздан вођ, јавио се и прави вођ и повукао за собом оне, који би иначе за Симом пошли. Тај вођ бејаху — српске народне песме. Још 1814 и 1815 г. издаде Вук две књижице српских народних песама у Бечу. То беше тек толико, да се лепота српске народне песме мало јаче чује у туђини. Од 1823 до 1833 године издаде опет Вук у Лајпцигу четири књиге српских народних песама. Ово издање беше и много пространије и критичније од првога. Док још не бејаше цело издање готово, јавише се нови и пространији преводи. Све већа биваше слава српских народних песама у туђем свету. Велики немачки песник Гете читаше их сада у непосредном немачком преводу, и пред саму смрт своју изговори још неколико похвалних речи о њима. И сад се већ и књижевни песници српски почеше окретати песничком духу свога народа; читаху и изучаваху своје народне песме — из прва без воље, а после све вољније и вољније; — и плодови тога и

[1] Умро у Београду, као млађи секретар Држ. Савета. Око 1841 и 1842 године био уредник београдских *Срб. Новина*. — [2] Тако је Исидор Стојановић испевао једну песму «у духу Симине поезије». Та песма стоји пред првим издањем Симине *Певаније церног. и херцеговачке.*

такога њихова рада могаху се већ уживати у петој десетини овога века.

И све веће развијање књижевног језика српског дејствоваше, уз народну песму, на развијање и усавршавање књижевне поезије. На неразвијеном књижевном језику не може бити књижевне поезије од велике вредности. Време, у коме је било завршено развијање и утврђивање ма ког књижевног језика, било је и време највећих уметничких песника. Песничка снага свију српских песника до Бранка ломила се о неразвијен и неутврђен књижевни језик. — Али у петој десетини овога века било је већ друкчије. Благо народнога одабранијега и савршенијега говора, сложено у народне песме, приче, пословице, загонетке и т. д., било је већ скоро све објављено. Граматички радови Вукови, његов речник, и у опште сви његови списи, били су кључ за разумевање тога блага. Али није само то — сав књижевни рад и сав живот Вуков били су пламена проповест о лепоти и доброти тога блага. Тридесет година, од прве књиге Вукове до прве песме Бранкове, орио се у српској књижевности његов силни проповеднички глас; и ко је хтео да га чује, могао га је чути. Ко је год хтео и имао љубави за то, могао је у петој десетини овога века научити српски књижевни језик онако како га ми данас знамо[1]. Пред крај пете десетине овога века образован и даровит Србин, рођен у чисто српском крају или породици, одрастао и прву младост провео у чисто српском крају, који је с пажњом и љубављу читао и проучавао народне песме, пословице и т. д.

[1] У првинама Даничићевим *Рат за српски језик и правопис* 1847, *В. Лазићу и још којешта* 1848 и др. језик је тако исто чист и правилан као и у познијим неговим списима.

и Вукове списе — могао је писати онако као што је Вук онда писао; а Вук је онда писао тако. као што се данас пише кад се добро српски пише. Ако је тај образовани и даровити Србин био и даровит песник, могао је постати — Бранко.

Улазимо у четрдесете године овога века. Од Бранкове прве књиге песама раставља нас само осам година. Ово је време у књижевности српској доба најживљега певања, које се само још једном повраћа — али релативно слабије — у шесетим годинама овога века. Од многобројних песника ни трећина их нису песници од заната; него је певао сваки књижевник, сваки образовани и одшколовани Србин. Томе обиљу песама бејаху узрок с једне стране мирне и безбрижне године пред 1848-ом годином, с друге стране све веће развијање књижевнога језика. Највише је песама у ово време изашло у књижевним листовима и разним периодским књигама; од ових су у том погледу најзнатније *Голубица*, *Магазин далматински*, *Летопис* Матице Српске, *Бачка Вила*. У ових је књига често сав садржај подељен на два по величини једнака дела — «производе у прози» и «производе у стихови». Доста је песама изашло и у календарима. којих је у ово времо било годишње по три-четири. Засебних књига «стихотворенија» било је око петнаест (већином су то мањи зборници лирских песама, а од слабијих песника); а скоро два пут толико било је засебно изданих пригодних песама, већином ода и политичких песама. — У ово време пева се још већином о оним темама, о којима је певао Мушицки. Родољубље. пријатељство, јунаштво, племенитост и друге врлине —

то су главне теме. Али и дидактичних песама има више него пре и одређенијих, а не онако општих као пре. Чује се чешће и елегиски звуци, који су карактерни за свако прелазно доба. На романтику пређашњу подсећа нас сад балада и романца, али је љубавна песма сада чешћа и самосталнија. Она се сад не јавља само у романима или у романтичном епу, већ за себе, као слободна лирска песма — истина још већином сентиментална и смерна. Ну ако нас у ово доба не изненађује толико разноврсност песничких тема, разноврсност звукова и облика управо нас збуњује. Још се прилично пева класичним размером, али се он готово губи у силном броју најразноврснијих размера. Ту је и сонет и разне друге вештачке строфе. Језик је много чистији и правилнији него пре. Слик је чешћи, и ако још нејак. Питате се: ко то пева? Где су стари певачи? Сима је жив, али пева мање и слабије; само му се у *Тројебратству* (1844 г.) још једном високо узвио стари песнички дух. Али он нема правих последника. Неколико млађих песника колебају се између њега и чисто народнога правца; али, немајући осећања за народну поезију, и не разумевајући је, пишу песме, у којима је народно само десетосложни стих. Високо се вије застава Његушеве *Луче микрозма* (1845 г.), али се још не зна шта ће Његуш бити — још нема *Горскога Вијенца.* У гомили песника видите још неколико старих познаника из треће и четврте десетине овога века, али и они сад друкчије нешто зборе. Осећате друкчије звуке у песми али је тешко одмах ухватити од куда долазе. Не иде се за старим, али се не зна шта је ново. Песме вас не раздрагавају толико, али вам нису ни тамне ни непријатне као старе. Осећа се мешавина песничких

праваца. Чини нам се да смо у расвитку новога песничкога правца, у дворишту праве уметничке песме.

То је општи и први утисак. Ну да би ова слика књижевне српске поезије од 1840 до краја 1847 године била јаснија, попунићу је још мало.

Од почетка 1840 до пред крај 1847 године — до прве књиге Бранкових песама — певало се, према осталом књижевном раду, врло много. У тих осам година ја сам нашао на број до *сто и четрдесет* песника, које познатих које непознатих, које сталних које ефемерних. Многи млађи, доцније чувенији песници, потписивали су се, по ондашњем обичају, и измишљеним именима, те сам понеке можда два пут бројио; али то ипак неће мењати за много онај број, јер сам неке песнике јамачно превидео. У овом великом броју ондашњих песника има их око *четрдесет* познатијих. О њима ћу овде мало више проговорити као о представницима целога овога времена Међу њима су најмлађи млађи од најстаријих по 30 до 35 година. Поделићу их на четири кола[1]:

1. Песници, који певају у ово време а који се родише још прошлога века: *Јован Пачић* (. . . . † 1849 у Будиму); *Сима Цијук* (1794 † 1876); *Никола Боројевић* (1796 † 1872); *Јован Хаџић* или *Милош Светић* (1799 † 1869).

[1] Од оних, који овде нису споменути ни у једноме колу, неки су доцнијим својим певањем изашли на божји глас, а понеки је од њих можда и у ово време вредио код сувременика колико неки од поменутих. Нека је тима, и једнима и другима, овде бар кратак помен. Тако: рано преминули *Милутин Поповић*, *Божидар* (потоњи владика *Теофан*) *Живковић*, др. *Петар Јовановић*, б. директор гимназије новосадске, *Стев. Лазић*, дирек. гимн. карловачке, *Корнелије Поповић*, Новосађанин, *Петар Петровић*, ђакон, «Сремоподлужанин», *Исидор Николић Србобрански*, *Исидор Стојановић*, *Павле Арс. Поповић*, *Ђорђе Куљанчић*.

Од њих је у књижевности најпознатији Хаџић, а најнепознатији Пачић[1]; највише је имао песничкога дара Боројевић; најраније је пропевао Хаџић. Скупљених и у књизи изданих песама има од Хаџића и Пачића. а Цијукове и Боројевићеве су растурене по разним листовима. У периоду о коме је реч, т. ј. између 1840 и 1847 г., и Пачић и Хаџић имају песама, које издају неки нов тон, прелазно доба; али обојица имају тада и песама у духу Мушицкога, само што је језик Пачићев још ближи језику Мушицкога но Хаџићев. Боројевић је певао у овом периоду више од обојице, песме су му лепше и поетичније од њихових, језик много чистији и народнији. Песме су му дидактичне и сатиричне, али у патриотском духу; већином имају облик овога прелазнога времена, понека много јасније наговешћује ново доба, Бранков период, али се нађе понека и у размеру Мушицкога[2]. Сима Цијук, угледавши се на имењака и вршњака свога Милутиновића, певао је, као што сам вели, «по начину србски народны пѣсама»[3]; али тај његов начин, и ако га је ондашња омладина хвалила и радо читала, изостаје подалеко од певања Милутиновићева и Његушева.

2. Писци овога времена, који се родише прве десетине овога века: *Јован С. Поповић*, (1806 † 1856); поп *Василије Суботић*, брат песника Јована Суботића (1807 † 1868); *Јоксим Новић*, *Оточанин* (1807 † 1868); владика *Никанор Грујић* или *Срб-Милутин* (1810 † 1887); *Станко Враз* (1810 † 1851); *Вукашин Радишић* (1810 † 1843).

[1] О животу Ј. Пачића, колико ми је познато, писао је само Јак. Игњатовић у *Даници* 1860 г у чланку *Три српска списатеља*. Исто је после прештампано без икакве допуне у Ј. Игњатовића скупљеним списима. — [2] О животу Н. Боројевића види *Поменик* М. Ђ. Милићевића I. стр. 41. — [3] *Скоротеча* 1842 бр. 14.

Најдаровитији је од њих као песник и најчувенији у српској књижевности Јован С. Поповић — најслабији је и најмање познат В. Суботић. Највише је у ово време певао Н. Грујић, најмање у српској књижевности, т. ј. ћирилицом С. Враз. Песме Ј. С. Поповића овога времена показују прелазно време у књижевној српској поезији као у опште и потоње његове песме. Као и доцније, има од њега и сад по која песма у класичном размеру; али се он у овом размеру срећније креће од свију, срећније и од Мушицкога. И песме В. Суботића и Н. Грујића представници су у главном овога прелазнога времена, само што се неке песме Грујићеве више примичу новом, Бранкову периоду. Многе песме Грујићеве, којима је сам песник дао мелодију, за дуго су се у народу певале[1]. Вукашин Радишић је певао и у размеру Мушицкога и у размеру народном и преводио песме јелинских песника, нарочито Анакреонтове. Једну је песму (од Клеанта) превео навалице црквено-словенским језиком и у духу црквених песама (*Имен Зевсу* у *Голубици* IV.); у осталима му је језик доста чист и леп и дикција доста налик на дикцију народних лирских песама, само је кваре многе и незгодне елизе. С. Враз је родом Словенац, па је, одушевљен за јединство јужних Словена и за «Илирство», пришао српској књизи. Живећи у Хрватској писао је више латиницом. Само је неколико песама у ово време штампао ћирилицом у *Скоротечи*, *Бачкој Вили* и *Магазину* далматинском. Песме му наговешћују ново време, и ако не вреде много као песнички производи Пут, којим треба да пође умет-

[1] О животу и раду овога знатнога Србина види: *Беседа на парастосу . . . Никанора Грујића, говорена у Земуну 17 Маја 1887 Димитријем Руварцем, парохом земунским.*

ничка српска песма, казује он у свом писму 1844 г. песнику Утјешеновићу, замерајући ондашњим српским и хрватским песницима, што или иду за стопама старих Дубровчана и за њиховом надутом реториком или певају по калупу германском и романском, и тражећи: да се наша народна поезија уведе «у храм просвећенога европеизма»[1]. — J. Новић се јавља песмом већ у зрелим годинама и то најпре неколиким лирским испеваним тоном народне песме а без слика, па онда епским 1847 год. у *Лазарици*, која је испевана, као и све што је после J. Новић спевао, простим тоном народне епске песме[2].

3. Песници овога времена, који се родише друге десетине овога века: прота *Данило Стајић* (1811 † 1878); владика *Петар II. Петровић Његуш* (1811 или 1813 † 1851); *Ђорђе Малетић* (1816 † 1888); *Иван Кукуљевић Сакцински* (1816); *Јован Суботић* (1817 † 1886); *Огњеслав Утјешеновић Остројински* (1818); *Димитрије Арнот* (или *Арновљевић*) 1819 † 1873); *Петар Прерадовић* (1818 † 1872); *Матија Бан* (1819); *Георгије Србић* (1819 † 1887); *Александар Андрић* (1819 † 187 .); *Василије Живковић* (1819).

Од прва два кола није данас ни један песник у животу. Од овога кола жива су још четворица, и сваки је од њих већ претурио, а по неки и прославио, педесет година свога књижевног рада. Највећи је песник овога кола јамачно владика Његуш; али се у ово време, о коме говорим, то још није могло видети. За њим долази одмах Прерадовић. Најслабији су пак били и најнепознатији остали: А. Андрић, Д.

[1] Огњ. Утјешеновића *Вила остројинска* стр. 8. — [2] О његову животу и раду писао је Е. Чакра у *Даници* 1868 г.

Арнот и Г. Срдић. Сви су ови песници познати поглавито својим песничким радом; једини је Кукуљевић певао само у млађим годинама, па се после одао испитивању књижевне и политичке историје српске и хрватске, и неуморни и обилати рад његов на том пољу сачуваће му за дуго име у спомену. Бан, Суботић и Малетић стекоше гласа као драмски песници; њихове су драме. поред драма старијега песника, Ј. С. Поповића, и млађега, К. Трифковића, биле до данас главни представници српске драме. Ну плодни дух Суботићев огледао се најсрећније у епској песми, у којој га ни до данас није нико претекао Остали су, по главном обележју свога певања, лирици.

У ово време, о коме је реч, песници овога кола вођаху коло књижевно. Они бејаху онда у најлепшем веку свога живота, у најјачем полету свога књижевнога рада. Они бејаху у песми главни представници ондашњега мишљења и идеала онога времена. У колико је само оно време лутало, и они су грешили. Грешили су и неправедни били према Вуку и његову књижевном раду, али опет не сви и не сви једнако. Али ако су ту грешили, у нечем другом могу бити пример и данашњем нараштају. Данас се на прсте могу побројати људи који су тврдо уверени, да Хрвати без Срба и Срби без Хрвата бити не могу и да ова два племена само потпуном заједницом свега свога умнога рада, могу ићи поуздано на сусрет својој будућности. Ту истину сви скоро песници овога кола јасно осећаху, и ако је добро не сазнаваху; и, сазнавајући је срцем а проповедајући песмом и животом, учинише је општом вером онога времена. Њих беше рођењем из свију крајева нашега народа; али сви мишљаху и осећаху као рођена браћа.

Прерадовић беше родом Србин, а својим песмама украси хрватску књижевност[1]; а како му је било, кад га је доцније, у несрећним годинама нашега раздора, неко за то прекорио, казује песма његова *Хрват или Србин,* нађена у посмртним његовим хартијама. Његових неколико песама има и ћирилицом штампаних[2] — за то сам га и поменуо овде —, а тако исто ћирилицом штампаних песама има само неколико и од Кукуљевића. —

Тако се и од других ондашњих хрватских песника може наћи и у српским листовима по нека песма; а неки опет српски ондашњи песници слаху своје песме и у хрватске листове. М. Бан и О Утјешеновић пишу у ово време и ћирилицом и латиницом подједнако. Жудњи за правим духовним јединством недостајао је само згодан облик. «Илирство» је било фантастичан и несрећан покушај такога облика; па ипак га многи песници овога кола весело поздравише и свесрдно прихватише. У доба првога одушевљења питање се ово могло повести к решењу природнијим и практичнијим путем. Године 1849 писао је М. Бан за оне који латиницу читају: «Правопис г. Вука по мнијењу свих Илираца најизврснији је од свију поменутих. Да за владања кн. Милоша није се одупро његовому заведењу у Србији г. Дим. Давидовић, можда би се сада њим служили сви Срби источне цркве; *а да се то случило, ластно да би и Срби западне цркве к њима пристали*, јер понајвећи узрок који их задржава од тога корака јест колебање кирилаца у избору једнога разумнога право-

[1] Види Pjesnička djela Petra Preradovića 1873. Zagreb. Види ту животопис песников од И. Трнскога стр. XXXVII. —
[2] Серб. Нар. Листъ 1846. г. и још по негде.

писа»[1]. Али се овај глас већ тада доцкан био чуо, а данас се не би ни чуо.

Песме, које певају песници овога кола у ово време — од 1840 до пред крај 1847 г. — најбоље представљају ово прелазно време у развитку књижевне српске поезије. Данило Стајић има песама и у размеру Мушицкога, а и у размеру народном са сликом. И ако је најстарији у овом колу, он се овим другим својим песмама кад што врло близу примиче новоме периоду и поједини изрази и обрти у тим његовим песмама често нас изненађују уметничком лепотом. — Његуш у овом периоду иде духом за Ламартином и Милтоном. стих му је народни, подражава по мало и Сими; али се по снажном изразу и живој песничкој машти осећа. да ће се у скоро јавити и самосталним великим творевинама. Него већ у ово време и у овом колу песника има он једнога подражаваоца, који му подражава и у размеру и у изразу и у мислима. То је Георгије Срдић[2]. Али су те Срдићеве имитације врло слабе. — Суботић, Малетић и Д Арнот имају песама и у духу Мушицкога. а и у слободнијем размеру у духу народне песме. Сва тројица, као и четврти млађи им друг В. Живковић, угледају се иначе много на раније немачке песнике, нарочито на Гетеа и Шилера, преводе песме тих песника[3], пишу баладе и романце у духу немачком, а и понека њихова оригинална песма само је одјек — можда и нехотичан — неке таке

[1] Dubrovnik, cviet narodnog književstva 1849 г. с. 284. — [2] Из Скрадина у Далмацији. У ово време био је писар и учитељ у Црној Гори. После смрти владичине отишао у Котор. — [3] И старији њихов друг, Ј. Хаџић, преводио је, осим Гетеа и Шилера, још и Хердера, Клопштока, Круммахера. Види Дѣла Јована Хаџића II.

немачке песме[1]. Најближи је од њих Бранкову периоду и певању В. Живковић. Његове су песме *Ти плавиш зоро златна*[2], *Радо иде Србин у војнике* и т. д. које су се за дуго радо певале. Доста је вешто и добро и преводио, и у његову преводу имамо понајлепше преведена Гетеова *Баука* (Erlkönig) и Шилерова *Гњурача.* Оригиналне су му песме нежне и доста лепе, али ни по духу ни по језику не стоје још на правом народном земљишту. — Прерадовић има у неколико ћирилицом штампаних песама овога времена и једну у размеру Мушицкога[3]; али у главном његове песме наговешћују ново доба уметничке песме, а из неких као да се чују звуци старе дубровачко-далматинске поезије. Песама М. Бана има мало до 1847 г. Међу њима има једна и у размеру Мушицкога[4]; у осталима је тон који и у песмама J. С. Поповића и Ђ. Малетића, кроз који се осећа и тон народне и по мало старе дубровачке песме[5]. О. Утјешеновић подражава доста срећно народној лирској песми, али без праве творачке снаге; а ни језик није у њега у ово време, као ни у осталих, још чист. А има и од њега понека песма у духу Мушицкога[6]. А. Андрић, који се у младости радо

[1] Суботићева позната песма „За што да се ја бринем, за што да се печалим" и т. д. веома је духом налик на чувену у своје време у немачкој литератури песму Hölty-јеву: Wer wollte sich mit Grillen plagen, So lange uns Lenz und Jugend blühn? и т. д. Тешко је сад погодити, да ли је она Суботићева песма нехотична репродукција или намерна имитација ове песме. — [2] Под насловом Любопѣвацъ штампана најпре у *Пешт.-будим. Скоротечи* 1842. г. бр. 3- — [3] Серб. Нар. Листъ 1846 г. бр. 12: *Косово поље.* — [4] Види *Подунавку* 1844 бр. 39. — [5] Види издање његових песама од 1853, и ако су ту раније песме по неким начелима поправљене. — [6] Види *Подунавку* 1845 бр. 11.

потписивао «Александрос Андрос», пева без особитога дара разне лирске песме и многе загонетке, већином по калупу немачком, и први од Срба пресађује вештачку строфу талијанску Светићевим књижевним језиком[1].

У песмама овога песничког кола најбоље се види карактер прелазнога периода српске књижевне поезије. У њима видимо, како се остаци старих праваца мешају са разним новим струјама. Ипак се најјаче осећа утицај немачке школе. Највише има песама, које — како вели Ј. Игњатовић — носе на себи печат немачке углађености; али је у њима осећање туђе, јер немачка сентименталност не одговара српском осећању. И размер им је немачки. Чини нам се — вели Ј. Игњатовић — да је једна песма налик на другу; а то је за то, што је и једна и друга имитација. За то у овом периоду и има више превода[2]. — Али даровитији песници овога кола, с једне стране под утицајем немачке уметничке поезије, с друге пак под утицајем српске народне поезије, опет боље пролазе од старијих песника; и по негде се срећно пресадио немачки расад на српско земљиште.

Време од 1840 до 1847 године јесте прелазно доба како за књижевну српску поезију, тако и за књижевни језик српски. И као што је у питању

[1] И ако слаб песник, А. Андрић, као човек реткога поштења, као велики родољуб и неуморни и одушевљени радник књижевни (песник, књижевник, новинар, штампар), заслужио је да му се име помене у срп. књижевности. Као пенсионовани аустр. граничарски официр провео је скоро 30 година у раду на српској књизи, а у мучној борби са сиротињом и невољом, живећи у Темишвару, Бечу, Загребу, Београду и Букурешту. Умро је негде после 1873 године. — [2] *Летоп.* књ. 96. ст. 153.

књижевног језика Јован Суботић био најодличнији представник између старога и новога, тако је он и у овом песничком колу, које стоји између старога и новога периода књижевне поезије, био најбољи представник мешовите књижевне поезије или прелазнога доба[1]. —

4., Песници овога времена, који се родише треће десетине овога века или — вршњаци Бранкови: *Медо (Орсат) Пуцић*. властелин дубровачки (1821 † 1882); *Димитрије Михаиловић* (1822 † 1863); фра *Грго (Љубомир) Мартић* (1822); *Јулије Радишић* (1824 † 1856); *Јован Илић* (1824); *Ђорђе Рајковић* (1825 † 1886); *Љубомир П. Ненадовић* (1826); *Богобој Атанацковић* (1826 † 1858); *Светозар (Свеслав) Милетић* (1826); *Стеван Фрушић* (1829 † 1861); *Павле Поповић Шапчанин* (1830 † 1848); *Стеван (Владислав) Каћански* (1830); *Милица Стојадиновићева* или *М С. Српкиња* (1830 † 1878)[2].

Само је једна трећина ових песника још и данас у животу. Остали помреше највише у младим годинама, те се и тиме обележи коло Бранкових вршњака. Овом колу припада и *Аца Поповић* (доцније прозвани *Зуб*) и још неки песници; али их не поменух уз остале за то, што ми нису познате њихове песме пре 1847 г. или пре прве књиге Бранкових песама. У разним књижевним листовима и часописима овога времена многе су песме потписане само

[1] В. Јагић Zasluge Vuka Stef. Karadžića za naš narodni jezik 1864. стр. 28; Јов. Живановић у *Јавору* за 1883. ст. 83. — [2] Хронологиски подаци о песницима сва четири ова кола — као и о некима напред поменутима и о некима. о којима ће се после говорити — покупљени су нешто по растурсним биографијама и некролозима, нешто пак из нештампаних извора, као: црквених протокола, казивања вршњака, знанаца и рођака и т. д.

почетним словима од имена и презимена (често само једним) или каквим измишљеним именом (који пут женским место мушкога), те не знам за све чије су. У ово време певају и четири-пет Српкиња, које се поред непотпунога имена или поред почетних слова од имена обично и потписују још: *Српкиња*. Једна се потписала: *Славонкиња*[1]. Међу њима је једина позната Милица Стојадиновићева, која се тек пред крај 1847 г. јавила првом песмом[2].

Песници овога кола почињу се јављати песмом још од 1842 г. И тиме се они обележавају као вршњаци Бранкови, у кога су најстарије песме од 1843 г., само што их он до 1847 г. није нигде засебно објављивао. Али у опште до прве књиге Бранкових песама нема много песама од песника овога кола. Који од њих остају при песми, долазе тек доцније до песничког гласа; неки пак остављају доцније песму и славе се на другим пољима. Али и међу онима, који и доцније осташе при песми, има људи, који и ван песме имају заслуга у нашој новијој историји.

Песници овога кола, у колико се јављају пре Бранка, могу се сматрати као први изданци онога песничког правца, коме најбољи представник беше Бранко. Међу тим првим изданцима најугледнији су Павле Поповић и Јован Илић, а понајслабији Димитрије Михаиловић[3]. Од осталих песника овога

[1] *Бачка Вила* II књ. стр. 7—8 — [2] Серб. Нар. Листъ 1847. бр. 46. — [3] Не знам да ли је и један српски *стихотворац* био тако несрећан као Михаиловић. Певао је доста и у ово време и после; али су му песме биле нападане и критиковане тако жестоко, опоро и презриво, да би и права песничка снага клонула под тим ударцима. Чак му нису остављали на миру ни огласе, којима је позивао на претплату на своје песме (види *Срб. Новине*

кола двојица доцније постају оснивачи нове српске лѐпе прозе — Б. Атанацковић, који правих песама има само неколико, у *приповеци*; а Љ. П. Ненадовић, који је доста и певао, у *путопису*. За Богобојем иде и Фрушић и пише приповетке, за онда доста добре. Јулије Радишић, школски друг и пријатељ Бранков, има у ово време само две-три песме у духу и размеру народном, у којима меша са својим стиховима и стихове народне[1]; али он нема песничкога дара, а ни језик му није чист народни. Ст. Каћански и Милица Српкиња имају само по једну-две песме овога времена, нешто више Св. Милетић; али се у тим њиховим првинама познаје само глас младачки, иначе су ближе ранијем но Бранкову певању. У неколико песама Меда Пуцића види се дух народне песме прожет духом старе дубровачке поезије. Али његових песама ћирилицом штампаних има врло мало; а још мање има ћирилицом штампаних песама од Фра Мартића, који је у ово време слабо и познат и који тек доцније излази на глас као хрватски песник. Песме Љ. П. Ненадовића овога времена, као и многе његове доцније песме, имају облик прелазнога доба и размер и дух немачке школе[2]. Мӓло се више осећа новине у песмама Ђ. Рајковића[3], али је у њега слабији паснички дар. J.

1847. бр. 55, где је критика на његов оглас на *Песмице Драгињи*). А његове песме одиста нису заслуживале толику напаст према ондашњем певању у опште. Михаиловић је био добар и поштен човек, и умро је у 42-ој својој години у Новом Саду са жарком љубављу према српској књизи а у правој песничкој сиротињи. — [1] *Скоротеча* 1844. бр. 16. Види ту у песми његовој *Мом Кулпинцу* последња два стиха. — [2] Мислим да су му најстарије две песме у *Подунавци* 1843 г. бр. 38: *Обрадовић* (епиграм Доситију) и бр. 40: *Надежда*. — [3] Певао 1842—1844 у *Скоротечи* и 1845—1846 у *Подунавци*.

Илић је од 1843 до пред крај 1847 г. објавио десетак песама; неке су у духу немачке школе, а неке су испеване десетосложним стихом, лепим и чистим језиком и необично вештим подражавањем народној песми[1]. Ни песме даровитога П. Поповића Шапчанина, који је почео певати врло млад, не стоје ближе Бранкову певању од песама осталих песника овога кола.

Песме ових вршњака Бранкових, измешане у часописима и књижевним листовима овога времена са песмама кола Суботићева, једва се на први поглед могу од њих разликовати. Али се оне ипак од њих разликују и огласују јаче и јасније ново доба, доба Бранково. Не одваја их од њих само млађе и живље осећање, него и општи правац и дух њихов. Међу песмама *онога* кола нађе се још и по која песма у духу Мушицкога — у песмама *овога* кола нема скоро ни једне. Ређи су овде и романтични звуци, и много се више подражава народној поезији. Језик је вршњака Бранкових чистији, а израз народнији. Као новина, или бар као много јаче но пре исказана идеја, истиче се у песмама ових песника *љубав ка словенству* — као осећање, које предсказује бурну 1848 годину. *Славска зора*, *Слав-гора*, *Славјан* и *Славенство* врло су чести мотиви. Један песник овога кола надева себи име *Славољуб*, други *Свеслав*; трећи, али који се песмом јавља после 1847, *Славко* (Златојевић). Часопис српске пештанско-пожунске омладине

[1] По причању самога овога песника преварио се једном и велики познавалац народне срп. поезије Јоксим Новић, те је за једну његову песму мислио да је народна. — У овоме је био велики мајстор и Јов. Сrботић. Његова *Врдничка кула Београд 1851* пева се данас у Србији уз гусле као народна песма, разуме се мало преиначена. —

зове се *Славјанка* (1847); а једна песма, коју је Љ. П. Ненадовић спевао 1847 г., у којој тугује због последње деобе Пољске, зове се *Славенска вила*. — Вредно је још поменути, да песници кола Суботићева остају скоро сви до почетка седме десетине овога века (који су дотле остали у животу) при старом правопису; док већина песника овога кола већ почетком шесте десетине прилази Вукову правопису, а неки пишу њиме још и у ово време.

У ово време (између 1840 и 1847) изађоше три прве књиге најлепших српских народних песама у трећем, умноженом, издању Вукову; *Огледало србско*, у коме су народне песме о бојевима црногорским; Јована Суботића *Наука о србском стихотворенију*; а и Мушицкога *Стихотворенија* у четир књиге.

Да поменем јом на крају овога прегледа, да су се већ у трећој десетини овога века почеле прештампавати ћирилицом неке песме старих дубровачких песника. То се прештампавање продужило и у четвртој и петој десетини. Мало више се с тим одсеком наше старе књижевности могао упознати српски читалац овога времена преко ондашње хрватске литературе. Али се ипак у књижевној српској поезији до 1847 г. осећа врло мало утицаја старе дубровачке поезије.

И тако сам споменуо у главном све, што је у новој српској књижевности било до Бранка, а што је могло утицати на Бранково певање.[1] Колико је пак

[1] У овај преглед — као што се види — није ушла и нова *хрватска* или латинична књижевност нашега народа. До Гајеве реформе она је одиста била одвојена од ћириличне; а од Гајеве ре-

што утицало, показаће се мало даље у овој расправи. Што се овај утицај не опажа при обичном посматрању, то сведочи какав је песник био Бранко.

Слика ова могла би се у нечем попунити, у нечем можда и исправити; али је ипак доста верна. По њој излази, да је до Бранка у главном већ све било спремљено за Бранка. Младе књижевности развијају се врло брзо. И у нашој новој књижевности сав процес млађаног развијања био је извршен до краја пете десетине овога века. Тада је она стала у ред осталих књижевности — снагом и обликом према снази и облику свога народа, али већ зрела за дружбу с одраслим књижевностима. Место детињскога и младачкога подражавања могло је сад у њој настати самостално мушко стварање. И као што је поезија прва књижевна творевина људскога духа у опште, тако је нашој новој књижевности у почетку њена мушкога века прва самостална творевина била — Бранкова поезија.

Десет година пре прве књиге Бранкових песама умро је Мушицки. Године 1841 умро је Милован Видаковић, 1842 г. племенити родољуб — у књижевности борац за старо и противник Вукове реформе — Сава Текелија, а 8-ог новембра 1847 један од најстаријих књижевника нове српске књижевности,

форме и *Илирства* до Бранка (за неких десетак година) више се показало родољубља и одушевљеног братског заноса, но стварне узајмице и међусобног познавања. И тако одвајајући у овом специјалном прегледу оно, што је у ствари било одвојено, испунио сам само дужност објективнога посматраоца. По моме знању и памћењу по приватним библиотекама у Србији пре 25—30 година латиницом штампана књига била је права реткост. У Београду се дуго међу ђацима приповедала прича, како је у књижевној дружини лицејској *Невену Слоге* између 1847 и 1849 г. неко читао једну песму, *преведену с хрватскога*.

Јоаким Вујић. Књижевни правци и идеје умиру често још пре смрти својих главних представника; али кад се појавила прва књига Бранкових песама. није било у животу ни једнога главнога представника раније српске књижевне поезије. На самом измаку 1847 године премину и Сима Милутиновић. Бранкове су песме биле изашле из штампе неколико дана пре тога; али Сима јамачно није ни прочитао поздрава, који му Бранко беше у њима послао:

Ао Чубро, на што ли си стао?
Бог је теби гром у руке дао,
Удри гују, ох удари врага,
Да му није међу нама трага.

Од свију ранијих српских песника јединога Милутиновића кликује Бранко — као да њега јединога признаје за песника и као да се преко њега хтео поздравити и опростити са свом српском ранијом књижевном поезијом. И кака судба? Највећи песник новога периода застао је највећега песника старога периода на самртној постељи.

II.

Бранко се родио у Броду у Славонији 15. марта 1824, а умро у Бечу 18. јунија 1853 год. Родитељи његови, Тодор, царински чиновник (1801 † 1864), и Ружа (1802 † 1833), имали су још двоје деце, Стевана (1825 † 1845) и Амалију (1831 † 1832).

Породица мајке Бранкове — Михаиловићи — доселила се у Вуковар око 1770 г. из Скопља. То је и данас велика породица у Вуковару. Породици пак оца Бранкова не зна се старина. Од свега, што је о томе досле писано, понајвише вере заслужује причање, да се ова породица доселила негде око половине прошлога века у Срем у село Бољевце из Србије, из округа крагујевачког [1].

Бранку је крштено име било Алексије (календарско име 17. марта), па се после сам прозвао Бранко.

[1] О родослову породице Бранкове види књижевне листове *Невен* и *Јавор* од 1882 г., *Јавор* од 1883, *Српско Коло* од 1884 бр. 20, новине *Српски Народ* од 1884 год. бр. 29 и 75., *Браник* од 1887 бр. 24 и опет *Јавор* од 1887 г. У предговору к VI. издању Бранкових песама први је пут донет глас, да је Бранку био стриц Стеван Радичевић, који је био министар у Србији за прве владе кнеза Михаила, и да је он Бранка «у неколико потпомагао». Тај глас ничим није посведочен, а побијао га је после и рођак Бранков Риста Михаиловић. Презиме Радичевић, и ако ређе, налази се још у свим српским крајевима; а јамачно нису сви, који га носе, рођаци. — Горњи хронологиски подаци потпуно су тачни; а разликују се у нечем од хронол. података у издањима Бранкових песама, где нити су свуда тачни нити се сви између себе слажу.

Под тим се именом јавио у књижевности српској 1847 год. и после се једнако само њиме звао. У оно време био је обичај календарска имена посрбљивати и замењивати народнима, нарочито су то чинили млади књижевници кола Бранкова. Утицајем Даничића, Бранкова најмилијега друга и пријатеља, између 1858 и 1863 год. многи ђаци лицеја београдског посрбише своја имена и заменише народнима, под којима и после осташе.

1830 г. пошао је Бранко у српску школу у Земуну, где му је отац тада са службом био[1]. О том првом учењу прича његов отац ово. — Ово наше дете, говорила би мајка Бранкова, не може ништа да научи. Док му ја говорим *ба* и *бе*, и он говори; а кад му речем да сам сриче, а он ни запети. — Тако је било једно два месеца. Бранко би увек, кад би из школе дошао, молио мајку да му покаже срицати; па онда у један пут престане то чинити. Мајка му је мислила, да је он сад најгори ђак у школи; а отац је мислио: дете је још, нека га; још му памет лети за игром. Али опет упита и учитеља његова како се учи; и он му каже, да му је то први ђак. Тако се после и у свим школама добро учио и особито памтио и лако схваћао.

За три године свршио је основну школу. Дотле је трајало и мајчино васпитавање; јер она тада умре, предавши своме мужу у аманет своје прво радовање.

После српске основне школе учио је у Земуну још три године немачку школу. О овом учењу сачувала се само ова анегдота[2]: учитељ упита једнога

[1] Тод. Радичевић премештен је био са службом из Брода у Земун 3 маја 1828 године. — [2] В. V-то издање Бранкових песама стр. VII.

ђака како ће казати немачки *лептир лети*, и овај одговори: der Schmetterling fliegt — на што Бранко дигне руку и рекне: nein, der Schmetterling flattert.

У јесен 1836 г. дошао је Бранко у Карловце, да учи гимназију или, како се онда говорило, латинске школе. Али о његову живовању у Карловцима знамо врло мало, готово не бисмо знали ништа, да нам он сам није оставио слику овога свога ђаковања у својој најлепшој песми *Ђачки растанак*. Један његов биограф зна од некуд, да је «као шестошколац био censor juventutis», што су бивали само најбољи ђаци; и даље нам казује, да се у архиви карловачке гимназије чува оригинална сведоџба Бранкова из II. гимн. разреда, у којој пише, «да је школу diligenter frequentavit, у наукама eminens, у владању classis primæ et dignus, quem comendemus»[1]. Професор му је у том разреду био Јосиф Јовановић (+ 1884), а директор Јаков Герчић. У Карловцима је изучио Бранко шест гимн. разреда за шест година (гимназија карловачка није ни имала онда више од шест разреда). Ових шест година свога живота најслађе се сећа Бранко у својој песми.... «К'о детенце дошао сам амо», вели он; а после шест година већ је могао «крила своја лака небу дићи тамо под облака». Да је настава била тешка и строга, али да је он ипак озбиљски учио, види се по речима његовим: «— грдне су нам бриге задавале те проклете књиге». А кад је требало одморити се од учења, «кад књига понајвише тишта», разведрио би се у пријатном другарском разговору, који би трајао често до по ноћи. У том разговору сећала су се одушевљена младачка срца српске «прелепе старине»; па су се

[1] Види «најновије и попуњено издање» Бранкових песама у Новом Саду 1889 г. стр. IX.

клела «Богом и истином», да ће «пробудит' ону српску зору, зору ону. онај данак бели» и т. д. Или би се с једним или више друга навезао «на Дунав лађни», па би из чамца поскакали у воду. испливали «преко на обалу», тамо провели вас дан у игри, па под ноћ опет сели у чамац и «певајући» дошли кући. По некад би их ухватила бура на води, али њих то не би поплашило; и кад би се чамац преврнуо, шчекали би се «на ноге и руке. па за часак ето браћа луда догрцаше до брега и пруда». Једном се у мало није утопио, али га Дунаво «диже. привати обала». За младе године и песничку душу имало је ово красно српско место још пуно радости и забава. Лепа околина карловачка толико га је занела, да је зажелео да му се, кад умре, ту «ладна копа рака». А сећајући се веселе бербе карловачке вели «амо у то доба дођи, види, чуј, па ајд' у гроба»! — Осим јавних весеља и забава имао је ђачки сталеж или *раја* — како себе називају од старине карловачки ђаци — и својих засебних. У ниској собици каке скривене механице или кога свога друга скупили би се око стола, на коме је горела само једна «свећица», али који је крцкао под теретом пуних винских бокала. Бујна младост дала би ту одушке својим годинама и своме здрављу, осећање безбрижне младачке љубави и прве страсти добило би ту у слободи и своме кругу више маха; — али се несташна шала и раскалашност вазда губила у ведрој песми, у веселим звуцима ситне тамбурице и у јеци плаховита кола, а поред тога витешке и родољубне здравице и речи показивале су да се то весели један честит нараштај у најсрећнијим људским годинама. У таком се једном весељу растао Бранко с Карловцима и с друговима својим у лето 1842

год. Међу друговима, које је најволео, спомиње он у својој песми о томе: *Арсу* — већ тада као умрлога — и *Симу* (о којима ја више ништа не знам) и *Јулија*[1], с којим је доцније опет у Бечу друговао.

Осим овога, што је сам Бранко у песми испричао о своме ђаковању у Карловцима, знамо још да је тамо и пропевао. Према духу ондашње гимназиске наставе и свима ондашњим приликама А. Сандић мисли, да је Бранко пропевао још у гимназији. Али из тога времена не оста ни једна његова српска песма, већ се сачуваше само две — *немачке*. Те две песме сачува негдашњи Бранков учитељ, потоњи директор карловачке гимназије, Јован Пантелић и објави их тек 1877 год.[2]. Једна је од њих — мања — ода митрополиту Стевану Станковићу, испевана класичним размером; друга се зове Abschied von Karlovitz. Ова друга песма чини се као да је само почетак или део од неке веће песме и наликује не само насловом и главном садржином но и понеким изразима на *Ђачки растанак*. Штета, што Ј. Пантелић не каза или не знаде казати још: кад су ове песме испеване и за што немачки, како су њему у руке дошле, како су се сачувале до 1877, је ли на њима потписан Бранко и т. д. Ако је она ода Станковићу написана била одмах по доласку његову за администратора (1836—1837),

[1] То је Јулије Радишић, који у Бечу изучи лекарство. Поменут је у првом делу ове расправе по песми. Год. 1850 штампао је у Бечу свој превод: *Фијеско или буна у Генуи*, републиканска трагедија од Ф. Шилера; и: *На ново лето младом јунаку* — четири песме о бојевима Срба с Маџарима 1848 и 1849 год. Умре млад и у рукопису му оста недовршена популарна хигијенска расправа *Филџан* (о кафи, чибуку, бенђелуку и т. д.) штампана у *Седмици* 1857 г. — [2] Штампане досле само у V-ом издању Бранкових песама 1878 год.

онда је Бранко немачки пропевао још у I-ог или у почетку II-ог гимн. разреда.

Школских година $184^2/_3$ и $184^3/_4$ учио је Бранко философију, или VII и VIII разред гимназије, у Темишвару, где му је тада отац био са службом, $184^4/_5$ као да нигде није био у школи[1]. Може бити да се ту годину дана одмарао због слабости нешто код куће а нешто у гостима код родбине. Да је те године и боловао, казује сам у *Песми своме брату Стевану:*

Ми сеђасмо један до другога,
Болан брат до брата боланога
. . . .
То ти рече у *јесење доба,*
Тад бејасмо у животу оба,
Пролетна ти не дочека дана —

У јесен, дакле, 1845 г. бејаху болесни и Бранко и брат му Стеван. Можда је то било рано у јесен, — јер Стеван умре 30 новембра те године — па се Бранко опоравио и отишао у Беч, куда му је на брзо стигао глас о смрти братовој.

[1] И А. Сандић и Ј. Бошковић (у предгов. к IV-ом и V-ом издању) веле да је Бранко после свршеног шестог разреда у Карловцима провео годину дана код куће у Земуну „због слабости здравља". То би онда било школске године $184^2/_3$. Ја не знам од куда они то знају. Ј. Бошк. додаје: „а где је 1844 г. пробавио, није утврђено. Г. Јов. Ђорђевић . . . који у школама беше за две године млађи од Бранка и који је 1844 год. био у Темишвару у гимназији с млађим братом Бранковим Стеваном, тврди да Бранко те школске године није био онде". Ја мислим, да је њих помело причање оца Бранкова, који Бранкове школске године није рачунао по школски, већ просто вели да је Бранко учио у Карловцима „1836 до 1841 год." а философију у Темишвару „1843 и 1844". Рачунајући пак по школским годинама излази онако као што сам горе изложио. Ако је Бранко школске $184^4/_5$ год. боловао, онда га за то, и што је већ био свршио школу у Темишвару, није видео Јов. Ђорђевић у гимназији темишварској ни у Темишвару.

Своје школовање наставио је Бранко у Бечу. Тамо је отишао, по свој прилици, у јесен 1845 г. и провео је у учењу, с прекидањем, осам година без три-четири месеца. Прве четири године учио је правне науке; али четврте године не сврши. вели његов отац. За тим је стао учити науке медицинске, али му то учење смрт прекиде у трећој години. И опет му је, према горњем рачуну, пропала читава једна школска година; а то је била јамачно револуцијонарна $184^{8}/_{9}$ година.

Исте године, које Бранко, дошао је у Беч и Ђура Даничић. Ова два знаменита радника нове српске књижевности брзо се познадоше и спријатељише. Њихово пријатељство и њихова заједница у раду и мислима показа се и у њиховим књижевним делима. Бранко затече тамо и свога милога карловачкога друга Јулија Радишића и још можда многе своје старе знанце и другове. У том колу српских ђака беше већ и ђака из Србије [1] и из других српских и хрватских крајева, и сви живљаху сложно и у братској љубави. Искупљени тако из свију крајева нашега народа, у најраздраганијој народносним идејама деценији овога века у полусловенском Бечу, око Вука Караџића, који је само својом красном српском беседом кадар био одушевити. — они проживеше ту слатким сновима о срећи, слободи и јединству нашега народа. Јов. Илић ме уверава, да је оно место у *Ђачком растанку*, где се позивају сва племена нашега народа у братско коло, написао Бранко у Бечу 1846 г., и ако је можда

[1] Песник наш Јован Илић друговао је 1846 г. с Бранком у Бечу. У то време се и Љ. П. Ненадовић, пролазећи кроз Беч, упознао с Бранком. Њима двојици захвалан сам за неке досле непознате податке о Бранку.

Ђачки растанак у главном написан био и раније, као што је и забележено код те песме.

С Вуком се Бранко рано упознао. Кћи Вукова, Мина Вукомановића, памти Бранка у очевој кући од 1846 г. «У оно доба — прича она — бејах и ја у послу, а нешто и недозрела, те не мјерих овијем очима. Сад дакако знадем, шта бјеше узрок, те онај весели младић чамаше по вас дуги дан у писарници озбиљнога Вука, и ради чега се радоваше Бранко, кад би о сутону ухватио слабога старца испод руке, да га одведе до *васер гласије* (сада курсалон у штатпарку). Тамо бјеше сваки дан збора и договора, те се на њ сабираху Миклошић, Ранке, Карара, Петрановић, Даничић, а приликом и други наши чувени људи. Толико увидјех и онда, да Бранко не одмиче од Вука, да опет Вук Бранка не пушта из очију и т. д.». Даничић се пак и Бранко — вели она — «не дијелише ни часа, а уз Вука бјеху као два сина његова»[1].

Пред крај 1847 год. изађе у Бечу прва књига Бранкових песама, посвећена српској омладини. Даничић је одмах весело приказа. Као и све необично у свету, тако и овај необични појав у ондашњој српској књижевности би испраћен живим жагором. Ну о том опширније после.

Бранко је можда и до 1848 г. одлазио о одмору школском кући у Темишвар или у госте родбини и пријатељима; али је од половине 1848 до пред крај 1849 г. — за време маџарске буне — провео више у Темишвару, Вуковару, Карловцима, Земуну и другим српским местима, но у Бечу. Као да се ипак највише бавио у Земуну, који беше за оно време згодно скло-

[1] *Орао*, велики илустровани календар за 1878 г. стр. 8—9.

ниште и у коме беше тада доста његових другова и пријатеља. Из Земуна је прелазио и 1848 и 1849 у Београд. Име му је тада било већ познато и чувено. О првом његову прелазу прича Милован Јанковић,[1] да је то било од прилике у августу, о распусту школском, када је у Београду било мало ђака, и да се бавио у Београду свега три дана. «Ја сам га — вели — други дан нашао у кафани Дунавовића[2] испод варош-капије, куда сам с Јовом Илићем отишао да га видим. Био је тада Бранко млад, смеђ човек, с омаленим брковима, с дугом косом натраг зачешљаном и нераздељеном, средњег стаса и не тако дугачког лица, како га сад сликају, ну свакојако овалног и врло лепог и нежног. Био је некако чудновато весео, на пр. искао је пива некако као заносећи се и певајући, од прилике: — Келнере, мајсторе, еј мајсторе, мајсторе! Дај пива, мајсторе брате! и т. д. — То исто вече прешао је к мени у стан у «Учитељ — Мишину» кућу, преко пута од велике Ербезове (сада Јефрема Грујића) куће[3] у господској улици, и ту код мене преноћио. Пренео је био и свој путнички сандук и мислио се ту подуже задржати. Али већ сутра дан полиција га потражи и преко Саве претера. Полиција се онда бојала покрета за рачун Обреновића; и сумњајући да Бранко није дошао да у том правцу код ондашње омладине ради и агитује, није га ни часа у Београду трпела, чим га је опазила и пронашла.[4] — Ми, београдски ђаци, гледали смо тада у Бранка као у неко више, надземно биће.»

[1] Ово причање није досле било нигде објављено. На моју молбу г. Јанковић ми је и *написао* што је о том знао, те за то овде о том казујем његовим речима. — [2] Сада *Енглеска краљица*. — [3] Садашња мања кућа од господске улице г. Живка Недића, члана касације у пенсији. — [4] Види у *Напретку* Медаковићеву за

У лето 1849 г. долазио је Бранко опет у Београд. Јов. Илић, који се не сећа онога његова првога доласка, вели да зна, да се једном подуже у Београду бавио и да је то било можда 1849. Тако излази и по причању Љ. П. Ненадовића. «Ја се не опомињем — писа ми он — где сам се и кад сам се први пут с Бранком видео и познао.» али Бранко пише њему у једном писму из Беча 28 јулија 1851: «Ти си ми *1849 године* велику милост учинио.»[1] — Бранко је 1849 г. — прича Љ. П. Ненадовић — «лепо и пријатно провео у Београду међу својим пријатељима.» Али је и овај пут било мало и горчине. «Ја сам био с њиме — прича Ненадовић — кад се он у београдском читалишту поздравио и пољубио са неким познаницима, па онда корачи староме Василију Лазићу, да се и са њиме поздрави; а он му љутито рече: — Ја се не љубим са оним човеком, који је све нас, што смо овамо прешли и који смо заиста донели просвјешченије, назвао магарцима.[2] — Бранко није ни једне речи на то одговорио, само му је ударио црвен пламен уз његово свагда бледо лице.» — Таких непријатности због својих песама и због љубави према своме учитељу и пријатељу Вуку имао је Бранко и на другим местима. У Земуну 1848 г. једно вече у кафани «код анђела» повели су били старији грађани земунски говор о Вуку навлаш, да чују Бранко и неки његови другови, који су такође ту били. Поред осталих ружних речи о Вуку рећи ће још један грађанин, да он у својој кући не трпи никаке

1849 г. бр. 2. писмо кнеза Михаила, којим побија вест београдских *Срб. Новина* за 1848 бр. 49. као да он распростире по Аустрији гласове, да Русија жели да се он и Обреновићи врате у Србију. — [1] Писмо ово објавио сам ја у *Јавору* 1884 г. бр. 13. — [2] У песми *Пут*.

Вукове књиге. На то ће се Бранко окренути говорнику и рећи: — Па за слепце и није сунце! — Због тога га у мало нису још то вече ухапсили, да га није одбранио земунски грађанин И. В. и да нису чули, да је то син ц. кр. царинарског ревизора Радичевића.[1]

Доцкан под јесен 1849 г. вратио се Бранко у Беч. Даничић пише 31 августа те године у Вуковар ујаку његову Јустину Михаиловићу:[2] «Је ли Бранко још ту? или је отишао оцу? Поздравите га нека се пожури амо?» То је било пред почетак школске године, које је Бранко требало да доврши правне науке; па се даничић јамачно бринуо, да Бранку и та година не пропадне. Али је Бранку и та година пропала, и он — као што знамо — није довршио правних наука.

Бранко је 1849 г. из Београда и Земуна одиста дошао био у Вуковар — као што прича Риста Михаиловић[3] — и био је тамо можда још и у оно време, кад је Даничић за њега разбирао; али докле је тамо остао и је ли још куда ишао, не зна се. Проф. Јов. Ђорђевић, који га је те године видео у Земуну, овако прича о њему: «Имао је на себи кратак капут кафено-мрке боје, а на глави фес. Пушио је на чибук.»[4] С овим се описом слаже опис Ристе Михаиловића, који га је мало после у Вуковару видео. — На глави је носио — прича он — повисок фес; бела као снег била му је огрлица од кошуље, а без вратне мараме; капут тавне боје са отвореним рукавима «као гуњ;»

[1] *Јавор* 1883 стр. 955 — [2] За ово писмо и за још неке податке о Бранку захвалан сам г. Ристи Михаиловићу из Вуковара, сину Јустинову. — [3] *Јавор* 1887. бр. 42. — [4] види предговор Јов. Бошковића к VI-ом издању Бранкових песама. —

таке боје и панталоне; на ногама опанци србијански; у руци чибук. — У то време — прича Јов. Ђорђевић — беснила је колера, али Бранко би нас сваки пут разговорио и насмејао.

Али је 1848 година била последња ведра година Бранкова живота; 1849 године већ су се почели били навлачити црни облаци самртне бољке његове; а од 1850 године Бранко болује и умире. Ово нам — пошто нема непосредних података — сведоче песме његове, које су скоро све датоване. Све његове мрачне песме, које чудно одударају од остале његове ведре и тихе поезије, испеване су 1849 године; а после те године он више и не пева, и само нам је, као спомен једнога његова ведрога часа, остала мала али красна песма *Укор*, испевана у мају 1850. Ето за што Бранко није довршио последње године правних наука; ето за што је школске 1850—51 почео учити медицину, које му учење смрт прекиде. О овоме прича овако кћи Вукова Мина:

«Бранко бјеше, тако рећи, увијек слабуњав. Клица његове болести бјеше давно у њему. Сад се појави, сад се опет притаји, али напредоваше једнако. Из најпре као да је Бранко није познавао или не хајаше за њу с тога, што је он све узимао на лако. Кад болест наже све јаче и јаче, рећи ће један пут смијешећи се: — Видим већ, мораћу сам учити медицину да се лечим. — Тако и уради.» Али је с растењем болести расла и несталност, која је и иначе могла у неколико бити црта његове песничке нарави. «Данас је — прича кћи Вукова — с одушевљењем учио медицину, сјутра опет коју апстрактну науку. Данас би нам озбиљно рекао, да ће се настанити у Црној Гори, а већ сјутра путује по средњој Африци,

пење се на Ливан, плови по Нилу и т. д. Па.... и... у пошљедним тренутима живота бјеше у њему сазрела мисао, да остави медицину, да се баци на вјештину и да постане сликар. Најприје хтједе у Млетке ради здравља, па онда у Рим да учи. Доста је мени двије године, па да премашим Рубенса, рећи ће с таким поуздањем, да му човјек мораде вјеровати.»

Кћи Вукова вели, да је клица болести Бранкове била *давно* у Бранку; а др. Лаза Костић иде још даље. Он је пронашао, да је Бранко био од рођења сухоболан, да му је та болест била наследна, и пронашао је и која је то врста сухе болести била на њему, да је то била «нашљедна *цвјетна* сичија» — а све то закључујући по досле познатим подацима о Бранку и његову животу и по песмама његовим.[1] Истина по ономе како је Бранко описао у песми боловање и смрт свога брата Стевана, који умре осам година пре Бранка, могло би се мислити да је Стеван умро од сухе болести, и ако с друге стране немамо никаких података о томе; али о осталим члановима Бранкове породице немамо ни толико података колико о Стевану. Сестра му је Амалија умрла као дете од годину дана, отац у 64-ој а мајка у 32-ој години. Отац Бранков у издању посмртних песама Бранкових вели за Бранка да је «од јектике» умро, а бележећи на истом месту и смрт своје жене не вели ништа од чега је умрла. Како је породица оца Бранкова непозната, то се подаци за ово питање не могу овде даље ни тражити. А Бранков брат од ујака Риста Михаиловић писа ми, да «Бранкова фамилија по

[1] У чланку под неприличним насловом *Гете и његова народна свијест*, штампаном у *Црногорци* за 1885 бр. 14—23 и *Зети* за 1885 бр. 3—8.

матери није јектичава,» наводећи како му је материн деда живео 70 година, неки ујаци по 80, тако и материне сестре и т. д. «И Бранкова мати — вели, — као што сам слушао, није умрла од јектике него услед тешког порођаја.» Глас да је мајка Бранкова умрла од сухе болести потекао је из причања о Бранку кћери Вукове Мине. Она вели: «Негдје сам чула, да се једном пливањем утргао и да је баш тако запатио клицу оне бољетице. Њеки опет веле, да је и њу наслиједио од своје мајке, јер му је и мајка млада умрла.» — Р. Михаиловић ми пише: «Од куд је Бранко ту болест добио, не знам, ал' ми није чудо; јер је био живе нарави и ђаком је доста ексцедовао, а све је олако узимао и није пазио на себе нити се чувао, него је живео за два живота.»

Већина бољих песника и дилетаната нове српске књижевности помреше од сухе болести — J. С. Поповић, Богобој Атанацковић, П. Поповић Шапчанин, Владимир Васић, Миленко Грчић и многи други. Преврћући листове светске литературе опазићемо то исто. Од те болести умреше и три најбоља до сад српска песника: Његуш, Бранко и Ђура Јакшић. Је ли то судбина песништва? Да ли су ови песници били за то песници, што су у себи од рођења носили клицу оне болести? Да ли има у певању каке разлике између песника од рођења сухобоних и оних који доцније ту болест добише? Ја немам ни оне спреме у физиологији и медицини ни оне куражи д-ра Лазе Костића, да на така питања одговарам и да на одговору на њих зидам историско-литерарне расправе. Али читајући и проучавајући песме Бранкове учинило ми се, да се оне по главном тону, по осећању које у њима влада, могу хронологиски поделити у

три дела: I песме 1843 године, II песме од 1844 до 1849 године, III песме 1849 године. Из свију Бранкових песама 1843 године веје чиста ведрина, младост, здравље, веселост. Од 1844 до 1849 провлачи се скоро кроз све песме Бранкове, иначе још доста ведре, неки тих елегиски тон, нека сета, нека мирна слутња; смрт је у њима честа и мила тема и у највећој раздраганости чују се меки, и ако пријатни, звуци тужних сећања. Песме Бранкове 1849 г. све су, осим једне, тужне епске песме; слике мрачне; тон потмуо и немило жалостив; израз врло често љут, опор и једак; стих неуглађен и немаран. Ово су већином песме, које Бранко за живота није хтео штампати и које су му по смрти издане. — Ако би по овоме хтели судити о здрављу Бранкову, могли би рећи: да је до 1844 био потпуно здрав, или да никака телесна немоћ није мутила његове душевне ведрине; да је од 1844 до 1849 врло мало поболевао, или да се за то време тихо легла болест његова; и да је од 1849 г. боловао.

Али тек године 1851 — вели кћи Вукова — «поче Бранко баш са свијем побољевати.» У лето те године беше у Бечу на умору и велики песник српски, владика Петар II Петровић Његуш. Бранко је често походио владику, с којим се још раније поред Вука био познао. «Ну то не беше онај Бранко — прича Љ. П. Ненадовић — кога сам пређашњих година познавао. Променио се. Болешљив, зловољан и врло невесео.»[1] У једном писму пише ми Љ. П. Ненадовић, да је Бранко тада био и дужан и оскудан у новцу. Да му се тада могло накупити и послати

[1] *Књиге Љубомира П. Ненадовића.* IV. стр. 83—84.

толико, колико је лане (т. ј. 1883 г.) потрошено само за венце, што су на његов гроб положени, мени се чини да би он још дуго живео и песме писао. Али ипак, да је могао знати с каквом ће славом од целога Српства бити поздрављене његове кости при пренашању у Карловце, он би у свом срцу био потпуно срећан и весео.» — Пријатељи Бранкови — прича кћи Вукова — увидеше тада, да за Бранка није више учење и напрезање; те размишљаху како да га оправе куда на југ, да се опорави. Вук то спомене кнезу Михаилу, и он одмах обећа сав трошак на то. И Бранка склоне, али — за што не би ништа од тога пута Бранкова на југ, не зна се. Можда је Бранко новце, које му кнез даде, утрошио на одужење својих дугова и на штампање II књиге својих песама, која изађе те године крајем августа или мало доцније, посвећена *Кнезу Михаилу М. Обреновићу*. Можда ће писмо Бранково, које писа Љ. П. Ненадовићу 28 јулија 1851, дати о овоме неко објашњење:

„У Родауну[1] (селу близу Беча) 28/7 1851.

Љубомире брате!

Кад си у Бечу био видео си каквога сам здравља, а за финансије моје чуо си мислим од мене да су ми рђаво. Сад ми је здравље у нешто боље, али финансије сто пута горе него онда. Имадох од неког злосретног рођака примити 120 фор. сребра, па не само да их не примих, него још изгубих и вас над да ћу их икада добити, и то ме натера те ти пратим ово неколико речи. Ево те молим, да гледаш како знаш, и да ми пошљеш 150 фор. ср. Ја ти те новце вратити не могу, али ћу ти послати 250 комада књига својих нових песама. Ти их ра-

[1] У то село ишли су онда, а можда иду и сада, болесници, те се лечили сурутком.

спродај, и намири се од туда, а мислим да ћеш моћи, јер ја у Србију никоме другоме (осим десет комада Перовићу Црногорцу) ни књижице слати не ћу.

То је што те молим, Љубомире. Ти си ми 1849 године велику милост учинио, учини ми и ову сад, па ћеш учинити задужбину. Ја бих ти имао пуно о својој невољи писати, али знајући коме пишем, мислим да је доста. Само ћу још да напоменем једно: ако за месец дана кројачу 120 ф. ср. не платим, мораћу по свој прилици на суд. За то ми што пре пиши, и обесели ме. Писмо управи на Даничића (Landstrasse, 669. Stock II Thüre 6). С Богом!

Бранко Радичевић"[1]

Од овога времена мало се што зна о животу Бранкову. 1852 године 4 јулија био је цар аустриски у Земуну. Многи београђани прешли су били тамо тога дана. Г. Димитрије Јоксић ми је причао, да је тада тамо био и Бранко. Он га је застао по вечери у гостионици «код лафа,» где у веселом омладинском друштву декламује неку своју песму. Песма је та данас непозната, а г. Јоксић је добро упамтио главну садржину њену, те ћу је овде мало доцније испричати. Можда је Бранко те године још један пут, последњи пут, и у Београд долазио. Његов пријатељ Љ. П. Ненадовић уређивао је тада у Београду књижевни лист *Шумадинку*, у којој баш у то време бише прештампане неке песме из I књиге Бранкових песама.

С пролећа 1853 Бранку «позли на један мах тако, да већ бјеше на измаку.» С пролећа, велим, јер тако излази по причању кћери Вукове, која, не бележећи

[1] Ово је писмо једини досле познати споменик прозе Бранкове. Пославши ми га још 1884 г. Љ. П. Ненадовић ми писа: «Имао сам још Бранкових писама, али су се погубила. Ако још што год његово нађем, послаћу вам.»

кад је то било, прича даље: «Након тешка боловања придигне се и опет, али како? Потајна грозница циједила му је живот непрестанце, и тада се видјело да му нема лијека. Ходаше, истина, и долажаше Вуку на договор, али сваки дан све слабији. Вук му савјетоваше, да се пресели у болницу. Тамо ће му се о трошку кнежеву спремити згодна соба, тамо ће га дворити двије вјеште нудиље; а тамо ће имати свега, што му по наредби првијех бечких лекара буде ваљало за исцјељење. С тужнијем осмијехом пристане Бранко и на то, те се пресели у болницу. Ту имађаше сваке његе и понуде, а Вук и Даничић обилазише га често. Мати моја пазила је Бранка као и рођена сина, па није прошло дана да га не надгледи. Радоваше се кад му ко дође, и бјеше још једнако весео. — Али и то не потраја дуго. Бранково вријеме бјеше истекло. Једнога дана — бјеше то послије подне — . . . . . сјеђаше моја мајка као обично уз Бранка. Тога дана бјеше необично узбуђен и њежно држаше обје њезине руке у својима. Тако су дуго сједили и разговарали. Кад мајка пође, те се на вратима осврну да га још један пут поздрави, али Бранко с болнијем изразом склопио руке над главом. Поплашена викне нудиље, притрчи Бранку, дигне га у наручје; али сјен самртнијех крила бјеше већ пао на лице Бранково. Још један пут захвално погледа, још се један пут уморно осмјехне, па онда се наже; а оно дивно срце, што је толико осјећало, толико се надало, толико хтјело, преста куцати!» То је било 18-ог јунија 1853 г.[1] Сутра дан, 19-ог јунија, био

[1] И ако је то било тек пре 30 година, ипак до скора дан мрти Бранкове није био тачно познат. Још у допису *Срб. Дневника* 1853 г. од 20 јулија било је погрешно јављено да је Бранко

је Бранко опојан у грчкој цркви и сахрањен у грчком гробљу. Погребне трошкове исплатио је меценат Бранков, кнез Михаило.

Отац Бранков — прича кћи Вукова — дошао је доцније у јесен и подигао сину споменик. — Ево начинио сам му споменик — прича Р. Михаиловић да је рекао идући с гроба Бранкова и плачући — како сам могао; а ваљда ће се и народ наш кад год њега сетити и учинити своје. На споменику је било написано на 61 см. високој и 42 см. широкој мермерној плочи:

АЛЕКСА РАДИЧЕВИЋ

РОЂЕН 1824 А УМРЕ 1853.

Млого тео, млого започео,
Час умрли њега је помео.

Ови су стихови узети из Бранкова *Ђачког растанка.* Ту најлепшу своју песму почиње Бранко описом гробља, а ови му стихови долазе у опису неког незнаног гроба, који опис почиње стихом: Ко зна кога гроб овај покрива.... Стихови, којима је Бранко окитио незнани гроб карловачки, китили су тридесет година у туђини гроб његов, поред кога пролазећи можда је многи туђинац помислио, као некад Бранко:

— Ко зна кога гроб овај покрива....

Врло се мало зна о животу родитеља Бранкових, те се и живот Бранков с те стране може врло мало

умро 17-ог јунија. Али да је то било 18 јунија, сведочи протокол опште бечке болнице и протокол умрлих грчке цркве у Бечу, отац Бранков, а и дописи у Danici Гајевој и *Срб. Новинама.*

осветлити. «За матер сам му слушао — пише ми Р. Михаиловић — да је била средњег стаса, црних, особито лепих власи и очију, и у лицу румена као права ружа, као што јој је и име било. Веле да је и она, као и ујаци Бранкови, особито добра срца била. — Отац му је био благе и мирне нарави, добар и разуман човек, који је умерено живео и од оно мало плате довољно за живот имао, да никад ни од кога помоћи тражио није[1]. Био је средњег стаса, више онизак, у педесетим годинама — после смрти Бранкове — сувоњав, просед, доста слаб и у лицу румен. Облик му је опомињао на Бранка, особито крупне кости лубање. Носио се скромно, обично и чисто. Био је особито милостива срца и врло поштен старац. Познато је да су Вуковарци, особито мој отац Јустин Михаиловић, били највећи поборници Вукових начела, и да је Вук у Вуковару неколико година живео. Није чудо, ако су они у то коло увукли и Бранкова оца, као зета вуковарског; а то је утицало врло много и на самога Бранка». Шта је и колико учио, не зна се; али је био пријатељ српске књиге и принео јој је и свој прилог. У књижевним српским листовима и у календарима од 1840 до 1852 год. има од њега неколико малих и слабих басана и причица[2]; а 1847 г., мало пре Бранкове прве књиге песама, штампан је у Бечу његов превод Шилерове драме *Вилхелм Тел*. Превод је у прози, а Вуковим правописом. На својим списима потписивао се некад *Теодор* (или *Тодор*), а некад *Божидар*. У свем његову књижевном раду види

[1] Па ипак је тестаментом оставио нешто имање својим рођацима (види *Србски Народ* 1884 г. бр. 75), а карловачкој гимназији поклонио је 2000 фор., те је записан међу добротворе њене (види *Јавор* 1883 г. стр. 986). — [2] Види *Серб. Нар. Лист* 1842 г., стр. 371, *Световид* 1852 бр. 42; *Зимзелен* 1848 стр. 145—148 и т. д.

се смерно знање, али и смерна и добра душа. Бринући се после ра̑не смрти женине сам о својој деци, он им је био и главни васпитач. — Колико је Бранко осећао поште и захвалности према своме оцу, исказао је у песми *Моје сунце*, испеваној 1844 г., у којој се тихом тугом сећа и своје мајке[1]:

На небу ми једно сунце сјаје,
Дању сјаје а ноћу залази —
Ти си, отац, моје друго сунце,
Које мени никад не залази.
Некада сам им'о јоште једно,
Зрак је његов већ одавно сед'но,
Мајци срце у груди не бије,
Тавна земља њу одавна крије
. . . .
Твоја добра као сунца свет,
Моји певи ка' мирисни цвет, —
Сунце сјаје, сунце живот шаље,
Цветак мира, али ништа даље.

Подаци о Бранкову облику, нарави, начину живљења и т. д., сви у опште казују какав беше Бранко између 1847 и 1853 г. Али најпотпуније и најлепше нам је насликала Бранка тога времена кћи Вукова Мина. «Бјеше — вели она — нешто више од осредњег узраста, тијела размјерна, витка, па опет за то поснажна. На жилавом и љети и зими разголитаном врату сјеђаше глава дивна кроја, широка, пјесничког чела, густе, отворено-мрке косе. Чешљаше је у натраг, а бјеше дуга, те му падаше чак до рамена. Каткад би у разговору затресао ту бујну косу као лав своју гриву. Испод чела сијеваше око необични-

[1] Кад год је долазио у Вуковар мајчином роду, Бранко би с највећим пијететом улазио у собу, у којој му се мајка родила, — прича Р. Михаиловић у *Јавору* 1883 г. стр 986.

јем сјајем. До јако не видјех тијех очију, и тешко их је гдје и видјети. По разрезу велике па опет у главу утекле свијетлише испод мрких трепавица њеком особитом сивозеленкастом бојом и одудараху чудновато од мрких поносно узвијенијех вјеђа. И сјај и израз бјеше им са свијем необичан... Нос бјеше у размаку појак, па полажаше од чела доље са свијем право, али све усуканије. Уста бјеху пуна, готово повелика. Над горњом усном тек никле густе, са свијем отворено-мрке науснице, али тако да се усна видјела. Зуби се помаљаху сваким осмијехом; а бјеху здрави, необично бијели, широки и угласти. Лице бјеше сприједа пошироко, сухоњаво, па по гдјегдје лако пропушташе рубове од костију. Тијем доби особити израз. Брада бјеше поширока и са свијем ћосава. Кожа на лицу танка, мека, увијек заруђена. Чим би ради чега год дошао и у најмању ватру, осула би му се по цијелом лицу жарка румен. — Кретања му бјеху са свијем проста, мирна и армонична. Не сјећам се да сам га видјела икад, да рукама маше и доказује. У разговору радо би се завалио, очи би дигао и занесен у вис гледао. Говорио би мирно, готово тихо, и једнакијем гласом, али увијек са осмијехом на устима. Веселост, нека, блага, дјетињска веселост, бјеше у опште поглавита садржина Бранкове нарави... Та његова карактеристична веселост хоће да нам каже, за што је Бранко пазио дјецу, па баш и са свијем малешну дјецу, која још и не проговараху. Сјећам се да им је куповао играчке и посластице, да је са свијем туђе дијете одводио у свој стан, те се тамо с њиме играо и вриједнога Даничића бунио. Из истог узрока упуштао би се Бранко радо у дјетињасте, безазлене игре, пристајао би уз будаласте, дјетињасте

разговоре, копирао би дјецу и т. д. У друштву бјеше весео, али смјеран. Из његовијех обичнијех разговора нијеси могао судити, да је така ,*ара... Можда се не бих још за дуго право увјерила о његовој пјесничкој снази, да се не даде красна прилика. Бјеше то на бадњи дан 1849 год. Вук је гостио своје знанце и пријатеље, а један од тијех донио је мени на дар књижицу споменицу. Ја заредих да ми сваки од гостију што у њу упише, па дођох и на Бранка. Док се окренух, а Бранко већ написао». Ту је Бранко уписао ону песмицу од 12 стихова. што се почиње стиховима: Певам дању, певам ноћу, певам селе што год хоћу и т. д. «И у одијелу бјеше Бранко скроман и умјерен. Носио се са свијем просто без икојих нагкита. На њему си увијек могао видјети пребијелу кошуљу са широком огрлицом, а испод ње тек лако притегнуту мараму с крајевима, дубоко исјечен прслук, кратак, свакад отворен, капут, обичне чакшире и цилиндар, — а то све увијек, и зими и љети црно. Као што се просто одијевао, тако се умјерено и хранио. Често се хваљаше, да неко вријеме живи само о воћу, па онда опет други пут о самом млијеку и т. д. Страсно је ишао да се купа у хладној води, а бејаше и добар пливач». — Слику ову попунићу још причањем Ристе Михаиловића и других. Лик Бранков — вели он, онако као и Мил. Јанковић и многи други — који је данас распрострт, који стоји у многим издањима Бранкових песама и по коме је начињено и попрсје од гипса, врло је мало налик на Бранка[1]. Најбоље је — вели — погођен Бранко у

[1] Историју те слике причао ми је сликар наш, проф. Стева Тодоровић. То је — вели — била слика, коју је он радио 1850 год. у Бечу с природе. Истина је — вели — онда био почетник у

литографској слици Настаса Јовановића *Срби око певача* — изашла негде око 1848 год. — у којој су и Вук и Даничић и Бранко. «Ту је Бранко тако добро погођен, да смо ми као деца у Вуковару, кад нам је отац ту слику показао, одмах повикали: гле Бранка! ... Има и каснија слика те теме, али није Настасова и на њој нема Бранкова лика». — Бранко је — прича даље Р. Михајиловић — био крупних костију и доста снажан; и кад кад би се хвалио својим мишицама и својом снагом; а био је и члан гимнастичкога друштва и волео гимнастику. Био је вазда чисто одевен, ма да у своме стану није много на ред пазио, јер га је мрзило занимати се сићушним стварима, а и више је волео бити у слободном ваздуху но у соби. Тако би из гостионице одмах излазио, чим би ручао. Није волео зимње и јесење време и увек би раздрагано говорио о Италији, где је увек лето. Страсно је пушио, али би у последње време увек цигару на пола пресекао, јер му — говораше — цела дуго траје, а пушење му грло суши. У то време није вечеравао, већ је место вечере пио белу кафу. Тада је био тежак и на писању и на сваком заморнијем раду — све му је мишљење апсорбовала била брига о здрављу и животу. По некад би у шали рекао: за мене је већ

сликарству и Бранко му је седео свега два-три пута; али су му онда сви говорили, да је Бранко добро погођен. Кад је Ст. В. Поповић — «Чика-Стева» — у календару *Орлу* за 1878 г. хтео да уз животопис Бранков и успомене Минине на Бранка изнесе свој предлог о преносу Бранкових костију, заискао је од С. Тодоровића ту слику, да и њу у *Орлу* донесе. Ну Вуковој кћери Мини учини се да та слика није верна, те је она дотера и нешто промени; и тако измењена изађе најпре у *Орлу*, а одатле се после даље рашири. Првобитну пак слику, коју је Тодоровић радио, Ст. В. Поповић после негде загуби. — Тодоровић ми каже још, да му је отац Бранков некад причао, да има нека дагеротипна слика Бранкова код неког његова рођака, кројача у Темишвару.

спремљен ашов и мотика; али је обично био сетан и замишљен и у друштву није могао дуго остати. «Неколико пута — прича Р. Михаиловић — био сам с њим код Вука на теју. Ту је Вукова Мина томболу ранжирала, те смо сви, па и сам Вук, играли. И Бранко би сео да игра, преметнувши, по обичају своме, десну ногу преко леве; али би после прве-друге игре умакао сам у оближњу собу, или би отишао к прозору, па би се, куцкајући у стакло или у себи певајући, загледао у небо као да звезде гледа; и радовао би се, кад би кући пошли. У друштву је био скроман и врло учтив, мало је говорио, али све шалећи се и увек би се осмехивао, а то му је тако дивно стајало, да га ја сад себи друкчије и не могу да представим. За то су га сви волели». Такав је био Бранко у оваком друштву; али у друштву чисто своме, у друштву својих вршњака — нарочито док још није оболео — био је он много разговорнији и веселији и «не баш тако децентан» како ми писа један његов познаник. Али та његова необична и мало чудна веселост — као што је оно описује и Милован Јанковић — прикривала је и штитила — тако вели његов друг Јов. Илић — његову необично нежну и племениту душу; а у последње је време можда прикривао њоме своју бригу и страховање од смрти. Бранко је био чист идеалиста — прича Р. Михаиловић — и то се показивало и у његову говору и у понашању и у ношњи и у целом живовању. Није се никад везивао за једно време дана и ноћи, него је био слободан као тица у зраку. Само га је оно могло занети, што је било потпуно лепо или добро, а мрско му је било свако полутанство. Кад би се наљутио на кога, нарочито кад би се наљутио на противнике Вукове, било би му

највише да рече: прави дедак! или: дедаци! Његов је идеал био *Србин* и *Српство*; и као што му се чинило да је у свету најбоље оно што је српско, тако је љуто осуђивао и нападао све што му се чинило да је у Срба туђе или наметнуто или одрођено. За највећу грдобу људску држао је то, што западни народи, па и гдекоји Руси, бркове брију. Јунаци народних српских песама нису бријали бркова, а њему су народне песме — вели Р. Михаиловић — биле алкоран. У обичном говору често је говорио стиховима народне песме или стиховима налик на њих. Тако кад би срео Ђуру Даничића, тресући главом и пруживши му руку обично би рекао: — Здраво да си, Даничићу Ђуро! Или би, кад би се што чудио, рекао: — Није шала, није шуркулија! А често би тихо, као за себе, певао каку народну песму, или по неки стих, а најчешће: Еј ти лане, лане, зар не мариш за мене — и тада је био увек раздраган.

Р. Михаиловић вели, да је Бранко од туђих језика говорио само немачки. И пок. Јов. Пантелић, директор карловачке гимназије, причао је. да је Бранко особито добро знао немачки[1]. Ну да ли је могао читати и да ли је читао списе још на ком туђем језику, о томе се ништа не зна, као што се у опште непосредно готово ништа не зна о његовој лектири. «У опште не знам да је Бранко много читао — вели Р. Михаиловић — ну виђао сам га да новине српске чита и слушао где много о српској књижевности говори, особито у друштву с Вуком и Даничићем. Између 1850 и 1852 г. особито је радо читао с Даничићем београдске *Србске Новине*, које је уређивао брат Даничићев

[1] Види издање Бранкових песама у Н. Саду 1889 г. стр. IV.

Милош, кога су њих двојица «Фрулицом»[1] звали. Често се Бранко ком чланку грохотом смејао. Радо је критиковао оно што чита, истина све као у шали али немилице строго. Мени је више пута рекао, да је песме своје за то издао, да види *како се српски пева»*. Једном је рекао Бранко Р. Михаиловићу за неке његове песничке покушаје. — Види се да си у Винковцима учио; немачки мислиш, а хоћеш српски да певаш; читај, брајко, народне песме, ако хоћеш да у том послу од тебе што буде.

Најмилији друг и пријатељ Бранков беше Ђура Даничић. У II. књизи својих песама у песми *Гојко* он га и братими овако:

Даничићу! тебе сад братимим —
. . . .
Богом брате, кад роднога немам. —

За Даничићем долажаше му стари карловачки друг Јулије Радишић. Осим њих двојице других ближих другова Бранкових не знамо. С њима двојицом и Вуком — прича Р. Михаиловић — састајаше се у Бечу свако после подне од 5 до 6 сахати у словенској кафани Грловићевој на Бауернмаркту у унутрашњем граду, где долажаху обично још и др. Пацек, Моцо Ђорђевић, Никола Крестић из Загреба, прота Рајевски и други; ту долажаху, по причању кћери Вукове, и Миклошић, Ранке, Карара и Петрановић. У дому Вукову познао се се Бранко и с другим знатнијим људима онога времена. Али је на Бранка, уз припомоћ свога дичнога ученика Даничића, највише утицао Вук; и без школе код Вука Бранко јамачно не би певао онако као што је певао. Утицај тај јасно се

[1] Јамачно по једној песми Милошевој под тим насловом.

види на песмама Бранковим. Јунаци нове српске историје, и баш они о којима је Вук најтоплије писао — Хајдук-Вељко, Поцерац Милош, Чупић, Ћурчија, Лазаревић Лука, Петар Добрњац — поменути су сви, истом топлином и истим тоном, у *Ђачком растанку*. Ондашње прилике у Србији и ондашње српске књижевне прилике описао је Бранко у песми *Пут* онако, како их је и сам Вук осећао. Ну о тој песми више на другом месту. Јамачно је Бранко, певајући у Бечу нове песме или прекраћујући старе, за свашто припитивао Вука и давао му можда на суд сваку своју песму. Пошавши за народном песмом у свима њеним правцима Бранко је зазнао и за њену по кад кад враголасту нарав и, према његовој ведрој и безазленој а живој нарави, та му је жица јамачно и годила; али тешко да би се усудио, према ондашњим строгим назорима о томе, ударити у ту жицу у својој песми, да га није окуражио Вук, који је и сам некад за тако нешто тражио од других окуражења[1]. Тако је можда Бранка за песму *Враголије* и још неке таке — за које су му после многи и много замерали — Вук окуражио да их штампа. — У друга Бранкова Л. Захаријевића, адвоката, сачувао се један листић рукописа Бранкова а у егземплару *Српскога Рјечника* Вукова

[1] Спремајући за штампу друго издање српских нар. песама Вук се бојао штампати познату песму о *Ајкуни Атлагића и Јовану ћећару* (и још неке таке), па је питао Јакова Грима шта да ради. Та је песма, пише он Гриму, «einzig schön, aber ich weiss nicht, ob ich es jetzt in diesem Bande drucken dürfte?», па му шаље ту песму молећи га да му каже свој суд о њој. Грим га је још раније био окуражио на то у опште речима puris omnia pura, па и у одговору на ово писмо и за ову песму па по се, што се види из доцнијег писма Вукова њему: «Also Ајкуна und Јован können gedruckt seyn. Das freuet mich». Archiv für slav. Philologie Band II. стр. 731, 732, 735, 737.

од 1852 г., који му Бранко поклони[1]. На том су листићу побележене неке необичније речи српске. Већина је тих речи из Вукова речника и њих је Бранко побележио јамачно за то, што их није познавао, те да их упамти. Поред ових речи побележио је и неколико таких, којих нема у Вукову речнику, а које је Бранко знао или из народних песама или из живога народнога говора. По негде је забележио реч и у оном дијалекту, у ком у Вука није поменута (на пр. «cf. *мјехови* код меови»), или је поменуо да се реч чује и у другом крају а не само у оном у ком стоји код Вука (на пр. «*Гингав* — не *само* у Барањи»); по негде пак помиње и друго значење речи, које код Вука није забележено, или сумња о значењу које јој Вук даје или размишља о акценту и т. д. (на пр. — «ȍвас cf. ȍван = о́ван» а код речи «мр̏ка̑љ» ставио је у заграду знак питања). Све су пак скоро речи, и оне којих нема у Вука, акцентоване. Ова интересна лексикографска белешка Бранкова показује какав је ђак био Бранко у школи Вуковој, а објашњује је и осветљује и причање Ст. Новаковића[2]. «Кад сам се као младић — вели он — разговарао с Даничићем о Бранку, дивећи се лепоти стихова и чистоти језика његова, он ми је приповедао, како то све у Бранка није случајно, него како је Бранко с особитом пажњом језик учио». Причао му је Даничић «како је, Бранко, ради чистоте језика и лепоте стихова својих читао речник Вуков од корице до корице, памтећи или *бележећи* непознате му речи или обрте, који би за посао његов подесни били».

[1] *Јавор* 1883 г., стр. 567. — [2] *Годишњица* Николе Чупића VIII. стр. 394.

У поменутога Л. Захаријевића сачувао се у истој књизи још један листић рукописа Бранкова, на коме је вежбање у писању мера апотекарских и рецепата с формалне стране. Та је белешка писана јамачно треће године његових медицинских студија, а последње његова живота, и споменик је његова труда и рада на науци, коју је учио. А о томе имамо и још једно сведочанство. У допису *Срб. Дневника 1853* о смрти Бранковој пише и ово: «Како је љубио науке показао је и тим, што се ни онда није престао око њих забављати, кад су му лекари казали да ће тешко остати».

Бранко је био питомац кнеза Михаила. Отац Бранков о том ништа не помиње. Вукова кћи вели, да је Бранко добијао од кнеза годишње 800 фор. и да му је ту помоћ Вук израдио. Ну од кад је Бранко почео добијати ту помоћ, не зна се. Првих година у Бечу школовао се јамачно само о трошку очеву; али кад му је отац био пенсионован и кад је права оставио — на што му се отац љутио, и ако се «поносио што му је син песник и Вуков доглавник», вели Р. Михаиловић — помоћ је очева морала бити мања, и онда је зар дошла и помоћ кнеза Михаила. Па ипак је Бранко — као што је поменуто — патио и оскудевао. «Да му је још толико било — вели Р. Михаиловић — колико је добијао од кнеза Михаила и од оца, опет би му мало било, јер није умео штедети. Није новац бацао ни разметно живео, али је радо лепо живео. И Даничић је у Бечу у оно време кубурио с новцем, а њих двојица су заједно живели и сваку пару делили. А Бранку је новац био само за живот нужно зло».

О каким љубавним пригодама Бранковим, о какој драгој његовој, ништа се не зна нити је о томе ко што досле споменуо. Међу тим сви познаници и другови Бранкови знају причати, како је Бранко особито волео лепи део људскога рода, о чему довољно сведоче и песме његове. Р. Михаиловић ми писа о том: «Не верујем да је Бранко икад био заљубљен. И ако је волео женскиње, које је у шали називао *сешкама*, ипак нити је био заљубљиве нарави нити постојан у том, и био је одвише поносит да би могао тој страсти подлећи. Колико сам га познавао држим да му је било зазорно о том и говорити, и држим да се не би женио и да је дуже живео». И Бранкове љубавне песме разликују се од песама осталих српских лирика, те је и у њима у залуд тражити одговор на ово питање. Ну о тим Бранковим песмама више на другом месту.

Па ипак ко зна колико је Бранкових жеља и тајана легло заједно с њиме у гроб. У скромном животопису, који му отац написа, сачувана је можда случајно од заборава једна његова песничка жеља. Жеља је његова увек била — вели његов отац — да после свршених наука путује. Особито је желео да види Косово поље Говорио би: ја желим епос писати; али пре нећу ни словца написати, докле Косово не видим. «Грађу, имам, вељаше готову, јер српски епос мора тако исто бити као и грчки; у њему ће сви наши обичаји уплетени бити».

И ова жеља Бранкова казује — као и све што се досле зна о Бранку — шта њему беше највећи идеал, шта га највише заношаше. Али је радозналост мајка сумњи; а онима, које најволи, свет најтеже прашта немање оних врлина, које су најређе. Тако је у београдским новинама *Борби* 1883 писао

неко о Бранку, па се чуди: како то Бранко ни у једној песми није споменуо борбе Срба с Маџарима 1848 и 1849 године. Томе су се чудили и још неки. Неки опет познаници и другови Бранкови, који ми по нешто о Бранку испричаше, веле: да се и данас чуде, за што «онакав песник и родољуб српски» није учествовао «у онако живом и општем покрету нашега народа и с једне и с друге стране Саве и Дунава, докле је сва омладина у оно доба као луда и родољубљем опијена на све стране народ бунила и на борбу постицала и многи се из њених редова и с ове и с оне стране Саве и Дунава заједно с народом јуначки борили». — Пре свега ћу да кажем, да није истина да Бранко нигде не спомиње борбе Срба с Маџарима. У песми *Стојан* — испеваној 1849 — долазе одмах с почетка ови стихови:

Долине, брда и тутње и јече,
И цикћу пушке и мачеви звече,
У месо бију ти проклети топи,
И ране јапе, врела крвца лопи,
И мозак кладе с шкргућу кости,
А ово све је с маџарске пакости.
Сунашце јарко још је на висини,
Па чуда гледа што Србљанин чини,
Маџари топим оће да га сатру,
Срб на њи пали сиротињску ватру,
Још де уз Срба Србљанин корачи,
Маџара бије и можди и тлачи,
Па ако ту му час самртни дође,
Са света барем певајући пође. —
— — — — — — — — —

У *Danici* пак Гајевој 1848 бр. 33. штампана је убојна песма Бранкова *Јуриш Србе!* Пошто та песма није досле штампана ни у једном издању Бран-

ковиx песама, износим је овде целу. Уредник *Danice* је јамачно нека места изменио према језику свога листа. Та сам места ја сада опет поправио према духу Бранкова језика и према једном старом препису те песме — али не потпуном — са ћириловскога оригинала, који се овде у Београду сачувао[1].

Јуриш Србе!

Коња Србе, па узјаши,
Лати пушку, те потпраши,
А потргни сабљу голу:
Диже злотвор главу олу, —
Јуриш Србе, јуриш море,
На Маџаре, на злотворе!

Пружи руку, пруж' Рвату,
Пружи Србе своме брату,
Па ајд' јуриш те напреда.
Шта се сложној браћи не да?
Јуриш Србе, сеци ломи,
Па Маџару рог саломи!

И пре га је Србин био,
Па га увек и надбио,
На груди му клете клек'о,
На челу му дуван сек'о, —
Јуриш Србе к'о некада,
Јуриш, јуриш на њ и сада!

Што нам пашче на пут стаје,
Што ли на нас режи, лаје?
Јуриш, брате, сеци, туци —
Бесна пашчад, исти вуци —
Јуриш, јуриш на злотворе,
Да ти име не оборе!

Место Јован Јанош веле,
Место Глиша Гергељ желе,
Место Паја Палчи ишту,
Од Стеве ти граде Пишту —
Јуриш Србе, јуриш брате,
Та̂ срамота није за те!

Још се ето Маџа̂р тужи,
Што маџарски поп не служи,
И куне се по татарски,
Да ће бити све маџарски —
Јуриш Србе, удри змију,
Пусто ли је дигла шију!

Јуриш Србе, крочи, теци,
Де га нађеш, ту га сеци,
Све тамани до једнога:
Нема теби туна твога —
Јуриш Србе, све су змије,
У Маџара вере није!

[1] Песма је ова прештампана била из Danice ћирилицом први пут у београдском књижевном листу *Коло* за 1889 г. бр. 1.; али је и препис погрешан, а и дијалекат остао јужни (којим Бранко у оно време још није писао), те је у том препису та песма даље од праве Бранкове песме него што је и у Danici.

Слушао сам да се ова песма у своје време и певала по мелодији познате хрватске песме: — Ми смо били Талијани, Гали, Турци и Германи и т. д. — Бранкова вила познаје се и у овом убојном руху, али се види да то рухо није за њу. Па зар није и то доста од ње? И тако остаје само онај приговор Бранку, што није лично учествовао у борби и покрету 1848 и 1849 год. Др. Лаза Костић у поменутој већ расправи иде овде даље од свију приговарача, те вели, да се «Бранко *клонио* сваке борбе». Ма да Лаза Костић у истој расправи сам правда Бранка казујући како се његов живот није «увијек слагао са правцем и духом» његових родољубних песама за то, што му је родољубље чамало под притиском «нашљедне сичије», опет на крају крајева вели: да је Бранко, кад је већ био јектичав, требао да погине у боју с Маџарима и ради још славнијега свога спомена [1]. Остављајући да ова логика Лазе Костића сама о себи говори, рећи ћу на овај други приговор у опште то: да је још и данас мучно праведно оценити онај покрет од 1848 и 1849 године и да је још мучније Бранку ту судити без потпуних података о животу и раду његову онога времена. Пишући ми о том Љ. П. Ненадовић вели: — Бранков отац био је у то време — ако се не варам — у Темишвару; а

[1] Кака иронија, кад се др. Лаза Костић брине о Бранкову спомену! — Колико је мени познато у покрету 1848—1849 бејаху у бојевима само два српска песника: пок. Ђура Јакшић и Јован Илић. Ратови од 1875—1878 у Херцеговини, Србији и Црној Гори бејаху још славнији и значајнији; али, колико ја знам, од ондашњих српских песника не беше ни једнога у боју до што Ђура Јакшић, већ мртав болан, оде мало до дринскога бојишта. Не знам за др. Лазу Костића — који је тада већ био кадар пушку носити — да ли је где у боју био; а ако је био, онда нам га је зар наша добра стара срећа у животу сачувала.

Темишвар беше непрестано опкољен и бомбардан од Маџара. Како би било Бранку радећи отворено противу Маџара, а знајући да му је отац у маџарским рукама и знајући како Маџари лако убијају и вешају Србе и без узрока?!

Мислим да сам овде прикупио све, што је досле о животу Бранкову било објављено и што се из песама његових о томе могло дознати. Па и поред тога, и поред нових досле непознатих података, које ми љубазно дадоше другови и познаници Бранкови, животопис овај још није потпун. Ни са њиме неће се моћи са свим разумети све песме Бранкове, као што ће се видети кад буде говор о њима. Вршњаци и другови Бранкови врло мало испричаше досле о животу његову, и ако их и данас има доста живих. Можда је то за то, што пређашње време није ни тражило да о томе више сазна; а што се не тражи, ретко се само даје. Можда ће овај животопис и цела ова расправа допринети, да се пронађе и изнесе још нових и досле непознатих података о животу Бранкову. Али они, који су о Бранку знали највише казати — као на пр Ђура Даничић, Јулије Радишић — помрли су не казавши ништа; а они другови Бранкови, који су још у животу, мање о њему и знају и сада већ мање и памте. Кад сам 1884 године молио песника нашег Љ. П. Ненадовића, Бранкова друга и пријатеља, да ми исприча све што зна о Бранку, он ми, пославши ми неке податке, писа и ово: «Ви сте још млади, па не можете себи представити шта то значи кад прођу тридесет и три године; а толико је управо сада, од како сам се с Бранком последњи пут видео. За толико времена много се што шта заборави.... Време

је као дрљача, што се за нама вуче и поравњује све бразде нашега живота». —

* * *

Први хвалилац Бранкове песме био је Бранков брат Стеван. Кад су оно у јесен 1845 г. оба брата боловала, Бранко вели да му је Стеван рекао:

О, ако мора један ту од нас
Оставити овај света крас,
Ако умреш, ако ја оздравим,
Ја не умем песму да ти справим, —
Живи, брате, у гроб идем ја,
Живи, брате, опевај ми пра.

Тада је Бранко показао Стевану јамачно ону лепу своју песму *Кад млидија умрети*, под којом је потписана 1845 година; а да је испевана у јесен те године, кад су браћа заједно боловала, казују нам речи:

Лисје жути веће по дрвећу —

А да је Бранко и остале своје песме брату читао, казује сам даље у оној песми:

Дете слабо (т. ј. брат његов) момком ојачало,
Момка (т. ј. Бранкове) жарке песме послушало:
„О, лепе песме“, рече пун весеља,
„О, певај даље“, твоја беше жеља.
И даље, брате, тада сам певао,
Срце теби младо забаљао —

Кад крајем 1847 г. изађе прва књига Бранкових песама, одмах је после неколико дана приказа Ђ. Даничић у *Подунавци* овако:

«Мени се све чини, да ће се ова (1847) година спомињати у српској књижевности, истина не као лијеп данак у години, али — ако да Бог — као освитак

томе лијепоме данку. Ово сам почео слутити *како сам чуо за* **Нови Завјет** *да се сprema својијем истинитијем видјелом и Србина да обасја*[1]. И заиста се моја слутња све више навршује; јер до сад различне прилике и лијепе и доста их пролетјеше виша Срба по небу ведроме. Ја нијесам сад доколан, да ти их овдје све набрајам; ако нијеси спавао, ти си их видио, а ако си спавао, мучи се сад и распитуј, не био се лијенити. Али ћу ти једну такову прилику казати коју ми овдје од неколико дана гледамо, а код вас се још не види. Та је прилика: «*Песме Бранка Радичевића*». Ја мислим да до данас још није ни један учени Србин овако пјевао као овај Радичевић, а он пјева онако како треба Србин књижевник да пјева. Осим тога у овој се књизи на неколико мјеста ударила права наша срећа са несрећом нашом, прави напредак наш са нашом погибли. Још је у књизи овој језик као суза — чист. Истина још их је мало, врло мало, који овако мисле и раде као овај Радичевић, али «не бој се мало стадо, јер би воља оца небескога да ти да царство»».

То је била друга хвала.

Осим Даничића лепо приказа Бранкове песме и похвали их и један чешки лист, рекавши да оне граде епоху у српској поезији[2]. И у Гајевој *Danici* бр. 6. у допису из Беча похвали их А. Т. Б. (Андрија Торкват Брлић), напоменувши само, да је песма *Враголије* «могла изостати, јер је склиска као њеке пјесме код других наших пјесниках».

Ну већ сам наговестио напред, да је прва књига Бранкових песама била пропраћена у српској књи-

[1] Ове истакнуте речи избрисала је била ондашња београдска цензура и место њих ставила само реч: *одавна*. Види Даничића књижицу *В. Лазићу II. и још којешта* стр. 14—15. — [2] Не знам у ком је чешком листу био овај приказ и помињем га по помену у *Серб Нар. Листу*. По свој прилици писао је тај приказ друг Бранков Славко Златојевић, који се онда учио у Прагу.

жевности живим жагором. Прво уста на те песме онај, коме оне бејаху и посвећене — српска омладина. У *Серб. Нар. Листу* 1848 год. бр. 6. изађе ова «Ограда»:

«С концем 1847 г. изишла је у Бечу из књигопечатње јерменског намастира једна књига под именом: «пјесме Бранка Радичевића», посвећена «омладини србској». Један је лист чески вилу младог пјесника већ похвалио, и мого је. јербо она Епоху у србској Појезији прави, почем се јошт није, у колико се ми опомињемо, Србска вила на пољу погрда овакови огледала. Међутим, ми нећемо, да њој суд изричемо, као што је њен напрсник Б. Радичевић, на пегазу по србском свјету летећи, *свима судио, и на све што је Србско, хулу бацио*; нећемо да истражујемо, јели и у колико је млади пјесник Б. Радичевић задатак пјесника славјанског рјешио, који на пјесме своје ударити мора печат духа и живота славјанског, живота, у ког је тканици основна жица: *моралност*. Ми само што се садржаја на име последње дуже пјесме тиче[1], налазимо, *да смо дужни за чест имена србског и имена младежи србске* одговорити: да ми, који будућности Србској на сусрет идемо, нећемо у том смислу прошлости руку пружити, да међ ону браћу, коју је она раставила, особито међ најрођенију Србску браћу, крв и нож бацамо — ово су вражке намјере, а њима служити *нечисти* послови — но да ће наш задатак цјелог живота бити, колико више узможемо, на братској слоги радити; даље: да ми нисмо подла и непризнателна срца, да све, који су до сад за род србски радили и раде, у блато бацамо, и на штету и увреду свију кога му год драго у звјездекујемо: — на против да смо увјек готови, свакога, који је толико, колико је мого, за род србски учинио, заслуге признати: и за то на оне намјере и погрде Б. Радичевића никако пристати не можемо, чега

[1] Мисли песму *Пут*.

сјен са посветом наравно и на нас пада, и сбог тога се против ове, и сваке будуће овој подобне посвете од наше стране јавно ограђујемо, јер мислимо, да као што је он могао (тако недостојну) посвету младежи србској наменити, тако и њој право остаје, посвету, ако јој се не допада, не примити; што ми, који се и бројем и стројем за част њену сматрати можемо, за нас и чинимо, да се немисли, да смо оћутивши, и ми готови, с пјесником у једну трубу трубити.

У Пожуну.

Младеж Србска"[1].

Треба знати, да уредник *Серб. Нар. Листа* беше Теодор Павловић, кога Бранко у своме *Путу* беше жестоко ошинуо. Како је на овој «огради» потписано само «Младеж Србска», лако може бити да је њу писао сам уредник или је бар удесио с неким својим млађим присталицама. Ондашња пак омладина пожунска ценила је јамачно у срцу свом Бранка и његове песме онако, као што прича Мил. Јанковић за београдску омладину. — И одиста. оно, што учини пожунска омладина у *С. Н. Листу*, не прихвати даље ни један део српске омладине, нити се више јави и једна онака «ограда»

Али требаше да се потпуно обистини оно што Бранко прорече сам својој песми у своме *Путу*, да се одиста чује граја и узвикивање: «— стани несретниче — стан' безакониче». — У политичко-књижевном листу београдском *Просветне новине са државонароднымъ пратіоцемъ*, које уређиваше лицејски професор Сергије Николић, у бр. 8. од 19 фебруара 1848 г., изађе овака критика:

[1] Осим транскрипције данашњим правописом није иначе ништа мењано ни овде ни у осталим цитатима.

«*Песме Бранка Радичевића*. Под овим именом изишла је пре кратког времена књига у Бечу, коју наскоро неки (?) хвалама обасуше, а највише због тога, што је чистим србским језиком написана. Код млоги је данас у благородан обичај ушло, *сваку* нову књигу само по *језику* ценити, као да се само *у томе* сва важност и врлина састоји. Но може каква књига бити написана најчистијим србским језиком, а опет да нема никакве цене ни важности; као што може друга бити најзнаменитија по свом садржају и унутрашњој врлини, а да јој је језик мање препоручителан. Језик је само *одело* мисли, а *мисао* је главно Најбоље је, гди је и једно и друго сајужено; но гди тога нема, онде је мени увек мисао претежнија од језика, којим је изражена. Ја ћу увек списатељу радије опростити, ако ми какво правило чистог говора прекорачи, а мисао добру, виспрену и редку представи, него кад за љубав лепог израза или слепог подражавања народни песама мисао прегоре и забаци. Саме речи, ако ће бити и најлепше, без унутрашње цене подобне су празном влату. Остављајући дакле другима, да о језику г. Радичевића суде, ја ћу наведену књигу само по њеном садржају и по унутрашњој вредности укратко оценити.

Наша је душа подобна чистом огледалу тија језера. У њему се љубко огледају образи, који се над њега надвирују; но кад се каквом олујом узмути, онда само страх и ужас влада на његовом поршју. Тако је и с душом. Док је од свака порока и страсти чиста, донде се у њој само љубки Мај са својим милинама огледа; но чим њоме овладају страсти, пороци и презрителне слабости, онај час нестане они красни образа и само се ругоба у чувству одкрива. То се исто и с нашим песмотворцем догодило. Док је у свом срећном детинству, у цветућој младости само свет у свету гледао, само радост у њему тражио и налазио: док није ни на ког мрзио, но само на јарам слободе: донде су му и песме саму радост, веселост, и детин-

ски несташлук изражавале, и љутина је за часак само прелетала преко његове душе, као облак преко ведра неба. Док му је год у души цветало пролеће, цветало му је и у песмама: брег и доља, гај, ливада, поток и девојка, зора, сутон, сунце и звездице — с тим му је песма окићена. Какав несташлук, каква милина просте природе, каква ватра млађана срца у његовом «Ђачком растанку»! Како су живо, како дражесно и простоприродно описане различите појаве весела живота и живе природе! Каква берба карловачка, какво коло, какво праштање с предметима! Рекао би човек, да сад очима гледа због разстанка разњежена, у весељу угрејана несташна и раскалашна ђака!

Но после три године, каква промена! Онај мали поточић, који нас је шапутањем у цвећу веселио и сан нам мамио, замутио се отопљеним студеним снегом, пенуши се и бесни, и уком својом још из далека путника страши; мирисно цвеће, које је пређе неговао и заливао, сад је из корена у беснилу почупао. — Такав је Радичевић у доцније, после три године спеваној песми «пут». Из дражестне доље Фрушкогорске, из зелене колевке окићени карловачки брда у пространи свет, у огромни, престолни град Беч премештен, упознаде се с високоумијем, мрзошћу, завишћу, пакошћу и осветом — ведро му се небо наоблачи, и — све се милине разбегоше. Ту међу склопљеним зидинама, што су небо подупрле, нема више оне нежности, оног љубког осмеивања, оног лепог и ватреног чувства, оне љубавне жеље — све је то заступило горко презрење, злобно заједање, пакостно изсмејавање, и безсрамно ружење. У Карловци благ, ватрен, њежан, а у Бечу — суров, необуздан, пуст, занешен безстидан. Други људи постају у Бечу, сматрањем великог, лепог и углађеног света, сматрањем производа лепе вештине у свакој струци, учтиви, благи, уљудни и углађени; а наша младеж, као да саме пиљарице гледа и слуша, научи грдити и ружити Јошт се честито с правом науком и не упозна, а камо ли

сдружи — а већ с главом небо домаша, мисли да је мудрост целог света сабрала, намеће се другима за учитеља, и грди, ружи и псује све оне, који је не слушају. Тако и наш г. Радичевић. Млад и зелен, и још у колевци праве науке и светског искуства, а већ Србима прописује као с *деветог неба* закон, даје им савете недозреле, и мисли, да је Солона претекао. Ружи европејске обичаје, ношњу и питомост нарави, и желио би Србима шпартански начин живота, бојећи се, да не омекшају. Прочитајте, господине, боље повесницу, па ћете се уверити, да цјели сходно изображење, углађеност нарави, и облагорођавање срца не мора за собом повући мекост, срамну страшљивост и изкорењавање отечествољубија, као што ви мислите. Њежни, углађени и просвећени Атињани умели су се онако исто храбро борити, као и сурови и човечност непознавајући Шпартанци. Најпосле и да допустим, да ће г. Радичевић то зло наслутити — мора ли се грдња са жељом и саветом сдружити?

Но тај би му се поступак могао и опростити, сматрајући га као излив родољубива срца, које за напредком свога народа куца; ал' други му је поступак најјаснији сведок његова невоспитања, његова безобразија, његове суровости и занешености. Од како се по несрећи с Г. Вуком упознао, омрази се са својом небесном посестримом, презре оне лепе гајеве, у којима га је посестрима песмама учила, прође се оне лепе забаве у певању и надпевању с птицама — а посвети се новом олтару, око ког су жреци толику вику подигли. Тај је олтар — Вуков правопис! Угледавши се на друге, који око тог олтара вичу, и друге псују, дабогме да мора и он. У какво се коло увати, онако мора и да игра. Први је плод такве његове посвете наведена песма «пут», у којој све оне називље (чујте! чујте!) *мајмунима*, *магарцима*, и *псима*, који се придржавају старог правописа, а не примају Вукова писмена ј, љ, њ:

„Уз обалу лађа притурена,
А у лађи возари лагуни,
Та све они убави мајмуни,
Весла њима дрво одабрано
Побратиме то *јерје* танано,
Крма беше дебела јерина,
А на крми једна страшна псина.
На крму се пас тај наслонио,
А очима страшно зажагрио,
Развалио уста и чељусти,
Па ударио у тај лавеж пусти,
Боже мили та шта му је, шта је?
Куда гледа, на кога ли лаје?
Па погледа крају и обали,
Гледну тамо, па ми се ражали,
Виде онде оног дивног Еља,
И још Ења њему пријатеља,
И још једна беше ту сирота.
Брате мили оно красно Јота,
Загрлили с', оборили главе,
Па сузице роне украј Саве“.

Најпосле, кад је тако свој јед излио, враћа се својим некадашњим Карловачким учитељима, да им *најњежније* заблагодари на труду:

„Ој давори учитељи клети,
Да чудне сте и дивне авети!
Пола мачка а пола сте људи,
Лика љуцка а мачије ћуди,
А те избе и за књигу клупе
Ништа друго нег' мишије рупе,
Па по вазда́н срце вам уздише
Да из ђака начините мише,
Псуј и карај, па на мацке вуци,
Па и онде ка' скотове туци,
Да свак од њи дркће и трепеће
Када госа крај њега прошеће.
Ој мачкови, скотине несите,

Јесте дивне јесте племените,
Ви мишева своји не би јели,
Крв и мозак само пити тели,
Лепо ли би знали како ваља
Од човека правити богаља:
„С књигом свани, с књигом и омркни,
Седи, бубај, па на књизи цркни!“
Ал' скочити у Дунаво ладно,
Ту поврнут' своје здравље јадно,
Заметнути шешану на плећи,
Па у гору у ловак потећи,
Ту вас грдна спопаде љутина,
Па лајасте к'о на ланцу псина, —
Псина лаје, али кућу брани,
Ал' ваш лавеж оће да сарани“.

То су плодови воспитавања! Свуда ли нас несрећа гони, свуда ли нам надежду помрачава и неда нам главе подићи! У други се људи и дивље цвеће упитоми, новим и лепшим цветом цвета и пријатним мирисом околину слади, а у нас и питомо цвеће подивља и губи свој некадашњи пријатни мирис. Србин ружицу сади, а њему пелен ниче!

Ој пелен, пеленче,
Моје горко цвеће!

Није тај круг за те, песмотворче! Ту не цвета оно лепо и мирисно цвеће, с којим те је некад твоја небесна посестрима упознала, и од ког ти је венац плела, да ти некад од милине разњеженом главу увенча. Нема ту славујеви песама, с којима си се радо надпевао, нити срце икакве ране налази; зорица се ту не румени као млада невеста под брачним венцем, нит' издишуће вече њежне прси благом тугом пуни. Суморност и несносна озбиљност с намрштеним лицем влада у том кругу; гробна је тишина насела на студене стене и свака је радост млађана срца изумрла; тамо се лака крила духу коче, и пламен се чувства за навек гаси. — Бежи дакле из тог

круга, који ти је чело набрао, срце скаменио, ум занео, а крила укочио: Врати се натраг у твоје гајеве, бери цвеће и плети венце: у таквој забави би'ћеш свакоме милији него у спору због Вукови умни чеда, која браћу раздвајају и мразе. Угњави ту гују, која ти се око срца обавила; врати се натраг твојој небесној посестрими, која те тужно изгледа; певај само *њој*, диви се само *њој*, и кад и опет заслужиш бити њен љубимац, само од ње тражи славу и сваку награду — пак ће се род с тобом некад поносити и некад ће ти потомство благодарно име спомињати.

Ћ"[1].

У бр. 11-ом истих новина одговорио је «један од бечке србске младежи» овоме критичару у толико, што је бранио «младеж србску која се у Бечу учила и учи... Ви, Господине, ако што с Бранком имате, није требало да насрћете на сву младеж Србску» и т. д. На ово је одмах у 12-ом бр. одговорио «Један од Србске Београдске младежи» бранећи критичара Бранкова, да он није нападао и кореo сву бечку српску омладину и т. д. Можда је то сам критичар одговарао, кога овде бранилац зове «Г. Правдић» — као по ономе знаку, који је ставио место потписа.

Али ово не беше доста озлојеђеноме Београду, у коме књижевним мишљењем владаху онда Вукови противници, они, које Бранко назва отровом што се у Србију «преко воде краде». У *Подунавци* 1848 г. у бр. 9-ом изађе овака критика на Бранкове песме:

«**Србској младежи у Пожуну**

Хвала вам, драга млада браћо, на вашој «Огради», коју сам јуче у Срб. Нар. Листу (чис. 6. о. г.) читао!

[1] По својој прилици је ову критику писао пок. Ђ. Малетић, који је под овим знаком још неке чланке у истом листу писао.

Ако ми и јесте *Славјанка* Србске младежи довољно јемство могла бити. да ви никад не 'ћете овако попјевати, као што овај наш нови пјесник, г. Бранко Радичевић, пјева; опет сам се, угледавши којекакве «прилике», што од скора «пролетјеше више Срба по небу *ведроме*». био забринуо, да се који од вас не превари, па не пусти у то «мало стадо». које чека од «оца небескога царство» и с којим и та млада овца, пјесник Бранко, пасе. Сад се ја опет добру надам, јер ме је ваш паметан одзив на «посвјету» г. Бр. Радичевића ове бриге опростио...

Будућност нашега народа млого од тебе зависи, мила „србска младежи», и науке, дакле просвјете, умни род треба да је племенит: то 'ћеш ти, надам се, свагда имати у памети. Просвећуј се сама основно и свестрано, умом и срдцем, за своју и свога рода славу, и ради како 'ћеш народу нашем омилити науку и образованост! Ти си, Богу хвала, срећно у том започела, и дично си већ поступила; а красну 'ћеш цјељ постићи, само ако будеш остала на том правом путу, који си узела. «Славјанка» је прекрасан цвјетак истините појезије; Србски се род с таком својом младежи поносити може!

«Народност» — «Нравственост», то су за нас и у нас најглавнији и најпречи предмети. који ти се, добра наша младежи, препоручују. То си ти и сама већ узнала и осетила; пјевај дакле и одсад свеједнако сладке пјесме о нашој народности, и буди је из овога њеног дубоког и дугог сна! Ово време није за нас Србе време игре и шале и беспослица; за то се иште, да твоја вила засад само о оном пјева, чим се наша народност спасава и подиже, и што чинити може да наш народ све бољи и честитији постаје...

Каква разлика између «Славјанке» Србске младежи и «Пјесама» г. Бранка Радичевића Па је опет г. Даничић у последњој Подунавки (од 30. Дек. п. г.) рекао: «ја мислим, да до данас још није ни један учени Србин овако пјевао, као овај Радичевић, а он

пјева онако како треба Србин књижевник да пјева.» Да није ни један учени Србин овако пјевао као овај Радичевић, то је истина, и ја држим, да је то велика наша срећа и дика, што је истина Јер шта би било и шта би паметни људи о нама мислили, кад се у пјесмама наши појета' ништа друго неби налазило, него све само дјетињске несташности, непокривене похотљивости, безумне непризнателности, неразборите самопоузданости, безстидне грубости, крајнога незнанства о људима и стварима и остали такови неморалности и опачина, којима су све «Пјесме» Бр. Радичевића нагрђене! Мање су његове пјесме љубавне; но је ли овакова љубав предмет љепе, праве појезије? Читајте г. Даничићу још једанпут те пјесме, а понајбоље ону с надписом «Враголан.» па ми искрено кажите, 'оће ли паметни родитељи казати хвала г. Радичевићу, кад нађу, да им безазлене ћерке ту читају, од чега су они дужни, њино чисто још невиности чувство чувати! Па о чему, даље, пјева он у већим својим пјесмама, особито у последњој? Путовао човек на Пегазу, па видио чуда свакојака! На пољу нашег књижества све је коров; само један јединити на њему цвеће сади! Један је Вук оковао Србе, други га је Вук данас одковао; и то каже Бранко...! Него то све млого незначи; види'ћемо, кога ћемо у руку љубити! Али онако опадати и грдити своју рођену браћу, своје земљаке; онако раздор и омразу подпаљивати међу људма, који су се судбином заједно нашли, да о напредку и срећи једне земље раде, то је заиста више него безумно и подло! Знате ли ви, г. Даничићу, како характеризирају наши ону птицу, која у своје гњиздо пог...? И сећате ли се, како наша пословица каже «ко над собом пљује, на образ му пада»? Је ли тај г. Бр. Радичевић изучио повјестницу свјета и народа, и мотри ли он, како данас народи и земље стоје? Тешко; иначе би он знао, да Атињани и Римљани нису пеленгаће носили, кад су своју славу и величину онако

безпримјерно подизали; — да данашња шака Енглеза не заповједа цјелој старој Индији и не потреса оно грдно Китајско царство у пеленгаћама; — да јунаштво суровости, необразованости, т. ј. пеленгаћско, не оснива државе за вјекове и са славом свјестне народности, о чему говоре примјери јунаштва Атиловог, Тамерлановог, Чингисхановог и млогог другог таковог, старог и новог, суровог народа; — да јунаштво може кадшто стећи, али да само умност стечено може сачувати и умложити, и, што је најбоље, срећно уживати; — да народ, који пеленгаће не носи, никако се није рад мењати с оним, који је јошт у пеленгаћама, па ако ће му он и сам брат-народ бити; — да Срби граничари не носе више пеленгаће, али да су зато опет јунаци; — да су сви народи у почетку развитка своје државности, своје политическе народности, поради свега оног, што још нису имали или умјели, тражили и узимали к себи странце, да им они у том помогну, исто овако као што су овде Срби учинили, с том само разликом, што Србски странци нису срећом сасвим странци, а да је после, кад су се сами извјештили и изобразили, ова потреба и нужда код њи сама престала, као што ће она и овде у Србији у своје време, па, ако Бог да, скорим престати; — да су Срби више пута страдали, али нигде за то, што су науку од своје браће примали и што нису «њ, љ» и то «лепо јота» имали; — да је Србин свуда Србин, по нарави по крви пријатељ, а не непријатељ Србства, и тако да је права лудост на једне од њи и онда викати, кад овде поштено служе и раде за напредак Србства, дакле само за то на њи викати, што им судбина није дала на једној се грудви земље с осталима родити, и т. д. и т. д. Све ово г. Бр. Радичевић тешко да зна, па опет 'оће да зна, какву су несрећу његови земљаци, његова браћа, којима свима као безобразно ђаче велике уши и копите даје, Србији починили, какву ли јој јошт спремили! Него, Богу хвала, има овде паметни и по-

штени Срба, и велики и мали, који знају, како њина отечествена ствар стоји, који виде, да тај г. Бр. Радичевић, тако «млад и зелен,» о тој њиној ствари јошт — ништа не зна.

Г. Даничић каже: «да његов Бранко пјева онако како треба Србин књижевник да пјева.» Све, све, али то да нам неда Бог! Што се мене тиче, ја се тврдо надам, не само да никакав добар и учен Србин, него да ни сам г. Бр. Радичевић неће више тако пјевати, како је овај свој стихотворни првенац отпјевао; јер знам, да оном, што није лепо и добро, никакав паметан човек неће подражавати, и мислим, да ће г. Радичевић код љепог свог талента и са зрелијом, слободнијом умносћу умјети боље, свој и свога рода образ чувати и штедити, и да се неће више упуштати, да грди и ружи оне, који то нису заслужили, и да тако одсудително говори о оном, што јошт не зна и не познаје!

«Најпосле вели г. Даничић, да је језик г. Бр. Радичевића као суза — чист. Да, као суза, само што је до зла Бога неслан. Него о овом његовом, као и о осталом онога вашег «малога стада» језику, други ћу пут обширније повести ријеч. За сад само оволико: Ви, радикалисти, ултраси у републики нашега књижества, ви сте до данас из свега грла на ову другу страну наши књижевника викали, да они не знају Србски и да не пишу Србским језиком, и од лане, од кад ваше неколике прилике «пролетјеше више Срба по небу ведроме», кличете, да ће од ти прилика настати нова епоха за нас, — да нам је дошао Мессија! Јест, и ја велим, да је једна епоха већ настала; али знате л' која? Она, у којој ћемо вам ми моћи «вратити жао за срамоту»! Јошт мало, па ћемо ми пуним правом моћи казати и доказати: да ви, ви из тога «малог стада,» не знате Србски, да тај језик, којим ви пишете, није народни Србски језик, и да ви дакле пишете «сваки својим језиком, како који 'оћете, али никако Србским.» Како то?! Тако, и

није другојачије! Ето нам засад приличне свједоџбе: језик *превода «Новога Завјета»* нигди се у нашем народу не говори, па ни у самој Ерцеговини; то се исто разумјева и о језику *«Пјесама»* Бранкови; тако се нигди, па ни у Бачкој не говори! Ни ви сами, ви, који тако пишете, не умете и не можете тако говорити; та зар вас ми не познајемо?

У Београду на поклади Фебр. 1848.

Ј. Ст. Забавић"

Ову је критику писао јамачно др. Јован Стејић (1804—1853), онда главни секретар држ. савета у Београду. Почетна су слова у потпису од његова имена и презимена, а *Забавић* се назвао овде зар по главном свом књижевном делу *Забаве за разум и срце* (изашле у 5 књига од 1828 до 1839 г.) У то време растурао је Бранкове песме по Београду песник наш Јован Илић, друг Бранков. Кад сам понудио Стејићу — причао ми је Ј. Илић — једну књигу, видех одмах да је већ пре негде читао Бранка. Узе — вели — књигу, љутито је отвори и одмах нађе ону песму *Враголије* и стаде ми је читати. Илићу је Стејић рекао тада од прилике оно исто, што је речено о тој песми и у овој критици, те ме и то уверава, да је ово његова критика.

Још је љућа и пакоснија била у Београду усмена критика Бранковиx песама. Ђенерал Книћанин — прича Јов. Илић — куповао је радо сваку добру књигу и волео је људе од књиге и науке. Он је — вели — узео одмах Бранкове песме и рече да му сутра донесем још неколико комада, да их својим друговима понуди. Кад сам пак сутра однео књиге, он ме озбиљно упита: — А зар ти мени таке књиге доносиш и препо-

ручујеш?! И пре но што сам могао у забуни што одговорити, рече ми: — Седи, па ми читај ону песму *Пут*; та је — рече — песма јуче читана ..... (где је рекао Книћанин да је читана Ј. Илић се не сећа управо, али као у неком високом господском кругу), па сви веле, да се ту грди *Правитељство* (= влада). Кад ја рекох, да, колико знам, тога нема у песми, он само рече — Читај, читај! А кад читајући дођох на оно место:

Ја млидија да је већ одавно
Потлачена она *гуја љута*
(т. ј. косовска неслога)
— — — — — — — — —
Али видим ево тужан сада
Њену главу на сред Београда

.... Книћанин ме прекиде: А! — рече — то је! Ту он мисли *Правитељство!* — Ја сам морао — вели Ј. Илић — читати му још једном цео *Пут* и објашњавати свако место; и кад сам га уверио, да се ту не дира влада већ неко други, онда се насмејао и рекао: — Е, кад је тако, остави те књиге, они ће их морати купити.

И сам нови Вуков) правопис, којим бејаху штампане песме Бранкове, дражио је београдске критичаре, и ако они, занети већом срџбом, мало о том говоре. «Ви не можете себи сада никако представити — вели ми у једном писму Љ. П. Ненадовић — како је у оно време стајала та ортографија. Било је много људи, који нису дали унети у своју кућу књигу њоме печатану. На сва уста су викали и писали, да та нова ортографија удаљава српски народ од рускога народа и да је то један корак католичењу». Данило Медаковић почео је 2 новембра 1848 издавати у Карловцима прве српске новине новим правописом — *Напредак*.

6*

«И ја сам онда писао у тим новинама — вели Љ. П. Ненадовић — па сам слушао, да су гдекоји свештеници и грађани у Срему, који су их радо читали, држали их и поручивали, али на туђе име. Год. 1849 ја сам у Земуну у Медаковићевој штампарији печатао прву свеску мојих песама Вуковом ортографјом, и искусио сам прекоре, негодовање. — Како се може таквом човеку оставити да предаје ђацима српску граматику, кад он сам не пише по тој граматици — говорили су неки. (Био сам тада у београдској гимназији професор српске граматике, поезије и реторике)».

Ј. Стејићу одговорио је Ђ. Даничић ово[1]:

«У 9 бр. *Подунавке* штампао је Ј. Ст. Забавић нешто «Србској младежи у Пожуну». У томе говору своме «Србској младежи у Пужуну», два пута више говори мени него њојзи! Он казује мени, да није онако као што сам ја рекао у овоме чланку (т. ј. у приказу његову Бранкових песама). Свашта је ласно казати, али није свашта ласно доказати. Он каже, да «су све «Пјесме» Бр. Радичевића нагрђене *дјетињском несташности, непокривеном похотљивости, безумном непризнателности, неразборитом самопоуздании, безстидном грубости, крајним незнанством о људима и стварма и осталим таковим неморалностима и опачићама*». Ово Забавић треба најприје да докаже, пак не онда доказати да је «*велика наша срећа и дика, што није ни један учени Србин овако пјевао као овај Радичевић*». Исто тако треба да докаже да Бранко Радичевић «у своје гњиздо пог . . .» и да «*над собом пљује*», што у својему *Путу* виче на оне сметењаке што у Србију уносе и распрострањавају оне будалаштине, које напомиње у оној пјесми. Што ме пита за пјесму «ону с надписом «Враголан»», врло ми је жао што му не могу никако — а камо ли «искрено»

[1] У књижици *В. Лазићу II. и још којешта.* У Бечу 1848 г.

— одговарати, јер те пјесме нема у овој књизи што је ја имам[1]. — Из свега се види да је Забавић више створен за *забаве* него за критике, а особито да је врло слаб јуриста. Тако осим овога што је већ напоменуто на завршетку својега чланка вели: «*Ви, ви из тога «малог стада», незнате Србски, тај језик, којим ви пишете, није народни Србски језик!... Ето нам за сад подличне свједоџбе: језик превода «Новога Завјета»*, нигди се у нашем народу не говори». Та човјече Божиј! ову ти је свједоџбу ваљало посвједочити. «*То се исто разумјева и о језику «Пјесама» Бранкови*», вели Забавић, и ја велим то исто. — Забавић још рече за језик у Бранковијем пјесмама, да је «*до зла Бога неслан*». Али «*о овом*» вели «*његовом, као и о осталом онога вашег «малога стада» језику, други ћу пут обширније повести рјеч*». Сретно! само нека буде и разборитије: да се не дангуби и у залуд не просипљу ријечи, као ово сад».

На све оне критике и нападања Бранко је ћутао, а јамачно је знао за њих и читао их као и пријатељ његов Даничић; али то не значи, да је био неосетљив према њима. У својој песми *Гојко* — баш у то време, у пролеће 1848, довршеној — на једном месту, братимећи и кликујући Даничића, вели:

Богом брате, кад роднога немам,
Не дај самац да се на пут спремам —

Спремајући за штампу нову песму и гледајући како је на њега све устало, он се тужно сећа свога првога хвалиоца, «брата рођенога», и братими на место њега Даничића, јединога још свога јавнога браниоца... Критике, увреде и онај дочек у Београду у лето 1848 г. све је то силно осетио нежни Бранко,

[1] Вазда тачни Даничић смеје се овим речима критичару, што нетачно наводи наслов Бранкове песме *Враголије*.

и ако је ћутао. Само је у песми *Стојан*, штампаној из посмртних његових рукописа, исказао мало јасније свој бол. Ту на једном месту прича, како сунце залазећи

— — љубну куле дивна Београда,
Па онда зађе од голема јада.
Ал' уз Дунаво један илови чамац,
На среди седи један момак самац;
Па гледа тужан онамо на зада,
Окле га ево изагнаше млада,
Из ока њему тужан пламен гори,
Ал' опет мучи ништа не говори,
Голема туга срца му се прима,
Он за то опет прашта злотворима.

Да је ово Бранко описивао себе, сећајући се како је из Београда у лето 1848 год. био отеран, тврди то, што се и даље у тој песми тај момак описује као «момчић *коса дуги*», или коме је «уз врат витешки она *коса дуга*», или који «*косу дугу* потури назаде», и што је песма ова довршена 19 јануара 1849 — дакле на неколико месеца после онога догађаја. На крају јекнула је ова песма грком сатиром:

Сад иди у свет моја јадна песмо,
Но волео бих да си ми повесмо,
Да из теб' дивно ја увртим уже,
Да браћа моја неке њим послуже.

...... После оне прве вике није се више у српској књижевности ништа говорило о Бранковим песмама до 1851 године. Те године издаде Бранко другу књигу својих песама, у којој бејаху само две епске песме: *Гојко* и *Хајдуков гроб*. На овој књизи нема пренумераната као на првој — можда за то што је није ни издао пренумерацијом, него му је штампу за њу платио по свој прилици кнез Михаило, коме беше и по-

свећена. Књига је ова штампана у истом облику као и прва, али је скоро два пута мања од ње (I-ва самога текста 162 стране, II-га 95 стр.). По свему ми се чини, да је Бранко ову књигу издао нагнан више својим финанцијским неприликама него што је хтео да је тако изда. Ставио је у њу само две романтично-јуначке песме, бојећи се да се због нових његових лирских песама опет не дигне вика; а тога се бојао можда више ради имена свога добротвора, коме ту књигу посвети. Можда су га и пријатељи световали, да окуша срећу у епској песми. Свакојако ова књига осветљује прилично оно, што се сад већ зна о животу Бранкову овога времена. Бранко беше болан и клонуо.

О другој књизи Бранкових песама не проговори од Срба нико ни речи. Листови у Србији и не објавише је, ваљда због оне посвете. Од те књиге нашло се у Бранкову стану, кад је умро, «преко 200 комада још неразпродани»[1].

У словачком часопису *Slovanske Pohlady* приказа ову другу књигу још исте године Љ. Штур. Хвалећи је иначе, он ипак налази да је Бранко јачи у лирици но у епској песми. Осим тога замера језику и правопису Бранкову и што епске песме Бранкове нису са свим у духу народних српских песама, без лирскога накита[2].

1851 год. поменут је био Бранко у српској књижевности неколико пута, а само похвално. Најстарији

[1] Види *Срб. Дневник* 1853 г. бр. 59. — На прву књигу било је 213 уписника, међу њима највише из Темишвара и Вуковара; а из Србије ни једнога. У колико је егземплара штампао Бранко своје књиге, не зна се; али се по ономе види, да је до 1853 г. сва прва књига била распродана. — [2] Види предговор к VI. издању Бранкових песама стр. XXI.

су јамачно цитати из његових песама у роману Богобоја Атанацковића *Два идола*[1] (пред главом 4-ом, 6. 7, 12, 13. У том роману (у глави 1-ој) има и овако место: — «ако има кога који није био у Карловцима, тај их познаје из Бранкови песама. Има људи, којима је Бог дао да могу тако лепо описати своје лепо осећање и природну красоту, да је то милина — Бранко је између ови људи. Његов «*Ђачки растанак*» тако је нежан, опис карловачке околине у ђачком растанку таки је, као и сама природа о којој пише — умиљат, питом, појетичан и дражестан» и т. д. — Исте, 1851 године, вели Славко Златојевић у предговору својих песама[2]: «Наши учени људи певају и певају и много и много. Сви — по вољи — певају српски. Али их је мало и мало који певаше као што нам Србима ваља певати. — Ја знам да је сада почео Бранко. И почео је Прерадовић. Сваки по својем начину. И за руком им изиђе, — прави свет признаде их»!

У *Шумадинци* 1852 г. у бројевима 47, 55 и 57 прештампане су из I. књиге Бранкових песама, без икакe напомене, под насловом *Бранкове пѣсме* или: (*из Бранковы пѣсама*) ове песме: *Девојка на студенцу*, *Циц*, *Ране*, *Драги*. — Те године у *Седмици* бр. 6. штампана је ова песма Ј. Јовановића («Змаја»):

Кад сам први пут Бранкове песме читао

Ој ви песме дико наша,
Каква вам је вера ваша? —
Каква мера? Какав рок?
Љубов нам је наша вера;

[1] Изашао под општим насловом *Пупољци* ... у две књиге, I. у Бечу 1851, II. у Н. Саду 1852 г. — [2] *Златијнство* .... у Златном Прагу 1851 год.

Више звезда наша мера;
А вечитост наш је рок. —

То бејаху све хвале, које могаше још и Бранко читати о својим песмама.

Али Бранкову смрт не огласише по ондашњем обичају тужне песме. Ни једне надгробнице ни «жалопојке» ни «плача» не доби Бранко. Осим дописа у *Срб. Дневнику* и *Срб. Новинама*, у којима се смерно помену његов дар и рад, не би више нигде ни речи о њему[1]. Његов противник Теодор Павловић, који умре једну годину доцније, беше срећнији од њега; њега оплака Н. Боројевић[2].

Ни на гробу Бранкову не беше боље. Оно што се у неким издањима Бранкових песама причало, како му на гроб «често излази српска омладина што се учи у Бечу, те му венци гроб кити», свакојако припада доцнијем времену. М. С. Српкиња, која је у пролеће 1854 г. ишла на гроб Бранку с Мином Вуковом, вели: «До његова (Бранкова) гроба пролазили смо гробове цвјећем засађене, а на Бранковом познаде се одма да тај гроб нико од рођени не полази, јер се скоро и не зна, тако је копањем други гробова изкварен. Међу коровом дизаше се тужно бјели мермерни крст, који је сједи отац јединцу ставио; на крсту шуштао је вјетрић са лишћем увелога вјенца од смиља и зелена бора, који је Вукова кћи пјеснику на дан «Aller Seelen Tag», кад сви на гробове своји изилазе, донела. —

[1] У *Седмици*, која 1853 г. бејаше једини српски књижевни лист, не нађох нигде ни помена о Бранковој смрти, камо ли што друго. Истина у егземплару беогр. нар. библиотеке нема бројева тога листа 34-ог и 36-ог од септембра: али мучно да у тим бројевима има кака помена. Хрватски листови Neven и Danica донеше кратке белешке о смрти Бранковој. — [2] *Седмица* 1855 год., број 8.

Пре три године, у исти дан, у исто доба, познала сам се с Бранком у Бечу» и т. д.[1]

За једно четири-пет година после 1852 год. слабо се помињу и песме Бранкове. Мени су познате између 1853 и 1857 г. само две песме, пред којима стоје цитати из Бранкових песама.[2] Као да су у то време ондашњи поглавари књижевни навалице радили, да се избрише и спомен Бранков у српској књижевности. Јован Суботић је издао у Бечу 1853 г. *Цвѣтникъ србске словесности*, читанку за више српске гимназије у Аустрији, у две повелике књиге, и *Србску читанку* у Бечу 1855. за ниже српске гимназије у Аустрији, такође у две повеће књиге; па у тим књигама има примера из нове српске књижевности и од најслабијих песника и дилетаната, а од Бранка — ни стиха. Тако је исто урадио и Ђ. Малетић у својим *Примерима поетиски састава* (штампани у Београду 1851).

Па ипак су ти песници старијега кола и противници Бранкови у души својој осећали, да то тако за дуго остати не може. Осећали су, да ће само време у скоро сломити сва њихова напрезања: јер је већ сва поезија млађих песника пошла била Бранковим путем. То грко осећање изнемоглога старога правца исказује се јасно у једној песми овога времена, испеваној од најбољега онда живога песника старијега кола, Ј. С. Поповића:[3]

[1] У Фрушкой Гори 1854 г. . . У Новом Саду 1861 г. стр. 14—15. И још неколико пута се у овој књизи спомиње Бранко. — [2] Пред песмом Јов. Јовановића *Одломци једне веће песме* у *Серб. Летопису* 1853. I. и пред песмом М. Павловића у *Седмици* 1855. бр. 21. — [3] Под насловом Сиромашный пѣвацъ штампана на брзо после смрти Ј. С. Поповића у *Седмици* 1856. бр. 28, а испевана јамачно исте године или 1855.

Трпи нужду пјесник стари,
А *свјетина* — — — — —
— — — — — — — — — —
Род је дизао, род не мари,
Јер се младеж одродила —

На измаку педесетих година овога века беше већ са свим на измаку и на умору и стари правац у књижевној поезији и у опште стари правац нове српске књижевности. И баш тада прикупи он последњу снагу своју, кушајући да још једном заблиста, да још једном победи. У то време јавише се у ондашњим српским књижевним листовима неколике оде у спомен Л. Мушицком. У то време (1855 г.) купљаху се у свима српским крајевима прилози за споменик Л. Мушицком. У то време Ј. С. Поповић написа неколико лепих песама заборављеним скоро већ класичним размером [1] и испред једне од њих стави још и «образацъ подлиногъ алкейскогъ стопомѣрія,» као да га оживи и сачува од заборава. Као у пркос времену, које му се чинило да је већ сувише одмакло напред, он пред смрт, 1855 г., издаде своје песме *Даворѣ* ћириловским минејским словима казујући у предговору, како се не треба стидети своје старинске буквице, како она није ружнија од буквице немачке, и предлажући да се са свим остави грађанска буквица. Предлажући оно, што већ нису хтели ни противници Вукови, ударивши са свим у реакцију, мислио је да устукне Вуков правопис. У овом часу, кад стари правац у српској књижевности умираше, Ј. С. Поповић беше најбољи представник његов. Он је бию, као што му и песме показују, нарави мелан-

[1] У *Седмици* 1855 бр. 37 и 43. —

холичне, елегиске. Последњих година живота био је због болести и раздражљив. 1855 г. беше дошао из Вршца — где је од 1848 до смрти живео — у Београд, у коме је живео више година од 1840 до 1848). «Кад се повела реч у једном друштву о споменику Мушицкога — прича Љ. П. Ненадовић[1] — он је казао: «Да Мушицки сада устане, ала би се љутио; нико му не би смео пред очи изаћи, све би нас батином тукао, и питао би нас: какве су вам школе? а оћете споменик; какво вам је књижество? а оћете споменик; цело србство нема ни једног театра, а оћете споменик... и, као што је брзо говорио, набројио је за два минута гомилу пречи предузећа, која су нуждна за живот и обстање народа.» Тада је Ј. С. Поповић послао био и уредништву *Седмице* песму *Павле Соларић* у истом смислу; али ту песму уредништво баш за то не штампа онда, но тек у *Даници* 1860 бр. 2. У тој песми вели он, како се Срби спремају да подигну споменик Рајићу, Мушицком, Доситију и Павловићу (Теодору), па вели:

Прођ'те се, Србљи, награђат' покојне,
Глува за хвале црна земља јест;
У срцу љубов, не гомиле стројне,
Срушеном венцу излишна је чест.

— Има их, вели, још који за народ раде, који су живи а у тешкој невољи —

Пруж'те им руку, жива алче уста,
Жив кад се труди, нек' за мазду зна,
Споменик мртвом награда је пуста,
Сујетна хвала нашег празног сна.

[1] У *Шумадинци* 1857 број 23.

Ј. С. Поповић умре у Вршцу 24-ог Фебруара 1856 и би оплакан више но и један српски песник.[1] На две-три године пре њега беху умрли и Ј. Стејић и Теод. Павловић. А колико ли беше дотле још помрло поштовалаца старије књижевне поезије; колико ли их опет беше остарело и читања се поезије оставило; — колико ли пак беше прирасло младих нових читалаца одгајених за нову уметничку песму! — И песници старе школе или већ врло мало певаху или окретаху полагано жице на својој лири према новом правцу. Још истина стари професори хваљаху у школама својим ђацима старије песнике а куђаху Бранка,[2] још се могао чути од понекога песника старијега кола потмуо прекор «младим списатељима»:

Пиш'те, млада србска браћо, што најбоље знате,
Али само немислите, да најбоље знате![3]

— али то бејаху већ последњи узвици.

Од 1857 г. Бранко се све чешће и све одушевљеније спомиње у српској књижевности. Те године пише Ј. Игњатовић:[4]

«Бранко Радичевић показао се као метеор на небу новог пјесничства србског. — Читајући Бран-

[1] Међу тужним песмама о смрти његовој има и једна на чешком језику од Франтишека Језбере, штампана старим ћирилским правописом у *Седмици* 1856. Опширније расправе о животу и раду његову види у *Седмици* 1855. и у *Гласнику* VIII. од Јована Ристића — у *Подунавци* 1856 од Ђ. Малетића — у *Летопису* књ. 94. — [2] Још се можда може наћи у кога ђака гимн. београдске од 1856—1858 г. рукописна историја срп. књиж., у којој се о Бранку вели, да су му «песме као цвет, који привлачи својим дивним бојама, а одбија својим загушљивим и отровним мирисом.» — [3] Дѣла Јована Суботића I. 1858 г. — [4] Летопис 96. стр. 154.

кове лиричне пјесме сваки је увидјети могао, да тек са својим собственим чувством и кројем може Србин у пјесничкој струци што савршеније произвести. У њему је дух србски као финикс васкрсао. Младеж србска, његовом лириком одушевљена, на њега се угледала».

1858 г. Даничић у *Србској синтакси* помиње и Бранкове песме као извор.

1860 г. Бранко се већ спомиње као име толико познато, које је доста само споменути — и ако се то не види по дотадашњим поменима тога имена у српској књижевности. То значи, да се Бранко дотле више читао но што се о њему говорило и да је у поезији суд нежних срдаца прави суд и «глас народа глас сина божјега». Тако 1860 г. пева Ђ. Рајковић:

Симу фале, ал' сад нема,
Ко би њега читат' мог'о;
Бранка куде, ал' он данас
Читалаца има́ много[1].

А Аца Поповић:

Као лабуд што сам своју
Смрт предсказе и опева:
Тако Бранко! и ти твоју
Љубав, живот, пред смрт спева.

И тек гусле што удеси,
Да бугарећ дела већа
Зраком сијаш под небеси,
Погуби те худа срећа[2].

Од 1860 г. све је више цитата из песама Бранкових. Још ове године о Бранку се вели само «наш Бранко»[3].

[1] *Даница* 1860 г. стр. 32. — [2] *Сто дана*. Песме од Аце Поповића I. Н. Сад 1860 г. — у песми *Спомен умрлим друговима*. — [3] *Даница* 1860 г. стр. 54.

Упоредо с подизањем Бранкова спомена иде и скидање с Парнаса једног по једног од старијих српских песника. Јована Суботића снађе најпре та судбина. Још 1859 г. писа неки «X» о његовим лирским песмама[1]: «искрено морамо исповедити, да нас те лирске песме, на нашу велику жалост, не задовољише, јер видимо у њима неку сиротињу у оригиналним мислима, неку афектацију са осећајима, неко сувишно кокетовање са личношћу, а по где где и свако финије чуство врећајућу бестидност. А успут и то опажамо — — — да је њему песништво што детету лутка, коју најшаровитијим и најсмешнијим оделом одева, тек да својим ћудима угоди». Причајући даље, како је Суботић у једној својој песми сам себи рекао:

Еј соколе, бистра главо,
Српске пјесме дико, славо —

критичар наводи речи Пушкинове: «Служба музи не трпи сујете» и т. д.[2]

[1] *Срб. Летопис* 1859 г. I. стр. 195—196. — [2] Можда је сујета Суботићева и учинила, да од старијих песника баш он први буде нападнут. Још 1847 г. замерено је било њему, што је пред свој спев Краль Дечанскій (Будим 1846) ставио био Гетеов стих: Wir haben schon längst einen Sänger gehofft. Суботић се тада бранио, да је он оним стихом хтео да каже: да су као дела, која се у његову спеву певају, одавно чекала да их ко опева. Ну оно што се не да сакрити, не да се ни одбранити; и сујета овога песника и књижевника српског веје кроз сву његову поезију, кроз сва његова књижевна дела, и показала се врло рано. Још 1839 г. у *Серб. Нар. Листу* бр. 40 штампао је он песму под насловом *Поетическо писмо учреднику*, у којој су и ови стихови:

Надао сам се и пѣвао сам; и пѣсма се моя
У Бачкой чула, Срѣму и Банату,
И у дальном' се одгласъ Делиграду одбыяо,
У Прагу кажу нема ружно грло,
А у славной Хрватской є єдна іой канула суза.

Било му је тада тек 22 године.

1861 год. штампане су две песме Бранкове из посмртних његових хартија у *Даници* бр. 9 *(Кад млидија умрети)* и бр. 12 *(Петру Петровићу Његошу)*. Том приликом јавио је уредник *Данице* својим читаоцима, да «посмрчад Бранкову спрема сада његов отац за штампу» надајући се да ће их тим гласом обрадовати, «јер камо онога, који би *и данас* смео одрицати, да је *Бранко дао садашњи живот нашој књижевности*». А у бр. 26 вели исти уредник, приказујући већ позив на претплату на песме Бранкове: «Бранко је прави рођени песник ... њега нам је Бог у часу особите милости поклонио, да нас опрости појетастера којекаквих и т. д.» — Те године још један писац зове Бранка оснивачем нове песничке школе[1].

1862 г. у пролеће изађоше у Темишвару *Песме Бранка Радичевића* III. У предговору вели отац Бранков, како су га Бранкови «пријатељи, а особито господин Вук Караџић», често питали кад ће издати «рукописне останке» свога сина; како им је он казао: «кад у пензију дођем» и т. д. Уз књигу су штампана «имена г. г. пренумеранта»; те тако знамо, да ова књига Бранкова имађаше, после свију оних хвала, свега — 262 уписника (само 49 више но на I. књигу 1847 г.). Нови, дакле, правац и нови нараштај још не бејаху са свим преузели царство. Али Београд поправи своју некадашњу погрешку — он сам даде четвртину уписника. После Београда долазе Вуковар, па Нови Сад и Будим-Пешта. Уписници бејаху понајвише ђаци и девојке. — Али и ако беше на ову књигу мало уписника, она се ипак брзо распродаде. У *Даници* 1862 г. бр. 13 приказана је она врло топло

[1] *Летопис* 1861 г. I. стр. 152.

и одушевљено. Исте године у том листу бр. 29 изађе повелика елегиска песма Ст. Новаковића под наcловом *Бранко*. — Песме Бранкове у овој III. књизи не бејаху истина онако гледне као оне за његова живота издане, нарочито оне у I. књизи; али оне ипак оснажише и умножише одушевљење за Бранкову поезију. Од тада се све чешће чујаше хвала о њима, све се више тражаху прве две књиге. 1867 г. изађе друго издање свију Бранкових песама и би распродано за две-три недеље. Друга издања свију дела ма кога српскога песника или књижевника до те (1867) године могу се на прсте побројити. То, дакле, беше већ знак потпунога признања и потпуне победе Бранкова песничког правца. За то даље нећу ни бележити помена и хвала Бранкове поезије. Од тих доцнијих помена забележићу само један, најлепши, што му учини старији му друг Петар Прерадовић. У својој 1870 г. испеваној песми *Милим покојником* пева он овако *Бранку Радичевићу:*

Већ за раног твом животу цв'јета
По̏нарасла теби вита крила,
И на њих те подигнула вила
Нашој пјесми до висока л'јета,

Жива радост рођеног нам св'јета
Дочеком ти свакој пјесми била,
А уз сваку здравица се пила:
Пјевао нам јоште много љета!

Али св'јету с оне стране раке
Устребало духа пјесничкога,
И смрт дође и ускрили твога

Лахко изнад земљице ти лаке.
Тамо сад си своме роду дика.
Ал' овдје ти нејма замјеника![1]

До 1883 г. било је девет издања Бранкових песама (рачунајући у I. издање оне три књиге од 1847, 1851 и 1862). Тако:

II. издање: *Песме Бранка Радичевића.* У Новом Саду у штампарији Игњата Фукса 1867. 12° стр. 371. На крају лист и по о животу Бранкову. Не зна се ко је то писао, али је написано у главном по оном животопису, што га написа отац Бранков.

III. издање: *Песме Бранка Радичевића.* Издање књижаре Велимира Валожића. У Београду писменима државне штампарије 1872. 12° стр. 286. У свему прештампано II. издање. — Књижар Валожић ми је причао, да је ово издање распродао све за неколико дана.

IV. издање: *Песме Бранка Радичевића.* IV. издање. Панчево 1873 год. Накладом књижаре браће Јовановића 12° стр. 348. На прва два листа је оно исто о животу Бранкову, што и у II. и III. издању, само мало друкчијим речима и по нешто попуњено, те се помињу и дотадашња издања.

V. издање: *Песме Бранка Радичевића.* Са сликом, животописом и факсимилом потписа Бранкова. Најновије и попуњено V. издање. У Новоме Саду Српска народна задружна штампарија 1878. 12° стр. XXII и 298. Животопис је од проф. А. Сандића, а издање је

[1] На ову песму Прерадовићеву испевао је О. Утјешеновић у својој *Вили* стр. 165 песму, у којој вели:

И с такове задужбине славне
Покојнима већ завиде живи —

Фр. Марковић у својој оцени песама Прерадовићевих у издању тих песама стр. 17 пролази муком поред ове песме Прерадовићеве.

«попуњено» тиме, што су унете и оне две немачке песме Бранкове, дотле нигде нештампане (а ни после нигде више), и песма *У споменицу Мини Вуковој*.

VI. издање: *Песме Бранка Радичевића.* Најновије и попуњено шесто издање са предговором Јована Бошковића нар. библиотекара у Београду. Са сликом Бранковом и факсимилом потписа Бранкова. Панчево 1879. Накладом књижаре браће Јовановића 12° стр. XXIII и 352. Ово је издање према ранијима, осим V-ог, «попуњено» тиме, што има и песму *У споменицу Мини Вуковој* и — ништа више.

VII. издање — од истог издавача и у свему као VI-то, а год. 1880.

VIII. издање, илустровано: *Песме Бранка Радичевића* са силуетама Бранка Радуловића. Издање књижаре Луке Јоцића и друга. У Новом Саду 1882 г. 4° стр. XIV, 51. Овде је само прва књига Бранкових песама. Предговор је од Ст. В. Поповића.

IX. издање: *Најомиљеније песме Бранка Радичевића.* Издање браће Поповића. Н. Сад 1883. г. — Овога издања нисам видео и бележим га овде по туђем наводу[1].

Није ми познато да је до 1887 год. било још какога издања, нити знам у колико је егземплара које од ових издања било штампано. На моје питање о овоме писао ми је човек, који ове послове добро познаје, и коме се може веровати, ово: «Нема тога на свету, ко би могао ухватити рачуна колико су пута биле штампане Бранкове песме. Ја држим, да

[1] Ове — 1889 — године издала је опет књижара браће М. Поповића у Н. Саду Бранкове песме са три слике: Бранковом, сребрна венца на гробу Бранкову од кнеза Николе, и гроба Бранкова на Стражилову. На корицама пише, да је то издање IX. (?)

ни једна српска књига (осим школских књига) *није била толико пута прештампавана.* Али знам, да су скоро сви досадашњи издавачи, и ако код понекога пише да је издао само једно издање, много пута Бранкове песме прештампавали, и то као старо своје издање, верно, на старој хартији, старим словима и т. д. — да други издавачи не опазе како та књига на јагму иде».

Сва су ова издања управо само прештампања оних трију књига првога издања од 1847, 1851 и 1862 године. Нека од њих нису ни то, него су прештампања са прештампања, те се у њима налазе често пута уз непоправљене штампарске погрешке првобитнога издања још и штампарске погрешке доцнијега издања, које су прештампала, умножене новим погрешкама тога новога издања. У том погледу још најбоље стоји V-то издање, па онда VI-то и VII-мо; али и поред њих испитивач још једнако мора тражити прво издање. Ни у једном познијем издању није верно очувана интерпункција оригиналнога издања; а у некима — и то баш у бољима — она је намерно мењана, ма да то нигде није споменуто. Најгоре стоји с посмртним песмама Бранковим, или с трећом књигом, коју још отац Бранков издаде са силним штампарским погрешкама, од којих на крају књиге није ни петина поправљена. Јамачно су многе од тих погрешака погрешке самога рукописа Бранкова, које Бранко за живота немаде кад или не хтеде исправљати, а које отац његов при штампању можда из пиетета остави неисправљене. Рукопис оригинални тих песама по свој прилици је за свагда пропао; али би се и без њега могла многа тамна и погрешна места доста поуздано исправити. Међу тим су многа

издања верно прештампавала ту трећу књигу, умноживши само погрешке његове, по неразумевању и непажњи, новим погрешкама, те тиме ове песме још више замрачивши. Нека су пак издања — на пр. нарочито V-то — покушавала да погрешна места првога издања исправе; али нити су исправила сва така места, нити сва срећно и — што је најгоре — нигде нису ништа о том свом послу споменула. Ни у једном пак издању познијем нема никаквих објашњења самога текста или садржине, што би данас и за старије читаоце било потребно и без чега многа места у Бранковим песмама остају тамна, те читалац у њима не може ни уживати. —

Од *четрдесет и шест* Бранкових српских песама данас их, колико знам, *тринаест* има мелодију, те се — као одломци или целе — певају у српском народу. Некима се знају композитори, некима не; неке имају и по две мелодије. Тако: 1. *Девојка на студенцу* (комп. Хорејшек); 2. *Путу крај* (Јос. Маринковић); 3. *Сретан пастир* (Хорејшек); 4. *Јадна драга* (Хорејшек, Ст. Мокрањац); 5. *Коло у берби* из *Ђачк. растанка* (Ј. Маринковић); 6. *Коло у ђачкој соби* из *Ђачк. растанка* (Ј. Пачу, Ј. Маринковић); 7. *Укор* (Зајц, Д. Јенко); 8. *Молитва* (А. Милчински); — не зна се чије су композиције, а певају се по народним мотивима: 9. *Гусле моје*, почетак из *Гојка*, као и још нека места из те песме, а и из *Ђачког растанка* — све истом мелодијом; 10. *Кад млидија умрети*; 11. *Никад није вито твоје тело* — почетак из песме «?» и још нека места из те песме; 12. *Путник на уранку*; 13. *Циц*. —

На туђе језике преведено је доста Бранкових песама. Поменућу овде мени познате преводе. Тако је пољски писац Роман Зморски још 1855—1856 год·

превео на пољски «неке песме» Бранкове[1]. На руски превео је песму *Девојка на студенцу* Н. Гербељ[2], неке је превео Ф. Милер, а и у последње време преведено је на руски више песама Бранкових. — Јамачно је највише песама Бранкових преведено на немачки језик. Још 1867 год. читао сам у рукопису немачком лепо преведену песму Бранкову *Клетва* Преводилац је био Сигисмунд Валас[3]. Не знам, да ли је он ту песму где штампао и да ли је још коју песму Бранкову превео. Светозар Манојловић превео је врло лепо на немачки ове песме Бранкове *Моје сунце*, *Гусле моје* (почетак из *Гојка*), *Кад млидија умрети*, *Цић*, *Путник и тица*, *Девојка на студенцу*, *Укор*, *Убица у незнању*[4]. — Овде-онде јавила се још понека песма Бранкова у немачком преводу, а ове — 1888 — године изађоше преведене на немачки у засебној књизи све (осим пет-шест) лирске песме Бранкове из I. и III. књиге његове под насловом *Lyrische Dichtungen von Branko Radicsevics.* Aus dem Serbischen frei übersetzt von Georg von Schulpe. Овај је преводилац преводио Бранка врло слободно и, рекао бих, без преводилачке вештине и среће; јер, осим једне-две песмице, превод му далеко изостаје и од лепоте оригинала и од неких ранијих превода. Колико је пак познавао Бранка показао је и тиме, што је међу Бранкове песме унео и две песме, које нису Бранкове.

---

[1] *Даница* 1867 г. стр. 286 — [2] Поэзія Славянъ 1871. стр 284. — [3] Писац дела Auf der Donau von Wien nach Constantinopel und nach Dardanellen. Wien 1864. — [4] Види Serbisch-croatische Dichtungen. Ausgewählt und im Versmasse der Originale ins Deutsche übertragen von. — Dritte, bedeutend vermehrte Ausgabe. Wien 1888.

И испуниле су се оне Бранкове речи:

Ал' што певах неће пропанути...

Али је дуговање захвалности и признања осећање онако исто снажно као и жудња за животом после смрти (без једнога јамачно не би било ни другога) и што се више притаји. све јаче после избија. Помени о Бранку и хвале које овде прикупих, растурени по разним књигама и часописима, излажаху српском читаоцу тек овда-онда пред очи и чињаху му се мало уздарје за Бранкове дарове. Бранкове песме имађаше скоро свака српска кућа; песме му певаху и неписмени, и незнајући чије песме певају; — али за то дуговање Бранку бејаше све теже. Што су више његове песме раздрагавале и разведравале, све се теже осећало што је он сам још као у магли. До 1877 г. не беше ни једне и оле пространије биографије Бранкове, лик његов не беше нигде исписан. А још се по нешто памћаше о неправди, која беше некад Бранку учињена. А кости Бранкове лежаху у туђини ...

1877 год. предложи Стеван В. Поповић, да се Бранкове кости пренесу из Беча на Стражилово код Карловаца[1], те да «Српство .... испуни аманет свога генијалнога песника»:

Ту нек ми се ладна копа рака.

Поред овога предлога стајаше још кратак животопис али опширнији од дотадашњих Бранков од Јов. Бошковића, причање о Бранку кћери Вукове Мине, лик Бранков, нацртан споменик на гробу Бранкову у

[1] У календару *Орлу* за 1878 г., који изађе из штампе још у лето 1877 године.

Бечу, и уза све то лепа песма Јов. Јовановића *Бранкова жеља*, у којој песник пева, како му се као причуло да Бранко из гроба говори:

Туђа рака ледена је рака,
Туђа земља никад није лака
— — — — — — — — — —
Туђина је и мртвацу тешка —
— — — — — — — — — — —
Српска момо, селе моја мила,
Ти ми ниси гроба ни видила,
Та ни гроба, ни на гробу цвета, —
Туђа нога по њему се шета
И т. д.

То беше доста. Предлог би одушевљено поздрављен. Све поче говорити о Бранку. Српска штампа стаде доносити дотле непознате податке о животу његову. Лик његов непрестано се размножаваше и начини се по њему и попрсје од гипса. Изнесе се и слика оне кућице у Броду, у којој се родио Бранко[1]. Сва српска књижевна поезија зајеча Бранковим именом... Време у српској књижевности између 1877 и 1883 године могло би се назвати период Бранкова култа.

1878 године беше се мало утишао овај покрет, јер рат српски за ослобођење беше заузео скоро сву пажњу српске штампе. Али већ о Св. Сави 1879 г. бечка *Зора* прослави свечано спомен Бранков[2], и то беше почетак читавом низу беседа и забава у свима српским крајевима, да се створи фонд за пренос Бранкових костију. О том преносу поче се у српској штампи све живље говорити, од како у јулију 1879 г. Хрвати пренеше кости Петра Прерадовића из Беча.

[1] Види *Јавор* и *Невен* од 1882 г. — [2] Ђура Даничић посла из Загреба свечарима овакав поздрав: «Слава Бранку! Живјела српчад, која га разумије и поштује«!

О Преображењу 1880 год. одлучи омладинска скупштина у Новом Саду, да омладинска ђачка друштва са *Зором* учине тај пренос у августу 1881 год.[1] Ну прође и то време, а ништа се не учини. Тада се стадоше јављати прекори и протести, што се пренос већ не извршује, и апеловаше се и на Матицу Српску.

1883 год. 1 марта издаде *Зора* проглас на народ српски, у ком вели да је крајње време да се Бранко пренесе, јер је по аустриском закону сад «последњи рок за ископавање земних остатака»[2]. На то и Карловчани издадоше позив на народ. Прилози се стадоше живо купити. Сéла и беседе тога ради учесташе. Сви српски листови доношаху чланке о преносу, песме о Бранку, позиве на беседе и вечери Бранкове[3], извештаје о прилозима и т. д.

У тој журби, у очи самога преноса, јавише се нови предлози о месту, на које ће се Бранко пренети[4]. Неки чак тражаху, да то питање реши општи народни збор. Ну на послетку би објављено, да ће се Бранкове кости пренети на Стражилово 10 јулија 1883. На свечаност се позваше сва научна и књижевна друштва српска и сав народ српски. Чињаху се велике припреме. Састави се и «химна за пренос Бранкових костију».

[1] Карловчани бејаху још у јесен 1877 г. саставили одбор, који ће размислити о преносу Бранкових костију на Стражилово, а бечка ђачка дружина *Зора* беше им се понудила, да прими на се један део рада око преноса. — [2] Те године *Зора* издаде и *Споменицу* о стогодишњици прве књиге Доситијеве, од које чист приход наменила беше преносу Бранкових костију. — [3] У Београду приредише 9-ог априла 1883 год. дванаест београдских српских песника *Бранково вече*, од кога приход беше намењен фонду за пренос и спомен Бранков. — [4] *Јавор* 1883 год. стр. 513 и 763. Међу тим предлозима беше и предлог, да се Бранкове кости пренесу у Србију.

1883 год. 8 јулија бише у Бечу ископане кости Бранкове и заједно с надгробним спомеником понесене у завичај. После два дана, 10-ог јулија у 10 сахата пре подне, стигоше у Нови Сад, где их дочека народ српски из свију крајева српских, понајвише омладина. У сјајној пратњи од железничке до паробродске станице ишло је дванаест у бело обучених девојака са цвећем у руци поред ковчега, у коме беше «песник срца и младости». Лађа понесе ковчег у Карловце, а у то време држаше се у карловачкој саборној цркви литургија «у спас Бранковој души». Кад око подне лађа стиже у Карловце, поздравише је са обале Бранковом химном. Сандук се изнесе на обалу, а српске га руке прихватише и у «место драго» понеше. У вароши бrujаху сва звона. На пијаци варошкој био је намештен катафалк, посут цвећем, окружен светњацима. Ту је спуштен ковчег, учињен црквени помен, говорене беседе и — Карловчанима на чување предани земни остаци песникови. За тим је ковчег понет Стражилову. Прошло се поред кућице, у којој је Бранко живео као ђак карловачки. Под стражиловачким висом опет се стало, опет се говорило, отпевала се Бранкова химна; па је онда ковчег изнесен на вис, свештеник је опојао кости Бранкове, ковчег је спуштен у гробницу и — Бранкова се жеља испунила[1].

Стражиловачки вис, на врху кога је Бранков гроб, сад се зове *Бранков вис*. На овом новом гробу стоји споменик, подигнут прилозима српскога народа из свију крајева. Подножје су споменику три ступња, од којих су прва два од мрамора београдског (из Топчидера), а трећи је састављен од квадратних каме-

[1] Опширније о свему овоме види *Јавор* 1883 г. у чланку *Бранкова жеља* од — к — (= П. Марковића, проф. гимн. карловачке).

нова, што су са разних српских крајева послати. Ти су каменови разне боје и каквоће. али сви једне величине, и на сваком пише са кога је српскога места (Авала, Фрушка Гора, Ловћен, Динара, Клека, Вршачка кула, Пљешевица, Велебит). На трећем ступњу стоји поширока, три метра висока пирамида, опет од београдског мрамора. Испод врха пирамиде с источне стране написано је: **Бранку** (а испод тога) *Српски народ.* У дну последње степенице с исте, источне, стране узидана је обновљена плоча са старог бечког гроба Бранкова и обновљен стари познати натпис[1], испод кога стоји још записано: *Пренесен на Стражилово у Карловцима 10 јула 1883.* — Испред споменика је прокрчен брег, да се може далеко гледати у Бачку и Банат преко Дунава и Тисе, па и преко Банстола до Авале. Уз вис води до гроба поширока стаза, а крај ње, као и на самом вису, има клупа за одмарање. — Спомен Бранку чини се сваке године оне недеље, која најближа буде 10-ом јулију[2]. —

Око гроба Бранкова на Стражилову брзо су поникле легенде. «Прост свет у Карловцима и околини данас проноси, да се сваку ноћ око неко доба чује на Бранковом гробу неко умилно певање, да неко у црном оделу прелази преко Стражилова» и т: д.[3] — Већ у јесен 1883 г. певале су се у Фрушкој Гори народне песме о Бранку. Текст неких од тих песама и мелодију прибележио је проф. А. Сандић[4]. — На по-

[1] Оригинална, стара, плоча са гроба Бранкова у Бечу послата је одмах после преноса Бранкових костију и после прославе у српски народни музеј у Београду, где је и сад. Плоча је ова од меког сивавог мрамора и при преношењу прсла је на више комада, од којих су се два мала на горњем делу плоче и изгубила. — [2] *Стражилово* 1886 г. бр. 30. — [3] *Јавор* 1883 у поменутом већ чланку *Бранкова жеља.* — [4] *Јавор* 1883 г стр. 1239 и 1270.

слетку је проф. А. Сандић унео Бранка и у српски календар, прозвавши 10 јулије *Бранков дан*[1]. —

Али још није била трава поникла на новом гробу Бранкову, а у српској књизи зачуше се о Бранковим песмама и таки гласови, који бејаху налик на оне од 1848 године. Најпре један млађи српски песник рече у *Летопису*, да Бранкова поезија нема дубљине[2]. За тим је један старији песник српски у *Slovincu* 1884. (у полемици о неким раскалашним песмама у томе листу и о порнографији у уметности) подгрејао стару Стејићеву срџбу на Бранкову песму *Враголије*, рекавши: «— у ономе ваљушкању, страсном притискивању, *откопчавању хаљина и бацању на постељу*, не могу видјети ни пластичности ни поезије, него грубу прозу, порнографске слике бруталне стране љубави»[3]. На послетку је др. Лаза Костић у *Зети* и *Црногорци* за 1885 г. пронашао да су све Бранкове песме «сичијаве», да у њима нема дубљине, да им је стих несавршен, да у стиховима Бранковим има више од две трећине «свакидашњих баналних сликова» и т. д. и т. д. А што се Бранко ипак тако слави, он то зове *бранкоманијом* и налази јој изворе «у књижевном ваздуху Биограда», казујући како је «њен оснивач» био Ђ. Даничић који је «основао вјеру или — — школу, а у њој моћне апостоле као што су Стојан Новаковић и Свет. Вуловић». Л. Костић је уверен, «да би даље ширење досадашње апсолутне бранкоманије по начину Стојана Новаковића и Свет. Вуловића међу нашом омладином било од најштетнијих пошљедица

[1] *Стражилово* 1885 г. бр. 23. — [2] «Та човјече Божиј! ову ти је свједоџбу ваљало посвједочити» — рекао би Ђ. Даничић. — [3] «Те пјесме» Бранкове, у којој се *откопчавају хаљине и баца на постељу*, «нема у овој књизи што је ја имам», — рекао би опет Ђ. Даничић.

по будућност наше лијепе књижевности»; јер што омладина сад рђаво пева, то је за то, што се угледа на Бранка слушајући како га преузноси школа Даничићева. По суду Лазе Костића, ако би га «јавно мњење његова племена» примило, као што је њега за песника признало, (тако прича Л. Костић са̂м о себи) требало би да народ српски скине Бранков споменик са Стражилова и да тражи накнаду штете од Даничићевих наследника и од Ст. Новаковића и од мене. — Срећом су ови гласови о Бранку остали усамљени у српској књижевности, и после оне херостратске расправе дра Лазе Костића није се више нико каменом бацио на Бранка. — Ну може ли се рећи, да су ови гласови последица мирнога и хладнога суда о Бранку после свршене прославе, после достојно одане почасти спомену његову? Не То су пре последице засићености српске књиге Бранковом славом, природна потреба куђења после многе хвале; може бити и жудња за оригиналношћу у назорима; можда излив особењачке нарави; можда и још што; — — али да хладнога суђења није било, казује нам сам Л. Костић при крају своје расправе речима: срце је заводљиво и у хвали и у куђењу. — Даничићева школа није била кадра створити стражиловачку прославу, а није јој ни била покретач[1]. — Даничићева школа није могла створити толику литературу о Бранку, колику, осим До-

[1] Л. Костић је, на против, био један од првих покретача. Види његову песму у *Српској Зори* за 1887. стр. 14. — О тој прослави овако вели др. Л. Томановић: «То бијаху ријетки свечани тренуци, до тада невиђени, када нас раскомадане на државе и на партаје Бранко бијаше у једно коло уједино — када ми, тако поцијепани и завађени, око његова праха једнијем дахом дисасмо. — И тај епохални догађај збио се сам по себи, без агитација, без утицаја ичијега, уз пркос невољнијех нашијех околности по свуда». (*Зета* 1885 год. бр. 3—4). —

ситија и Вука, нема скоро ни један више књижевник нове српске књижевности; она није могла покренути шпекулативне књижаре издаваче на толика издања Бранкових песама, нити је узрок толикој распродаји њиховој и непрестаном прештампавању — нити је икака и ичија хвала кадра начинити непесника песником, ни омилити оно што није за вољење. Што српска омладина сад рђаво пева, томе све друго може бити узрок, само не угледање на Бранка; јер' да се она на Бранка угледа, ако ништа друго бар би певала бољим и чистијим српским језиком. Него је она и у томе, као и веком и духом времена, ближа Л. Костићу и његовој дружини... «За укус садашњега времена не може бити горега знамења, него што је обесцењивање Попеа», рекао је Бајрон својим земљацима. То би се, још с јачим разлогом, могло рећи у нас, кад би одиста настало време да се Бранко обесцењује.

Мени се чинило, да ће бити и поучно и занимљиво изнети ову слику духовнога живота Бранкова — живот његових дела и суд његових сувременика и познијега нараштаја о њима до коначне пресуде, т. ј. до потпунога признања. И ако сам гледао, да буде што тачнија и библиографски верна, опет ће у њој јамачно бити и недостатака; али мислим, да би је тешко и оваку саставио после 30—40 година неко, који би податке за њу тражио по пољу, на коме сам није живео, на коме би му се за то теже било наћи и са кога би можда дотле нестало .било многих трагова, који данас још стоје. —

Књига се ова већ у велико штампала, кад сам од директора гимназије карловачке, г. Стевана Лазића, дознао, да се у гимназији карловачкој чувају протоколи ђачки све од 1820 године. Тада сам замолио г. П. Марковића, проф. гимн. карловачке, да ми из тих протокола од 1835 до 1842 г. испише и пошље све што о Бранку нађе. Он ми је одговорио: «У протоколима наше гимназије од оних година записано је, да је Бранко пошао у I. р. гимн. $183^5/_6$, а свршио VI. разред $18^{40}/_{41}$ школске године». Према овоме — ако је тачно казивање оца Бранкова о Бранкову школовању у основним школама — Бранко је почео учити школу од $5^1/_2$ година. Овим се исправљају хронолог. подаци о Бранкову школовању на стр. 35 и 38 ове књиге.

СПИСИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас I. Пронијари и баштиници** (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII.—XIX. века. (Једна глава из пространијег дела „Народ и земља у старој српској држави"), од *Стојана Новаковића.* — Цена књизи један динар.

2. **Глас II. Расправа о Константину Теху,** написао *П. С. Срећковић.* — Цена књизи 1 динар.

3. **Глас III. Лампрофири у Србији,** од *Јована М. Жујовића.* (Саопштено у Академији природних наука 14-ог октобра 1887 год.). — Цена књизи 50 пара дин.

4. **Глас IV. О Ивану Гундулићу,** беседио *Матија Бан* 27-ог декембра 1887 у свечаној седници Српске Краљевске Академије, за тристагодишњу прославу Гундулића. Цена књизи 50 пара дин.

5. **Глас V. Народна Библиотека** у Београду, написао *М. Ђ. Милићевић.* — Цена књизи 50 пара дин.

6. **Глас VI. Поглед на Лајбницову инфинитезималну методу.** Приступна академска беседа *Д. Нешића.* Цена књизи 50 пр. дин.

7. **Глас VII. О компензацији вертикалног клатна.** Приступна академска расправа од *Љубомира Клерића.* Цена књизи 50 пара дин.

8. **Глас VIII. Грађа за геологију и палеонтологију источне Србије.** — I. Увод у геологију источне Србије. — **Лијас код Рготине** (с једним профилом, једном геолошком картицом и с двема литографским таблама), од *Светолика А. Радовановића.* Цена књизи 1 динар.

9. **Глас IX. Приступна академска беседа** *J. М. Жујовића.* Цена књизи 50 пр. дин.

10. **Спомен** на тужну свечаност приликом смрти д-ра *Јосифа Панчића,* првога председника Српске Краљевске Академије. Цена 50 пара дин.

11. **Годишњак** Српске Краљевске Академије за 1887 год. Садржај му је: I. Основни закон. II. Висока наредба. III. Укази од 5-ог априла: 1) о председнику, 2) награда академицима. IV. Писма г. министра просвете упућена Академији. V. Пословни ред. VI. Записници: 1) целе Академије, 2) стручних Академија, 3) председништва, 4) свечаних скупова. VII. Годишњи свечани скуп од 22-ог фебруара 1888 год. VIII. Биографије академика, и IX. Ред скупова у 1888 год. Цена је Годишњаку 1 динар.

12. **Глас X. Српска Краљевска Академија и неговање језика српског.** Посланица Академији наука философских од *Стојана Новаковића.* Прочитана на свечаном скупу Академије, држаном 10 Септембра 1888 г. у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића. стр. 88. — Цена 1 динар.

13. **Глас XI. Примедбе о теорији виших инволуција** и други чланци. Од *М. Лерха, Љ. Клерића,* и *М. Петровића.* Цена 1 динар

14. **Глас XII. Ѣ и Ѣ** у македонским народним дијалектим *Ст. Новаковића.* Цена 1 динар.

15. **Споменик I.** Птице хрватско-српске, од *С. Брусине.*

Све књиге по означеној цени могу се добити у књижарници **лимира** Валожића у Београду.

Sho...

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XIV

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ОД

Свет. Вуловића

У БЕОГРАДУ
У крал. српској државној штампарији
1890

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

(1824 † 1853)

III.

1. У српској књижевности чуо се Бранко први пут 15-ог јунија 1847. када је издао позив на претплату на прву књигу својих песама[1]. Песме су ове биле штампане у децембру 1847 г., и од тада тек српска књига зна и за песника Бранка. Али се зна, да је Бранко почео певати пре 1847 год. Све су његове песме, за живота његова штампане, датоване; а и од оних, што их после смрти његове издаде отац његов, има их само пет недатованих. По томе знамо, да је Бранко до 1847 г. написао био 29 песама (а овоме ће времену, чини ми се, припадати и оних пет недатованих песама),

Почетак Бранкова певања.

[1] Како је тај позив, осим онога писма Бранкова Љ. П. Ненадозићу, данас једини још споменик прозе Бранкове, штампам га овде у целини:

«У Бечу у јерменскоме намастиру изилази једна књига, име јој је Песме Бранка Радичевића. Књига ће бити на лепој белој машинској артији, цена јој је 40 кр. у сребру, а рок пренумерације до половине августа о. г. Новци се не ишту напред, али ако и ко напред пошље, милије ће ми бити. Ко ми пошље десет пренумеранта добиће једну књигу онако, а пренумеранти се шаљу на мене у Беч Landstrasse, Krügelgasse Nr. 324., а новци или на мене или на мога оца Божидара Радичевића контролора код к. соларе и царине у Темишвару.

У Бечу на Видовдан 1847.

Бранко Радичевић«

(Види Серб. Нар. Новине од 1847 г. число 56).

да су му најстарије песме од 1843 г. — којих има на број 11 — и да му је од ових песама најстарија *Девојка на студенцу*, коју је испевао у јулију 1843 г., кад му је било 19 година и 4 месеца. Али је ова песма једна од најлепших његових песама, и баш за то је тешко веровати да му је то била прва песма. У V-ом издању Бранкових песама штампане су две немачке песме Бранкове. Обе су без датума. Како се у једној од њих говори о растанку с Карловцима и како та песма и иначе доста наликује на *Ђачки растанак*, то ће ове две немачке песме Бранкове бити јамачно његови школски задаци (тако звана correcta), које је, по обичају онога времена, радио сваки шестошколац у другом семестру по теми коју сам изабере или коју му директор да — обе испеване, дакле, 1841 г.[1]. Па може ли бити, да је Бранко почео немачки певати две године раније но српски? Мени се чини, да се може и сме мислити: да је Бранко почео и српски певати пре 1843 г.; да су му прве песме биле друкчије и слабије од данас познатих његових песама те их за то није унео у своју збирку песама; и да је неке од тих ранијих својих песама можда доцније препевао под доцнијим датумом. У српским књижевним листовима, алманасима и календарима до 1847 г. ја нисам могао наћи засебно штампане ни једне од познатих песама Бранкових, нити каку до сад непознату песму његову а с потписом његовим, нити пак међу многим песмама онога времена без пот-

[1] Да ће ове немачке песме бити correcta Бранкова подсетио ме је г. Л. Захаријевић, адв. из Панчева, који ми је дао још неке податке о Бранку и његовим песмама. Овим исправљам оно што сам у *Гласу* XIII. на стр. 38 у почетку рекао о времену ових немачких песама Бранкових.

писа, или с нејасним потписом, каку год, за коју бих смео тврдити да је Бранкова[1]. Одиста је занимљиво, да се два најбоља ученика Вукова, две храбре војводе његове који му помогоше извојевати победу народном језику српском, Бранко и Даничић, јављају на књижевном пољу одмах зрелим сјајним делима, и то први без икаких а други скоро без икаких почетничких радова.

Време певање Бранкова. Спољашњи облика. количина његових песама. Непознати и изгубљени списа песме и појединн стихови њигови.

2. Бранкова најстарија песма — *Девојка на студенцу* — спевана је у јулију 1843, а најмлађа — *Укор* — у мају 1850 г. Данас познате, дакле, песме Бранкове испеване су за 6 година и 10 месеци између 20-те и 27-ме године његове. Последњи тон Бранкове лире скоро је са свим једнак с првим: последња му је песма љубавна као и прва, обема је предмет љубавна чежња и обе имају по 16 стихова. После своје последње песме Бранко је живео још три године и месец дана. Па

[1] Међу песмама, које су штампане у разним српским листовима до 1847 г. има их неколико које духом и језиком наликују понешту на песме Бранкове. Таке су: Девојчица украй мора, штампану у *Серб. Нар. Листу* 1838 бр. 10, Сновиђенѣ, штамп. у Магазина за художество књижество и моду 1839 бр. 5., *Јек гусала* о *Скоротечи* 1842 бр. 25., Санъ грљичинъ, у *Скоротечи* 1843 бр. 16—18, *Коло*, у *Серб. Нар. Листу* 1846 бр. 3. Неке су од ових песама без потписа, а код неких су потписана само почетна слова од имена, или од презимена, али која не одговарају ни једном ондашњем познатијем имену. Ове песме бележим овде за то, не би ли доцнији срећнији испитивалац што поузданије разабрао о њима. Ја за њих не могу ништа више рећи до то, да духом или језиком мање-више наликују на песме Бранкове; а ни толико не могу рећи о песми *Стражњи вечер*, штампаној у Danici Ilirskoj 1843 бр. 3. с потписом R. B., а прештампаној у *Колу* 1889 бр. 1. Ни потпис се у овој песми не може тумачити као Бранков, јер у то време Бранко још није био променио свога имена.

зар за то време није никако певао? На то се питање може одговорити онако, као и на питање да ли је Бранко певао и пре 1843 г. За једну, досле непознату, песму његову, о којој ћу проприча̄ти мало после, мислим да је спевана после 1850 г. — За 6 година и 10 месеци испевао је Бранко 47 песама[1], лирских 41 и епских 6 (*Гојко*, *Хајдуков гроб*, *Стојан*, *Урош*, *Утопљеница*, *Освета*), а свега 7969 стихова — 4312 у епским и 3657 у лирским песмама — или једно на друго годишње по 1166 стихова. Највише је певао Бранко 1849 г. — 3255 стихова. За тим иду године овако: 1844 г. (1522 стиха), 1848 г. (1127 ст.), 1847 г. (1068 ст.), 1843 г. (502 ст.), 1846 г. (163 ст.), 1845 год. (115 ст.), 1850 год. (16 ст.). У оних пет хронологиски неозначених песама има 201 стих, а припадаће по свој прилици годинама 1843—1846. — По броју песама пак најплоднија је била година 1844, које је Бранко испевао 12 песама; па онда 1843-ћа 11 пес.), 1849 (6 п.), 1845 (4 п.), 1847 (3 п.), 1848 (3 п.), 1846 (2 п.), 1850 (1 п.). А од свега броја Бранкових песама и стихова долази: на јануар 5 песама и 1929 стихова; на децембар 10½ пес. и 1826 ст.; март 5½ п. 1487 ст.; октобар 4 п. 677 ст.; мај 3½ п. 568 ст.; фебруар 1 п. 484 ст.; април 2½ п. 406 ст.; новембар 5 п. 180 ст.; јулије 3 п. 62 ст.; август ½ п.[2] 87 ст.; јуније 2 п. 62 ст. По овим бројевима доста се јасно види, да је Бранко био много продуктивнији зими но лети; али даљих закључака по

[1] У *Гласу* XIII, стр. 101 стоји: *четрдесет и шест*. Тамо онда није била рачуната песма *Јуриш Србе*, које нема ни у једном издању, а која је штампана у *Гласу XIII*. стр. 65. — [2] Ови разломци долазе отуда, што су неке песме почете једнога месеца а довршене другога, или је сва песма испевана «у пролеће» и за то сам је делио на три месеца.

њима нисам смео изводити — на пр. о разлици тона и песничког осећања[1] и т. д. по месецима — јер хронологија Бранкова није баш историски верна нити је то могла бити, као што ћу показати мало доцније.

Броју познатих песама Бранкових могле би се додати неке његове песме, о којима се данас зна само по причању. У VI. издању Бранкових песама стр. XIX. прича се, да је Бранко «1849 у Земуну читао Ј. Ђорђевићу једну повелику песму од прилике од 800 стихова. То је хтело да буде, по казивању самога песника, неки српски «Чајлд (витез) Херолд» и «Дон Хуан» уједно. У песми јунак плахује, али дикција није срамотна ни раскалашна. Стихови беху лепи и лаки. Осим тога, читао му је и једну сатиру у прози, против канцеларијског стила и кованих речи». Ова би сатира била још један споменик прозе Бранкове, о којој тако мало знамо, али која је — колико је знамо — много лепша од прозе Милутиновићеве и Његушеве. — Друга је изгубљена и непозната песма Бранкова, о којој до данас нигде није било писано, песма *Суђење Богу* (тако јој дајем наслов према садржини), коју ми је проричао г. Димитрије Јоксић (*Глас* XIII. стр. 49). У тој се песми казује, како су се све животиње искупиле биле на једно место и, незадовољне својим обликом и својом судбином, стале се тужити на Бога створитеља и договарати се како да му се освете и да га казне што их је несретне створио. Свака је животиња имала по неки предлог за то, а крупније и страшније нудиле су се да саме казну изврше, нарочито лав и још неке. Док су се

[1] Свакојако је прост случај, што су и песма *Јади из ненада* и *Песма своме … брату Стевану*, у којима обема влада тужно осећање, испеване 11 маја.

оне тако договарале са стране је шетао човек ћутећи и на последку је пришао збору и понудио му се за осветника и извршиоца казне, јер од њега нема горе ни пакосније животиње и он ће Богу тако додијати, да ће се кајати што је и помислио да свет створи — на што све животиње пристану. . . За ову сам песму рекао напред, да мислим да је спевана после 1850 године. — Друг Бранков Славко Златојевић наводи у своме *Златијнству* стр. 102 ове стихове као Бранкове:

Та напи(х) се, брацо, напи винца пуста,
И насрка меда с девојачки уста,
Чојку реко чоче, а ћушету ћуше, —
Сада, вишњи Боже, смилуј ми се душе!

Ови стихови одиста више наликују на Бранково но на Славково певање. Можда их је Славко узео из кога писма које му је Бранко писао или из каке сад непознате, а Славку из рукописа познате, песме Бранкове. — У *Босанској Вили* 1886 бр. 23. прича се, да је песма *Где станак мој* (превод познате чешке песме) Бранков превод од 1851 г., али није прилика. У тој песми има и овакав стих:

С горе 'звира грозда мед,

који никако не може бити Бранков. — Познато је, да је Шилерова *Виљема Тела* превео Бранков отац и штампао 1847 г. Превод је у прози, само су стихом преведене песме пред првим и трећим чином и песма милосрдне браће на крају четвртог чина. У преведеним песмама стих није свуда ни правилан ни леп, али опет лакошћу и пријатношћу на понеким местима и неким речима и сликовима подсећа на Бранка, нарочито последња песма:

Брзо походи смрт човека,
Неће њега да почека,
Сред га пута *о тле вргне*,
Од весела *житка отргне*.

И језик у овим песмама одудара од језика у осталом преводу, те се може мислити да је Бранко превео оцу те песме. — На послетку да поменем, да је једна од познатих Бранкових песама у свима досадашњим издањима нетачно штампана. То је песма *У споменицу Мини Вуковој*. Трећи стих те песме у свима издањима гласи:

И што оћу *то и* могу —

у издањима Браће Јовановића:

И што оћу *и што* могу —

док он у оргиналу гласи:

И што оћу *оно* могу [1].

Садржина Бранкових песама. Карактер поезије његове.

3. У песмама Бранковим има више од половине љубавних песама, 24 на број. То је врло природна, и могло би се још рећи скромна, размера у поезији испеваној између 20-те и 27-ме године песникове. Ну какe су те љубавне песме? Заман ћете у њима тражити љубавни еп или драму, где би сам песник био главно лице и где би један или више предмета његове љубави били јасно обележени. У две трећине — 16 — ових Бранкових

[1] Види књигу *Факсимиле од рукописа знаменити Срба*. Скупио . . Ђ. Рајковић. Беч 1871, лист 5 — где је рукопис Бранков аутографисан, где дакле не може бити погрешке. У *Гласу* XIII. с. 100—101 поменуте су остале мане досадашњих издања и речено је, да би се многа тамна и погрешна места у III. књ. Бранкових песама могла доста поуздано исправити. Списак таких погрешака и исправака изнећу доцније на другом месту, а изостављам га из ове расправе.

песама пева се љубав као опште осећање младости, здравља и лепоте, и то: или као тиха чежња *(Девојка на студенцу, Путник и тица)*; или као страсна жудња *(Укор)*; или као осећање невинога љубавнога задовољства *(Сретан пастир)*; или као узгредно осећање уз опште осећање милине и сласти у животу и лепоти природе *(Путник на уранку)*; или се износе пријатне, романтичне слике среће љубавне *(Ноћ па ноћ, Туђин, Путу крај, Драги)*, или слике реалне, страсне *(Врагoлије)*; или се пева несрећан случај *(Убица у незнању)*, или несрећна љубав, где драга од жалости умире за умрлим драгим, и обрнуто *(Јадна драга, Јади из ненада, Њени јади, Берачице, Два камена)*. У овим је песмама љубавно осећање опште, онако као и у народним песмама те врсте, а и исказано је онако како се казује у народним песмама — скоро свуда као мала прича, полуепски; а неке од ових песама Бранкових и тоном и склопом у опште толико наликују на народно певање, да нам се чини да су то неке, само мало савршеније, народне песме (тако: *Девојка на студенцу, Сретан пастир, Берачице*). — У неколико само — 8 — песама описује се као чисто лично осећање песниково. У једној од њих песник прича каке су му биле жеље у детињству, а како би сад желео да оде тамо «дено мома понајлепши има» и т. д. *(Жеља)*; у другој казује како њега не растужује вече, јер ако «јарко сунце седа» и т. д. њега «драга чека», а «драга сунца два мени ће да да» *(Нека сунца)*; у трећој ужива у «мисли слађаној» о својој драгој *(Мисао)*; у четвртој казује како је од својих песама подигао «перивој», којим је окружио «једну ружу», т. ј. своју «милу» *(Перивој)*; у петој и шестој описује своју чежњу за незнаном лепотицом (?, *Сонети*); у седмој, гледајући

како «мома» спава на зеленој трави, казује своје жеље клетвом, налик на љубавне клетве у неким народним песмама *(Клетва)*. Ну и ове песме одговарају ономе, што знамо о животу Бранкову *(Глас* XIII с. 63) — из њих је тешко саставити какy год причу о љубави Бранковој; и да се у њима не говори у првом лицу, тешко би их могли разликовати од оних горњих песама. «Бранко није имао своје Лауре, него у опће он је тумач срца момачкога према ђевојкама», вели Л. Томановић[1]. Али међу овим другим љубавним песмама Бранковим има још једна — осма — која се чини да је била, или да је требало да буде, као прича о некој љубави песниковој. Прича се ова једва нешто разбира, јер је песма, у којој је *(Туга и опомена)*, штампана из посмртних Бранковпх рукописа у одломцима, који су од прилике половина целе песме; а колико се прича разбира, а и према наслову, чини се да је ова песма помен умрлој драгој, коју песник још у сну виђа:

Ја јој видим косе расплетене
По лабудни пливати рамени,
Румен-усне, образе румене,
Видим снежни њезин врат милени,
Очи благо на ме управљене;
Очи доле па говоре мени:
Живи сретно, па не тужи више,
Анђели ме лепо удомише.

Ну ја сумњам да је и ова песма узела предмет из живота песникова, јер на пр. песник, причајући, како се од некуда кући вратио, а није знао да му је драга умрла, вели:

[1] *Зета* 1885, бр. 3 и 4: *Критика за Бранка.*

Код куће нађо *лице материно*
И оца мила и *љубезне браће*,
Виђења новог дивна ти милино — —

а Бранку је мајка умрла док је још дете био; а *браће* никад није ни имао, већ само «рођенога брата једичога». Можда је ова песма била имитација какој туђинској песми, мени сада непознатој. Ну о имитовању Бранкову после.

Осим љубавних песама има Бранко још 17 лирских песама. Четири су јуначке: *Српско момче* — песма, у којој српско момче казује како не мари више за «свиленоруно стадо» ни за «гласе танке вруле јасне», већ хоће да иде у бој за слободу «домовине» и теши мајку да ће се вратити дома «као јунак», — *Претпев из једног малог епоса* — мали одломак од неке веће песме, у ком се пева о ослобођењу Србије, — *Ајдук* — песма, у којој се горски хајдук хвали својим јунаштвом и прети злотвору српском Турчину; у последњим стиховима песник слави хајдука као ослободиоца Србије, — и *Јуриш Србе* — песма, која је овде напред штампана. — Две су елегиске: *Кад млидија умрети* и *Песма своме 30 новем. 1845. умрломе брату Стевану*, које насловима својим казују своју садржину. — Једна је побожна *Молитва*, у којој песник набраја саздања божја и дарове, међу којима је и његов piеснички дар; благодари Богу «на дар ови» и моли му се, да учини да му «како с права пута душа млада не залута». — Даље: песма *Моје сунце* (Глас XIII с. 53) — ода, коју је Бранко испевао своме оцу, — *На Мораву* — анафорска песма, у којој се не пева један предмет, већ је као неки низ сентенција везаних питањем «што би», које се непрестано понавља — и две (нељубавне) лирске песме, *Циц* и

Ране — у првој је слика рибарчета, које у чуну снива о ухваћеној рибици и коме један покрет чуна слатки сан обара; у другој се описује жалост за удављеном тицом у детињству, за умрлом драгом у младости и за изгубљеним јединцем у старости, те се као симболички казује у које је доба и кака жалост људска најтежа. — Од лирских песама има Бранко још 5 *натписа* (4 у I. књизи песама[1], и натпис који написа у Споменицу Мини Вуковој) и 2 *писма*; своме другу Кости Вујићу и владици Петру Петровићу Његошу — обадва писао уз пошиљање I. књиге својих песама.

Остале су још две песме Бранкове које нису епске, али које нису ни чисто лирске. То су две најлепше и најзнатније песме његове, *Ђачки растанак* и *Пут*.

Ђачки растанак. — При крају јулија или у почетку августа 1841 г., завршивши своје школовање у Карловцима, једне ноћи, које је месец «доцне обасјао», опростио се Бранко у бурном весељу, које је до зоре трајало, с најмилијим својим карловачким друговима, од којих су неки можда остали да се још у Карловцима уче, а неки, као и Бранко, полазили да у другим местима науке продуже. Ђачки растанак — моменат одиста вредан песме и сећања! Па ипак у српској књижевности до Бранка није се нико сетио да га опева; а и у светској књижевности мало му је песама поклоњено. Место за весеље било је заказано и време за састанак одређено. Тога дана се Бранко можда забављао својом путном спремом, походио пријатељске куће и своје професоре, посвршивао послове што их је још имао у Карловцима; а пред вече се — пре

[1] Ова четири натписа, пошто су под једним насловом, при бројању Бранкових песама узео сам као једну песму.

него што ће отићи друговима на састанак — упутио на брешчић, што се изнад вароши подиже одмах више гимназиске зграде[1]. То је голо брдо, ништа «за око»; али оно памти детињске игре Бранкове и толиких ђачких нараштаја; а Бранку је било мило и упутио му се био за то, што је с њега могао «млађаним погледом» лепо прегледати «још један пут сва местанца редом, часе млоге дено своји лета ка' у рају весело прошета». Сету на растанку увећало је мирније куцање срца при заласку дана и вечерња тишина; а уз то песника води пут на брег преко гробља. Пут преко гробља на овај брег мало је заходнији и тежи, ну песник као да је намерно ударио њиме — може бити за то, да се опрости и с преминулим у раној младости друговима. За то му је песма одмах у почетку — а и почиње је од тога пута — сетна и необично нежна. Песник се разговара с гробовима и с цвећем по њима, и у пророчком песничком заносу описује у једном гробу свој будући гроб, и не знајући да то чини..... Сад је на брегу. Над њим је «ведро небо», а под њим «брдо травно». Сам, у свечавој вечерњој тишини, изнад људи и кућа, узвикује песник раздрагано:

О, «миле околине», та ви ми се «ништа несте промениле» од онога дана кад сам вас први пут видео! То осећање и силне успомене, које се тада почињу да «роје око душе» његове, као и пењање уз брег, променили су удар срца његова. «Око пламти, срце, јаче бије». Али је «кратко доба» и у скоро ће му «тавна нојца» све драго «тамом обвити». Он моли сунце: «О стани сунце, стани, не заоди, бела дана собом

[1] *Магарчево Брдо* звано. Види Вуков *Рјечник* код те речи.

не одводи». Гледајући под собом малени тихи град и сећајући се у њему проведенога лепога детињства чини му се, да колико види предмета да види толико својих другова, «с кима дане прелепо пробави, па и сада мора да остави». У тај мах би најволео да се Карловци могу смањати тако, да их може притиснути «на груди и на своја уста»... Сунце почиње залазити. Песник га гледа и говори му: «Тако» сам те често «седати гледао»; гледао сам «красоте твоје», па су ми тада увек мисли ишле далеко назада, у доба «Српске царевине» и «Српске славе»; па сам се сећао и «краснога на Косову гроба“, јер тако, као што ти за гору «заилазиш», тако је онда зашла слава Српска, а као што је сад небо црвено «као да је крвљу обливено .... тако беше црвено Косово» од крви јуначке. «Ој сунашце жића мог убаво — узвикује песник — када зађеш, о зађи крваво, сред копаља, звеке и мачева — та шта мо̀ре јоште бити слађе!» — — Сунце је већ зашло и тама се спустила. На небу светли само вечерњача, небо је ведро, а пред очима песниковим блиста се «у пругама» Дунаво. Песник још не може да се одвоји од свога места. Он се сећа својих ђачких забава по Дунаву (в. *Глас* XIII. с. 36). Праштајући се са Дунавом и полазећи он силази низ брег оном страном, на којој су карловачки виногради. Како би разнежени песник могао превидети та места слатких успомена! И онако његов ход не може бити брз, већ тих и лаган према његову душевном расположењу. Он се сећа бербе и весеља о берби; гледа пред собом горе и места «пуна липа и дебела латка, пуна тица пуна јагодица», па се прашта и с њима и с изворима по њима. Сишавши низ брег и дошавши до места, које се зове *Белило*, он

се сећа, како је ту толико пута гледао «деклице танане — лица бела па мало румена», а «сукња борна» им «дивно придевена», како «шећу па ми беле платно», а «сунашце сјаје, лице отсјајује»..... али је сад већ «дошла нојца тавна» и «моме» су «платно давно покупиле» и отишле одавде — «све ми мило нојца расплашила, што не могла у таму завила». Али он је већ на путу, који из Карловаца води Стражилову; па како да га тај пут не сети толиких веселих и пријатних ђачких излета. За то, и ако је «црна нојца са свим преотела» њему се опет чини — то душа, заузета успоменама, гледа својим очима, које и онако у мраку више раде но на дану — «као бела да зорица зори», да «тице поју, горе стоји јека», а «поточић жубори», а он са дружином да иде Стражилову; па описује лепоту тога пута и милине стражиловачке и у срцу му ниче жеља, да, кад му се једном узмора смрћи, да то буде «измеђ ови гора» и да му се ту «ладна копа рака»...... И сад је већ стигао на зборно место, јер се успомене више не нижу, већ «срце младо јошге једном жели са другови да се провесели». Где ће то бити не казује се; али по току песме као да није далеко од Белила. То је ту негде у какој кућици према митрополитској башти, по свој прилици «код сешке»[1]. Песник нас одмах

[1] У овој истој песми, за 4—5 листа напред, пева Бранко у једној поскочици:

Ао века
Млада века,
Сад на коњу, сада пешке,
Сад код Јаше, сад код сешке —

Овај последњи стих је данас јамачно великој већини читалаца неразумљив. Јаша је Јаков Герчић, који је у Бранково доба био директор карловачке гимназије. Он је био нежењен, а у његову стану —

уводи у собу «ниску а доста и тесну». Дружина већ седи око стола и чека га. У соби гори само једна свећица. На столу је «ћуп» с вином..... Почиње весеље. Уз прве чаше певају се песме. Пева се по један одломак из народних песама *Марко Краљевић и Мина од Костура* и *Марко Краљевић и Филип Маџарин*, које песник пропричава својим речима и пропраћа својим рефлексијама. Пошто се дружина угрејала вином, хвата се у коло —

Тамбур тамбур ситна тамбурице,
Удри побро у сићане жице,
Данас има а сутра нас нема,
Ајд' у коло ко ће ту да дрема?

У колу се говоре поскочице. У њима се најпре помињу у опште сви «Српски витезови», којих има «на иљаде»; а после поименце: Шубић, Јуранић и многи јунаци из српскога устанка (в. *Глас* XIII. с. 60). За тим поскочица позива у братско коло сва српска

који је био у згради гимназиској — становало је увек по неколико ђака. Од тих ђака су неки, богатији, плаћали њему за стан и храну; а поред њих су још по тројца-четворица бесплатно становали. Међу овима бесплатнима по један или двојица су директора послуживали, и у једнога је од њих био кључ од подрума а у другога кључ од капије. Међу овим ђацима било је увек добрих свирача (тамбураша и т. д.) и певача. Герчић је био по нарави плашљив, и зими по вечери одмах би отишао у своју собу и врата забравио. Ђаци пак његови, чим би из споредне собе опазили да је он заспао, извукли би се у другу даљу собу, па ту пили, певали и веселили се, дозвавши још по кога свога друга. Ту се и Бранко често веселио. Али један од старих карловачких ђака уверавао ме је, да *Јаша*, о ком се овде пева, није Јаков Герчић, већ неки Јаша birtaш, код кога су се у оно време ђаци често скупљали и веселили. — *Сешком* пак звали су онда ђаци само једну жену у Карловцима, неку Соку Калајџину, праљу Герчићеву, која је становала идући митрополитској башти на брегу и која је у време Бранково била лепа млада удовица. Њој је Герчић упућивао ђаке на стан и прање. И код ње су се ђаци често проводили, нарочито што су ту били заклоњени.

племена, од којих се прво помињу «Србијанци», па онда одмах «Рваћани» (= Хрвати). Игра траје скоро до зоре. Одмор између кола и кола тако је кратак, да га песма готово и не помиње; а употребљује се на то, да се «жеца» вином угаси. Али у колу нису сами ђаци —

Ој ти секо
Ка'но млеко
Белолика,
Ка'но винце руменика,
Ка'но паун поносита,
Ка'но јела, селе вита —

кликује песник једној играчици да му вина наточи, «да ти браца боље скочи». У таком колу, а угрејана младошћу, игром и вином, дружина је мало и несташна; али то песник правда одмах у поскочици историским примерима:

Ајдук Вељко зна љубити,
Ал' и сабљом дивно бити —

и даље поскочица ниже Хајдук-Вељкова јунаштва. За тим се она сећа још једног старијег српског јунака, Јакшића, и завршује се славећи Душана, који «себи згрну» све земље «од мора јадранскога и од града тог Белога» и «од оног Дренопоља» к «мору црну». — Ну већ је коло посустало, па и стало; а и вино је учинило своје, и по неком се већ «светле очи». У песми се осећа онај тренутак, који се обично виђа пред разлаз друштва: нејасан жагор, разговор на више страна о разним предметима, који обично остаје недовршен, а у који се меша и куцање чаша и наздрављање. И Бранко наздравља дружини двема чашама велећи да је он «други кнеже Пав'о», који «шчепа Туре устим', а два друга рукам' пустим»; тако, вели,

и «ја у руци једној чашу, а у другој — опет чашу, у устима песмицу вама браћо здравицу»...... Друштво се разишло, «оде коло, оде цела лупа». Остали су само најбољи другови, остао «соко један до другога». То концентровање најближих срдаца по разлазу веселога друштва, пред измак ноћи и пред свитање, и осећање да је близу час растанка, растрезнило је, уозбиљило и расетило дружину. Нема више кола, «винце» се више не точи и не пије, нема песме ни поскочице — на место свега тога дошао је нежан другарски разговор. Таком разговору предмет су поглавито сећања Тако се и Бранко са дружином сећа, да међу њима нема једнога и очи им се «грозни суза пуне, оне веле: Арса[1] нама труне». После мртвих сећање се враћа у круг живих. И Бранко помиње својим друговима Сими[2] и Јулију[3] заједничке лепе дане, весеља и радости. «И спомен ће њиов слатко пасти», вели он. А кад им тако у разговору месец засија кроз прозор, изађу на двор — «јоште једном да га с' нагледамо» заједно, вели Бранко. Памтите ли — вели им пошто су изашли — колико смо пута тако «спрама месечине» седели «до по ноћи» и разговарали о «прелепој старини», о «садашњим временима љутим» и т. д. (*Глас* XIII. с. 35—36); а кад би се разишли, ја бих се молио Богу да што пре прође ноћ, да се опет видим с вама. А сада бих, вели, желео, «да се данак укаже доцније, да са вама могу дуже бити; јер кад сване, морам одлазити»..... Већ «се зора светли»... «Збогом браћо можда за свакада», кликује Бранко.

[1] Арса Путник, школски друг Бранков, који се као ђак V-ог раз. гимн. утопио купајући се. — [2] Сима Крестић, који је као адвокат у Руми умро $\frac{2}{3}$ 1880. — [3] Јулије Радишић, о ком је говорено већ напред.

Сећајте ме се! Али се још више сећајте «заклетве оне дивне свете», да ћемо «пробудит' ону Српску зору», Сећајте је се «увек и свакада», а «мене млада само кад и када», макар само у весељу и при чаши вина. Збогом! «Били живи, весели и здрави, никада вас ја не заборави». — То је садржина песме *Ђачки растанак*.

Пут. — Ова песма (испевана у марту 1847 г.), једна од највећих песама Бранковихр[1], јесте сатира на ондашње књижевне и просветне, и у неколико и на политичке и друштвене, прилике српске. Она је понегде обучена у алегориско, и ако врло провидно, рухо, нарочито кад говори о књижевним приликама и књижевницима Срба аустриских — можда због обзира на ондашњу бечку цензуру, која би је иначе забранила, као што је била забранила и Данчићев *Рат за српски језик*. Прва књига Бранкових песама, и у њој особито ова песма *Пут*, бејаше друга храбра војска, која се 1847 год. крену у бој за Вука; а прва војска бејаше поменута књига Даничићева. Без ове помоћи Бранкове Даничић не би имао онога успеха који је имао, јер се на Бранка осу готово сва ватра противничка, те Даничић могаше лакше продирати. Да није Бранко примио на се сву ту ватру и сав гнев дебелојераца, можда не би Даничић још 1849 г. постао члан *Дружства Српске Словесности* у Београду. ..... «Прокте ми се једном путовати» — тако почиње Бранко ову песму — и «бела света» и «земаљских чудеса малко огледати». Мислећи како ће то «понајбоље» учинити, «коњица се сети некаквога:

[1] По величини, т. ј. по броју стихова, долази на прво место песма *Гојко*, па онда: *Пут, Стојан, Ђачки растанак, Урош, Освета, Утопљеница, Хајдуков гроб*.

име Пегаз, а кљусина јака» и т. д.; а «само ваља позват' Аполона ил' деклицу какву с Еликона», па ће се «Пега» одмах с неба спустити (овим се песник смеје митологисању дотадашњих српских песника). Тако и учини. Узјаше «Пегу, а он макну крили, па под облак за час одо тили». Песник гледа земљу озго. «Чуда големога!» — вели. «Једном овде није ништа било до онога Бога великога, сам он беше па му дотужило»; те, да се «развесели», «створи земљу» и «облаке», «жапце, гује, сомове и раке» — — — «и магарца, па јоште и јарца», и — «да онде добро виде јести, јарко сунце на небо намести». Па и «друга чуда» створи, и човека, коме рече: «Чу ли чоче, чу ли дете моје, што год видиш све је ово твоје; ватај руши, чупај, једи, пеци» и т. д. А «кад Бог земљи дељаше брдине, он се лати неке врећетине», те из ње вади брда и «око себе фурај», и тако даље прича се народна прича о постанку Црне Горе. За овим песник ускликује: «Црна Горо, поносито стење, круне српске ти драго камење» и даље на два и по листа слави јунаштво црногорско и врлине. На целом свом путу песник се само овде и код Вука Караџића уставља с хвалом. Од Црне Горе упутио се он «управо небесима», те пролазећи кроз облаке ударио «на један таван облак самоставан». Ту га ухвати страва «од громовне силене тутњаве». Ну он се сети «нашије одара» (т. ј. песника, који певаху оде) «и њиовог убавога сада — све коприве нарасле високо»; па намисли да оде тамо и да се окити копривама, па онда да се врати «амо громовима, јера они у коприве неће». Тако и учини. Спусти се «крај Дунава — поред једна уљаника гледна». Познам — вели — да сам код матице наше ...... свуда красно цвеће, цвета,

мири, сву ливаду кити, како мора још изнутра бити! Ваљда мед се по земљици лије. Загледа у једну кошницу, «кад ал' у њој ни трага од меда». Тако другу, трећу, «све»; «ал' у овим ка'но и у прве». Погледа «челе — ох дивне чељади, та све они красни соколови, све трутови, да Бог благосови!» Ово се тиче *Матице Српске*[1], која до 1847 г. беше једино српско књижевно друштво[2], а која беше противна Вуковим реформама. — Пошавши «малко у напреда» од *Матице*, песник угледа «нешто ка' њиву», по којој «неко тумараше» и викаше: «Амо купуј народни новина, све шенице, да те је милина, драгољуба и други цветова, и селена народни листова!» Међу тим песник гледаше, како тај човек «навалице коси кукољ, чупа травурину, чкаљ — и штирину, а од цвећа и — шенице ка' од куге — бежи». — Ој соколе — подвикује му песник — «шта ти мислиш море с послом овим?»; ако се магарци радају твоме чкаљу, «мислиш да је и за људе добро?»; а што «сиротиња зија» на твој штир, «мислиш чини за то што јој прија? Шта ће јадна кад не дају боље». Него — вели — «прођ' се посла тога — то је за другога; ал' кад жито вежу у снопове — дођи нек те осамаре, па понеси народне товаре». Тај, кога Бранко тако описује, беше Теодор Павловић, врло штован књижевник и публициста у оно време и жесток противник Вуков[3]. —

[1] У ово време уређивао је **Лѣтописъ** Матичин др. Ј. Суботић Бранкова се, дакле, сатира дотакла и њега, и он то није могао ни за дуго после заборавити, као што смо видели (*Глас* XIII. с. 90). — [2] *Дружство Србске Словесности* (потоње *Срп. Учено Друштво*), које такође за дуго беше противно Вуку, прорадило је тек 1847. Те је године штампан први његов **Гласникъ**. — [3] Уређивао **Лѣтописъ** од 1833 до 1841, од 1835 до 1848. књиж. лист **Серб. Нар. Листъ**, а од 1838 до 1847. политични лист *Сербске Народне Новине*. После 1848 год. престао је радити у књижевности. 1847 г. штампао се

Даље идући песник дође на неко дивно место у гори «једној недалеко» и од милине запева неку враголасту песму. Али тек што је почео, «к'о да с' гора цела помакнула», а «у људе дрва прометнула», нагрну к њему ода свуд некако «љуство»: «овај носи са Олимпа камен, онај брате с Еликона пламен, онај оду од тријест пречага»; а предњачи им «један калуђере», који се «заврг'о страотним: *јегоже*» и довикује песнику: «Стан' ниткове — несретниче — уло» и т. д. «да т' научим тровати ми света». Песник бежи и у бежању долази до неке мрачне и страшне јаруге. «Бука, псовка све ближе и ближе», већ да га ухвате, да га смлаве, а он — «сав се згрози, па у јаму скочи». — Овде песник циља на свештенике, нарочито калуђере српске онога времена, међу којима беше доста и песника, за то неки од њих беху наоружани одама. Он овим у напред проричe судбу својим песмама, кака ће их снаћи код ових притворних светињака и моралиста; а то по томе, што они викаху да Вук скрнави књижевни језик кад уноси у речник и у превод *Новога Завјета* срамотне речи и кад штампа несташне народне песме. Ко му је онај калуђер с «јегожетом» место буздована, да ли је то у опште представник свога реда или како познато ондашње лице, не знам. Неки савременици Бранкови говорили су ми, да мисле да је то ондашњи митрополит београдски Петар, такође противник Вуков.... Кад је песник пао у ону мрачну јаму (символ глупости) и нити се убио нити га што заболело, зачује после не-

Лѣтописъ у Будиму, а његове новине у Пешти. То хоће можда да покажу оне речи Бранкове «малко у напреда». Осим новина Бр. помиње у оним стиховима од његових књижевних дела још само његов забавник Драгољубъ, који изађе у две књиге у Пешти 1845 и 1847.

ког времена на близу вику и јаук: «О пусти нас пусти!» Кад је у оној тами једва прогледао, он «створење спази буһоглаво, де се спушта у јаругу право» носећи у наручу «две три музе», које га ухватиле «за кику», па га чупају и отимљу се вичући: «Пусти пусти!» Али је «пусти детић јогунасте ћуди»; он их сноси у јаму, у «највећу тмину — своју царевину», па од милине «скаче, уче, врти се и креће». Ну у том «преко *јера* некаквог посрну, паде нице о земљицу црну, пружи руке да се не убије», те «упусти оне музе беле»; оне се маше «неба и облака, а он оста као клада кака». Ипак он, пошто се протегли и устане, стане овако бумбарати: «Благо мене са мном музе раде, по ваздан су око мене младе, зној ми тару, по челу милују — са мном паје» и т. д., «па довати са земље јерове, па и љуби» и говори: «О јерови моји соколови, децо моја, моја веља снаго — — — —» и стане ударати «њима по ветру и мраку». Песник нагне да бежи из јаме уз неку купину, у хитњи се спотакне и падне «преко неког браколомства», али се опет срећно избави «таме и гудуре». — Да се ово тиче највећег противника Вукова Светића, многи ће се читалац лако досетити; али ће мало ко као што треба разумети шта се ово говори о музама, јеровима и Светићу. Објаснићу ово колико знам. Светић је за дуго сматран, и што је још главније сматрао се и сам, за најбољега српскога песника. Ну он је у истини био слаб песник, певао је силом, па ипак је чешће подуже паузирао. Тако од 1828 до 1838 г. није испевао био ни једне песме. У *Серб. Нар. Листу* 1838, бр 20. јави се он после толиког ћутања песмом, доста слабом, али је уредник одушевљено поздрави песмом од своје стране:

Благо нама ево и Светића!
После пуни десет годиница,
И од њега ево нам цветића,
Мирисава, красна к'о ружица.

На ово као одговор изађе у 23-ем бр истога листа Светићева. песма *Моја муза*, у којој, причајући како је његова муза «преспавала пуни десет љета вјек», вели: Доста Музо, здрава била, *на груди ми спавала*, || Јутром ружу лепу брала, браћи нашој пружала и т. д. (Овоме кокетовању Светићеву с музом смеје се оно Бранко). — Ну то толико самохвале није било доста Светићу. После неког времена штампа он у Арнотовој *Серб. Новини* бр. 40. као неку басну о славују, који се за то само у пролеће (= ретко) песмом јавља и у шуми живи, што је побегао од сврака и врана у шуму и т. д. На ту басну одговори Дан. Младеновић у књизи *Шумица, гај други* и потпише се: «ь. ъ». На овај одговор испева Светић у *Серб. Новини*, бр. 71 песму: *Малом* и *великом јеру у Шумици*, исмевајући јериће (= слабе песнике). На ово му Дан. Младеновић отпева у истом листу песму *Парница танког и дебелог Јера (ъ. ь.) са славујем.* Песма је прилична, а одговор паметан: нити се — вели — јунаци спавајући ките челенком, нити се славуј дичи мучањем већ песмом. На ово опет Светић одговори у истом листу бр. 82. песмом: *Јерови, мир вам!* — На ову је песничку полемику јамачно алузија онај Бранков стих: преко јера некаквог посрну. А што Бранко даље пева како Светић јерове љуби и т. д, то га представља као затуцаног дебелојерца и противника јоте (ј.). — Да ли се тиче Светића оно помињање «неког браколомства», не знам. Тек види се, да Бранко није штедио ни приватнога живота Вукових

противника, онако као што ни они нису штедили Вукова...... Пошавши «опет у напреда» песник угледа «једну ливаду». По њој «свуд коприва пуста — свр човека», и још «чкаљ, буника, татула», и т. д. То је слика српске књижевности до Вука Ал' ето ти некакога човека «од некуда». Како се он «довати ливаде, травурине нестајати стаде»: он посади по ливади цвеће и «просу семе некаково», које одмах изниче и подиже стабло «и још класје што шеницу носи». Онај човек се још «даље у напредак крену» к неком брду, које беше «до неба високо, до вр вршка красно и зелено, а по врху дивно окићено — златним облацима». Свет «врви» уз то брдо, «сваки оће да је горе први». То је брдо слика опште светске литературе. А на том брду «са стране наше» (т. ј. у нашој литератури) «крш и шума на путу стајаше», сам «камењак» и «трњак»; а «убаве јаворе» (т. ј. уметничку поезију) «пљушт притиск'о одоздо до горе»; а «из камена стоји сове хука, с гране суве кукавица кука. Ал' ето ти онога човека». На њега се диже «ука, дрека од јејина и од кукавица»; а он лати секиру. «па њом десно и лево» — све сруши «о земљицу црну». Он долази и «пустом камењаку» и «силни камен на све стране прска». Најзад пуче под његовим ударцима и последња највећа стена, у којој беше «грдна сова» с «грдном главетином». А кад паде и ова сова «најстарија и најглаватија» (ту опет мисли Светића), онда и друге утекоше, а место њих «на јаворе» долете «друго јато умиљато, све славуји са Дрине и Саве, са Неретве — Мораве — Крка, Лима — Цетине и са мора», те «запеваше Српску царевину» и т. д.; а из оне разбијене стене зажубори вода «бистра и весела», и «куд потече замириса цвеће».

Потеци амо Србадијо — кличе песник — ево «цвећа *народнога*» (т. ј. Вукових дела); наберите га доста, «да вам путем дивно замирише, да вам срце за кућом уздише»; раскрчен је — вели — сада пут, идите њиме, «ал' се и сећајте» ко вам га «огради, па му руци прионите млади. . . . . Ноћ вам дође са Вука једнога (т ј. Бранковића), данак бели брађо са другога» (т. ј. Караџића). . . . . Путујући даље песник долази до Беотрада. Стојећи с оне стране Саве угледа лађу «уз обалу притурену», у којој возари бејаху «мајмуни», весла им «то јерје танано» (т. ј. ь), а крма «дебела јерина» (= ъ). Крмом управља «страшна псина» Крмар тај «развалио уста и чељусти», па «лаје» на некога. Песник погледа, кад ту крај обале близу угледа и «оног дивног Еља» и његова «пријатеља Ења» (т. ј. *љ* и *њ*, слова Вукова). Они оборили главе и плачу, хтели би преко Саве својој мајци т. ј. Србији, Вуковој постојбини), али не смеју, не да им у лађу она «псина». Ну «у један пут страшна бука», иде неко. Ко је? Два три магарета, пуна — *штифлета*, — *фракова, пантaлона* — *кроглова* — — *мантила* — — — *шпацира*. Упутили се к Сави, хоће да пређу у Београд. «Ако Бог да са трицама овим», пита их песник ругајући се. На то најстарији од њих «нарогуши уши» и окрете се да удари песника ногом, мрмљајући: «Знаш да носим ја *просвѣщенie*»? Те путнике с њиховим еспапом она «псина» прими у лађу врло смерно и понизно, они пређу у Београд и тамо су на брзо «осилили, укочили дугоуве главе, па се рече и чаршијом славе». Видећи то песник узвикује: «Београде, мој бели лабуде», јадан ти си сада! Где ти је она стара «Србадија», они «огњани синови»? Јесу ли *ово* твоји синови што их овде видим, ови «уштапљени

нога», ови «по врату тешко увијени», што носе «капе калајбуће» (= цилиндре)? Не видим «забуна», ни «шубара ни доколеница», ни «долама», ни «тока» и т. д.; а кад прођем чујем: «Ваш покорни слуга»! Она гуја, што вас је на Косову ојадила, неслога, још живи код вас и спрема се «да започне јаде вам из нова». Ви не видите од куд вам се зло спрема Не од Турака, од њих се више не бојте. Друге сад «руке други отров праве за вас браћо тамо преко Саве»; а тај се «отров преко воде краде» и долази вам к'о бајаги као «просвѣщеніе», а ви трчите «к'о без главе», срчете га, а не видите да је то «лаж и невера». Али за то «када једном душмани ударе», кад изађете «на љуто ограшје», неће више бити старих јунака; вас ће од сабље «ватат несвестица», ви ћете бежати из боја — — — — «Доба клето, Бог нам те не дао»! Ао Чубро — вели он песнику С. Милутиновићу као Србијанцу — што си стао, што гледаш ту гују, што је не удараш кад ти је Бог дао гром у руке! — Тако је Бранко вратио мило за драго својим земљацима, Србима из Аустрије, који бејаху онда културтрегери у Србији а сви листом противници Вукови. Прешавши у Србију, Вукову постојбину, они су говорили да је Вук издајник српскога народа, да хоће да га пошокчи својим правописом и т. д.; а Бранко њима вели да они својим «просвѣщеніемъ» трују узданицу српску, Србију, да су гуја на срцу њену (в. *Глас* XIII. стр. 42 и 82—83). Ови противници Вукови у Србији бејаху везали питање о језику и правопису још и с питањем династичким, и беше им добро дошло што и Вуку и његовим ученицима Даничићу и Бранку беху добротвори кнез Милош и Михаило. И да би се она љута сатира Бранкова још боље разумела, да поменем и

ово: у почетку 1847 г. одиста се могло чинити маленој али храброј војсци Вуковој, да се за истиниту ствар у залуд бори; могло јој се чинити, «да ће практика и обичај пресудити препирку на страну старога правописа»[1]. Државна власт у Србији стаде те године отворено уз Вукове противнике забранивши званично за Србију Вуков *Нови Завјет*[2]......... Окренувши се тужно од Београда долази преко неке «ритине» у један «леп намастир», који не зна «каконо се зове». Трудан и гладан намисли да ту сврати и преноћи. Ту нађе оног истог «црна калуђера» што га «јутрос у јаму сатера». Сакрије се «за ступац некакви», док је калуђер задовољно ходао «крај ћелија, ваљда ручак да му боље прија», а «лаган ветрић» разносио је мирис од господскога ручка који се спремаше. У то дође једна жена и доведе бону ћерчицу «од осам лета», да јој свети отац «молитву очати». Голема је болест, «ришћанице», вели калуђер, али «све ће добро бити, само ваља с места очатити — молитву вељу. — Ово рече, лати ћерку јадну» — — — — —[3] Песнику се смркне пред очима, слети у «двор», хтедне да узме секиру од једнога, који «баш је дрва сек'о»; али овај помисли да је то кака «луда», па га «ушицом довати и о земљу пола мртва спрати». Кад је дошао «к себи» био је сам у «горици» у ноћном мраку, а глава му «здрава и читава». Он се пита: «Да не беше све то санак досле»? На небу бејаху «саме облачине», ни једне «звездице»; и њему «падне

[1] Ст. Новаковић у расправи *Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски* 1847 и 1877. — [2] Види београдске *Србске Новине* 1847 г. бр. 76. — [3] Причали су ми, да се у оно време одиста догодило нешто на ово налик у једном манастиру близу Београда и да је тај догађај силно потресао и разгневио ондашње јавно мишљење.

на ум нојца некадашња, што бијаше ка' ова», кад је «са брда оног Магарчева» певао неку песму (јамачно је овде сећање на неки догађај из песникова ђаковања, о ком више ништа не знамо). Ту исту песму запева и сад, да је «чује свако»: «Ој давори учитељи клети» и т. д. (в. *Глас* XIII. с. 75). Овом песмом хтео је песник да «својим некадашњим карловачким учитељима најњежније заблагодари на труду», вели у иронији један Бранков критичар (*Глас* XIII. с. 75). Одиста се чини, да је за ово место тешко Бранка оправдати. Али је о том тешко и судити ономе, који не зна кака беше гимназиска настава у Карловцима у оно време. Дух у њој беше потпуно калуђерски, причао ми је један савременик Бранков (отуда зар Бранко асоцијацијом мисли прелази од приче о калуђеру ка овој песми). Речју и делом учило се онда: бити понизан. Ђак није смео бити ни лепо одевен, ни лепо очешљан; није се смео нигде појавити у одабраном друштву, нарочито женском; у вече се нигде није смео срести са својим професором; кад је говорио са старијим, није му смео ни по што у очи гледати [1]; — а сва се та наука утврђивала тешким казнама и грдним псовкама. Па ипак ја држим, да у овој партији свога *Пута* Бранко није био потпуно самосталан, но да се можда угледао на другога једнога песника — о чем после..... После ове сатире на карловачку гимназију песник вели да је скинуо «камен са срдашца свога», па га метнуо «под главу» и заспао, и — тиме се завршује песма *Пут*.

[1] За то и Бранко вели:

Ведро лице и *слободно око*,
Права кичма, глава на високо
— — — — — — — — — — — — —
Ту вас, ту вас стаде веља дрека.

На реду су епске песме Бранкове.

Гојко. — То је романтично-јуначка песма. Гојко Змајевић, син српскога јунака Змаја Милутина — који је славно погинуо с Турцима се бијући — заволео је Цвету, кћер Рајка Жеравице, опет некога српскога витеза, а друга и пријатеља Змај-Милутинова. Гојко је врло млад иза оца остао, и није ни познавао Рајка ни његове кћери, нити је знао где су им двори, него је случајно тамо отишао и с њима се познао залутавши једном у лову. Гојко има два побратима, Радивоја (Рада) нежењена, и Стојана, који има младу љубу, Милу. И Радивоје се загледа у Цвету, али то крије од свога побратима; јер и Цвета воли Гојка, а и овај о њој говори већ као о «злату своме». Настаје рат с Турцима. Гојко и Стојан — кога «љуба вереница» никако није хтела у бој пустити, јер је ружан сан била уснила — храбро се бију; али им нема Радивоја. Нестало га је још пред првим бојем, који у мало за Србе није несрећан био, јер беше као да их је издао неко. И доиста их је био издао неко, и то главом Радивоје. Он је то учинио, да би Цвету могао добити; због ње је «побратимство под ноге вргао, родну земљу злотвору издао, на крст часни сабљу повадио». Он је с турском војском ударио на Рајкове дворе, Цвету уграбио и у турски стан одвео, где јој је зборио «што је лепше знао» и чинио «што боље могао», лагао је да је «њен Гојко» погинуо, али — све у залуд. Видећи то, Радивоје се кајао за оно што је учинио, али беше «веће касно». Рат се свршује потпуним поразом Турака. Радивоје гине у боју, али и Стојан — за ким је Мила «грозне сузе лила», док је «једно јутро пред зору румену» не нађоше «хладну и студену» на гробу војнову, — а Гојко

избавља Цвету и после се венча њоме. Цвета роди «синке једнолике, четир сина очине прилике» и «две ћерчице» које «као мајка беху лепотице». У овом спеву нема ничега историскога. И главни догађај, и прилике у којима бива, и јунаци овога спева — све је измишљено. На овој основи стоје и све остале епске песме Бранкове.

Хајдуков гроб. — У овој се песми прича јунаштво Милуна харамбаше, који је за кратко време с «дваест друга, дваест златних пера» грдне јаде био Турцима задао. Сад је на реду био «стари Мустафага», који беше многе Србе уцвелио, а најљуће самога Милуна, јер му беше брата «на колац попео»..... «Сунце зађе — вељи мрак на земљи», а хајдуци се крећу из горе Мустафиној кули. У то исто време оставља и Мустафа своје дворе — покренувши све «што на двору бјеше, само двије што остави слуге» — да изађе пред својега зета «старог Мехмед-бега», који је рекао био да ће тога дана «за виђела» доћи са сватовима «по шћер» његову «гиздаву Фату». Докле Мустафа путује једним а хајдуци другим путем, Фата у двору тужи мислећи на свог старог ђувегију и на своју «худу срећу»; па јој долази и та мисао, како би срећна била да из горе нешто сад дође млађани хајдук Милун и да је одведе. У то Милун стиже двору Мустафину, убија дремну стражу, долази «до неких врата» одакле чује како се Фата у одаји с мајком разговара, како је ова кори што тужи, јер «у бега свакога је блага» и т. д. и како јој Фата одговара да «није благо ни сребро ни злато» и да је «волија клетог ђаурина, баш онога из горе хајдука».... Милун улази у одају, «Фата њему бистро око оте» и «баш оно срце из њедара».. Хајдуци покупе благо Муста-

фино, а Милун узме Фату.... У то се враћа Мустафа, а с њим иде и Мехмед-бег, и свати турски «јалакају, честе пушке међу».. «Бјеже Срби» — «ослушкују» потеру за собом и «погледају небу ка истоку» и «оној гори чарној» — «ближе горо, ноћи не упуштај!»..... Зора забели и покаже «на коси хајдуке и међ њима Милуна и Фату»; а Турци, који их већ беху стигли, згледавши их, јалакну и — бој се отпочне. Хајдуци се храбро боре. Милун запао «за кам један», а «украј њега Фатима». Она моли Милуна, да само не бије «старог Мустаф-агу», и он јој обећава. Кад се Милун рани у руку, Фатима му кроз сузе помаже пушку пунити. Пет пута су Турци јуришали. «Срби чуда чине, али ко ће сили одољети». Рањена већ Милуна згоди још једна пушка «баш под ребра». Фатима га придржава кукајући: «Јао сунце, да брзо л' ми зађе!» Милун јој вели: «Умри Фато, умри душо моја!» Она одговара: «Хоћу». А Милун се подигне, загрли је и пољуби, «па извади пушку од појаса и удри је младу сред њедара», и узевши је «по сриједи» однесе је «до на крај бездана» и «са Фатом у њега се сруши». ... Хајдуци су сви изгинули; али се тај славни бој још прича и помиње — вели песник — а онај «бездан носи име поносито: гроб Хајдуков».

Стојан — у две песме. — По почетку чини се да је ово историска песма. Приступ доста јасно описује борбу Срба с Маџарима 1848 г. (*Глас* XIII. с. 64). За тим се одмах казује, како «уз Дунаво» од Београда «плови један чамац», у ком седи један момак, кога из Београда «изагнаше млада». Знамо да је то сам песник (*Глас* XIII. 86). Одатле до почетка саме приче има једно 10—15 нејасних стихова; али као излази, да је онај момак — дакле песник — јунак ове приче,

и даље у песми он се зове *Стојан*. Међу тим у овој магловитој, романтичној приповеци осим приступа нити има више чега историскога нити чега из живота песникова. Све је производ пусте маште. Одмах после онога приступа — који и није тако јасно одвојен од саме приповетке — песник нас доводи у неко «купатило», где се силан свет стекао, неко да се лечи а неко да се на свој начин проведе. Ту је и јунак ове приче, «момчић коса дуги», који «леп бијаше кано данак лепи». Лепота његова занела је све, па оно «муњевито око», па «у оку јоште она тија туга» И «свако пита ко ли је и шта је», јер га нико не познаје. Питају слугу јунакова, али он ћути као да «зборит не уме»...... Сам песник мало нам што казује о њему кријући од нас брижљиво прошлост његову и трудећи се да нам га што тајанственијег учини. «Наш јунак амо дошао је давно», вели, «месец равно или више мало»; али «не иде никуд — у изби седи, самац се забавља», дању су му прозори «застрти увек», сам «живи без икаква друга». Само по некад, «кад нојца притисне, отвара прозор, уза зид се тисне». Замишљен као вазда не слуша ни тада песме славујеве, нити гледа како «звезде и трепте и сјају», већ га мисли далеко некуд носе, «ма куд — ко то знаде?!» Али му опет «каткада од некуд дођу нека момчад млада, донесу гласе и још ситне књиге»; и он дуго «с њима већа и збори». Кад су му тако једном опет дошли, он је сутра дан зором појахао коња, отишао некуд; а кад се вратио, на лицу му беше «чемерна милина, и тија туга и тија љутина». Тада је зовнуо у своју избу свога слугу Мила: «Певајде Миле, баш ми се зажели». Беше то нека дивља песма, «ал' Стојану се топи душа жива»: слушајући је он се сећа свога

завичаја, види «доле — горе — друге — пријатеље — ох њу он види, што за се изабра»; али — «ту се њему глатко чело набра — па Милу своме да престане ману». Тада Стојан стане огледати своје оружје и «дуго» нешто «говораше» Милу. Он се «на нешто спрема, на тајну неку, а та је голема»..... Сутра дан, кад је ноћ пала, у некој «густој шуми» крај друма стајао је један човек уз дуб наслоњен, увијен у дугу кабаницу, гледајући немирно на друм и све нешто ослушкујући. Најзад тај човек искочи на друм, јер се зачу «топот и јека», а мало за тим стиже и «коњик један». Он сјаха с коња, па рече ономе на друму: ево мене, «ал' ти ко си чоче?» Онда онај «назад турн своју кабаницу», а овај «сав се промени у лицу». Човек у кабаници беше Стојан, а коњик Васа, крвник његов, који му беше «дивну присвојио младу» и који га «из завичаја мила изагна». Стојан је Васу некако преварио и на овај састанак намамио; за то се Васа мења у лицу кад га види, и за то му Стојан на питање «ко си» одговара: «Ко мислиш не сам». Ту они сад измере поље и поделе мегдан малим пушкама. Васа, по жељи Стојановој, гађа први, ну промаши; али њега Стојан «добро згоди», па му онда приђе и стане гледати «лице како му с' развлачи» и како му се руке «тегле и грче» и колико му је киван «дркће јунак. од гњева трепеће» — чини му се «е умире лако». У то се «на близу» зачују неки гласови, неки људи долажаху амо. Стојан «скочи брзо, и лати се горе», а за собом за дуго чујаше неки жубор. Пред зору «језђау гором» два коња: на једном «један јааше», на другом «њи двоје бијаше», а «од то двоје» једно «женско беше»...... У другој песми објашњују се најпре последњи догађаји из прве песме. Стојан је

своје «злато узео злотвору из руку», а «њему душу из недара трже». Позорница није више где је у првој песми била. Стојан је сад далеко од првога места «три ил' четири данка», негде «крај реке неке» брзе и студене. Али он опет није срећан. Опет је замишљен и брижан, као да «нешто оће, што сад бит' не море». У оку његову чита се по некад прекор драгој његовој: «— ја т' први пољуби, ма злотвор први све друго обљуби». Тај поглед она разуме и за то пати, али је опет срећна крај њега.... Ма опет и сад долазе Стојану «чешће људи страни», опет неки тајни збори, на неко «веље дело» спрема се он. И једне вечери он сам казује својој драгој то, и да ће још те ноћи «некуд поћи»; али њу неће да води «собом» као што га она моли. И растају се тужно.... Бој се почиње негде бити. То мора бити. Неко је изнео «на видело тајну» некаку, «и тајна њина (т. ј. Стојанова и његових другова) рано се сазнала». Стојанови се људи «бију кано и рисови»; али «срамотно и многи оставише», неки «ради новца», неки што беху страшивице. «Тек и је иљада» остало, али све «челик тврди» и «крвца млада», а на свакога «по која стотина» злотвора. Стојан је «мећ првима први — и куд се макне чини дивна чуда». Ну у последњем боју «из ненада» му неко подвикну: «Стани да ти платим». Окрену се Стојан и стресе се од чуда. То беше Васа. Он онда не погибе у оној гори, него га они људи «скоро мртва» подигоше, а «лекар вешти навали мелема» и извида га. Сада Васа задаје смртну рану Стојану, па прилази да му се смрти нагледа. Али «Миле отле беше не далеко», па «злотвору докрочи» и «једним маом откиде му главу». А «Стојан очи још једном отвори» и «Фала, Миле, слабим гласом рече». Стојанова се вој-

ска повлачи неком камењаку украј неке реке; нико неће да се преда, и ако их је «само стотина остало». .... Сунце седа, јер види «да дуго чета бранит' се не може»..... А «тамо украј реке ледне — баш она седи, па тужним оком у водицу гледи». А од оне стране иде к њој преко реке «један чамац». У њему је Миле. Она устаје. Зар идеш сам — вели му — а «куда деде господара свога?» Ћутећи и сузе лијући узимље Миле «у наруче» нешто из чамца и спушта пред њу «на травицу». Кад она види мртва свога драгога, «од јада силна сва се окамени», па «на драгог паде». Дошавши к себи «лати пушку, сасу је у главу», те и она «паде у зелену траву».

Урош — такође у две песме. — Јунак овога спева је модерни хајдук. Он се не бије с душманима свога рода већ са својом околином, и не гоне га Турци већ царски војници. Је ли Бранку овде лебдео пред очима какав чувени хајдук српски у Маџарској?..... Често се на Уроша подизала чета војника царских, «ма им увек лоша срећа» беше. Али сад су њега жива ухватили, а чету му скоро са свим разбили. Ноћ је завила милостиво у таму «рпу несретника», а Уроша везана доводе војници у неку «крчму у планини». Војници се веселе и пију. Већ су посустали пијући и вођ, заплећући језиком, поставља стражу везаном хајдуку — «али грану унутра — кано јарко сунце с јутра крчмарово — луче», носећи «вељи бокал у наруче», а од «онога старога» вина, као да почасти јуначке војнике; метне бокал на сто, па умакне...... «Први петли», а војници пјани «попадали десно лево, па спавају к'о заклани», па и стражар. Хајдук још не спава — «к'о сан му се све чињаше, жив он своје дат' оружје». Док су војници

пили, он «у мисли сав се збио», нити је видео ни чуо како су му се подсмевали. Седео је «као ледна стена, као душа осуђена», а мисао је једна за другом летела, али «тек се роди, па и мине». Најзад и он клоне уза зид и заспи, а око уста му «игра нека туга пуста, ма се у њу нешто мало и подсмеја помешало». — — Али сад се «из сна прену» — «крај њег' ево стоји чедо крчмарево». — Бежи, вели му она и «пресече» му «ужета». Хајдук пун милине поскочи на ноге, дохвати своје оружје, а од спаваћивих војника узме доста фишека. «Збогом остај, срећна била!», кличе ћери крчмаревој. — И ја ћу с тобом, вели му она. И обадвоје се изгубе у ноћној тами..... — У другој песми видимо Уроша, где, изашавши у сумрак из пећине у којој је «данак преданио». стоји над гробом једним, на коме је «само један крстић мали» — «стоји срца преломљена». Ту му се јавља, или привиђа нека прилика «ка' из гроба», која му вели: «Ма гроб и тог што ту лега', заборави л' већ и њега?» Ну ко је у том гробу и какав је то «греј претешки» на Урошу, ништа не знамо и једва нешто назиремо кроз магловите речи Урошеве: «Па ти мати, па ти мати (тако говори он оној прилици), бежи, бежи отле», не гледај ме тако, «она мртва, да, мртва је; да је уби(х) истина је, пуна беше греа мера, заш' ме даље он натера; она умре, а ја оста, зар то не би јада доста, за што мача на ме трже — ја га уби(х), ма и себи живо срце са свим преби(х)»..... Прилази му кћи крчмарева. «Бежи, бежи друже мио» вели му, ето потере. Урош нити чује нити види, већ као «у сну за њом иде». Из заноса га буди «цика» и «бојна вика». Он стиже својој дружини и храбро се бије. А «украј њега стоји бледа» драга његова; «једно зрно» је оштетило, али

она то не осећа, стоји, не миче се и не скида очију «с драгога». Хајдуци «чине дивна чуда», али ипак гину сви, «нема ни једнога да издао друга свога». Али кад је сунце грануло, војници су залуд тражили Уроша међу мртвима. Њега је драга његова помоћу дружине његове снела рањена до реке. Војници су нагазили «на траг крвав» и њиме до реке дошли «али то им и све беше». Уроша и његове драге је нестало — «како? ко зна?»; али да је умро «прилика је», вели песник.

Утопљеница. *Песма* I. Зора је. Звездице се «губе једна иза друге» и роне сузе од туге за сејом, што «сад ево стазу стази, са које се не долази». Та њихова сеја је дивно девојче, некад као «цвет умилни» лепо и чисто, а сад бледо и тужно, изневерено и остављено. Иде к реци да се утопи, а звезде знају тајну њену. Украла се рано из постеље од тужне мајке, која се синоћ на коленима дуго пред мајком божјом молила за своје дете, «да га глене милостиво, да му своје руке свете на срдашце метне живо» и од, мајци незнана, «спасе јада»..... Ено је већ на гребену речном. Ту постоји мало; обрне се те погледа још једном својој кући, «својој мајци»; погледа и око себе, као да се опрости са «слатким успоменама».... «Вода пљусну, ње нестаде — — — — она под њу заспа јадна, грешно чедо под појасом; грешно га је задобила, грешно му је самрт дала, ал' бар га је избавила од земаљски тешки зала». — *Песма* II. Тога дана пре сунца, далеко негде у свом двору, устао је неверни драган утопљеничин. Тешко му је нешто у души. «Ветри од планине» као да му донесе неке самртничке уздахе, а «лисје» му тако жубори, «ка' да с' когод с душом бори». Мисао му сама иде

остављеној драгој. Да се разгали, појахује мамена коња и одлази «низ пољану». Али стари познати му поток коњ му не може да прескочи од прве као обично; а кад се врати дома, удари олујина и гром му спржи «растић млади», што га беше у младости за спомен усадио. Срце му се стеже од туге и слутње, «и у срце он сад гледну, и ту нађе слику њену». Он се каје, што је оставио, «да је ближе, к њој би ома»; али «зором» ће се кренути к њој. Те ноћи сни он, где као лежи «у росној трави украј оне реке тије», где је близу стан драге његове. Од росе на трави чини му се да су сузе; а река му «мучке тече», као да неку тешку тајну на дну крије... Сад му се из воде «мила помоли» и «погледа га тужно, жалостиво», и дошавши до брега пружа му «на сусрет» руку, која беше «груда леда». Она га вуче у воду: «Мој си, мој си, са мном оди». Он се отима, али је «ето већ у води». Кад је свануло, њега већ није било у двору..... А крај оне реке «на обали лежи мома утопљена». Крај ње клечи мати, «нити уче нити рида, нити лије грозне сузе». Полудела је, и Бог јој је само толико памети оставио, да кћери онде ископа гроб, на коме је никла трава «и то цвеће умиљато»....... А невернога драгана залуд траже слуге његове «на све стране». Нашли су му коња мртва «поред неки лука». Двор му остаје пуст. По њему «туђин шеће». А њега се једва «когод сећа, е таква је људска срећа». —

Освета. Песма I. — «Пукло море поносито», а крај њега «стење стрменито, а на стењу двори бели» некога јунака, који «од скора» ту дође и те дворе сагради. На стени расту «два растића — а под њима од камена стоји клупа начињена». Страшно је одатле

доле погледати.... Ту долази често господар тога двора, тужан и невесео, седа на клупу, «па у море доле гледа». Што више слуша јеку морских валова, «све тужнија» му је душа. «Тамо с оне стране» као да је остала његова срећа, тамо му је и завичај. Још пре «два лета» био је срећан; али он «трже» своје сунце «са неба свога», и оно паде и неста га, «а то сунце *она* била». После се дуго пребијао по туђини, «али ране не преболе». Ну идући све «у напреда», угледа «пред собом — цветак љубак», сагне се, утргне га, метне на рану и — «крвца стаде, бол одлану». Тај цветак беше незнана лепотица, која због њега остави оца и мајку, која је и сад у двору с њим — «де он, ту јој сунце сјаје; де он, ту је данак бели; де он, ту је свет јој цели». Њему се крај ње беше зачело «жиће друго»; али то не траја дуго. Опет се ране позледише, успомене се повратише и у њима некадашње «дивно, мило» сунце његово; а ова драга му се стаде чинити «ка' луч само, што јаћане луче ита на та места страовита, костурницу обасјава де му срећа мртва спава». За то је и сад «тужан, јадан», те «седи као камен ладан» и чуди се за што «јоште живи». И скочио би у бездан пред собом; али се «обазре па угледа — ох она је што му не да; ето опет ту је била, своје драго облазила, па га тужна угледала и тужна се назад дала, тужна кано тужна мати, кадано се с гробља врати, куд јединцу своме оде у жалосне у пооде». И за то «ваља њему ране трпит»... А она је «већ у двори, голема је бођа (за њим) мори» и вели: «Тако остат' већ' не може», — па из «долапа свог... вади стакло једно, што некака јуче њојзи даде бака», у ком је сок «из цветова лековити и корења силовити», а уз то још додане и

«тајне речи».. Она се још колеба, да ли да успе тај сок у кондир вина «драгу њену за вечеру»; али ето чује већ његов ход, «па у вино соке врже». И драги јој повечера и оно вино попије. — *Песма* II. Из првог сна буди се наш јунак и виче: «Свећу, свећу .... ал' та свећа слабо гори, ох ала ме жеђа мори, воде, воде!!». Она му јадна доноси воде, а у себи кука: «Што би Боже.... да л' од оног». — Дом се узбуњује «и сва с' изба већ напуни».. и «свако гледа да поможе» јунаку, који је једнако у несвести. А кад се повратио, он узверено гледа око себе и говори: «де је она, де је мила, она с' није утопила» и т. д.; па узима за руку своју плачну драгу и вели јој: «та ти плачеш, што је тебе?»; а погледавши је боље узвикује: — «ти си, ти си... беж' од мене, бежи с места». Тако траје за дуго. Тек пред зору се смири и заспи. Али кад је сунце грануло, он устане и стане се брзо облачити. «Куд ћеш злато»? — пита га она. «Морам ићи». вели. «Куда»? На то је он гледа «пунан чуда» и ништа не одговара. А кад се обукао, излети «к'о муња» пред дворе и стане гледати плахо око себе «к'о некога да изгледа». Она га зове у двор, а он неће. Ево, вели, «одма ће ми доћи свати, ја и морам дочекати, па доћи ће моја мила» и т. д.... Ено је, вели, иде отуд «преко мора... драгу своме».... «Ох ето ме» подвикне и полети к врлети. Тужна драга за њим, али — «сад стаде, сва претрну, око ње се свет обрну.... и на земљу млада паде». А «тамо испод стене голе украј мора...... страшна смеса од костију, крви, меса.... ко ли би га сад познао», а «беше диван, згодан, гледан». Згрозише се слуге, па се «к њојзи даше, да је дигну и пробуде»; али њена «излетела душа јадна...... па се за њим тамо дала»....

Они бели двори на мору опустели су и о њима се страшне приче причају. «И опет се нашла душа», те је несрећном јунаку покупила «поломљене бедне кости» и у земљу хладну метнула, а «бедно чедо у наруче, што за њиме, за њим пуче».

Епске песме Бранкове бројем стихова претежу његове лирске песме, а и у лирским песмама његовим (*Ђачки растанак*, *Пут* и још неке) има доста епских елемената; па ипак је он поглавито лирски песник. Осећање је главна ствар у свакој његовој песми, и у епским песмама оно нам надокнађује недостатке у композицији, нејасно и непотпуно карактерисање радних лица и слабо мотивовање радње њихове. Али је у Бранка осећање ређе исказано непосредно, него је обично завијено у слику, кроз коју тек читалац осећа оно што је осећао песник певајући. Ну ту слику треба добро уочити, да се може у песми уживати и да се песма може дуже памтити; а то не може свак, и за то ће многи проћи хладно поред неких најлепших песама Бранкових. Така је н. пр. песма *Путник на уранку*. У њој је слика ране зоре у долини и на брегу; и осећање милине, које из ње веје, може кроз њу осетити само онај који има сликарске маште и који је био путник, ловац или ранораниалац. Така је песма и *Девојка на студенцу*. Шта нас у њој очарава? Слика умиљате лепе моме, саме у дивној јутарњој природи, која непомично стоји крај студенца а мисли јој отишле за синоћним догађајем, који је тако исто идиличан као и мома и њена околина. Па песма *Јадна драга*. У њој се казује туга драге за умрлим драгим. Али ко то

осећање не гледа овде кроз слику, тај не види ништа. Да покушам слабим потезима нацртати ту слику.... Вече се спушта и сунце хоће да седне (песник зна да изабере згодан моменат за свако осећање), а јадна драга шета по лисној гори, где је некада толико пута чекала и дочекивала своје драго. Ход јој је тих, на лицу голема туга, а чини ти се да ништа не чује и не види, ма да су у тихој а дубокој тузи сва чула будна. Али она овде у самоћи не чује и не види ништа, што не би хармоновало с њеним осећањима. Око ње су познати, мили предмети. Она би говорила с њима, али је они не би разумели; за то говори сама са собом, или управо у себи — најпре тихо, једва чујно, кратким речима и испрекидано, као кад би мисли саме на уста излазиле:

Ветрић пири,
Липа мири
К'о и пре,

Врело жубори
По лисној гори
К'о и пре,

Ја сам млада
Овде сада
К'о и пре,

Сунце бега,
Ал' нема њега
Као пре,

Нема сунца миленог
Нема мог —

па као што туга устегнута све више и више срце притеже и у душу мисао све тужнију за тужнијом доводи; као оно мили рођаци или пријатељи, који се за дуго нису видели а које је недавно једна жалост

ожалостила, што се на виђењу најпре кратко, готово шапћући, поздрављају, док при спомену драгог им покојника један другом у наруче не падну и у гласан плач не ударе; — тако и јадна драга при спомену свога «сунца миленог» удара најпре у гласно јецање пред својим милим пријатељима, липом, врелом, и лисном гором:

Ој вечери о слатко чекање,
О ви ноћи моји бели дани,
О ви дани а са два сунашца,
Де сте јако, де је злато моје? —

а за тим у нарицање:

Плачи траво, запевај славују,
Злато моје земљица покрива!
Мили Боже подигни олују
Сред ме срца громом удри жива!
Рака њега крије сад и тама,
Шта ћу овде ја на свету сама!

Тако су у сликама и песме *Путник и тица* (где путник идући кроз гору говори с тицом о својој драгој), *Ноћ па ноћ*, *Циц*, *Туђин*, *Сретан пастир*, *Берачице*, *Убица у незнању* и мање-више и остале лирске песме. А у епским песмама Бранковим оно што је најлепше то су слике и лирски умеци. Ево две-три слике из епских песама Бранкових:

У песми *Урош*, причајући како је потера опет стигла Уроша и опколила и како се он са дружином јуначки бије и брани, пита песник: «Али де је чедо бело?» — т. ј. кћи крчмарева, која прати Уроша свуда од како га је ослободила; па на то питање одмах овако одговара:

Куд ће крвца до срдашцу,
Куд ће луча до сунашцу —
. . . .
Тамо, тамо ено чеда,
Украј њега стоји бледа,
Ох глени је, глени, глени,
Јад поглајде скамењени,
Из руке јој крвца бије,
Једно зрно оштети је,
У срце јој то не тиче,
Она стоји ни се миче,
Њено око као стакло,
С драгога се не помакло,
Ох све јој је, све је тамо,
Па још можда часак само,
Њега гледа, само њега,
У око јој вас плам лега',
Ма унутри већ догоре, —
Душа њена бурно море,
К небу вали ком с' попели,
Па се тако и сл дили.
Кано мајка стоји бедна,
Коју носи санта једна,
Друга носи чедо мило,
Што под срцем њојзи било,
Сва у заман помагања,
Заман муке и кукања,
Оде, оде ... јоште мало,
Па га навек њој нестало;
Пуца санта под ногама,
Већ се под њом већ пролама,
Ништа она не осећа —
Ох тамо је њена срећа,
Њена радост, ње дан бели,
Тамо њезин живот цели,
(А најлепша успомена
Из најлепши ње времена),
Тамо она гледи само.....

Тако и то чедо амо,
...... ох глени је,
Па ако ти то јад није,
Онда још га и не било.

У *Утопљеници* описује утопљење јадне изневерене моме овако:

Вода пљусну, ње нестаде,
Нешто с' бели, сад престаде,
Бели с' опет, али саде,
Би аљина и нестаде,
И венчића неколика
Вију и(х) се нада њоме,
Као урес, као дика
На венчању јађаноме;
Но и они с' већ згубише,
К'о да и то би сувише.

А у *Хајдукову гробу* на завршетку боја и хајдучког пораза указује нам се овака слика:

Неста дима и јуначке вике,
И нестаде цике од пушака,
Само кашто још по нож сијевне:
Турци рубе мртве српске главе.

Гледни тамо за једним каменом
Лежи један јунак на самрти,
Клонула му та десница рука,
Ал' још пушке мале не упушта,
Запео је, чека, погледује
Кад ће Турчин доћи му по главу.
Ето једног — већ му се приближи,
Хајдук маче пушку из потаје,
Пушка пуче, Туре о тле пану,
Осмјехну се хајдук па издану.

Али сликар не може никад потпуно заменити приповедача. За то су и Бранкове епске песме, ма

да и у њима има доста лепоте, слабије од лирских. У поезији су сликање и описивање заједничко поље лирске и епске поезије. За то се чини, да песници јаки у сликању и описивању стоје у средини између лирских и епских песника, и за то их неко убраја тамо неко овамо. Али ако се код таких песника у сликама више истиче целина но појединости, ако слике више утичу на срце но на око, онда су то лирски песници. Такав је и Бранко. У њега су слике све лепше што су краће, што су више збијене у лирску песму. Тако се у његовим песмама *Два камена* и *Утопљеница* пева једна иста тема — љубавна невера. Прва је песма много краћа, лирска, или као нека балада; али је за то лепша од друге, у којој је слика развучена у епску песму.

Што су у Бранка осећања понајвише завијена у слике, то одговара његовој нежној природи. Само снажне, бујне, бајронске лирске природе кадре су да дуго издрже непосредни излив осећања, ма да ни у њих није ретко сликање и описивање. У нас су таки песници били Сима Милутиновић и Ђура Јакшић. У Бранка непосредно исказана осећања сретамо узгред у песми, а само један пут у целој песми, у песми *Кад млидија умрети*, једној од најлепших и најнежнијих његових песама. За то су нам тако драга она места, на која овде-онде у Бранковим песмама наилазимо, а на којима је непосредно проговорило срце песниково. За то је претпев из *Гојка* «Гусле моје овамо те мало» и т. д. постао тако омиљена песма нежних срдаца. Такав је и приступ, од 14 стихова у песми «?», који је добро познат и који се пева у народу као и онај претпев. У овој песми има још пуно таких места, за то она и јесте онако

лепа[1]. Понегде је на таким местима осећање избило у облику сентенције, понегде опет као чист узвик. Тако у песми «?» песник, причајући како је свуда око њега тихо само не и у срцу његову, узвикује:

Ао мисли, тужне срца тајне! —

или, казујући како је ноћ у таму цео свет завила ал' како њему у срцу опет нада сија:

Сијај наде, у ноћи сунашце,
Сијај наде, немој пресијати! —

Описујући лепоту летње вечери узвикује:

Боже Боже да вељи си свети,
Ао свете да леп ли си клети,
Многи те је сретан глати стао,
Ал' ко те се јоште нагледао?!

Таки су узвици још:

Ох јао је нама свима јао,
Како Лазо на Косову пао;
Ал' ономе јоште једно јао,
Ко од пушке свога не копао! *(Пут*, 121)[2]
— — — — — — — — —
Бог би дао те са већих јада
Нигде никад не сузила млада! *(Гојко*, 20)
— — — — — — — — —
У тами се веће изгубише —
Јао тамо да си већа само! *(Хајд. гроб*, 83)
— — — — — — — — —

[1] Л. Захаријевић прича, како је једном рекао Бранку, да му се та песма чини најлепша и молио га је да му каже како је та песма постала. На то се — вели — Бранко насмешио и одговорио му само ово: — Јест, та ми је песма од срца; али и ја држим, као и сви скоро моји другови, да ми је најлепша песма *Ђачки растанак*.

[2] Цитати су у овој расправи узети свуда из првога издања.

Ето тоне сунце јасно —
Да и она тако исто
Само може заћи чисто! *(Утоаљ.* 100)

— — — — — — —

Све то је лепо, но је лепше било,
Кад моје око није сузе лило. *(Туга и оаом.* 162)

— — — — — — — — —

Збогом свете некадањи рају — —
О, да те тако ја не љубља жарко,
Још би глед'о твоје сунце јарко!
(Кад млид. умрети 179)

и т. д. Сентенције су у Бранковим песмама ређе; али има и њих, нарочито у доцнијим песмама и нарочито у епским, и — према општем тону познијих Бранкових песама — мало их је ведрих. Тако:

Што је мило све је песме вредно (*Гојко*, 24)

— — — — — — — — — — —

Та срце је од самога Бога,
Кад те не ће не гони никога *(Гојко*, 61)

— — — — — — — — — —

...... јер без братског друста
Веруј веруј земљица је пуста *(Гојко*, 26)

— — — — — — — — — —

Свак замјене доста већ учини:
Косово би мога' преболети,
А некмоли мирно умријети. *(Хајд. гроб,* 93)

— — — — — — — — — —

Ма је чудно испод овог неба,
Од свуда нас лоша срећа вреба. *(Гојко*, 45)

— — — — — — — — — — —

Та јад ће те и сам срести,
А весеље ваља срести. *(Урош*, 63)

— — — — — — — —

И најгрђи који бише
Ругау се понајвише (везаном Урошу)
Е па тако би свакаде:

Кад из топа тане паде,
И деца се њим играју,
Тамо амо котрљају. (*Урош*, 65)

— — — — — —

Јадна ли је људска душа,
Кад све на њу нагне споља,
Кад с' одбранит заман куша,
Кудгод гледне свуд невоља. (*Утопљен*. 99)

— — — — — — — — —

Ох мани се срце лудо,
За те да се вишњи брине,
За боље се чуда чине. (*Урош*, 69) и т. д.

Међу овим сентенцијама има их неколико, које су по свој прилици спомени класичке лектире Бранкове; као:

Много тео, много започео,
Час умрли њега је помео. (*Ђ. раст*. 79)

— — — — — — — —

Ао брацо амо у то доба
Дођи, види, чуј, па ајд' у гроба. (*Ђ. раст*. 86)

— — — — — — — — — — —

Небо пред њим, а не мож' у њега. (*Гојко*, 48)

— — — — — — — — — — — — —

Што обичај, вазда свето. (*Утопљ*. 112)

Непосредно исказана осећања светлуцају се као сјајне искре кроз све песме Бранкове, чешће и више у већим песмама но у мањим, а највише у *Ђачком растанку*, тој одиста најлепшој песми његовој. Осећања су та разноврсна: ведра, весела, несташна, идилска, јуначка, патриотска; па и сетна и тужна. Ова се последња исказују обично на каком гробу или у мислима о смрти. . . Од куда то, да Бранко доста често и радо говори о смрти и гробљу? Је ли то и у њега она општа особина нежних младачких природа, или је песничка слутња своје ране смрти, или по Л.

Костићу прикривени знак наследне сухе болести? Ну, било ово или оно, начин на који Бранко о смрти говори, сведочи свуда о лепоти душе његове. Нигде у њега на таким местима не избија онај саможиви страх од смрти, нигде нам она нису одвратна, него их слатко може читати и онај који је идеал здравља и снаге. Као бојећи се да друге не поплаши он чисто весело приступа говору о тим темама, говори опрезно, нежно, умиљато, и говор прекида онда кад би мислили да ће још говорити — по некад с благим сетним хумором. Кад хоће да нас уведе у гробље, он нас нежно на то подсећа:

А ко тражи за весеље цвеће,
Заман тражи ту га наћи неће —

а разговор о умрломе другу прекида речима:

Туга јадна само мучи груди,
Ал' не може мртве да пробуди.
За то браћо будимо весели,
Благо оном ком се дан још бели!
Гробница је кућица опака. —

На овоје налик и једно место у *Гојку*, где Бранко, причајући како је Стојанова Мила умрла од жалости за својим војном, вели:

Проша' живот, проша' јад и бова —
А мој Боже буди твоја воља,
Ја се теби и чудим и дивим,
Прими мртве, ма ја идем живим.

На гробовима, које Бранко описује, расте «трава обилата» «и то цвеће умиљато», а из траве се подиже «крстић мали». Утисак, који такав гроб на душу чини, јача помишљу, да «можда цветак ту какав почива», како млађано срце, коме је тај гроб «слава можда

свеколика». Али се песнику чини, да је гроб лакши и слађи:

Да је само туна једна гора,
Само вода бистрога извора,
Једна само стена поносита
И од дрва на њој дивна кита,
О да има само ту пастира,
Да по нашки у врулу засвира —

за то и жели да му гроб буде на Стражилову: «Ту ће мене земља бити лака». — На једном месту (у песми *Урош)* вели Бранко:

Ој животе . . . . . свети,
Тешко ли те прегорети,
Па и да си јад до јада,
Опет ниче међ њим нада,
Јад до јада бар је ишта,
Ал' у смрти нигде ништа —

али ове речи стоје на згодном месту, тамо, где се ухваћени и везани хајдук, који у сну «већ гавране види гладне савр главе своје јадне», буди и види да је слободан и одрешен, па «сва милина од некада вати му се срца млада», — тако, да читајући их и не помишљамо на самога песника.... У песми *Јадна драга*, причајући како је сахрањено двоје драгих и како је сунце нагло «на гроб сјати», песник нас нежно уклања с тужног места речима:

Ох угаси сјајне зраке,
Ајде сунце за облаке!
Што гроб ладни једном свати,
Назад више он не прати.

Тако и у песми *Урош*, казујући како је Урош погинуо а његова драга за њим умрла, вели — као да нас теши како је то морало бити —:

Кад за гору сунце пане,
Мора и дан да издане.

.... У племениту срцу смрт вазда буди нежна осећања и неко поштовање, па и кад су жртве њене окорели грешници и зликовци — само ако су јуначки умрли. Па и Бранко вели о изгинулим хајдуцима *(Урош)*:

Ено леже, гле и јадне,
На земљици свуда ладне,
Њи што муња од судбине
Удри чојству са висине.
Све на путу што бијаше,
Поломише покрљаше,
Ударише свету јаде,
Ма гле и њи на комаде —
Ох сагни се у милости,
Оком сузни па им прости!

И опет у истој песми на другом месту:

И поноћи превањује,
Бежи нојца, пред зору је,
Звезде тужне сузе роне,
Роне сузе и на оне,
За којима на земљице
Нема можда ни сузице.
Зора зори, о глени и
Е спавају санак тии,
Па какви су да су били,
Јуначки се јесу били —

борили су се храбро — вели — јер «јуначка смрт је мила» —

Та једанпут доћи мора,
А могла би доћи гора —

..... Још раније сам рекао *(Глас* XIII. с. 47), да се песме Бранкове по главном тону њихову могу хронологиски поделити у три кола: песме испеване 1843

године; песме 1844—1848 године; песме 1849 године. У првом су колу све песме ведре; у другом се кроз још доста ведре песме провлачи неки тих елегиски тон, нека сета и слутња; у трећем су колу све песме тужне и суморне.

Бранкова је поезија у суштини својој ведра и необично нежна лирика; а опадање ведрине у њој иде упоредо с опадањем здравља његова. Али се то опадање не опажа много ни у песмама другога кола, као што је и Бранко до 1849 г. још доста здрав и снажан био; а песме првога и другога кола заједно и јесу права Бранкова поезија, оно што је он за живота свога прегледао, поправио и сам издао. Истина, још се у песмама другога кола почињу певати тужне теме и смрт се чешће помиње[1]; али се тек у песмама трећега кола осећа, да је Бранкова поезија добила друкчији облик, да је лице његове виле, и ако још има доста старих лепих црта, много порушено. То је опазио и сам Бранко, и за то је од песама испеваних 1849 године штампао 1851 г. само једну, *Хајдуков гроб*, а све остале оставио у рукопису. Можда је за то и престао певати после 1849 г., или је за то може бити уништио своје песме испеване између 1850 и 1853 г. осим једне, испеване у ведријем часу, *Укор*. Али ако би и опадање здравља Бранкова, а с њиме и опадање ведрине у песмама његовим, било ма у колико узрок што се у тим песмама често о смрти говори — опет је значајно, што се у том говору не осећа страх од смрти. И кад Бранко најсубјективније о смрти говири, ево како говори:

[1] У песмама првога кола само један пут долази реч *гроб* (у песми *Туђин)* и то случајно, што је песник парафрастички исказао ову мисао туђина момчета: нигде никог немам.

Ао свете мио и премио
Красно ли те вишњи удесио,
Само само да још мрети није,
Ал' већ нека кад инако није.

А песма *Кад млидија умрети*, једна је од најлепших песама Бранкових. А би ли то она могла бити, да из ње страх говори?

Винских песама нема Бранко. У *Ђачком растанку* дато је вину толико места, колико би му у такој песми дао јамачно и какав песник-филистар; а у осталим се песмама вино једва и помиње. Ни у једној песми не опева се богаство ни сјај ни господство. Нема у Бранковим песмама ни источњачке мекости ни разблуде, којима су се толико опијали познији песници. — нити у његовој лирици болеснога хајнеизма, којим је препуњена новија српска лирика. Ни у оно неколико озлоглашених песама и слика Бранкових (песме: *Враголије* и *Клетва*, два места у *Ђачком растанку* у поскочицама, једно место у песми *Пут* — то свега у песмама, које је Бранко сам издао — песма *Укор*, једно место у песми *Стојан*, и једно место у песми *Туга и опомена)* не огледа се мека страсност, него је обична страст слободније и отвореније проговорила. Али ако би се и могло рећи, да је на оних неколико места Бранкова вила навалице или нехотице одала једну страсну жудњу Бранкову, не може се никако рећи да је та жудња карактерна црта поезије његове; јер у њега има много више љубавних песама (на пр. *Девојка на студенцу*, *Сретан пастир*, *Јадна драга*, *Јади из ненада*, *Туђин*, *Драги* и т. д.), које су прави контраст оним озлоглашеним. Па како су нежне, миле, чисте и идеалне женске слике у Бранковим песмама, у којима старим кудиоцима највише у очи

удара «непокривена похотљивост», а новима «порнографске слике бруталне стране љубави» и «лакомост за насладама овога свијета». Каким племенитим дахом дише женска душа у најмањој Бранковој песми! А како су дивно изведене женске слике у већим његовим песмама: Црногорка у песми *Пут*, у *Гојку* Цвета и Стојанова Мила, о којој песник вели:

А кром војна њезино срдашце
И не знаде за друго сунашце —

па Фата у *Хајдукову гробу*, крчмарева кћи у *Урошу*, драга незнаног јунака у *Освети*, и остављена мома у *Утопљеници*, о којој песник вели:

Лепа л' беше Боже силни,
Па са тога сад и пати,
Он угледа цвет умилни,
За срце га силно вати,
Те опружи белу руку
И довати цветка љупка
— — — — — — —
Он је ману из ненада,
Да јадује докле живи,
Па опета јадна млада
Ни га куне ни га криви.
К'о за сунцем што у ноћи
Цветак сузе рони тије,
Тако она у самоћи
За њим јадна сузе лије.
Ох да могу сузе оте
Опрати је од срамоте —

и која се, пре него што ће скочити са гребена речног, окреће, те

Својој мајци јадној гледу,
Која можда спава саде,

Па и у сну Бога жива
Сећа на њу невољницу
— — — — — — —
Збогом мати, прости, прости
— — — — — — — —
Па на лево око даде
И малко се зарумене,
Јер јој про'ше груди младе
Све те слатке успомене
— — — — — — —
Боже, судче свету свему,
Прост' ми прости, ал' и њему....

.... Одиста је чудно, како су се поред оно неколико порнографских слика у Бранковој поезији могле превиђати толике друге нежне, идилске слике. Па и у оно неколико прекорних слика има слика, које су постале угледањем, за које је дакле песник, ако је и крив, мање крив — као што ћу мало после показати.

Љубав у најширем значењу одиста је право обележје истинске поезије, и престо јој је у срцу свакога правога песника. И сваки прави песник љуби и човечанство и своју отаџбину, јунаштво, лепоту и све врлине. Али се у поезији појединих песника та љубав обично окреће понајвише једној страни, и тиме се карактерише поезија њихова. А у Бранковој поезији та страна није оно што се зове љубав у ужем смислу, није милост девојачка, већ — љубав ка природи. И њој је он испевао најлепше и најслађе своје песме. Сви предмети, о којима Бранко пева, изнесени су у природу — у поље, у луг, у «лисну гору», на брег, на обалу речну, под «липе мирисаве»; све се креће и шеће по «сунцу огрејаном», кроз румену зору, по тихој ноћи и вечери, «спрама месечине». Тамо се

песник и весели и тужи, тамо му је и љубавна срећа и јад; тамо су му и «порнографске слике», несакривене, незастрте. И кад га у већој песми потреба радње и догађаја нагна у затворене просторе, он опет брзо бежи из њих. Кад у *Ђачком растанку* «оде коло, оде цела лупа», он после кратког разговора зове своје другове «на двор»:

Глете браћо кроз прозора само,
Како месец дивно сјаје амо,
Амо сјаје на нас погледује,
Познаницим' својим се радује,
Ајдмо на двор, ох ајдемо тамо.

Најлепше слике и тренуци из природе покупљени су у Бранковим песмама и изнесени живо, јасно и необичном осећајном дубљином. Како је на пр. представљено расвитање у песми *Путник на уранку.* Почетак расвитања, прелаз од ноћи к дану, казује се у прве две строфе овако:

Тама долом, тама гором,
Наоколо све почива,
Само вода са жубором
Са камена што се слива,

Само што се кашто петли,
Само клепка што се чује,
Само с' онде малко светли,
Јер се данак приближује.

.... Бранко је лирик, он не слика појединости; али он уме да ухвати и изнесе најглавније црте једне целине и да их тако сложи, да на срце дејствују јаче и брже но пуна, детаљна слика. Тако он описује и ведру летњу ноћ (у песми «?»):

Ведро небо нада мном стајаше,
Звезда јасна до звездице сјаше,
Тио небо, тиа и планина,
Тиа река, тиа и долина

— — — — — — — —

Мисли силне к'о звездице сјајне,
Звездице се осмевале на ме,
К'о да веле: о не бој се таме

— — — — — — — — —

Ветрић лађан жегу разлађива,
Славуј тица умилно попева,
Сваким гласком лека рани лева.

Така је у *Ђачком растанку* ова слика из ловачког живота:

Боже мили да л' веће милине,
Да ли има што на свету слађе,
Нег' са пушком одат' по планине,
Па уморан сести у залађе,
У залађе крај каквога врела,
Ту отрти тешки зној са чела,
Латити се беле погачице,
Повратити срце гладно, трудно,
Воде ладне напојити жудно,
Воду пијеш, а врело жубори,
А над тобом липе мирисаве,
А славуји свуд поју по гори,
А крај тебе цветићи и трава!

...... Није чудо, што је песнику, који толико воли природу и који дубоко осећа сваки њен покрет, природа постала прави друг, с којим он говори и који с њим говори. Нису то обичне апострофе, намерне песничке фигуре, већ прави истински разговор, кад песник на пр. нежно каже голом карловачком брешчићу: «Неси бреже ти чудо за око», или кад умиљато захваљује Дунаву: «Ој Дунаво, ти ме не утопи», или

кад моли цвеће: «Кити цвеће гроб њему лађани»; или кад вели: «Збогом остај красно Стражилово» — «Ој изворе, здраво, здраво!» — «Ој Карловци место моје драго» и т. д. Он разуме и дели радост и тугу тога свога друга:

У сред мора гле врлетак,
Онде самцит један цветак,
Наоколо морске пене,
Нема друга, па он вене. *(Драги).*

Или:

Стоји гребен, гле га само,
Једва трага од травице,
И два цветка стоје тамо
Кано до две сиротице. *(Утопљен.)*

Он познаје кад «ветрићи туже» и кад се осмехују, кад славуји «тужне песме вију», кад «се небо осмева», кад липа «шапће» и кад данак кроз њено лишће провирује. Врело му жубори кад је весело, а иначе «јечи»; а извор му понекад «тече невесело» и «за водицом вода гони к'о да неко сузе рони» и т. д.

Погрешно би било рећи, да је ова особина Бранкове поезије наслеђе од ранијих српских лиричара. Истина, у лирским, нарочито љубавним, песмама до Бранка, сретају нас на сваком кораку «гај», «шумица», «пастир» и «фрулица» и т. д.; али у тим подражавалачким, идилским и романтичним, песмама нема живота — као што у подражавалачким лирским песмама после Бранка нема истине, и ако су оне немилостиво злостављале Бранково «цвеће мило», «лисну гору» и «липе мирисаве», «бистро врело», «тавну нојцу», «зору белу» и «сићане звезде».

Кроз нежну лирику Бранкову засине каткад ведар, благ хумор — чешће у ранијим песмама, а све

реће у познијим. Како нас пријатно изненађује, кад у мркој бајронској песми *Урошу* зачујемо на једном месту тај тон. Везани хајдук буди се у крчми из тешка сна и угледа пред собом «чедо крчмарево» —

И около главом ману,
Глену на ту на 'ну страну,
Ал' од друста немилога,
На опрезу ни једнога —
Све поспало, попадало.
То с' на чудан смеј му дало,
— Дакле ти си стража моја?

вели он девојци.

У *Натписима*, а особито у *Путу* показала се сатира Бранкова у дивној снази Али то оружје није било за умиљату Бранкову вилу. У овој песми она је гневна, па јој и доликује. Али после 1847 године она га оставља; а и кад покуша да се служи њиме, од слабе јој помоћи (на пр. на завршетку песме *Стојан*).

У песмама Бранковим трећега кола сатира се измеће у јеткост и грчину, хумора нестаје, нестаје и ведрине и полета — дух Бранков малаксао је као и снага и здравље његово; али поред свега тога осећа се, да је песник ушао у зрелији мушки век Искуство зрелијих година, а можда и боничке патње, оснажили су му мишљење и творачку моћ, и његова лира почиње се лаћати мало тежих и ширих тема од оних, које је певала у песмама прва два кола. Такав утисак чине нарочито песме *Урош*, *Утопљеница* и *Освета*, испеване све при крају 1849 г., дакле последњих дана Бранкова певања. Али је тужно рухо тих посмрчади. «У траљама» их је отац оставио, а слаба старачка рука дедова можда је још који комадић сиротињскога им руха оцепила.

Па ипак нема ни једне песме Бранкове. код које се не би имали за што уставити. У свакој има ма најмања зрачица правога песничкога духа. Можда би могли изузети само две убојне песме: *Претпев из једног малог епоса* и *Српско момче*. То су првине песникове, из првога пера (штампане међу посмртним песмама), а обе као одломци убојних песама. А убојно рухо, рекао сам, није било за Бранкову вилу.

Рекло се у два маха у последње време, да Бранкова поезија «нема дубљине» (*Глас* XIII. с. 108). Они који тако рекоше не потрудише се и доказати то што ракоше; али је та фраза тако изненадила великог поштоваоца Бранкове поезије Л. Томановића, да чисто не уме да се брани од ње. «Истина је — вели он — да нема те дубине у мислима појединијех пјесмица Бранковијех, *али има те какве дубине у цјелокупном пјесништву Бранкову*». А боље му је било оно, што је пред тим рекао: «Когођ узме да чита Бранкове пјесме, разумије их, дакле би се рекло да нема у њима никаке дубине». Одиста је тако, као што вели Бајрон бранећи Попеа: «За то што је његов стих савршен, држи се да му је то сва врлина; за то што су његове истине јасне, уверавају да у њега нема ничега новога; и за то што је вазда разумљив, држе у тврдо да нема генија». Ну кака је то «дубљина», што је кудиоци не могу да нађу у Бранка Све што је у Бранка најлепше, створено је до 1847 године, дакле до двадесет пете године песникове; и тој младости то одговара и лепо и природно и у својој је врсти савршено. Бранко потреса младачка срца до дна; он осећа тако дубоко као мало који песник српски, а тако нежно као ни један српски песник ни пре ни после њега; он исказује лепоте природне и

осећања млађанога срца необичном снагом и вештином; — па шта би се хтело још од песника, који је сам најбоље обележио врсту свога певања рекавши, да ће његове песме живети након њега «док се поје, док се винце пије, док се коло око свирца вије, докле срце за срцем уздише»?! Бранко је песник срца и младости. И ко у младости није био срећан да га чита, не треба после ни да га чита.

У овом прегледу садржине Бранкових песама нису показане све црте Бранкове поезије, па дакле ни све њене лепоте и мане. За то ћу проговорити још коју о језику, стиху и слику, тропима и фигурама Бранковим и т. д., о народним и другим елементима у његовој поезији. Али најпре да погледамо један часак у радионицу Бранкову.

4. Од данас познатих Бранкових песама ни од једне се није очувао оргинални рукопис, осим од оне записане у споменицу кћери Вуковој. Та је песмица и аутографисана, и на рукопису не видимо никаквих поправака ни допетака. На оној немачкој песми Бранковој *Abschied von Karlovitz*, испеваној 1841 год., видимо да има и поправака. Како је било с осталим песмама не знамо, а биографи Бранкови о том ништа не причају. Сећам се, да је Ђ. Даничић некада причао својим ђацима: да је Бранко доста труда и времена трошио на слик у својим песмама; да је често, кад му се учинило да би се нека мисао могла завршити каким лепим сликом, бележио одмах само слик и поред њега још коју реч у стиху, као ради подсећања, па тек доцније стих попуњавао или управо мисао, коју је имао, ритмовао. И то је све, што данас непосредно знамо

Поглед у радионицу Бранкову.

о радионици Бранковој. Али ми у њу можемо опет мало погледати кроз спољашњи облик песама Бранкових, нарочито кроз посмртне песме његове. Тако:

а. Колико је Бранко поправљао и дотеривао своје песме, пошто их је први пут написао, то се не зна; али да је то чинио, види се јасно по језику његових песама. До 1845 године Бранко са знањем језика није још стајао на оној висини, на којој стоји у свима песмама штампаним у I. књ. 1847 г., и ако се види да је и до те године марљиво проучавао језик и песме народне. Како је Бранко знао језик још 1844 године, види се по оним песмама његовим од те године, које су штампане из посмртних хартија његових у III-ој књизи 1862, а које Бранко за живота није хтео штампати, па ни поправљати. У тим песмама има оваких речи, реченица и облика: *седно* (м. сео); *свиленоруно* стадо (м. свилоруно); *дино* (м. де'но); *у мени лежи* дивна сила; одрешит јој *узе*; лице *умиљано*; *жубореħи* тек; *зукајуħи* јек; *предел*; *сунцобран*; *лепошарна* цвеħа; големи *језни* стра; по валовима *кристалнога* врела; а водице му *стакловидно* клизе; обрашчића, усничица *краси*; моји *певи* (= песме); све *претискаје*, *чим* га притискива; из образа твоји *румено-снежни*; у *мрачност* лепи зраци ти *тонеду*, у срцу мени сјати *почињеду*; *многобројни* кљуни; *слатки поји* звоне; дугачка им се веħ отеже *сена*; врази *сужну* домовину тлаче; ти си, *отац*, моје друго сунце (м. оче). Тако је било Бранково знање језика још 1844 г.; међу тим у I. књ. штампаној 1847 г. од 23 песме има 18 испеваних 1843 и 1844 г., па ипак је у њима језик, као што је рекао Даничић, «као суза чист». У свима дакле песмама Бранковим испеваним 1843 и 1844 г., а штампаним у I. књ. 1847 г., језик је доцније поправ-

љен; јер колика је разлика у језику између песме *Ђачки растанак* и песме *Туга и опомена*, а ипак је записано да је прва свршена у јануару 1844., а друга у декембру те године. У песмама пак испеваним 1845 г. и доцније, а штампанима у III-ој књизи, Бранков је језик чист и леп готово као и у песмама I. књиге. За годину дана, дакле, Бранко је у језику учинио био велики напредак. То је јамачно била прва година његова бављења у Бечу. И тако би он био још 184$\frac{4}{5}$ школске године у Бечу.

б. Поправљајући доцније језик својих песама Бранко је јамачно поправљао и дотеривао и сам текст. То се види по томе, што су му песме од 1843 и 1844 г. у I. књизи у главном много лепше но песме од 1844 год. у III. књизи. А да је неке раније своје песме и препевао показује лепа песма «?», у којој је очевидно препевано оно исто што се пева у песми *Сонети* у III. књизи. И у једној и у другој песми пева се жудња песникова за незнаном лепотицом, коју је он само један пут видео у неком врту, у ком је после једнако тражи и изгледа. Песник је ову своју жудњу испевао био најпре у сонетима, што одговара првинама његовим, у којима видимо и покушаје уметничке строфе (као на пр. и у песми *Туга и опомена)*; па је после, окренувши са свим путем народне песме, препевао ту песму под насловом «?» народним размером. Истоветност ових песама опазила би се можда одавно, да од раније песме *(Сонети)* није изгубљен почетак; јер у њој је било осам сонета, а сачувало их се само три (VI, VII, VIII). Можда је сам песник првих пет сонета поцепао, пошто их је препевао. А ево паралелних места једне и друге песме:

Песма «?»:

Пробуди се, избави се страве
. . . .
Већ се беше *помолила зора,*
Ал' *из свога руменога крила*
Бела данка јоште не пустила,
Гледну тамо, заборави санка,
Но сети се *јучерања данка,*
Сети с' чуда, а *сети се моме,*
Цела она беше преда мноме:
Ведро чело, и ти лице бело,
Чарно око, и ти вито тело,
Злато, сунце, да л' ћеш бити моје?
Данак бели *ето веће свану,*
Јарко сунце *земљици ограну,*
Да л' и теби *тужно срце моје?*

Сонети:

Кад се пробуди још је било рано,
У истоку *се зора већа (већ?) развила,*
Из њенога руменога крила
Још бели данак не беше огран'о.

Преда мном лице зоре умиљано,
Но мис'о моја није онде била,
По јучерањем дану се је вила,
Ја гледа лице девице љубано.

Око сјајно, чарне миле власи,
Обрашчића, усничица краси,
Дево, дево, да л' ћеш бити моја!

. . . . *где већ плану,*
Бели данак *земљици ограну,*
Срце моје, ти си *без покоја.*

Паралелна места сонету VII-ом и VIII-ом види у песми «?» на страни 73 и 74 I. књиге.

Тако се чини и да је у песми *Јади из ненада* I. књиге препевана, само још слободније, песма *Њени јади* III. књиге.

в. Рекао сам још раније, да хронологија Бранкових песама није баш историски верна. Сад знамо, да су Бранкове песме I. књиге од 1847 г., и ако испод већине стоје потписане године 1843 и 1844, биле поправљане, дотериване, па и препеваване после 1844 год. Ну што је Бранко оставио својим песмама старе датуме и пошто их је био поправио и дотерао, то би се још могло разумети; али како ћемо разумети то, што под песмом *Сонети* у III. књизи стоје датуми «$\frac{24}{3}$ и $\frac{25}{3}$ 1844», а под песмом «?» у I. књ., која је као што видесмо познији претпев исте песме, «(1844. Јан.)»?! Па ово би још могла бити штампарска или нехотична погрешка, пошто је година остала иста; али има још загонетних ствари. Тако код песама «?», *Ђачки растанак*, *Пут*, *Хајдуков гроб* забележен је само месец и година, што би значило, да су те песме испеване тога и тога месеца, али не за један дан; а и прилика је да је тако, пошто су то повеће песме. Тако је и код *Гојка* забележено: «1848 у пролеће»; а код песме *Туга и опомена* забележено је да је испевана у два дана, али не једно за другим већ с прекидањем од неколико месеци (т. ј «$\frac{13}{8}$ и $\frac{25}{12}$ 1844»). Сви би ови записи као показивали: 1., да Бранко није могао дуго да издржи у певању; 2., да започету једнога дана песму није могао одмах другога дана наставити; — а ово би и једно и друго одговарало и његовој нежној лирској нарави, а у неколико можда, особито код доцнијих песама, и несталном здрављу његову. Али ево још четири повеће (епске) песме Бранкове. *Стојан*, *Урош*, *Утопљеница* и *Освета*, код којих је код сваке записан *дан*, месец и година, што би значило — особито према оним горњим записима — да је свака испевана за један дан. А све четири

су ове песме испеване 1849 г., кад је Бранко већ болан био, што се види и на њима самима. Кад се сетимо још, да запис код *Гојка* («1848 у пролеће») није тачан, јер је та песма почета била још 1844 г., као што сам Бранко каже[1], онда излази: да Бранко није водио баш тачнога рачуна о времену свога певања, да дакле за његовим записима не смемо далеко ићи[2].

г. Песме Бранкове штампане 1862 г. у III. књизи могу се све сматрати као први састав, и може се претпоставити да би оне све, да их је сам Бранко за штампу спремио, лепотом према садашњем свом лицу стајале онако као што стоји песма «?» према песми *Сонети*. Али оваке каке су нам остале ове нам песме, као производи првога пера, казују бар како је Бранко радио, како је своје мисли и осећања први пут на хартију стављао. Нарочито су у том поучне оне песме III. књиге, што су испеване 1849 г. после петогодишњег бављења Бранкова у Бечу и две године после издања I. књиге, у којој је Бранко показао онолико знање језика и велику пажњу и доследност и у најмањим ситницама. Ове су песме као и оне од 1847 г. писане источним говором, те и за то их је згодно с њима поредити... Те нам песме показују, да је

[1] Други одељак *Гојка* почиње се овим стиховима:

Песмо моја, *песмо од некада*,
Где је оно красно доба сада,
Кад те сретан ја *певати почех?*
Ох давно је ма ја те не дочех:
Четир пута веће зима љута
Пограбила лишће са древета, и т. д.

[2] Вредно је споменути, да у I. књизи од 1847 г. Бранкове песме нису тачно хронологиски поређане, и ако се на први поглед чини да јесу и да се то хтело.

Бранко при првом писању радио доста брзо, да је на интерпункцију слабо пазио, а тако исто и на правопис. Апострофовање је у њима врло ретко, те налазимо: *ко* (м. к'о), *ка* (м. ка'), не *до* (м. не д'о), *гледно* (м. гледн'о), *пепо* (= пепео); тако: коју *но*, *пако*, *ништ*, *помоз* Боже, не *мож* бити, *облачит*, *казат* и т. д. При брзом писању овде-онде заборављао је нека правила, којих се доследно држао у I. књизи, те је писао на пр. *вијар* (м. виар), *тија* (м. тиа), *ш* њоме, *з* богом (м. збогом у I. књ.), *з* брега на брег, *ајмо* (м. ајдмо) дуго *нетрајало* (м. не трајало), *неможе*, *другчије* (м. друкчије) и т. д. На неколико је места истакла своје право и навика обичнога свакидашњега говора, који у оно време ни у Бранка није могао бити са свим онакав као писмени говор. Тако је промакло два-три пут: седне за *стол*; тако и по зап. говору *траит*, један пут реч *купатило* и један пут један врло непријатан германизам, који се и данас још може чути код Срба аустриских:

Ко зна што но срећан снива,
Ма за цело не *од змије*,
Што крај срца с' њему вије —

Овако предлог *од* место *о* врло често употребљује Бранков отац у преводу *Виљема Тела*, те држим да се Бранко на ову погрешку навикао још у дому родитељском. Других граматичких погрешака нисам опазио, осим још ове: «он гледну своме злотвору *највећу*»; али је њу учинио по невољи због слика, јер други стих гласи: «што њему ћаше сваку узет *срећу*». Нових, скованих, речи има и у овим песмама, али су оне скројене правилно, а не као оне у песмама до 1845 г., и споменуће се напред у чланку о језику Бранкову. Што у песми *Стојан* два пут долази *решца*

м. речца, то је Бранко јамачно мислио да сме казати према *лйшце*. Из старијег књижевног језика узео је Бранко у овим песмама речи: *костурница*, *осветитељ*, *нарав* (= природа) *свеж* и још која ће се можда наћи, коју сам случајно превидео; али је он толико исто речи позајмио из књижевног језика свога времена и у песмама I. и II. књиге. У главном, у песмама Бранковим, испеванима 1845—1849 године а заосталима у рукопису и штампанима у III. књизи, нема језичних погрешака и у њима се показује онако знање језика како је и у песмама I. књиге; а поменуте овде погрешке и недоследности, које се у њима налазе, већином су правописне, и Бранко би их другим пером јамачно све поправио. Све оне одају брзину певања и писања Бранкова, о чем смо још пре знали и нешто из причања кћери Вукове Мине, која вели да јој је Бранко ону песму у споменицу за час написао. А као још један леп доказ за ово, налазимо у овим песмама један пример и за потврду онога причања Даничићева, које сам мало пре споменуо — стоје ова два стиха непопуњена и само сликовима обележена (у *Освети* на крају I. песме):

Тражи у помоћ
Али лаку ноћ! —

д. Међу епским песмама Бранковим имамо и једну, да је тако назовем, епску билогију, која досле, колико ја знам, као така није била опажена. То су песме *Утопљеница* и *Освета*. Ова друга је продужење оне прве и обе чине управо једну песму. У другој се прича, како се неверном драгом утопљеничином свети судбина и мајка утопљеничина. У првој се песми зна о њему само то, да је мучен савешћу као

пошао својој драгој, пошто се она била већ утопила; али куд се део не зна се. У двор свој се није више вратио —

И туђин му двором шеће,
— — — — — — — —
Једва га се когод сећа,
Е таква је људска срећа.

А у другој песми, *Освети*, долази некакав незнан јунак у далеки неки крај украј мора с неком незнаном лепотицом и крај мора «на стењу» гради беле дворе. Али је тај јунак тужан и несрећан. Он често «из двора шеће свога» и седа на клупу „од камена", што је „на крај стене стрмените", и гледа у море. Њему се чини, да му валови из далека носе неке гласе, он их слуша и душа му је «све тужнија». Он гледа «низ пучину у напреда». «Тамо, тамо с оне стране» мора «ћаше диван дан да сване».......

Већ довде нам је овај јунак доста налик на невернога драгана у *Утопљеници*, како смо га запамтили у последњем часу. Ну овај јунак има драгу, која за њим тужним тужи „кано тужна мати». Али то није прва његова драга. Он њу «узе да је љуби, па и себе и њу уби». А узе је «кад сунашце» — т. ј. његова прва драга — „понестаде" и кад он због тога «завичај слађанману» и «у свет се јада вину — у туђину». Ту у туђини нађе ову драгу, „цветак љубак», и учини му се да ће му она излечити љуту рану на срцу. А она «на груди му верна паде — не запита, ко је шта је — од куда је», већ остави «оца, мајку — па се са њим у свет даде». И њему као да се „заче жиће друго", али не траја дуго. Кроз успомене му опет сину старо сунце, т. ј. прва драга, које он «са неба свога трже, па под ноге лудо врже». И за

то је сад опет несрећан. «Ох да му се само даде време врнут у назаде, *у два лета*». — Дакле две године растављају ове догађаје од оних у *Утопљеници*. И кад песник каже, да се овај незнани јунак узевши другу драгу у срце «сам ударио» и «*још једном га покосио*», онда се све више сећамо јунака из *Утопљенице*.

Али то још није све. Кад оно овога незнанога јунака сналази мука и несвест и кад почиње бунцати, прве су му речи:

Де је она, де је мила,
Она с' није утопила,
Они мене преварише —

а кад му на то његова нова драга прилази и кад је позна, он је тера од себе. Даље се у бунцању он још више издаје ко је —

Гледај, гледај, та она је,
Гле на гребен сад већ стаје,
— — — — — — — —
Сад ће јао, сад да скочи,
Ох у помоћ — — — —

као и речима, које говори пре но што ће у бунилу скочити с врлети:

Одма ће ми доћи свати
— — — — — — —
Та доћи ће моја мила,
Она с' није утопила. —

После овога готово нема више сумње, да је овај незнани јунак неверни драги утопљеничин и да је *Освета* продужење приче почете у *Утопљеници*. Али за ово има још доказа и знакова. Незнанога јунака у *Освети* сналази она мука и бунило пошто је испио

кондир вина, у који је његова драга сунула лековити сок «што некака јуче њојзи даде бака». О тој баки знамо само, да

— беше тако блага
Као мати каква драга,
И вељаше кад је згледа,
Да се сети свога чеда,
Што је скоро изгубила,
Што је таква иста била.

Куд се после дела та бака не зна се. Али кад је јунак у *Освети* скочио с врлети и кад је одмах за тим од жалости и његовој драгој «излетела душа јадна», онда се опет јавља једна бака, која покрај слугу плахо пролази и

Бездану се право муну,
Онде стаде, па се саже,
Па гледати доле наже,
Гледи доле, гледи, гледи,
Па не може да с' нагледи,
— — — — — — — — —
Стоји лице, цели пака,
Де умрла милост свака,
Пуна беса и страоте,
Па на око све се оте,
Гледа око, пламти, гори,
Ко да оће свет да смори —

па за тим прилази мртвој драгој јунаковој,

Посаже се, погледа је,
Па се гротом тад осмену —

а слуге јунакове од страха падају на земљу, а устајући крсте се и у себи мисле: «та г' умори». За тим те баке нестаје. Али као да је то она иста бака, што је јадну драгу оним соком преварила. И ако јесте,

ко би онда она могла бити ако не мајка утопљеничина? Терајући јој траг слуге наиђоше на једну змију дугу и љуту, која

Погледа и два три пута,
Тад се пружи па сичући
Оде својој ладној кући,
Тамо дено стена пуче —

Слуге јунакове држе у тврдо, да је та змија она бака, «што толике удри јаде»; а и песник на крају песме потврђује то њихово мишљење и још ово прича о њој, по чем готово јасно излази, да је то била мајка утопљеничина:

Она змија, но ма како —
Ње већ нигде и никако,
Она[1] *грдне, грдне јаде*
На срдашцу свом имаде,
Као змија пребијена
Од камена до камена
Вила се је за њим била,
Док на срце не савила
Њему, **што јој скриви јако,**
Што је уби, но ма како,
Кривица је грдна била,
Ма с' и грдно осветила?

Утопљеница и *Освета* штампане су у првом издању (III. књ. 1862.) као две песме (а доцнија су се издања на прво угледала) јамачно за то што је отац Бранков, нашавши их у рукопису сваку са засебним насловом, мислио да је свака од њих одиста и за-

[1] У оригиналу стоји: Оне. То је свакојако штампарска погрешка. Али како је та погрешка у III. књизи 1862 г. остала непоправљена, тако су је после, као и многе друге, прештампавала и остала издања. У најновијем издању браће Поповића та је погрешка поправљена. —

себна песма. Али је сад тешко погодити, да ли их је и Бранко мислио тако одвојено издати и тиме своје читаоце на кушање метнути, или их је за то тако оставио што се више на њих није ни враћао пошто их је написао. Свакојако видимо, да је Бранко покушавао писати и веће епске песме; јер су ове две песме, узете као једна, највећа песма Бранкова — од 1248 стихова.

Језик Бранков.

5. Даничић је први рекао да је Бранков «језик као суза — чист» (в. *Глас* XIII. с. 69); и од како је при крају педесетих година овога века скинута књижевна анатема са Бранка, та се реч Даничићева понављала и парафразовала све до данас и — на том је готово и остало. Једини је досле J. Живановић покушао изнети главнија обележја Бранкова језика[1]. Али праве студије о језику Бранкову још немамо. И овај одељак моје расправе само је прилог такој студији.

Све своје српске песме, или 7969 својих стихова, испевао је Бранко са *четири хиљаде* и *две-три десетине* различитих речи, бројећи речи онако како их је бројио Вук у своме *Рјечнику* од 1852 г. Тако у овом броју речи има око *сто* речи, које су ради дијалекталних разлика по два пут бројене, као што их је Вук по два пут бележио (као: где — гдје, стрела — стријела, реч — ријеч, пре — прије и т. д.). Ако би се хтело узети да је таким бројањем речник Бранков са сто речи увећан, онда треба знати да је он с друге стране с нешто *више од* стотину речи умањен; јер Вук н. пр. не бележи сложенице са *де* (дегод, де-

[1] У *Јавору* 1883 г. стр. 276—277.

што, декоји и т. д.), којих има у Бранка. нити оне са *уз* «mit futur. Bedeutung.» (нема их много у Бранка), нити оне са *по* кад са глаголима значе «ein wenig» или «eines nach dem andern» а са придевима «ziemlich», нити оне са *пре* кад са глаголима значе «über, «allzu», а са придевима «sehr», «über» (сложеница са *пре* има Бранко врло много, нарочито придева и прилога: *пребело* стадо, *предивна* песма, — *прелепо, превесело, претужно* и т. д.) Ну са свим овим, и мећући два од сто и на погрешке које су се могле поткрасти при бележењу, речник Бранков имаће на 4000 речи. Од ових речи долазе три четвртине на глаголе (којих има око 1700) и именице — (којих има на 1400), а на остале речи долази непуна четвртина, и то највише на придеве (340) и прилоге (210). Према садржини Бранкових песама, која није много разноврсна, и према броју стихова у њима (на свака два стиха долази по једна нова реч) Бранков је речник врло богат и може се мерити с речницима великих светских песника.

Туђих речи има врло мало у Бранка — највише турских као и у народној песми, али и њих размерно много мање но тамо. Других туђих речи управо и нема у Бранка. Само је у сатири, исмевајући варошке српске обичаје *(Пут)*, употребио осам немачких и немачко-француских речи, које се скоро све и данас говоре по варошима, а којих нема у Вукову *Рјечнику: крогл, курација* («рукољуба па још курација»), *мантил, панталоне, шпацир, штифле, штифлете, фрак;* а, опет у сатири и у истој песми, толико и речи из класичне старине: *Аполо* (и: *Поло), амрозија, Еликон, муза, ода, Олимп, Пегаз* (и: *Пега).* У несатиричним песмама Бранковим, и то у првинама које Бранко није

хтео за живота штампати, има (у песми *Туга и опомена)* само једна овака реч — *зефир*, као сведок угледања Бранкова на старију књижевну поезију.

Из књижевнога језика свога времена има Бранко само неколико речи у песмама I. и II. књиге (о онима III. књиге говорено је већ раније): *засвитети* («куда отац са вама поити, бежи нојца а данак засвити»), *певац* (= песник: «— — јавор с диже, певац изањ гусле здеља»), *пречити* («онај део што пута пречио»), *раван* (= једнак: «дела ваша сунцу равна»), *умилан* (често у Бранка), и у сатири: *браколомство, просвѣщеніе*.

Око 200 речи има у песмама Бранковим, којих нема у *Рјечнику* Вукову од 1852 г. Од тих речи неке су већ споменуте (књижевне и туђе) овде и у тачци 4-тој. Много је више остало неспоменутих, и њих ћу поделити овако:

а., речи које је Бранко сам скројио *брстан* или *брсни* (према: брснат — «липа брсне гране шири»), *вапај* («ветри вапај његов носе». Од Бранка почесто и у песмама других песника), *вирати* («из камена вода вире»), *вратоломство*, *громовница* («дајде Боже стрелу громовницу»), *дугоув* (према: дугокос, дугореп — «укочили дугоуве главе»), *зајухукати* («а у зору с' зајухуче, удри опет ка' и јуче»), *злаћан* («злаћано сунашце већ западу тече». Почесто у Бранка, а од Бранка и у других песника), *зузукати* («ала красно челе зузукаше»), *јађан* («својих мисли јађаних се лати»), *јегожина* (скројена именица од словенске речи: ѩгоже), *калајбућ* (= цилиндар — «а на главам' капе калајбуће»), *клепа — клапа!* (од: клепетати), *кликотање* («би жубора и гурања и подмукла кликотања». Ну можда је ово штампарска погрешка, место: ки-

котања), *листан* или *лисни* (према: лиснат — «лисна горо, поље обасјано». Од Бранка често у песмама наших песника), *љубазив* (можда према: љубежљив — «љубазиви друже»), *мастити се* («гуско! патко!... благо оном ко се вама масти»), *милоок* (према: црноок — «једна мома милоока ту је рубље прала»), *немировати* (од: немир), *нице* («паде нице о земљицу црну»), *огрејак* («леп је дана огрејак»), *ỏдâр* (= онај који пева оде — «ту се сетим нашије одара». До Бранка су говорили: одаџија), *осванак* («о зоро моја зоро без осванка»), *осмејак*, *поклика* (= клик — «баш поклика би весела, ма од куд се то запела»), *појак* («да допевам појак овај свети»), *помоћица* (од: помоћ), *поциктати* («поцикташе те пушке танане»), *пу̂стити* (заман су му зборили другари, да се прође, да двора не пусти», т. ј. да их не оставља пусте), *рукољуб*, *самоставан* («таван облак, облак самоставан»), *слађан* («мисли моја слађана»), *стазити* («што им ево стазу стази, са које се не долази»), *тамбур!* («тамбур тамбур ситна тамбурице». Да је ово imper. од, опет скројенога, глагола *тамбурити*, Бранко би га означио апострофом, као што свуда чини; него ће ово пре бити усклик за подражавање гласу тамбурском, као што се глас од гусала представља речима: гу, гу!), *ћу̂шеета* (= магарe. Скројена именица од усклика: ћу̂ше!), *уху!* («уху, куку! дивне тице вичу»), *фукнути* (= ударити — «а он ти је пијучином фукну»), *хуху* («куку, хуху!»), *циктати* («цикћу пушкė»), *цикутати* (= циктати), *шарни* («шарну дугу»), *шуровиште* (скројено од: шуровати — «ал' кад књига понајвише тишта, латисмо се красна шуровишта»).

б, речи у којима је Бранко готове већ и познате народне речи само прекројио (ради стиха, ради

слика, ради деминуције или аугментације и т. д.), или их оставио какe су а само их употребио у значењу којега нема у Вука: *бољезана* (у В. болѐзања. Можда је у Б. ово штампарска погрешка), *вирнути*, *врлетак* (од: врлет), *врућишчина* («врућишчина тешка бољезана»), *вјерен* («буди мени вјерена љубовца». По В. то се може казати само за момка или девојку; ну овде је ваљда вјерен = вјеран), *громовит* («еда ли је громовита удрила га дегод стрела». У В. има само: гро̀мо̑вни̑), *додирати* («свирац свира, нога земљу не додира»), *домунути* («кад сам тамо к'о луд домунуо»), *жељица* («ох жељице ала си ми пуста»), *завек* (= за навек — «тако и ја тужим, венем, па да за век скоро тренем»), *завиорити* («по сад вода завиори»), *зашкргутати* (зубима), *згледнути*, *итнути* («он итнуо удичицу»), *љубнути* (од: љубити), *маглен* (= магловит — «проби тмине те маглено»), *мрскати* (према: смрскати «диже, спушта, бије, туче, мрска»), *наглати се*, *нагрлити се*, *надесити се* («ја сад не знам како с' надесило»), *надути* («кад из неба киша пане, врело надме, мост поломи»), *наклонити* («на гроб војнов тело наклонила»), *налити се* (= напити се — «те се овде провеселит' добро, наслагат' се, добро се налити»), *огрлити* (= загрлити — «чедо огрлио»), *осилити* (= оснажити — «године су нагариле мрком дете наусницом и слабачко осилиле снажним плећем и мишицом»), *осилити се* («јоште виде а за часак тили, де с' магарци тамо осилили»), *ослушнути* («још ослушну, што ли ово бјеше»), *попети* («брата сам му на колац попео»), *прамалеће* (у В. премалеће), *пребледнути* («и пребледну као стена»), *пресијати* (= престати сијати — «сијај наде, немој пресијати»), *пресила* (= превелика сила — «јест зловора и пресила»), *пресјати* (= престати сјати —

«звезде сјале, па су и пресјале»), *пријачина* (од: прй-јâк — «пред својега оде пријачину»), *прскати* (према: прснути — «силни камен на све стране прска»), *рибарче*, *роснути* («роса росну, јавор е' диже»), *савикнути* («давно све то јунак савикао»), *сакрхати* («сакрха му руку у рамену»), *саморити се* («та зар су се заман саморили»), *саурвати се* («— сунце помрчало, па с' на земљу доле саурвало»), *сјање* (од: сјати), *сјевкати* («звијезде су небо окитиле, па сјевкају озго са висине»), *скресати* (= убити — «скреса Србин пустога Турчина»), *стаманити* (= утаманити), *стискати* (= стискивати), *судбиница*, *теќи* (= потеќи — «јуриш Србе, крочи, теци), *тио* («тило кљусе и претило»), *трепетнути* (од: трепетати), *трупетина* (од: трупина), *ћале* (= отац — «мома точи, да с' и ћале њој осмочи». У Вука значи само: свекар), *удичица*, *упазити*, *цватење*, *цика*, *цика!* (у В. само: цик! — «коло коло наша дика, пушка пуца: цика, цика!»), *чудотвор* (у В. чудотворац), *шетнути* («он из свога шетну двора»), *штинути* (само у стиху: «љубни брате, пипни, штини». Ну можда је у овој речи избачено *п* због слика «вини», који јој одговара, или је можда требало да је написано: 'штини = уштини), *шчекати се* («шчекасмо се на ноге и руке»). — Као што се види, овде је код неких речи Бранко само проширио значење и употребу познатих већ речи. То је он још највише чинио код епитета. Тако вели: *благо* сунце; *бритко* гвожђе; *бујна* река; *вита* (и: *витка)*: стаза, муња; *витешки*: мозак, месо; *дивно* труње; *жарко* вино; *жива* недра; *јадна* туга; *лака*: песма, муња; *медна* луча[1]; *рујни*

[1] У нар. песми има овакав стих:

Киша паде, *медна* роса у пољу.

В. I. стр. 434.

облаци; *стрмо* око («таке браде, така ока стрма»); *умиљати:* сунашце, виногради, цвеће; и т. д. Тако и: *ледно:* око, срдашце (у нар. песми обично: тамница); *јасне* сузице; *тужни:* пламен, радост; *огрејано* (и: *огрејало)* сунце; *бледа* стена, *беле* груди; и т. д. У овој тежњи за проширивањем значења народних речи и особина народнога говора проширио је Бранко и употребу петога падежа. Тај падеж у песмама често стоји место првога; али мени није познато, нити се сећам примера из народних песама, да и реч женскога рода у том падежу стоји место првога падежа. А у Бранка: *вечери* је лепа шарна, ал' је лецша нојца чарна; — веруј брате, сваки љуто лаже...... да се само амрозије слади, не — и траве ка' друга *кљусади.*

в., речи које мислим или знам да се чују у народном говору, и ако их нема у *Рјечнику* Вукову: *бубати* («седи, бубај, па на књизи цркни»), *ведло* (= видело — «па када дође, нек на ведло букне»), *гледан* (= угледан — «уљаника гледна»), *грувати се*, *залуду*, *здраво!* («Ој Бачвани здраво, здраво!». Врло често у Бранка. У В. нема као усклик), *изможден* («рука ломна, тело измождено». У В. има само: смождити = zermalmen и: мождити = муљати грожђе, које се, вели В., говори у Хрватској), *истурити се* («истури се тамо на прозора»), *крок* («плахим кроком крочи»), *кротити* (бољу), *лубања* («сваку празну разбити лубању»), *лупати се* («па тако се лево десно по свијету лупам») *малта* (= царина — «а за малту што се дегод плати, све ће теби побратим да врати»), *мацке* («псуј и карај, па на мацке вуци»), *мостић* (од: мост), *мотати* (= јести — «када стаде травицу мотати»), *намрдити се* (= намргодити се), *некадањи* (= некадашњи), *огроман* («таке јоште огромне гласине»), *осме-*

ивати се («ал' се небо осмеива»), *опустити* (дуге неста, он сирома доле главу сад опусти»), *прем* (= премда), *притурити* («уз обалу лађа притурена»), *продати се* (у В. нема као v. г.), *проћарлијати* («једва ветрић доби вољу, да малчице проћарлија»), *пустити се* («па с дружином низ поље се пусти»), *раја* (= ђаци — «око стола седи раја бесна»), *Рваћанин* (= Хрват), *сакривати се*, *свакакав* (= свакојак — «и свакаква друга травурина»), *сикати* (за змију — «тад се пружи, па сичући оде својој ладној кући»), *сјајати-јем* («како месец дивно сјаје амо, амо сјаје на нас погледује»), *смотати се* («па кад ми се с коња смота»), *спреда* (= спред), *страотан* (= страхотан), *странпутица*, *странпутице* adv. (у В. обадвоје: страм — —), *тили* (= тињи — «за часак тили»), *тичићи* («де најлепши лепирова има и тичића»), *тмоло* (= потмуло — «прем' даници сјају тмоло». У В. има: потмоо), *удвојити* («а ја млађан удвоји корак»), *тополица* (од: топола).

Можда ће се имати што и замерити овакој разредби ових речи. Али овде је главно то, да ових овде побројаних под а., б., и в., речи нема у *Рјечнику* Вукову од 1852 г., никако или у значењу оваком, и ако је више од пола ових речи у I. и II. књизи Бранкових песама, које су обе штампане биле пре Вукова речника. Читајући Бранкове песме и наилазећи на ове речи Вук их јамачно за то није хтео уносити у свој речник, што их се није сећао из народнога говора. Даље: међу овим речима има их бар добра трећина, које је Бранко сам скројио. Али и оне Бранкове речи, о којима се поуздано може казати да су скројене, као и оне друге, све су разумљиве и све у духу народном тако, да се при обичном читању Бранкових песама не осећа да ту има каких других речи осим чисто народних.

Повелики број речи има у Бранковим песмама, које се у обичном народном говору или никако не чују, већ само у песми, или се врло ретко чују. Таке су речи:

а., оне, које Вук зове «стајаће»: *борна* (сукња), *буćоглава* (сова), *војно*, *војнов*, *дева*, *дра̑ги*, — *дра̑го*, *ду̑ти* (= духати — «тио ветрић тио дује») *згубити*, *зорити*, *инако*, *јала̀* («јала за мном»), *кондер* (у Вука: кондир), *коњиц*, *лозовина*, *љубовца*, *мома*, *мук* («замукоше тужним муком»), *нести* («стазо вита нес' ме преко они гора»), *покрајина*, *реда* («на тебе је реда»), *силени*, *спаваћив*, *Србињ*, *Србљанин*, *убојит*, *шушљаица*;

б., друге: *борик*, *братити*, *брдина*, *бумбарати*, *ватити*, *ватити се* («ватите се кола тога»), *веће* (= више), *ди̏нути*, *до̀ла*, *ђавао* («ох у пак'о да сам јадан пао и ђавлу се на рог натакао». Вук вели: «може бити да се и говори гдје»), *жеђа*, *житак* (= живот. Често у Бранка), *јакостан*, *једнолик*, *јутрошњица* («дођох амо да умијем лице, да донесем мајци јутрошњице»)[1], *ки̏ка* (ох ала ми расте кика» — вели Бранков хајдук. А у Вука код те речи: ајдук чешља кику у буквику и т. д.), *копца*, *класти* («и мозак кладе е шкргућу кости»), *лагун*, *ла́дак*, *ловак*, *лужина*, *лу̏ча*, *љубица* (= љубичица), *ма́ја*, *мамен*, *ми́рити* (= мирисати) *мо̀мица* («и момицу белу једру»), *набрекнути*, *не̏ру̑ка* («а од подне обрну нерука»), *нѐсан*, *ограшје*, *погледивати*, *помркнути*, *попуцивати*, *прекоморка*, *претио*, *родни* (брат), *разрадовати се*, *спалити*, *сатворити*, *силновит*, *сма-*

[1] У нар. песми:

До јако си пила синотњицу
— — — — — — — — —
Од јако ћеш пити јутрошњицу

В. I. стр. 45.

гнути, *спāти*, *Србаљ*, *тиснути* («како ли је тиште немилице)», *тован*, *трéба*, *убав*, *удрити* (Вук вели: највише само у imper.: удри. А у Бранка: «па удрио у тај лавеж пусти»), *уждити* («танку пушку ужди»), *хватити*, *чатити*.

Речник Бранков не би могао бити онако богат, да се Бранко у песми служио само оним речима, које се једнако говоре и које једно исто значе у свима српским крајевима. Изучавајући марљиво — као што се већ досле види — језик народни по песмама народним, по Вукову речнику и другим његовим списима, Бранко је опазио да се покрајинске речи могу врло корисно употребити у општем књижевном језику, особито кад су таке да их по корену или по основи свак лако може разумети. И одиста, у Бранка има врло много покрајинских речи; али се то готово и не осећа, јер их свак разуме. А као што је покрајинске речи узимао не увек по потреби, него чешће ради живљег израза и ради накита, тако је с истом намером узимао и покрајинске облике и изразе. Тако:

а., из *Војводине*. И Вук је у *Рјечнику* од 1852 г. бележио неке покрајинске речи под овим именом, опажајући да језик Срба аустриских има и по лексикалној и по граматичкој страни нека своја обележја; али је опет код неких речи бележио, да се чују «у Сријему» или «у Бачкој» и т. д. И једне и друге те Вукове речи, које се налазе у Бранковим песмама, ја ћу побележити овде под овим општим насловом, а под *α*; а оне речи Бранкових песама, за које Вук не вели али за које ја држим да су Срба аустриских, као и облике и изразе, ставићу под *β*.

α., *бугарити* (за које Вук вели, да се чује и у Хрватској), *вођа*, *забелити* («теке што је забелила зора»),

једареда, *касно*, *крошто*, *кујна* (у Вука: куина), *лӯче* (= дра̑га̑), *ол* (= охол — «диже злотвор главу олу»), *наћикати*, *па̑р* («ој вечери де је теби пара»), *пљушт*, *пожурити се*, *проктети се*, *таки* (= одмах), *шат*.

β. *гледим* (и: *погледим*. — Вук бележи прво код инфинитива: гледати; а друго и не помиње. У Бранка: «како ме погледи, у срце увреди»), *другаче* (= другојачије. Нема у Вука), *заш* (= за што. Врло често у Бранка, а нема у Вука), *малчицо* (у Вука: малчице), *кром* (= окром), *отај* (у Вука само: ȍто, ȍтога а у Бранка у сва три рода: «ма јад отај дуго не трајао» — «ота решца» — «ото време». Ну можда у њега у мушком и женском роду по невољи, ради стиха), *прем* (= премда), *прословити* («то прослови јадна само»), *фурати*, *четир* (нема у В., а у Бр. редовно место: четири), *шумангеле*. И додавање речи *ка* на крају неких речи и облика држим да је поглавито по говору Срба аустриских: *менека*, *његака*, *ондака*, *ондека*, *себека*, *тебека*. Тако и додавање *на*: *овдена*. И *ре* и *ра*: *одозгоре*, *одозгора*. И *е*: *најзаде*, *одзаде*, *свакаде*, за *собоме*, за *тобоме*. Прилога ових с оваким додацима нема у речнику Вукову. Понегде се чини, али не свуда, да је Бранко те речи тако проширио ради стиха или слика. — Познато је, да говор Срба аустриских нагиње ка скраћивању речи и облика. За то бележим овде ове Бранкове облике: тек што *доше* (= дођоше) магарци на Саву[1]; *очо* данак, дошла, нојца тавна; па их дивно преметати *поше* (= пођоше); ма туд *проше* (= прођоше) други већ одавно.

[1] И у једној нар. песми из горњега приморја (В. I. с. 335) има тако скраћен овај облик:

> А кад ми пак *доше*
> Дуге зимске ноћи.

Истина су сви облици у овим стиховима скраћени по невољи, ради стиха; али примера за тако скраћивање има и у живом а брзом говору Срба аустриских. Из овога ће говора бити и облик *дад'* (= дај — «е па добро, дад' његову главу»). Тако и изрази: *рад имати* («ал' која те рад не им'о нико»), *здраво јако* («предиво неко ... морало је бити здраво јако»). Стари шести и седми падеж множине чују се истина још, али највише у Војводини и Хрватској. У Бранка: срце младо јоште једном жели са *другови* да се провесали; страшно ли се злотвор сили, све *крвави* покри *крили*; — па заигра по *мртваци* као муња по *облаци*; на *рамени* до два крила лака; по *гробови* трава обилата; мрак око њи, мрак и тмина, мрак по *дола*, по *висина*; кажу Бога тамо на *небеси*, ал' се небо украј мене деси; ал' у *твоји недри* туде; но љуто се млада заговори, ваљало је да сам већ на *двори* и т. д. У половини ових примера Бранко је, као што се види, употребио, старински облик ради слика; а у половини употребио га је по навици свакидашњега говора, или можда ради промене и зачина. Али да је он налазио да треба иначе писати свуда новије облике, показује то, што је мали број оваких примера са старим облицима. За то он понекад пише нови облик с апострофом и онде, где би са старим могао проћи без тога, да не грди свога стиха, као: колико сам пута превесео са *друговим'* у лађицу сео. Тако исто по употребљавању неких речи види се, да му је правило било: код речи општијега значења избегавати провинцијални крој. На пр. он пише *лепир* («де најлепши лепирова има и тичића»); а и Вук код те речи не вели ништа у свом речнику, а код *лептир* вели, да се говори тако у Војводини.

б., из *Црне Горе.* После војвођанских речи и облика највише има у Бранка црногорских. Тако:

α., што Вук вели да је црногорско: *беспуће* («он једнако по беспућу лута»), *грдило*, *жиће* («мучно гледи — дал му жића жао?»), *занаго* («Боже Боже дакле баш занаго, да не видим што је срцу драго»), *лазина*, *миса'*, *нâд* (= нáда), *одар* («ово реко па одру потеко». — И још два-три пут), *öкô* («а на пољу два окола), *пака'*, *плам*, *раскрхати*, *сâвколик* («згледаше их Турци свиколици»), *свâкоји* («удара им са стране свакоје»), *славља* (= славуј), *стáнац*, *убојник*, *четовођа*, *чојство.* Тако и речи и облици с доданим *зи*: *већојзи*, *другојзи*, *једнојзи*, *клетизи*, *клетојзи*, *мојојзи*, *онизи*, *својојзи*, *пређашњојзи.* Чини се да је ово *зи* додавао Бранко већином ради стиха, да не би морао за један слог стиха крњити или га каком непотребном једносложном речју попуњавати; ма опет се види и да понегде намерно то ради, промене и накита ради. Особито радо и често употребљује Бранко црногорски облик првога глаголског придева: *изнемога'* («видиш е сам изнемога'»), *има'*, *мака'*, *навука'*, *помога'*, *река'* и т. д. Тако и: *чоче.* У неколико примера слаже и предлоге по црногорски с падежом: две три музе носи у *наруче*, — а рибарче у *чун* снива и т. д.; али је у првом примеру то због слика, а у другом због броја слогова у стиху. Тако се Бранко умео користити особинама покрајинских говора, да му стих испадне што глађи, пунији и с мање елиза.

β., што држим да је такође црногорско или према црногорском: *кандело* (а у Ц. Г.: канђело), *оруже* («до оружа и срдашца свога он не крену друга ни једнога»), *нете* («викну јадан: муње мене нете». И још два три пут). Тако је, држим, и *пољуљива*, *запљу-*

скива у стиховима: север дува, водом пољуљива, водȁ бурна у чун запљускива; јер према «север дува», како се почиње реченица, то не могу бити облици аориста већ сад. времена.

в., из *Србије: брго* («па остави брго одар свој»), *дру́сто, лисје, пи̑во* (= пиће — «ваљда оно рујно ладно пиво»), *пла́днē* (= подне), *сту̑бе*. Овде да поменем и Бранкове облике по ресавском говору, који се истина не чује само у Ресави али коме се Бранко јамачно у Вука научио и зазнао за њега као за ресавски: ја и виде де право ка *Саве* удесили дугоуве главе; и полетим доле ка *земљице*; тамо амо по *туђине*; одат' по *планине*; фала Боже те није на *јаве*; и до сада шета ја по *горе*; кукај али према своје *главе*; тако красно и у *таке славе* јуначке су тада пале главе; па у једну кошницу загледа, кад ал' у њој ни трага од меда, диго другу, диго све и редом — — — — ал' у овим ка'но и у *прве*. Овамо припада и облик *говорамо* («но док тако ми ту говорамо»). — Ма да су неке од ових речи, а облици сви, дошли Бранку згодно под слик, ипак се види да их је намерно стављао — да накити своју песму и благом из овога краја српског. У стиховима на пр. «пробуди се, избави се страве, фала Боже те није на јаве», може се рећи да је старији слик *јаве* него *страве*, да је он најпре песнику синуо у памети и да је ради њега — да би могао стајати у том облику — дошао онај први слик. А речима *брго, лисје, стубе*, не одговара никакав слик, стоје дакле са свим намерно.

г., из *Херцеговине* и *југозападних крајева: во̏лиј* («волија сам клетог ђаурина»), *изба* (неколико пута), *кам, ђја̏ђелӣ* (два-три пут) *о̏ли* или *о̏л* («кажи брату ол' девојка била, оли чарне ове горе вила»), *пелѐн-*

гаће (Вук вели: «и по јужним крајевима данашње Србије»), *пуно* (= много — «пуно јада»), *рамо* (= раме), *тле* (више пута), *уљаник*. — Овамо припада и израз: помоз' Боже *ње* големом јаду[1].

д., из *Хрватске, Далмације* и *западних крајева*: *буран, врт, дра̏га* («— — он упази, дивне драге и долину»), *копрена, лишце, оченáши* (= бројаница — «и чивуцки они оченáша»), *ру̑бље* («бежи мома, ману рубље»), *ћа* («засину му ћа у двора»), *хаља* («црне хаље седе власи»), *штити*.

е., из *Дубровника*: *госпар* («а госпар му пушта во̏љу»), *звек, перивој, свеђ* («јер је поток, како поста, з брега на брег свеђ прескака'»), *успомена* (неколико пута), *урес* («као урес, као дика на венчању јађаноме»).

Као покрајинске речи могу се узети још: *веђе* (= овде), *ђеца, е* (почесто, н. пр. «е већ пушке цикутати сташе»), *когођ, Лазо, мо̀реш, мо̀ре* (м. можеш —), *ови* («камен ови»), *нуто*.

Ове покрајинске речи Бранкових песама разређене су овде по покрајинама поглавито по Вуку. Лако може бити, да се понека од њих говори и у ком другом крају, а не само у оном који је код Вука забележен (што бих за неке могао и посведочити), а понека може бити да је и општа народна реч; али су у главном и ова бележења Вукова верна.

[1] У нар. песмама из горњега приморја може се почешће наћи, да овако стоји II. пад. личне заменице место заменице присвојне; на пр.

Која ј' л'јепо наресила:
Пером златним загладила,
И ње б'јели врат бисером.
В. I. с. 150.

Овим прилозима из свију српских крајева Бранков је језик постао не само богатији и китњастији, него је добио и облик свесрпски, и тиме се одликује од језика свију наших песника. Ово би се у неколико могло објаснити и пореклом и животом Бранковим. Материна му се породица доселила у прошлом веку из Старе Србије од Скопља, очева из Шумадије (неке старинске говорне особине, и једне и друге породице могле су живети у дому Бранкову још за детињства његова), а он се родио у Броду у Славонији, детињство и рану младост провео на граници Срема, живео неко време у Темишвару, — а у Бечу код Вука, другујући с њиме и проучавајући народно књижевно благо, надахнуо се духом најчистијега српскога језика. Али није само то. Бранко је био прави песник. А истински и велики песници и јесу прави творци духовнога јединства народног и општега језика. За то је и Бранко пошао један корак даље од својега учитеља Вука. Језик Бранкових песама говори оно исто, што вели Бранко у *Ђачком растанку:*

Брже браћо амо амо
— — — — — — —
И ви други дуж Дунава,
И ви други де је Драва,
И сви други тамо амо
— — — — — — —
Ватите се кола тога,
Од вишњег је оно Бога —

Значајно је, да је Бранко још у једном питању које се тиче језика одступио од свога учитеља Вука. Докле је друг Бранков и други најбољи ученик Вуков, Ђ. Даничић, још од 1847 г. почео писати тако званим јужним дијалектом и остао при њему до смрти — и

ако се у живом говору све до 1867 г. служио источним дијалектом — Бранко је у главном остао при источном дијалекту. Ако су песници одиста пророци, ово није без значаја. А истина је и то, да, осим Даничића нико више, ни од Срба ни од Хрвата, није писао потпуно добро и доследно јужним дијалектом. Бранко је свега две своје песме испевао са свим јужним дијалектом: *Ајдук* и *Хајдуков гроб*. Прва је испевана при крају 1843, а друга у почетку 1849 године. Али у песмама својим од 1849 г., испеванима после *Хајдукова гроба*, и у песми *Укор* од 1850 г. он се опет вратио на источни говор. Ради броја слогова у стиху или ради лепшега ритма, а понекад и ради накита, он је и у песмама, које је певао источним говором, употребљавао по коју реч или облик јужнога говора («стоји млада сузе лије — — па *бијело* лице крије»; «па се тако лево десно по *свијету* лупам»; «ту ћу, мила, да се скријем, па олуји да се *смијем*»; «сам остадо са *сузнијем* оком и т. д.), а понекад, али врло ретко и само у потреби, и коју реч или облик и икавскога говора («кад би тако смањао се *туди*, да те могу приснут на груди» — и још два-три пут долази та реч; «секо, селе, дивна ли си — — ал' за мене душо *ниси*»); али је у главном у њега један, источни, дијалекат, коме познаје и најтање нијансе и особине.

Језик је Бранков одиста «као суза чист» — могло би се рећи без икаких језичних погрешака. У стиховима Бранковим: дан све *данка*, светац свеца — — месец гони све *месеца*, — оно *данка* стоји због стиха а *месеца* због слика; а и једно и друго може се сматрати као фигура поетска. Таких стихова има доста и у народним песмама, а у Бранка мање. Тако је због стиха у Бранка и: ту се сетим *нашије* (м.

наши, или наших, одара; ни са леђа вама *кајше* (м. каише) сећи; рука *дркта* (м. задркта) — крчаг доле. А због слика: радује се оном вину *ледну* (м. ледном), па свећицу запалила једну; место данка спустила се тама, место славе тебе има *сама* (м. самог); ваљда моју милу виде превесела, па би мени *силу* (м. сила) говорити тела[1]; ал' тек што ти нога крочи, да униђе у планину, ал' на сусрет звер ти скочи, гладна зверка на те *зину* (м. зине — јер су и у стиховима пред овим стихом све облици садашњега времена, или би бар требало да су). Можда је тако, због слика у среди стиха, и ово: Па се клели *ноћом* и тишином, клели браћо Богом и истином[2]. — Права је погрешка: *но* (= али, место: ну — «но љуто се млада заговори»; «но док тако ми ту говорамо» — и још 7—8 пута), али се ова реч у Бранка увукла навиком провинцијалнога говора (види у *Рјечн.* Вукову код те речи прво значење). — Узевши покрајинску реч *славља* (= славуј), на коју се није био навикао у обичном говору, он је неколико пута погрешно деклинује: — створи облаке — — сову, *славља* орлове и вугу; песме

[1] И у нар. песми има:

Мацурина говорила:
Силу мене наберите.
В. I. стр. 174.

[2] И у нар. песмама налази се тако: ноћом (које нема у Вукову речнику) — ваљда према: дањом (= дању — које има у речн. Вукову):

Војно ми је пијаница,
Ноћом, оде *ноћом* дође

и:

Дањом болује, *ноћом* војује,
Све ми доноси руо крваво,
Ноћом га перем, а дањом сушим.
В. I. песме 667—668.

славља убаве слушали; песме *славља* ветар је одув'о; *славњи* тужне песме вију. Тако пишући у II. књизи правилно јужним дијалектом Бранко пише и: *танкијех, некијех, горскијех* («на стотине танкијех пушака», «стиже Милун до некијех врата»; «чета брате горскијех хајдука») и т. д., док Даничић вазда пише: неких, танких и т. д.; али је тешко погодити, да ли ти облици стоје у Бранка онако ради стиха или по угледању на Вука, који је за дуго онако писао. Један пут је Бранко употребио реч *узаман* у значењу: у̏залу̑д («узаман је њен Стојан корио»). У последње време та се реч врло много употребљује у том значењу; а Вук вели, да она значи: свагда (вита јело, узаман зелена, а дружино узаман весела). Један пут је употребио предлог *о* место *на:* паде нице *о земљицу* црну. Не знам пак, како бих објаснио ове погрешке, које су учињене без икаке невоље: кад загледам Турска (м. Турског) скота; сред анђела са *божија* (м. божијег или божјега) крила; — — крај Дунава ледна поред *једна* (м. једног) уљаника гледна; но сети се *јучерања* (м. јучерашњег) данка. Али оваких примера има и у народним песмама.

Ја сам казао у I. одељку ове расправе *(Глас* XIII. стр. 14—15), да су при крају пете десетине овога века прилике у српској књижевности биле таке: да је образован и даровит Србин, рођени у правом српском дому и одрасли у чисто српском крају, а који је с пажњом и љубављу читао и проучавао народне песме и т. д., могао писати онако као што је Вук онда писао, који је онда већ писао тако као што се данас пише кад се добро српски пише; и да је само требало да тај образовани и даровити Србин буде и даровит песник, па да се започне ново доба књи-

жевне поезије. А Бранко је одиста још 1847 год. у I. књизи својих песама показао толико знања српскога језика, колико га данас можемо наћи једва у неколико српских књижевника. До тога знања могао је он онда доћи само великим даром својим, великом љубављу к народу српском и језику његову и необично марљивим читањем и проучавањем свега што се језика тиче. Оно што је овде досле показано о језику његову, довољно већ посведочава досадашње хвале и тврђења о том знању његову. Али ћу изнети још неколико примера. Познато је, да је осећање за акценат данас много ослабило у живом говору, нарочито по варошима. Бранко нас удивљава познавањем акцената речима. Код њега се понекад сликују таке речи, за које би и какав бољи зналац српскога језика рекао у први мах да се непотпуно сликују за то, што им поред једнаких гласова нису једнаки и акценти. На пр.: зар је био само празан *санак*, а не бео, а не ведар *данак;* — гледну тамо заборави *санка*, но се сети јучерања *данка*. Али су овде сликови правилни, јер се сликоване речи акцентују: са̏нак, са̑нка — да̏нак, да̑нка. Тако и: тедо вама да оплетем *венца*, ал' не нађо више крај *студенца* (ве́нац — студе́нац). — Тако је Бранко врло пажљив и кад употребљује речи, које се не говоре једнако у свим крајевима, и ставља их увек онако како правилно треба да гласе и како су код Вука забележене или у значењу које им Вук бележи. Тако: *летни* («но кад прође летни пламен») место: летњи, које се такође доста говори; *жудан* = жедан («малко гладан а малко и жудан»), док се, у последње време, та реч употребљује само у значењу: жељан; *упропаститисе* («када тамо, како с' упропасти») место: упрепа-

стити се, које се у последње време готово редовно и пише и говори.

Али колико је Бранков језик правилан и чист, он није једнак у свим песмама његовим. Нису те неједнакости у том, што је Бранко неке песме писао источним а неке јужним говором; оне су у том, што Бранко у једним својим песмама стоји на једном, а у другим на другом погледу према књижевном језику. Те се неједнакости могу опазити на први поглед, и за то је о њима већ било помена. Тако Јов. Бошковић у предговору к VI-ом и VII-ом издању вели, да у I-ој књизи Бранкових песама «има и по који провинцијални изговор», а у другој да је «већ на висини свенароднога, књижевног језика, а на основи историје и поређења». А Ј. Живановић: «У овој првој књизи није Бранко стајао још на земљишту историјске граматике», а у другој, вели, већ стоји на том земљишту. Одиста је тако; само није опажено, да се та деоба не може чинити по књигама већ хронологиски. Јер Бранко у песмама својима од 1849 и 1850 године, које после смрти његове угледаше света, стоји на истом земљишту, на ком је стајао и у I. књизи. А како већ у II. књизи, штампаној 1851 г. стоји на другом земљишту, то се може рећи: да је до 1851. гледао књижевни језик са једнога погледа, а од 1851. са другога. Што су под песмама II. књиге потписане године 1848 и 1849-та, то, према ономе што сад већ знамо, много не значи. Бранко је издајући II. књигу својих песама 1851 г. дотерао песме и језик у њој те исте године, онако као што видесмо да је радио са песмама I. књиге.

А ево како је гледао Бранко на књижевни језик до 1851 године. Главно му је правило било: писати

као што се говори — које је и Вуку за дуго било главно правило. По том правилу пишући он је: а., избацивао свуда глас *х*, где историски и граматички треба у речима да стоји, јер се тај глас у источном говору не чује; тако: *тии* («украј мора крај тиога»), *ду*, *подунути* («дуом својим ти подуну»), *пла̂* («ао Петре, плаи ветре»), *обиђо* (м. обиђох), *дођо*, *виде*, *беу* и т. д. — само у речи *ох* пише сваки пут *х*, написао га је и у скројеној речи *зајухукати* и два пут му се омакло у I. књизи *х* у стиховима: из камена стоји сове *хука*; већ *дохака* грму и трњаку (чудно, јер у Вука има само: доа̀кати); а у III. књизи пише *х* понекад у провинцијалним речима (црне *хаље*); б., избацивао је *г* у речима *де*, *деко*, *дешто*, јер се *гд* код тих речи у источном говору ретко чује, већ само *д* или *г*; в., писао је *млоги* (м. многи), *таван* (м. таман), *фала* (м. хвала), *тили* (м. тињи) јер се тако највише чују те речи у источном говору; г., по народноме изговарању писао је и туђе речи: *намастир*, *намастирски*; *ергела* (према томе и: *Еликон)*; д., пишући целу песму источним говором, а тек по неку реч или облик јужним, он је реч јужнога говора писао по провинцијалном изговору: *когођ*; љубе љуби *ђецу* гази; бака прелу да т' *пријене* и т. д.; ђ., покрајинске речи узимао је понекад без праве *потребе*, ради накита; е., тако је исто ради накита понекад употребљавао и стари трећи падеж једнине и множине: ал' се јадан *мене* видиш туде; благо *мене* са мном музе раде; *мене* станка више овде нема; док је *мене* мача мога; ко се *тебе* још не диви; ал' на славу *Турком* лошу; ко што онда тим *јунаком* зађе — (овде се, држим, више угледао на народне песме но на живи народни говор). У свем овом, што је под

а, *б*, *в*, *г*, *д* поменуто, био је Бранко свуда доследан, осим она два-три изузетка. Али има понешто, у чем није био доследан. То су поглавито правописне недоследности, којих мање-више има и данас и у списима најбољих зналаца српскога језика. Тако: а., гласовну групу *дс* и *тс* пише некад *ц* («лика *луцка* а мачије ћуди» — «*оцек* страшан» — «*чивуцка* грозница»), понекад прву групу без *д* («тако *лусшво* ка мене нагрну»), а већином обе групе *тс* («да *отспавам* своју рану вељу» — «сунце сјаје, лице *отсјајује*); б., поред *бе*, *беше*, *бесмо* пише и *бија* («ја од пута бија малко трудан»), *бијаше* («падне на ум нојца некадашња, што бијаше ка' ова садашња»); в., избацујући *х* између два гласника, не укида зева који тим постаје («*тиа* река, *тиа* и долина»), али пише *тријест* («— оду од тријест пречага»). Даље: на место изостављенога гласа у речи ставља свуда апостроф (') као: *ал'*, *мал'*, *ништ'*, *л'*, *пламтит'*, *гледат'*, *ка'*, *к'о*, и т. д., чак понекад и у скраћеном облику: *лепшег'* нема од чеда овога (већ ако ово није штампарска погрешка); тако апострофује свуда и *ка'но*; али не апострофује никако речи: *вако*, *дено*, *коно* (= ко оно), *каконо*, *штоно*. Тако је на два места написао у једно и без апострофа и речи: доћи ће: ал' не бој се, *доће* данак прави; — *доће* данак, сунце ће се дићи. Свуда пише *збогом* (м. с Богом), узимљући то као адверб. Пише *мачији*, *мишији божији*.

1851 године Бранко је оставио правило: пиши као што говориш. За то у II. књ. песама пише свуда *х*, где му је у речима место. Пише га и у туђим речима: *Мухамед*, *Мехмед*, *Хајка*. Али као што му је у песмама до 1851 г. *х* два-три пут промакло, тако га је овде два-три пут испустио (да ли због слика, или

што је тако било раније у песми написано?): буре неста — ноћ је — ведро — *тио*, давно данас месец поранио; врела крвца из ране покуља; ја у седлу мало се *заљуља*; а ти брже копај раку *ладну*. У овој књизи пише свуда: *многи*, *таман*, *хвала*, *тињи*. Пише свуда: *где*, *гдешто* и т. д. Пишући јужним говором пише: *гдје*, *гдјешто*, *дјечица*, *пролетјети*, *видјети*, *овдје*, *нигдје* и т. д. — а не провинцијално: ђе и т. д. Покрајинске речи употребљује сада само у потреби. Сад не пише *мене* (м. мени), *тебе* (м. теби) и т. д. Глас *д* пред *с* не мења: кад на сусрет њему *одсјаује* красна кита горскога цвијећа. Пишући источним говором пише сад само *беах*, *беаше* и *бех*, *беше* и т. д., а нема и: бијах. Као што у *беах* и т. д. не укида зева, тако пише и: *гореаше*, *издаица*. Сад пише *дваест*, *триест* и т. д. Апострофовање му је као и пре, само што сад не апострофује ни *кано*, *дал*, *ал*; а *л'* и сад апострофује. Према *доће* (= доћи ће), које се пре налази, сад има *лећу* (= лећи ћу): а ти брже копај раку ладну — у њу лећу, издаице нећу. *Збогом* пише и сада, као и пре..... И друга су му правописна правила иста, која и пре. Али не треба, према овој деоби, помислити, да је Бранко прешао с једнога писања на друго у један пут. Он, истина, у песмама штампаним 1851 год. већ јасно и потпуно стоји на другом погледу; али још и у песмама од 1849 г., штампанима у III. књизи, опажа се нагињање новоме правцу, и у њима већ овде-онде пише: тињи, многи, где и т. д.

Језик Бранков јасно показује земљиште, на које је стао Бранко у својим песмама. То, што показује језик његов, казују и друге особине његових песама, као што ће се даље видети. —

Стих Бранков.

6. У песмама Бранковим има, као и у народним песмама, највише десетосложних стихова — без мало толико колико свију осталих, т. ј. 3960. Тим су стихом испеване ове веће песме: ? (у средини песме долазе два деветосложна стиха), *Ђачки растанак* (у средини има неколико дужих стихова; а оба кола у овој песми испевана су осмосложним стихом, који је понегде прошаран четворосложним, тросложним и двосложним стихом), *Пут*, *Гојко*, *Хајдуков гроб*; и ове мање: *Натписи* (I, III, IV), *На Мораву*, *Берачице*, *Српско момче* (у средини песме два деветосложна и шест једанаестосложних стихова), *Сонети* (у средини песме неколико дужих стихова), *Кад млидија умрети* (један само стих четворосложан), *Писмо К. Вујићу*, *Писмо владици Његушу*; пола пак овим стихом а пола другим стиховима (већином једанаестосложним и дванаестосложним) испеване су песме: *Јадна драга*, *Моје сунце*, *Туга и опомена*, *Песма брату Стевану*.

Бранко је, дакле, и лирске песме певао десетаком — као што чини и народна песма. Али је он своје лирске песме испевао поглавито осмосложним стихом — као што су и чисто лирске народне песме испеване поглавито тим стихом. После десетосложних стихова има у Бранка највише осмосложних, т. ј. 2730. Осмаком су му испеване ове песме: *Девојка на студенцу*, *Путник на уранку* (само два стиха седмосложна), *Ноћ па ноћ* (само два стиха седмосложна), *Ајдук* (само шест последњих стихова од десет слогова), *Путу крај* (у средини два стиха шестосложна и четири седмосложна), *Драги* (један стих деветосложан), *Молитва*, *Ране* (само два стиха шестосложна и два петосложна), *Јади из ненада* (само шест стихова

седмосложних), *Два камена*, *Убица у незнању*, *Perивој* (само рефрен петосложан), *Урош*, *Утопљеница*, *Освета*. *У спомен ицу Мини Вуковој* (последњи стих шестосложан), *Јуриш Срба*. Пола пак осмаком пола шестосложним стихом испеване су песме: *Циц*, *Туђин*, *Вратолије* (само два стиха седмосложна), *Жеља*, *Слатка мисли* (и овде има пет седмосложних стихова, који стоје место осмосложних), *Укор*, *Натпис* II. — Међу песмама испеваним осмаком три су епске. Бранко је, дакле, овај стих употребљавао *и* за епску песму, као што је десетак употребљавао *и* за лирску песму.

После ова два стиха најчешћи је у Бранка једанаестосложни стих. Њим је испевано 960 стихова. Ови су стихови утурени по један или по више овдеонде међу десетосложне стихове; у песми *Туга и опомена* има их скоро на две трећине; а *Претпев из једног малог епоса* и *Стојан* испеване су целе овим стихом.

Најмање је певао Бранко шестосложним стихом — свега 215 стихова. Шестаком су испеване песме: *Путник и тица*, *Сретан пастир*, *Нека сунца* (само два стиха петосложна), *Клетва*, *Њени јади* (само један стих четворосложан); а неке су песме — као што је поменуто — испеване пола шестаком пола осмаком, и осим тога је понегде међу чисте осмаке утурен и по који шестак.

Ово су четири главна стиха Бранкова. Још непуна стотина стихова долази на стихове од 9, 7, 5, 4, 3 и 2 слога; али ови стихови нису самостални, но се налазе међу другим стиховима.

Најчешћи Бранков стих десетак онакав је исти као и народни десетак најобичнијега облика. И осмак и шестак су му као обични народни осмак и шестак, који су управо половине од правога шеснаестака и

дванаестака[1]. Само једанаестак Бранков не одговара једанаестаку какав се налази у неким народним песмама, већ тежи на уметнички крој и нагиње јамбиском ритму. И десетак Бранков у песми *Туга и опомена* нагиње таком ритму и кроју и разликује се и од народнога десетака ређега размера.

За песме своје које је сам за живота издао (I. и II. књига) Бранко је избрао нарочито два најчешћа и најлепша облика народнога стиха — десетак и осмак. И ту је Бранко погодио прави пут — онако као што га је погодио и у језику својих песама. Одиста, само размер народне песме може и треба да буде и размер књижевне песме. За то је и рекао Даничић још 1847 г. за Бранково певање: «Ја мислим да до данас још није ни један учени Србин овако пјевао». Истина, Бранко се у својим песмама није послужио свим облицима народнога стиха, камо ли да је покушао ново што из њих саставити. У том је у њега мање разноврсности но у народној песми, и за то се у његову ритму осећа невољно нека монотонија, која се чини да прелази и на саму садржину песама. У песми *Стојан*, испеваној 1849 г., стих је вештачки, али то није, напредак; јер до тога стиха није дошао Бранко проучавањем народнога стиха, већ (као и у првинама својим: *Сонети* и *Туга и опомена)* угледањем на туђинске песнике — као што ћу мало доцније показати. Да је Бранко и метрику народних песама проучио био онако као језик народни, за цело би много лепше било рухо његових песама. А можда је он мислио, да као реформатор књижевне поезије у први мах треба да

[1] Види Nacrt naše narodne metrike од Л. Зиме, Rad. 49. стр. 10, 26, 28.

изнесе и покаже само најчистије и најлепше облике народнога метра Било како му драго — ну већ овде могу казати оно што ће се при крају ове расправе само од себе казати, а то је: да је сав реформаторски песнички рад Бранков био само велики и сјајан покушај. Или би можда тачније и правије било рећи: Бранков је рад за књижевну поезију српску био оно, што Вуков за књижевни језик српски. Али је за Вуком дошао Даничић; а књижевна српска поезија нема још свога Даничића.....

Једна половина Бранкових песама испевана је једноставним стихом (ту рачунам и оне песме, у којима наизменце долазе осмосложни и шестосложни стихови); у другој пак половини ритам песме мења се кад више кад мање уметањем једнога или више стихова другога кроја. У неколико песама III. књиге види се да је и та нејендоставност производ првога пера, последица брзога рада; али је код већине таких песама, нарочито код оних у I. и II. књизи, та нејендоставност или намерна, те циља на већи ефекат, или промена ритма у песми долази природно због промене у куцању срца песникова. У овом је Бранко налик на Хајне-а, о ком један немачки естетичар вели да је одиста мајстор у ритму и да му ритам дише онако како му дише осећање које га певајући обузима. «Чим — вели — кака представа за час заустави било или загуши дах, одмах он то покаже и у ритму свога стиха». Тако у Бранка у *Ђ. растанку* промена стиха у оба кола и у поскочицама са свим природно одговара промени осећања песникова и ономе што се пева тим промењеним стихом. Као прави вештак у ритму показао се Бранко у песми *Јадна драга*, у којој је поглавито ритмом представио тугу јадне драге.

Тако је и у песми *Враголије* стих намерно, или природно, промењен одмах после прве строфе. Трзањем ритма, које се осећа у другој строфи те песме, хоће да се представи трзање безбрижног момка кад је угледао чему се није надао. У песми «?» песник, причајући како је хитао да стигне незнану лепотицу, прелази у један пут из десетосложнога у деветосложни стих:

Већ се поче ватати сумрак,
А ја млађан удвоји корак —

хотећи да се и на бржем (краћем) стиху позна убрзање хода његова. У песми *Јади из ненада* кад девојка пева:

Итро итро игло моја!
Драгог ето из тог боја,
На коњицу огњаноме,
Биће скоро преда мноме,
Да је донде готова
Суђеница његова —

последњим краћим стиховима хоће да се и ритмом покаже брзање у раду. А кад та лепа везиља угледа на брегу чету свога драгога, али њега добро не распознаје, онда страху њену и промењеном куцању срца одговара одмах и промењен стих:

Да л' ми очи добро виде,
Да л' то вранац његов иде,
А на њему Боже мој
Да л' је оно драги мој?

Па као што превелика туга кратко збори, тако и она, видећи да је њеном драгом

Рука десна саломљена
Кроз завоје крвца лопи —

склапа руке од туге и вели:

Па зар тако драги мој?

а он јој тако исто кратко одговара:

Само душо кад сам твој!

И раздраган детињи говор показује се у Бранка у промењеном ритму и краћем стиху:

Мајка преде танку жицу,
А синчић пред њоме.
Седи мали држи тицу,
Па се игра њоме.

„Гледај крило, мајко мила,
Гле шарени реп!
Како га је раширила:
О како је леп!

Промењеној ситуацији, изненадноме обрту у песми, и представи која јаче узбуђује, одговара у Бранка врло често промењен стих и ритам. Тако: *Путник на уранку* — строфа 3-ћа, *Ајдук* — последња строфа, *Путу крај* — стр. 4—5, *Нека сунца* — стр. 4, *Њени јади* — стр. 6, и т. д. — Као што је обичан живи говор, кад га прати уздах или кад му је предмет дивљење, отегнут и развучен, тако је и у Бранка у том случају стих увек дужи од текућега стиха у песми, на пр. једанаестосложан ако је текући стих десетосложан:

О моје срце певањем се жари —
О не мож' бити, не мож' никад ово —
„О лепе песме", рече пун весеља —
О стани сунце, стани, не заоди —
О да те тако ја не љубља жарко —

У народној песми слика управо нема; а колико га има, не употребљује се правилно и на сталним местима. «Народни пјевач слика навлаш не тражи, него га употребљава, гдје му се згодном приликом тако рећи сам нуди и намеће»[1]. У књижевној српској поезији до пред крај 1840 г. песма са сликом врло је ретка; а при крају четрдесетих година, мало пре но што ће се јавити Бранко, слик је чешћи, али још нејак[2]. Бољи старији песници, као Милутиновић и Његуш, певали су скоро све без слика. У других познатијих песника до Бранка слик је редак или врло слаб. Ј. С. Поповић, Данило Стајић (ова двојица не певају увек са сликом) и В. Живковић стоје још понајбоље у том погледу и крче пут Бранку. Али ни језик српски није за слик најпогоднији. Р. Брант у расправи својој о Ивану Гундулићу вели: «Због особина акцента и квантитета у српском језику тешко је створити перфектан слик у српској поёзији». А велики руски песник Пушкин жалио се и на руски језик «Сликова у руском језику — вели — врло је мало. Један изазива други. *Пламен* неминовно вуче за собом *камен*». Али, поред свију незгода за слик у самом језику нашем, Бранко је и сликом својих песама одмакао од раније српске књижевне поезије онако исто као и својим певањем у опште; а потоњи песници српски нису у том ништа боље ни више пока-

[1] *Л.* Зима Figure u našem narodnom pjesničtvu Zagreb 1880 стр. 275. — [2] У *Серб. Нар. Листу* 1845 г. налазимо на пр. озаке сликове од једнога песника, који је у оно време чешће певао:

Допустите м' сестре мое
Изразити желье
Кое ми на срдцу стое
И яко ме жулье.

зали. — Бранко је само две песме испевао без слика, *Хајдуков гроб* и *На Мораву* — прву за то што се у њој хтео у свем угледати на народну песму (ипак се у њој сликују по два последња стиха скоро свакога одсека, а понегде и стихови у средини), а другу за то што је у њој пазио на анафорски почетак *што* а не на слик. Све су остале песме Бранкове са сликом, и слик је у њима, колико се то могло према језику нашем, доста леп и природан. Знајући да сликоване речи треба да су одабране и да су сликови све лепши што су необичнији, Бранко је пажљиво бирао речи за слик. Многе сковане или прекројене или покрајинске речи (поменуте раније) налазе се само у слику, као осмејак, огрејак, вирати («из камена вода вире»), зузукати, милоок, зајухукати и т. д. Слик је Бранков природан, т. ј. не опажа се да је нарочито тражен, или да је дошао по невољи што другога слика није било, или да је ради слика стих скрпљен — осим два-три случаја. Тако се на пр. у песми *Туђин* у стиховима

Стоји млада сузе лије,
А све оне јадне,
Па бијело лице крије,
У мало да падне —

чини да је други стих постао ради слика четвртоме, те је за то мало натегнут[1]. — По невољи се пак сликују у Бранка само речи *камен* и *пламен*, које као да и немају других парњака. Почешће се још сликују у Бранка и речи: *данак* — *санак* (у овом и у осталим падежима), *брже* — *тржe*, *тргнути* — *вргнути*

[1] *Јадне сузе* казао је Бранко можда према оном народном стиху:

Жалосне га *сузе* пропануле.

(и у другим облицима), *сузе — узе, планина — долина.* Уобичајених пак или сталних сликова нема у Бранка.

Сликови су Бранкови — као и сликови у народним песмама, у колико их тамо има — већином женски сликови. То је опет према језику српском, у ком крајњи слогови двосложних и вишесложних речи нису акцентовани, а једносложне се речи нерадо на крај стиха стављају. Али женски слик и приликује нежној поезији Бранковој. Мушки слик истиче се у Бранка само у једној песми *(Туга и опомена)* испеваној по калупу туђинском.

Поред свега труда Бранкова око слика — о чем је и раније било поменуто — има у њега ипак врло много непотпуних и неправилних сликова, као: вртлози — помози, разнесао — закопао, скота — смо̀та̑, плану — освану, о̏мара — о̀ба̑ра̑, завејали — покидали, закопава — затрпава, бољетицу — гробницу, преболео — однео, разбијена — саломљена, запламтило — истурило, бу̏кну — су́кну, сумрак — корак, сна́га — тра̑га, дана — сунчана, облацима — руменима, големога — другога, милина — једина, започео — помео, пролио — утопио, десницом — матицом, бијела — преотела, Арапину — половину, потекао — закликтао, силена — корена, Татарин — Србљанин, мишицу — матицу, милије — доцније; удави је — поије, готова је — устаје, како ћу — оћу, и т д. и т. д. Почешће је у њега једна иста реч сама себи слик, као: мојој — мојој, мноме — мноме, и т. д., али понекад стоји овакав слик као епифора, те се може естетички правдати, као:

Углед'о се један на *другога,*
Попад'о јадан крај *другога* —
Ја у руци једној *чашу,*

А у другој — опет *чашу* —
Те је меће драгом више *гроба*,
Верна љуба и послије *гроба* —
Стена стену гони до *небеса*,
Твоја слава још више *небеса*.

Непотпуних сликова има размерно више у већим песмама Бранковим, где му је више било до садржине и унутрашње лепоте но до спољашњег накита. Трудећи се повише око слика, а проучивши добро језик народни, Бранко је опазио: да се не може успети много са сликом у српској књижевној поезији и да би превелика пажња на слик била од штете за оно што је главно у песми. За то се он и у том угледао на народну песму, те је, где није могао лако да нађе прави слик, стављао место њега асонанцију или омеотелеутон. Почесто се он и одмарао од слика пропуштајући по један и по више стихова без слика, ма да се то при читању његових песама не опажа. Навешћу овде само неколико примера, где по два и више стихова стоје без слика (у песмама, из којих се ови примери наводе, сликови стоје: аа, бб, и т. д.).

Па још око оно чудо веље,
Око ово срце ми умори —
Па све напред, па све злату ближе,
Сад сам близу — сад је веће стиго —
Роса росну, јавор с' диже,
Певац изањ гусле здеља —
Па говори: „Ко излечи Марка,
Ево њему иљада дуката".
Сину дукат ка'но сунце јарко,
Плану Марко, па дукате вата —

Почесто Бранко, кад за један стих нема слика у другом стиху, чини и онако као што најчешће чини.

народни певач у јуначкој десетосложној песми — сликују му се речи једнога истога стиха с краја прве и друге ритамске половине, т. ј. 3-ћи и 4-ти слог с 9-им и 10-им:

Ово *реко*, па онда по*теко* —
Скочи *горе*, одо на прозо*ре* —
Ја *Фато*, лијепа л' си з*лато* —
Јао *тамо*, да 'си већа *само* —

и т. д. — На послетку да споменем, да се и у Бранковим песмама нађе понегде тако звани нагомилани слик — појав доста чест у народним песмама — као:

Сам остадо са сузнијем оком — —
Сам са ноћи тавном, ал' без *санка*.
О зоро моја зоро без ос*ванка*
Сунце мило, ал' без бела *данка*,
На те мислим душо без прес*танка*!

Као што у народној песми нема правога слика, тако нема ни праве строфе. Најобичнија и најчешћа строфа која се налази у народној песми, у колико се тамо налази, није управо ништа друго до понављање једне исте мисли мало само промењеним речима а једнаким бројем стихова. И ова оваква строфа налази се само у народним лирским песмама; у епским пак песмама место строфа долази овде-онде, као поетска фигура, понављање једних истих стихова, измењених понекад само толико да даду други или противан смисао. — Угледајући се на народну песму и Бранко је само лирске своје песме делио у строфе, и опет не све. Готово најлепше лирске песме Бранкове остале су неподељене у строфе. Од епских песама само му је *Утопљеница* подељена у строфе од по 10 стихова у којима су сликови распоређени: абабвгвгдд. —

Најчешћа је строфа у Бранка од 4 стиха, у четири је песме од 6 стихова, у два натписа од 2 стиха, у песми *Перивој* од 7, а у песми *Укор* од 8 стихова. У *Молитви* прве две строфе имају по 8, остале три по 4 стиха. У песми *Јадна драга* прве четири строфе имају по 3, пета 2, шеста 4, а седма 6 стихова. Како дељење на строфе нема велике вредности ако су стихови једнаки, ако се неки стихови не понављају, или ако сликови нису комбиновани, могле би се у неколико Бранкових песама растурити све или половина строфа, у којима су поред једнаких стихова и сликови прости или тако звани парни (аа, бб, и т. д.). Иначе су сликови у строфама Бранковим просто комбиновани и великом већином наизменце преплетени (абаб). У нестрофованим песмама Бранковим сликови су обично парни, врло ретко, и то местимице, наизменце преплетени; а само два-три пут кроза све песме сретају нас затворени сликови (абба), као на пр. у почетку песме «?» и у почетку песме *Кад млидија умрети.* Од правих вештачких строфа има Бранко само две: сонет (у песми *Сонети)* и станцу (у песми *Туга и опомена)*; ну како се ове две строфе налазе само у две песме од 1844 год. (обе штампане у III. књизи из посмртних рукописа), види се да је Бранко доцније са свим оставио вештачку строфу хотећи да му песма буде што више у духу народне песме. За то су у њега у строфама обично само сликови комбиновани, чега у неколико има и у народној песми, а стихови већином једнолики. Само су му у пет песама и стихови у строфама комбиновани, и то тако да су му I. и III. стих 8-сложни а II. и IV. 6-сложни. Али оваких строфа, само несликованих, има и у народним песмама, на пр.

Сан ме ломи, сан ме мори,
Сан заспат' не могу — и т. д. и т. д.

Тако је и строфа Бранкова врло проста и само се сликом разликује од народне песме. Међу тим она деценија српске књижевне поезије што је непосредно пред Бранком — од 1837 до 1847 г. — пуна је најразноврснијих строфа, обичних и вештачких, које су већином грађене по угледу на туђинске обрасце. А најомиљенија и најчешћа строфа ове деценије, којом се певало скоро толико колико свима другима, била је строфа од 4 стиха, у којој су први и трећи стих били осмосложни а други и четврти седмосложни и с мушким сликом (дакле: 8а + 7б + 8а + 7б). Ово је немачка строфа, и то честа и мила строфа старијих немачких лирских песама, балада и романаца. Што је пак она толико омилела била у поменутом периоду српске књижевне поезије, то најбоље карактерише то време као време угледања нарочито на немачку поезију, како је то време и обележено у одељку I. ове расправе[1]. Али правом српском уху ова строфа звони туђински и непријатно, и у правим српским народним песмама нема примера за овакав каталектичан период. Учени пак српски песници не само што то онда нису осећали, него су им још најпријатније биле таке строфе, на пр.

[1] Врло често су у оно време биле и цитоване таке немачке строфе, као на пр. она Шилерова:

Willst du immer weiter schweifen?
Sieh, das Gute liegt so nah.
Lerne nur das Glück engreifen,
Denn das Glück ist immer da.

А колико их се још на памет знало!

Украј мора зеленога
 Бјелио се висок двор,
Туд студена вода текла
 И танани нико бор.

или:

Нек богато точи Весна
 Из цветова вкусни мед,
Сву свирјепо зима бесна
 Воду претвори у лед [1].

Ко је први пресадио у нас ову строфу, нисам могао ухватити; али сам међу првим вртарима њеним опазио Ђ. Малетића, који је њу и доцније највише гајио [2] и који је у песми био најчистији представник немачке школе.... Бистро око Бранково познало је у овој строфи туђинску крв. За то је он њу са свим одбацио; само му се на три места поткрала и међу друге строфе помешала, да казује у какој се песничкој околини Бранко васпитавао. Тако у песми *Путник на уранку:*

Бела зора већ је туна,
Јоште путник један — глај!
Поред стене поред жбуна
На врлетни стиже крај.

У п. *Путу крај:*

Ко зна де ће још истећи
Тај немирни живот мој,
Де ће силна жеља рећи:
Доста море, овде стој!

[1] У бр. 4. *Серб. Нар. Листа* 1844 г. један ондашњи песник, критикујући песме другога некога песника, вели: «Та за Бога! то є деликатна стварь — ербо кад у другой врсти одъ седамъ слогова стихъ неокончава се ҫ єднogъ слога речію — поредъ найлепше мысли губи стварь свою вредность». — [2] Његови *Сватови* испевани су скоро са свим овом строфом.

и:

Путник иште, отац даје,
Ето путу дође крај,
Ал' и моја песма даје,
Драги роде, песму нај!

Толико је карактерна ова строфа, да ми се чини да се песници српски после Бранка и само по њој, негледајући на друге особине, могу разликовати и делити у старинце и последнике Бранкове. Они певају и даље том строфом, ови никако или врло ретко и онако као Бранко. Осим Ђ. Малетића певају њоме и доцније мање-више сви скоро старији српски песници, а од млађих: В. Живковић, Љ. П. Ненадовић, М. С. Српкиња и још неки. Све до краја шесетих година чује се уз нове тонове помало и њен тон, али све слабије и слабије. Неки песници огледаше да је оживе чак и у овој садашњој десетини[1].

Тропи и фигуре Бранкове. Речи које он често и радо употребљује. Паралелна места.

7. Фигуре, које су у народним песмама најчешће и најлепше, најчешће долазе и најлепше су и у Бранковим песмама. Кад би се ово поље Бранкове поезије проучило потпуно и упоредо са народном поезијом, чини ми се да би се показало да је Бранкова речна орнаментика по грађи и кроју као народна, само мало мање китњаста и мало укуснија и нежнија. Ја ћу овде учинити мали прилог такој студији разгледајући у неколико, и нарочито главније, Бранкове фигуре.

[1] У *Црногорци* 1884 г. бр. 34. штампан је један одломак *Балканске царице* с насловом *Станко Даници* испеван овом строфом. Не знам је ли тако испевана и сва *Балканска царица*, пошто те књиге још нисам видео.

У *метафори* преноси Бранко име једне ствари на другу готово увек онако исто као и народна песма. Тако драго зове *златом* («злато моје земљица покрива»); зла јунака *кукавицом*, а добра: *перјаницом* («та не беах ни ја кукавица, ал' он беше наша перјаница»), *огњем* («Србијанче, огњу живи»), *царем* («Црногорче, царе мали»), *соколом* («ој соколе Далматинче» — понекад у иронији, као и народна песма, на пр.: «ој соколе над свим соколовим', шта ти мислиш море с послом овим»), *мрким вуком* («ој Ћурчијо, мрки вујо») и т. д.; девојку *храном* («би ли, рано, моја била»), *душом* и т. д. За јуначко срце каже *тврдо*, а тако и за праву веру («тврдо срце, тврда главо» — «ао Еро, тврда веро»). За плашљивца вели: *црн му образ* («црн му образ ко пред Турком струже»). Као што се у народној песми лепотица кити сунцем, звездама и т. д., тако и Бранко кити своје песме («*дугом* шарном да вас све обучем, да накитим сјајнијем *звездама*» —). И у њега се. као и у нар. песми, каже: за срце *ујести*, срце *покосити* («а најљуће мене је уио» — «тешки јад јој срце покосио») и т. д. Метафоре противне духу народнога језика врло су ретке у Бранка, као што је на пр. кад драгој каже: *чедо* моје (ну о овој речи више доцније).

И *алегорија* Бранкова налик је на народну алегорију и по употребљавању и по слици, у коју сакрива прави предмет. Тако своје ђаковање у Карловцима казује алегориски:

Дође *тиче*, па се ту навиче,
Овде овде де криоце мало
Први пут је сретно огледало
Од дрвета једног до другога —

или:

Црна Горо поносито стење
. . . .
Кад је оно српском *орлу* крила
На Косову срећа саломила,
На ови је камен се врлетан
Одонуда довукао сјетан,
Па је овде крила обадвоја
Близу неба излечио своја —

или кад тужи за умрлим братом:

У потаји млада *ружа* цвала,
У потаји па је и опала,
За мирис јој нико ту не знао,
Све нестало, а трн је остао,
Па се заб'о у срдашце моје,
Тужни оче и у оно твоје.

Перифрастично казивање често је у Бранка као год и у нар. песми. Тако:

Четир пута веће зима љута
Пограбила лишће са дрвета,
Четир пута сину прамалеће,
Лишће врати, окити дрвеће —

или:

Та знаће се Марко убојица,
Убојица, љута пијаница,
Докле мачи, докле чаше звече,
Докле сунца, докле винца тече.

Особито је лепа перифраза у Бранка кад је здружена с еуфемизмом — као:

Неси бреже ти чудо за око,
Не дижеш се до неба високо,
Неси гора умилнога латка,
Кад ко шеће да је шетња слатка,
Ни се вода са камена слива,
Кад ко легне да слађе почива,

А ко тражи за весеља цвеће, —
Заман тражи ту га наћи не ће.

Ипербола Бранкова није онако наивна као народна, али је ипак у духу народном:

Од србињски тешки палошина
Крв с' отвори ка' морска пучина
— — — — — — — — — —
Виче пусти' сва се гора дрма
— — — — — — — — — —
А у сове грдна главетина,
Та док би је бумбар облетио,
Би се богме доста промучио
— — — — — — — — — —
Јер да ј' Марко још живео дуже,
Све би винце попио нам друже.

Једна од најчешћих и најлепших фигура и у народној песми и у Бранка јесте *сличавање*. У Бранка:

Пуче стена као гром да пуче —
Кликни брате к'о што чини соко —
Гори свећа као да издише —
Пламти небо као живи пламен —
Ал' је дивно нарастао,
К'о да ниче у борику —
Свуд по теби деклице танане,
Свака од њи лака ка'но лане —
Кад полете оно к мене,
Ка'но зора белу дану —

или:

Кућа моја чарна гора,
А постеља камен ови —
О песме моје, јадна сирочади —
Збогом житку мој прелепи санче —
Да тврде су поносне ти стене,
Чеда твоја тврђа него стене —
Сунце седа, па се опет диже,

После ноћи бели данак стиже;
Шат и мене моје сунцé дође,
Шат и мене данак не мимође.

Тако су исто честе и лепе фигуре и у Бранка и у народној песми *персонификација* и *апострофа*. У Бранка:

а., И зорица забијеље дивно,
Па се маша у злаћана њедра,
Отуд вади оно сунце јарко,
Пружи њега више горе чарне,
Показа га цијелом свијету —
Гледну брате гору превисоку
. . . .
Камен пусти камен је нагнао.
За облаке рујне се ватао,
К'о да оће на љубавна недра
Да небеса земља свуче ведра —
Звездице се осмевале на ме —
А овде се поток нашалио,
Па нам младим пута препречио —
Врело јечи, а цветићи туже.

б., Београдe, мој бели лабуде —
Збогом остај красно Стражилово —
Збогом горе, места моја слатка —
Ох путањо, земљо мени света,
Којом она синоћке прошета,
Зар си ми се баш узалуд, мила,
Тако лепо данас окитила,
Зар ти неси то просула цвеће,
Да по њему моје злато шеће? —
Ох ви брда и врлети Српске,
Јесте Српске, али залуду сте,
Е трпјесте мећ собом долине —
Ој Мораво, што би без Србиња —
Гусле моје овамоте мало,
Амо и ти танано гудало —

И *полисиндетон* је леп и чест накит народне песме. Од свију свеза као да најјачи ефекат чини свеза *а* — на пр. у нар. песми:

А ја, сине, кукам на гаришту,
А ти вино пијеш у Крушевцу.

Тако у Бранка:

А над тобом липа мирисава,
А славуји свуд поју по гори,
А крај тебе цветићи и трава —
А уз мирис ветрићи уздишу,
А уз ветрић коси покликују

После свезе *а* долазе најчешће у Бранка свезе *да* и *и*:

Да с' напије једа и отрова,
Да започне јаде вам из нова,
Да замагли ваше беле дане,
Да позледи те зарасле ране,
Да у крвци вашојзи заплива,
Да вам мине посред срца жива —
И крај себе мајку глену,
И то сузно око њено,
И окоње суза ова
Вас обрте свет из нова.

И *асиндетон* је леп у Бранка:

Сјајан облак један до другога,
Крајем облак у два дивна реда,
Средом дуга, моја стаза вита,
Ветар пирка, носи у напреда.

и т. д.

Анафора је у Бранка чешћа но и у народној песми. Мало која лирска песма његова да не почиње њоме:

Дивно гора листа,
Дивно сунце сија,
Дивно река чиста
Зраке му одбија.

А на реци ледној
Дивне липе стоје,
А на липи једној
Дивно тица поје —

Де си душо, *де* си рано,
Де си данче мио,
Де си сунце огрејано,
Де си до сад био.

Песма *На Мораву* сва је у анафори. — Примери за епифору наведени су у одељку о слику.

И *епизевкса* је карактерна фигура Бранкова и чешће долази у њега но и у народној песми:

Боже, Боже, до неба ти фала! —
Слава, слава свуда на около —
Не дај не дај! удри, сеци, туци! —
Тамо тамо наша мајка живи —
Веће спава *сладак сладак* санак —
Веруј веруј земљица је пуста —
А мој брате *говори, говори* —
Још једном љубну *дуго, дуго, дуго* —

и т. д.

Количина и каквоћа *епитета* у песми није незнатна ствар. У песничком говору именице стоје врло ретко саме, већ мање-више с епитетима, т. ј. речима (поглавито придевима) које им се додају нарочито ради накита; а како именице у сваком говору чине скоро трећину свију речи, то је оно чим су оне накићене и обојене и цео говор као накићен и обојен. У Бранка скоро свака именица стоји с неким епитетом, и епитети су у њега чешћи него и у народној песми. За то је он и проширио значење и употребу неким епитетима народним (што је већ споменуто); за то је опет неко епитете сам скројио у духу народнога језика, као што су: *злаћани, измождени* (тело), *јаћани* (мисао), *лисни* (гора), *љубазиви* (друг), *милоока* (мома), *слађани* (санак, мисао), *шарна* (дуга). Из старије књижевне поезије узео је Бранко само

један епитет: *умилни*. Сви су остали епитети Бранкови они исти који и у песми народној; и не само то, него: најчешћи и најмилији епитети народне песме најчешћи су и најмилији и Бранкови епитети и употребљени су најчешће уз оне речи, уз које најчешће стоје и у песми народној. Тако: а., **бели** — стоји 100 пута у Бранковим песмама и најчешће с речју *дан* или *данак*, па онда с речима: *зора*, *лице*, *двор* **и т.** д.; б., **мили** — 73 пута и најчешће с: *брат*, *Бог*; в., **дивни** — 56 пута и најчешће с: *чудо* (у народној песми с овом речју стоји чешће од овога епитета епетет *чудни*, који у Бранка долази само 20 пута); г,. **млади** — 52 пута и најчешће с: *мома*, *љуба* и т. д.; д., **пусти** — 46 пута и најчешће без одређене боје и значења, као у нар. песми у стиху: лијепа је *пуста* као вила; ђ, **лаки** (и: *лагани*, *лагуни*) — 42 пута и најчешће с речима: *нога*, *крило*; е., **красни** — 42 пута и најчешће са: *мома* (и: *девојчица*, *сека*, *чедо*) и *цвеће*; ж., **силни** — 42 пута, уз разне речи и највише с метафорским значењем; з., **живи** — 38 пута и највише са: *срце*, *огањ*; и., **јадни** — 34 пута, уз разне именице; ј., **вољи** — 31 пут, највише са: *Бог*, *јад*; к., **љути** — 31 пут, највише са *гуја* (и: *змија*) и *јад*; л., **тешки** — 30 пута, уз различне речи и највише с метафорским значењем; љ., **танки** (и: *танани*) — 29 пута, највише са: *пушка*, *кула*; м., **хладни** — 28 пута, највише са: *вода* (и: *Дунаво*), *земља*; н., **големи** — 28 пута, највише са: *чудо*, *јад*, *туга*; њ., **тихи** — 26 пута, најчешће са: *туга*; о., **страшни** — 26 пута, највише са: *Бог*, *чудо*; п., **сјајни** — 25 пута, највише са: *звезда* (и: *звездица*), *сунце*, *дан*; р., **јарко** — 25 пута, вазда само са: *сунце*; с., **свети** — 25 пута, уз разне речи и нај-

више с метафорским значењем, а као чист епитет и у духу народне песме са: *недељица*. Осим ових епитета стоје још: по 22 пута: *драги*, *ведри*, *грдни*, *тужни*; по 18 пута: *весели*, *јуначки*, *јасни*, *слатки*, *клети*; по 14 пута: *вити*, *убави*, *тврди*, *тамни*, *ледни*; по 12 пута: *чарни*, *златни*, *зелени*, *лепи*, *бритки*, *густи*. Сви ови епитети најчешће стоје уз речи, уз које стоје најчешће и у народним песмама. Неки су народни епитети врло ретки у Бранка, као: *верни*, *грозни*, *рујни*, *сиви*, *сињи*, *ситни*; а неких у њега никако нема, као: *перни*, *руса*, *сури*. — Сви ови епитети Бранкових песама не стоје можда у свима случајима, у којима сам их бројио, као епитети, већ понегде можда и као прости придеви, јер у песничком говору није лако ту разлику опазити, али стоје већином. Занимљиво је напоменути, да с опадањем ведрине у песмама Бранковим опада и број и употреба ведрих епитета и придева, а расте број мање ведрих и мрких. Тако су у III. књизи песама употребљени два пут (неки и више пута) мање но у I. и II. књизи ови придеви и епитети: бели, мили, дивни, красни, убави, вити, чарни, весели, златни, зелени, бистри, румени, мирисави, рујни, умиљати; а два пут (и више пута) више употребљени су у тој књизи но у I. и II-ој ови епитети: големи (у III. књизи стоји понајвише са: туга, јад, бол»а) тужни, тихи (стоји уз онаке речи као и: големи), ледни, клети, бледи, студени.

Као паралелне неким фугурама народних песама да поменем још и ове фигуре Бранкове:

а., *парегменон*:

Што ми ево *стазу стази*,
Са које се не долази —
Сунце *сјаје*, лице *отсјаује* —

Тамбур тамбур ситна *тамбурице* —
Турска пушка *Туре* била,
Турско благо задобила —
Зора зори та *зора* бијела

б., *анакласа:*

Красна мома ка менека дође,
Дође *красна*, па ме и мимође —

в., *анадиплоса* (доста честа у Бранка):

Па пробудит' ону српску *зору*,
Зору ону онај данак бели —
Ту се сетим нашије одара
И њиновог убавога *сада*,
Сада брате, та нема му пара —
Начини се она *српска дика*,
Дика српска Црна Гора мила —
Оде кући песму *певајући*,
Певајући, злато помињући —
Она гледа своје *сунце мило*,
Сунце мило али на западу —

г., *регресија:*

Туре *праа* Туре *главу* носи,
Праа носи, да се нањга пуши,
Главу носи да с' на коцу суши —

д., *ендијадис:*

Па силази *јутром* и *тишином*,
место: јутарњом тишином —
Избави се *таме* и *гудуре* —
Па погледа *крају* и *обали*

Тако и ове:

Ударити што поднесе снага,
Па од ране и бола ни трага —

према оном у нар. песми:

Да подигнеш земљу у сватове,
А далеко кости *занијети*

Браћи нашој преко мора сиња
— — — — — — — — —
Па *потрчи* бистроме извору,
Па *довати* ту липову кору,
Па се *напиј* водице лађане,
Па *убрзај* те ноге лагане —

Овај тако звани историски императив, који неки такође броје у фигуре, требало је можда споменути у одељку о језику Бранкову а као особину нарочито српскога црногорскога говора. У Бранка се налази још неколико пута, а најчешће од свију српских песника у Његуша, («па обуци оне пусте токе, шал црвени свежи око главе, а пани му перчин низ рамена» и т. д.).

Као што у обичном говору многи људи имају једну или више *својих* речи, израза и реченица, које или само они говоре или које они говоре много више и чешће но други људи, тако и песници имају таких својих речи и т. д. Тако у Бранка на пр. реч *мама* долази чешће но и у кога српскога песника, чешће но и у народној песми. После те речи долазе у њега речи: *злато* (= драга, драги) и *нојца*. Ова последња реч омилела је и песницима српским после Бранка, те је и они, угледајући се на Бранка, често употребљују. Даље, чешће но у других песника долазе у Бранка и ове именице: *данак, житак* (живот), *жеца, дола, драги* (драга, драго), *часак, чедо*. Ова последња реч неколико пута у њега стоји у значењу: драга («де неверни њезин мио друго чедо огрлио» — «па ти јоште, моје чедо бело» и т. д.). Мени није познато да је ко други пре Бранка употребио ову реч у овом значењу. Али и ако је тако фигурно значење противно духу нашег народног језика, песници после

Бранка употребљавали су чедо = драга много чешће и много категоричније од Бранка. Тако исто чешће но у других песника нове српске књижевности долазе у Бранка и речи: *сунашце* и *срдашце*. — Од глагола Бранко нарочито радо употребљује свршене глаголе с основом инфинтивном на *ну*, који имају као деминутивно значење — као: *љубнути*, *љуљнути*, *шетнути*, *гледнути*, *згледнути* и т. д. (Међу овим глаголима неке је Бранко сам скројио). Тако и: *тргнути*, *вргнути*, *тренути*, *нагнути*. Често долазе у њега још и: *удрити*, *маћи*, *прискочити*.

У Бранка има много и *деминутива*. Готово није остао ни један познати деминутив народнога језика и песме, да га он није употребио у својим песмама; а доста их је још и сам скројио (поменути у одељку о језику Бранкову). У I. књизи Бранкових песама има око 450 деминутива, у II-ој 110, у III-ој 290 — свега око 850 (бројећи сваки деминутив онолико пута колико је пута употребљен). Ови многи деминутиви чине, те и мрке и тужне песме Бранкове нису тако суморне, те им је тон више елегиски. — Аугментатива на против има врло мало у Бранка, и што их има највише их је у сатиричној песми *Пут*.

У песми Бранковој «?» стоје (књ. I. с. 66.) ови стихови:

Ох да јади дуже потрајали,
Би ми давно раку већ копали —

а у песми *Пут* (књ. I. с. 155) понавља се та иста изрека, мало само друкчије:

Умръо би, мој премили друже,
Да је тако потрајало дуже —

и још један пут (књ. III. стр. 80):

Е претшко греј стиснуо,
Да би дуже би свиснуо.

Таких паралелних места има још у Бранковим песмама. Тако:

а., Ох када би време врнут' мога'
До онога часа злосретнога
Кад је првом дивну угледао. књ. II. с. 49.

Ох да му се само даде
Време врнут у назаде,
У два лета силни Боже — књ. III. с. 131—132.

б., И гле свану, и сунашце грану II. 37.
.... гле већ плану,
Бели данак земљица ограну. III. 158.

в., Осети се Српске царевине,
Српске славе, Српске господштине. I. 83.

Запеваше Српску царевину,
Српску славу, Српску господштину I. 141.

г., Та што сам тужна ја евовде крива III. 41.

И ако сам евовде штогод крива III. 163.

д., Тама за мном, тама преда мноме,
Ал' највећа у срдашцу моме I. 67.

Тио свуда свуда преда мноме,
Само да је и у срцу моме. I. 67.

Сунце зађе — већи мрак на земљи,
Ал' је већи у срдашцу њеном. II. 73.

Тад јад спреда. а јад је одзаде,
А највећи срца им нестаде II. 55.

Види још сликање зоре I. 72 и II. 70 и 85; поређење очију драгиних са два сунца I. 48 и 68; казивање песниково докле ће му песма живети II. 8 и

III. 176—177; даље: I. 90, 147 и 158; I. 84 и III. 45; III. 70 и 77. У *Путу* и *Гојку* почињу се многи одељци речима: *Ово реко;* у *Гојку* неки одељци почињу речју: *Већ* — и т. д.

Остали народни елементи у песмама Бранковим.

8. Као што у народној песми има сталних епитета, тако има и сталних реченица или израза, који се у истим приликама увек, или готово увек, једнако употребљују, као што су: мили Боже на свему ти хвала; још зорица не забијелила; Боже мили, чуда великога и т. д. Те сталне реченице народних песама налазе се и у Бранковим песмама, целе или само поједини делови, неизмењене или врло мало измењене. И друге познате или одабране реченице народних песама налазе се често у Бранка. Тако:

а., Небо — земљо — *чуда големога!*
(*Пут*, стих 44).

Чудне књиге, *шинула је гуја!*
(*Писмо К. Вујићу*, 11 стих).

Врућишчина *тешка бољезана*
(*Пут*, одељ. 11, стих 64).

„*Јала кардаш*" — тако један кликну
(*Гојко*, пес. I., одељ. 5., стих 39).

Сунце зађе — вељи *мрак на земљи*
(*Х. гроб*, п. I., одељ. 4., стих 1).

И *зорица забијеље* дивно
(*Х. гроб*, п. II., ст. 1).

Тио *ветрић* дио *дује*,
Ал' му *душом пољуљује*
(*Утопљ.*, п. II., строфа 2).

— према народном:

Виор долом дује
Градом пољуљује.

б., Боже мили чуда големога
(?, стих 203).

Богом брате незнани јуначе
(*Гојко*, п. I., одељ. 5., стих 16).

То говори, а с душом се бори,
То изусти, лаку душу пусти.
(*Гојко*, п. II., одељ. 12., стих 55—56).

Није благо ни сребро ни злато,
Већ је благо што је коме драго
(*Х. гроб*, п. I., одељ., 7., ст. 17—18).

Косу реже, њом виноград веже
(*Берачице*, стих 5).

Устај друго, устај наша туго
(*Берачице*, ст. 16).

в., Данас има а сутра нас нема
(*Ђ. растанак*, у почетку другога кола).

према пословици: данас јесмо, а сутра нијесмо —

Па тек онда амо громовима,
Јера *они у коприве неће*
(*Пут*, одељ. 4., ст. 23—24).

Ал' невоља редом иде
(*Утопљ*., п. I. строфа 6).

Понекад читавом низу Бранкових стихова одговара сличан низ народних стихова.

Тако:

У Бранка у *Ђач. растанку*:

Глете браћо кроз прозора само,
Како месец дивно сјаје амо
— — — — — — — —
Ајдмо на двор, ох ајдемо тамо,
Јоште једном да га с' нагледамо.

А у нар. песми, Вук књ. I. песма 16-та:

Сеја брата на сунашце звала:
«Ајде брате на сунашце јарко,
Да се јарка сунца нагрејемо
И лепоте красне нагледамо« —

У Бранка у песми *Пут*:

Тице поју: Благо ли си нама!
Па се паре свуда по гранама —

А у нар. песми В. I. књ. песма 546-та:

Птице поју, цветају ружице;
Све се љуби, и време не губи —

Тако су у *Ђач. растанку* оба кола не само по духу и по размеру налик на народне песме што се у колу певају, него су и многе реченице и тамо и овде сличне или једне и исте. На пр.

У Бранковим колима:

Коловођа злато моје! —
Ватите се кола тога —
Амо чедо милооко,
Дај да т' љубне браца око —
Амо селе, а за Бога —
Ни лагани папучица —
Цупни скочи, ситно крочи —
Оком севни, грлом певни —
Опа цупа, па на ђупа —

А у народним песмама од кола В. књ. I. стр. 174:

Коловођа дико наша! (песма 260) —
Фатајте се, б'јеле руке (п. 256) —
Ко не љуби црне очи,
Пада ли му сан на очи (п. 256) —
Ајд' у коло, сејо моја (п. 258) —
И везене папучице (п. 258) —
Скочи коло да скочимо (п. 259) —
Оком трени, колом крени (п. 260) —
Оп цуп, цуп, цуп, драгана! (п. 263) —

И оне јуначке попевке Бранкове у колу о кнезу Павлу, Хајдук-Вељку и др. имају своје паралеле у народним «пјесмама играчким». Тако оној Бранковој попевци:

Ведро небо на високо,
Равно поље на широко,
А на пољу два окола и т. д.

одговара песма 266 у В. I. књ. нар. песама:

Шатор пење Угрин Јанко
Украј Саве воде ладне
На вилино игралиште,
На јуначко разбојиште
И на вучје вијалиште и т. д.

За то оне Бранкове поскочице и попевке у колима осећамо као да су на свом природном месту, — и не буне нас нити нам необично звоне као код потоњих песника, који су Бранку у том подражавали.

Али има и неколико целих Бранкових песама, које су постале угледањем на народне песме или којима је предмет или идеју дала песма народна. Тако се чини, да је песми Бранковој *Драги* у I. књизи дала идеју песма 298 у I. књизи Вукових народних песама. У овој се народној песми казује како сестрица брата кори, што јој не дође, а он јој се правда како му не да на пут поћи «туђинка, добра девојка» —

Ја добра коња оседлам,
Туђинка ми га раседла;
Ја британку сабљу припашем,
Туђинка ми је отпаше:
„Куда ћеш, драги, куда ћеш?
„Равно је поље широко,
„Мутна је вода дубока,
„Не иди драги, не иди“.

А у Бранковој песми *Драги* ова је мисао мало шире а мало друкчије изведена У овој песми драги вели драгој:

Збогом драга, ја одлазим,
Туђе доле туђе горе
Ваља мени да полазим —

а драга му вели:

О мани се туђа света,
Код куће је веруј боље,
Ман' се драги пута клета,
Ман' се зноја и невоље,
Ох кад сунце летно плане
Оће јунак да сустане

и т. д.

Још је већа сличност између Бранкове песме *Клетва* и народне песме *Клетва и жеља* (В. I. п. 605) и између Бранкове песме *Враголије* и народне *Клетва на купину* (В. I. п. 611). Главна мисао у овој последњој песми иста је која и у песми Бранковој, само што у песми народној девојка, угледавши момка, оставља шав и вез па бежи, а у песми Бранковој девојка оставља ру̑бље које је прала.

Колико је Бранко познавао дух народне песме и језика и колико је тежио да му песме тим духом дишу показује на послетку и то, што у његовим песмама нигде нису употребљене речи *љубав* и *љубити* у значењу: милост, миловање, миловати, волети — као што се те речи ни у правој српској народној песми ни у чистом народном говору никад у том значењу не употребљују. Међу тим су и песници и књижевници српски и пре и после Бранка те речи врло много у том значењу употребљавали, и данас су оне, особито реч *љубав*, у том свом ужем значењу познатије и обичније но у оном широком значењу у ком

их народ употребљује и у ком су и у Вука забележене. И придев *љубавни*, тако чест данас у књижевном говору, особито у љубавној поезији, долази у Бранковим песмама само три пут:

Камен пусти камен је нагнао,
За облаке рујне се ватао,
К'о да оће на *љубавна* недра
Да небеса земља свуче ведра
(у песми «?»).

Било б' шале, разговара
И *љубавна* договара
(*Освета*, п. I.).

Једна речца јошт ми брате гуди
Из *љубавни* што т' истече груди
(у песми брату Стевану).

А кад је Бранку требало, да једном речју обележи оно осећање, што је душа младости и лирске поезије, онда је узео ону реч, којом се и народ у својој песми, истина ретко али тако нежно, служи — те вели:

Што би сунце да младости није,
Што би младост да *милости* нема,
Што би *милост* да девојке нема —

Угледање Бранково на раније српске песнике и на старе песнике дубровачко-далматинске.

9. Кад се гледају само оне песме Бранкове, које је он за живота свога издао, т ј. песме I. и II. књиге, онда се не опажа готово никака свеза између тих песама и раније српске књижевне поезије. У тим песмама ми видимо поезију, как̂е пре није било у српској књижевности. Оно неколико речи у песмама Бранковим, позајмљених из раније књижевне поезије, и оно неколико Бранкових стихова, испеваних оми-

љеним размером те поезије — то је све, што је досле показано да имају заједничко Бранкова и ранија српска књижевна поезија. Мало има још што, у чем би се та заједница могла показати. Тако нам се може учинити, да неке песме Данила Стајића наликују тоном и кројем на песме Бранкове. Ево за пример неколико стихова из песме Стајићеве *Србски пјевац*, штампане у *Серб. Нар. Листу* 1839. бр. 50:

Тамна ноћи време ти је проћи,
И време је ведром дану доћи
— — — — — — — — —
Благо мени, зорица се бели,
Дан от ноћи с' опраштајућ' дели
— — — — — — — — —
О! како неће кад зорица свиће —

или из песме истога песника *Глас Сербског потомка* (*Серб. Нар. Лист* 1838 бр. 22):

Та над сваким јарко сунце сија,
Само на ме тамна пропаст зија,
Тамна пропаст! ил' ни пропаст није,
Камо среће да ме она скрије.

Тако се у књижевним српским листовима између 1837 и 1847 г. може наћи још неколико песама, већином од непознатих писаца (скоро све поменуте у почетку овог III-ег одељка у ноти код тачке 1), које понешто наликују на песме Бранкове, као што је на пр. песма *Коло* у *Серб. Нар. Листу* 1839 год. бр. 19. од С. П. (Саве Павишевића?), у којој су неки стихови врло налик на стихове у *Ђачком растанку* у колу, а неки онаки исти — као:

Свирац свира,
Срдце дира,

Дјеве миле,
Коло шире

— — — —
— — — —
Сека Маца
Очи баца,
Дланом лупка,
Петом цупка;
Ноге Чава
Удешава

и т. д.

Тако се кратки, 4-сложни и 2-сложни, стихови, као што су у Бранкову *Ђ. растанку* у поскочицама (а од Бранка врло често у песмама српских песника), налазе још пре Бранка. И у песмама Симе Милутиновића има их, али без слика. У песми J. С. Поповића *Спомен Видова дана*, штампаној у *Серб. Нар. Листу* 1842 бр. 23. стоје са сликом:

Сабље звече,
Брда јече,
Крв се лије,
Срдце бије

и т. д.

Али ни у ранијих ни у познијих српских песника не стоје таки кратки стихови онако природно као у Бранковим поскочицама.

На послетку има неке сличности између Бранкове и раније српске књижевне поезије и у самој садржини и њену унутрашњем кроју. Бранкове су песме поглавито љубавне и патриотске, а таке су се песме највише певале и у деценији српске књижевности што је непосредно пред Бранком. Љубавне песме Бранкове, као и љубавне песме ранијих песника, много су мање субјективне но љубавне песме последника Бранкових. Али у Бранка то, као што је казано, долази од угледања на народну лирику; а у претходника Бранкових томе беше узрок нека романтична стидљивост и шаблонизам, а можда и дух времена. У Бранка је у опште мање романтике но у ранијих српских песника, у њега нема ни дидактичких песама ни ода (види *Глас* XIII. стр. 15—16);

а у патриотској песми он не хвали само, већ и куди што је за куђење.

У првинама Бранковим, штампаним у III-ој књизи његових песама, може се наћи мало више сличности са ранијом српском поезијом и у језику и у кроју стихова. Али сва та сличност казује само на каком су земљишту никли Бранко и његова поезија и — ништа више. А и како би могло бити друкчије у поезији реформатора песника, који од ранијих српских песника признаје и помиње само Милутиновића а остале зове *одарима* и поезију њихову *садом*, у ком су

Све коприве нарасле високо,
Да с' не море начудити око.

У песми Бранковој *Сонети* испеваној у марту 1844 г. стоје стихови:

Десно, лево мене нога води,
Куд иђаше јуче *прељувена*
— — — — — — — —
Ја гледа лице девице *љубано* —
— — — — — — — —
Да јој кажем срца мога јаде,
Мога срца *заљувени* плам.

Од куд Бранку речи: *љубано*, *прељувена*, *заљувени?* Из народног српског језика јамачно нису, а ни у Вукову речнику их нема. Истина, таких управо речи нема ни у старом дубровачком књижевном језику, али нас оне ипак веома подсећају на миле и честе речи старих дубровачко-далматинских песника: *љувен*, *љувезан*, *љувени*, *љубен.* Чини се да је према овим речима скројио Бранко оне речи. Тако исто реч *деклица*, честа и мила реч старих дубровачких пе-

сника, долази у Бранка неколико пута, а нема је ни у Вука нити се чује у источном српском говору. Тако и речи *сунашце* и *срдашце*, и ако се налазе и у народној песми, не стоје тако често као у Бранка ни у народној песми нити и у кога више песника нове српске књижевности; међу тим ове речи стоје чешће но и у Бранка, и у слику готово као нераздвојни парњаци, још у најстаријих дубровачко-далматинских песника. У Бранковим песмама реч *сунашце* употребљена је 32 пута, а срдашце 25 пута; а обе речи као слик једна другој 6 пута. — Већ по овоме би видели, да је Бранко читао старе дубровачко-далматинске песнике, и да нам не каже то сам у *Ђ. растанку*:

Ој ти красни Дубровчане,
Наш и данас бели дане,
Та са песме из старине
Пуне славе и милине!

Ну од куда је познавао Бранко старе песнике дубровачко-далматинске? Још за ране младости Бранкове прештампао је био Јефтимије Поповић ћирилицом Гундулићева *Османа*. И у *Серб. Нар. Листу* до 1840 године прештампано је било неколико песама старих дубровачких песника. Тако и у Гајевој *Danici ilirskoj*. Све је то могао читати Бранко. Али осим тога ни у хрватској ни у српској књижевности до 1844 г. није био засебно издан ни један од старих дубровачко-далматинских песника; а те 1844 године изашла је у Бечу прва збирка старих дубровачких песама, *Slavjanska antologia* од Меда Пуцића. По овој књизи чини ми се да је Бранко поглавито познао старе песнике дубровачке. Разгледајући песме у овој антологији чини нам се да неке од њих одјекују у

Бранковим песмама. Тако песми Бранковој *Перивој* одговара у овој антологији песма Динка Рањине *Lěpi perivoj* (и једнак наслов указује на позајмицу), која се почиње:

Саградих један лип у пољу перивој,
У који насадих од дубја сваки број —

Бранкова је песма доста налик на ову песму, само је Бранко својој песми дао други, ведрији, обрт и алегорија у њега не тече до краја као у песми Рањининој. Тако и песма Бранкова *Путу крај* наликује првом својом половином на песму Рањинину *Vàrh sreće*; али је у другој половини Бранкове песме обрт веселији и мисао друкчије изведена. И Бранкова *Молитва* као да се угледала на онај одломак у овој антологији из *Јокасте* Миха Бун. Бабулиновића. Строфе 5—10 ове песме одговарају главној садржини Бранкове песме, а обе се песме завршују молитвом. На послетку и анафорска песма Бранкова *На Мораву* као да се угледала на таку једну песма Ђ. Држића (Antol. стр. 23):

Гди може суначце с небеса погинут'
И моје срдачце без виле починут',

— — — — — — — — — — —

Гди може суначце назад се осврнут'
И моје срдачце пред вилом не трнут'.

И завршетак је сличан у једној и у другој песми. У Бранка:

Што ћеш песмо, што ћеш срце моје,
Далеко је ведро небо твоје!

А у Држића:

Све што бит' не може, прије ће све моћ' бит',
Нег' ли ја, мој Боже, туј вилу не љубит'!

Само је Бранкова песма краћа, лепша и у духу народне песме.

Једна песма Рањинина у овој антологији почиње се стихом:

Јур се *плам* згасну вас у теби *љувени*

А према овом стиху је јамачно начинио Бранко онај свој:

Мога срца *заљувени плам.*

На ранију српску књижевну поезију Бранко се није могао и није хтео угледати. Познавши се у неколико с поезијом старих Дубровчана и видећи како је она пре више од триста година пошла била, што се тиче језика и стиха, бољим путем но поезија нове српске књижевности, он је дивећи се рекао, да је та «песма од старине пуна славе и милине». За то се из прва почео и угледати мало на ту поезију; али се тога на брзо мануо. То би учинио и да је темељно проучио био сву дубровачко-далматинску поезију.

Угледање Бранково на немачке песнике.

10. Испоредивши Бранкове песме *Циц* и *Ноћ па ноћ* са једном Хајнеовом песмом, која се почиње стихом: Der Herbstwind rüttelt die Bäume (садржина: по хладној и мочарној јесењој ноћи језди на коњу путник сам кроз шуму, а мисли његове језде пред њим и носе га двору драге; и он је, у мислима, већ тамо; већ је у топлој, светлој и мирисавој одаји; већ лети драгој у загрљај — али у то ветар затреса храстово лишће и стари храст као да му збори: у луда путника луд и санак)[1] J. Живановић вели: «Из ове се песме види како је

[1] Види у песмама Хајнеовим Lirisches Intermezzo, песма 64.

сродан Бранко с Хајном» и т д. И на другом месту вели опет: «Бранко ако се на кога угледао, онда се угледао најпре на Хајнеја». Бранков пак *Ђачки растанак* испоређује Живановић са Шилеровом песмом *Spaziergang* «Као што Шилер — вели он — са некога брега баца своја посматрања на цело човечанство, тако исто и Бранко са брега у Карловцима баца своја посматрања на све Српство». И почетак оне Бранкове песме налази Живановић да је сличан с почетком ове Шилерове песме; али ипак вели: «Бранко није ни по чем налик на Шилера. Једнаки ови почеци су случајни»[1]. Л. Костић пак не налази никаке сличности између Бранкова *Ђ. растанка* и Шилерова *Spaziergang-а*, али мисли да се ова песма Бранкова може поредити с Шилеровом «Пјесмом о звону», и то само «својом тежњом к техници и уплетањем народних великих догађаја у коло, као што је Шилер уплетао живот човјечији»[2]. Али «разлике су — вели Л. Костић — између та два спјева још крупније и очевидније од сличности». Ну ако овде не налази велике сличности, Л. Костић види опет у *Утопљеници* Бранковој «одвећ јасну сличност са Гретом Гетовом» у овој строфи:

Па кад дође међу друге,
Па с' на једну реч напусти,
Ту и она мимо друге
По декоју злобну пусти

(т ј. утопљеница је тако некад радила

Ал' невоља редом иде,
Па сад на њу реда дође,

[1] *Јавор* 1883 г. стр. 148—149 и 178—179. — [2] У расправи *Гете и његова народна свијест*, поменутој раније.

И она је јуче виде,
Кад крај неке рпе прође —
Би жубора и гуркања
И подмукла кликотања.

Толико је досле, колико ја знам, било помена у српској књизи о угледању Бранкову на немачке песнике.

Нема сумње да је Бранко — по ономе што знамо о животу његову — од туђинских песника највише читао немачке песнике. Ја имам још један споменак од руке Бранкове: пет првих листова од књижице, у којој је Бранко $183\frac{7}{8}$ г. уписивао немачке песме[1]. На првом је листу наслов: Liederbuch des Alex. Raditschewitsch Sch. der III. lat. Schule. На остала четири листа су четири песме. Прва песма нема нарочитог наслова, има 8 строфа од по 4 стиха, а прва 2 стиха од прве строфе гласе:

Der Mädchen liebte ich viele,
Braunete, blonde, stille —

Другој песми је наслов *Lob der Liebe* и почиње стиховима:

Freut euch der Liebe
Huldigt dem Götter-Sohn
Kränzt in (sic!) mit Rosen,
Süss ist sein Lohn.

(Ови се стихови понављају после сваке строфе од по 4 стиха, а строфа има 8). Трећој је песми наслов *Denkungsart der Weiber*. Испод наслова: Aria: Zu tändeln und zu scherzen: а за тим почиње песма стиховима:

[1] Г. Ауер, кр. грунтовничар у миру у Карловцима, код чијега је оца Бранко као ђак карловачки био на стану, сачувао је до данас ове листиће и мени их љубазно уступио.

Des Weibes ganzes Denken
Ist nur — um uns zu kränken

Четвртој је песми наслов *Schlachtgesang*. Прва строфа:

Feinde ringsum! — —
Um diese zischende Schlange,
Vaterland! ist dir so bange?
Lange? — warum?

Ове је песме записивао Бранко у својој 14-ој или 15-ој години. Колико ли је још немачких песама записао био, колико ли их прочитао до 1847 г., до прве књиге својих песама!? Од те толике лектире свакојако је нешто морало прионути за душу Бранкову тако, да је после могло и одјекнути у песмама његовим а да он и не осети у тим одјецима туђ утицај. Али то је нехотична репродукција, која се од подражавања вазда јако разликује. У нехотичној репродукцији туђинско семе, које је случајно проклијало на земљишту кога песника, цвета вазда мало друкчијим цветом и рађа мало друкчијим плодом према друкчијој клими и земљишту срца и душе песникове. Сличности које су овде већ показане између неких Бранкових и неких народних и других песама најбоље се могу објаснити нехотичном репродукцијом. И сличности које се могу показати и које сам могао опазити између неких Бранкових и неких немачких песама могу највише бити само сличности те врсте. Ка ономе што сам горе навео, што говоре Ј. Живановић и Л. Костић, ја ћу додати још неколико примера.... Од немачких песника одиста се чини да је Хајне највише утицао на Бранка. Ну ја не мислим да је Бранко «сродан с Хајном». Они су слични само у једном, а то је: што су обојица били поглавито —

песници младости. Иначе су то две доста различне песничке нарави. Хајне нема оне лепе, ведре и чисте нежности и наивности Бранкове — Бранко нема оне јетке ироније и подругљиве сатире, која често прожимље и најнежнија осећања Хајнеова. Бранко има као и Хајне несташних песама и раскалашних слика, али нема као Хајне и раскалашних досетака и каламбура. И патриотизам Бранков чистији је од циничког патриотизма Хајнеова. И Бранко и Хајне су мајстори у ритму, као што је већ поменуто; али се у Бранка не опажа да намерно удешава ритам према осећању које му у песми влада, док се у Хајнеа то често може и показати. Што у Бранковој поезији ипак има више сличности с поезијом Хајневом но с поезијом ма кога другога немачкога песника, то је јамачно за то што је Бранко највише Хајнеа читао. Хајне је старији савременик Бранков, који је у Бранково време већ био песник на гласу. Као опозиционар старијим немачким песницима и као нова звезда на немачком песничком небу он је неко време био засенио старије звезде већега реда. Тако се свака новина у почетку прецењује. И Хајне је био у Бранково време више цењен но данас. Узевши све ово можда ће се моћи објаснити што је Бранко највише Хајнеа читао. . . . Осим онога примера који је показао Живановић може се показати још повише паралелних места и сличности у песмама Хајнеовим и Бранковим. Тако ми се чини да је песма Бранкова *Убица у незнању* бар нехотична репродукција песме Хајнеове *Die Lore-Ley* И лепа песма Бранкова «?» слична је с једном, само много краћом, песмом Хајнеовом, којој прве три строфе гласе[1]:

[1] У песмама Хајнеовим под насловом «Neuer Frühling (1831)» песма 19.

Wieder ist das Herz bezwungen,
Und der öde Groll verrauchet,
Wieder zärtliche Gefühle
Hat der Mai mir eingehauchet.

Spät und früh durcheil' ich wieder
Die besuchtesten Alleen,
Unter jedem Strohhut such' ich
Meine Schöne zu erspähen.

Wieder an dem grünen Flusse,
Wieder steh' ich an der Brücke —
Ach, vielleicht fährt sie vorüber,
Und mich treffen ihre Blicke.

Ако је песма Бранкова «?» баш и сећање на какав истински догађај из живота песникова, опет је могла ова песма Хајнеова бити јој покретач пробудивши сећање и давши јој у неколико и грађе за обраду.

У песми Бранковој *Пут* стихови:

Свет сатвори ка' што Моја вели,
Створи земљу, па створи облаке,
Жапце, гује, сомове и раке
. . . .
И магарца, па јоште и јарца,
С оним уши с овим створи браду,
И даде им траву и ливаду,
Па да онде добро виде јести
Јарко сунце на небо намести — и т. д.

подсећају тоном својим на Хајнеове *Schöpfungslieder*, које се почињу:

Im Beginn schuf Gott die Sonne,
Dann die nächtlichen Gestirne;
Hierauf schuf er auch die Ochsen,
Aus dem Schweisse seiner Stirne

и т. д.

Сама мисао о песми *Пут* можда се зачела у Бранка нехотичним утицајем Хајнеове песме *Deutschland* — ein Wintermärchen (испевана 1844 г., три године пре Бранкове песме), у којој Хајне много сатиричније и безобзирније но Бранко у *Путу* описује свој повратак у Немачку и шта је на том свом путу видео. И нека места, слике и изрази у Бранкову путу подсећају нас на слична места у овој Хајнеовој песми. Тако нас онај призор на обали савској у *Путу* подсећа на *Kaput II.* Хајнеове песме, где се прича како су пруски цариници претресали Хајнеове путничке ствари. Тако у Хајнеовој песми има један човек са секиром, који песника свуда прати и који је, како сам вели, извршник његових мисли; а у Бранка је Вук Караџић тај човек са секиром, којом руши оно што не ваља у српској књижевности.

У песми Хајнеовој *Дона Клара*, која није ни мало мање порнографска од Бранкових *Враголија*, а која је и садржином доста слична с њоме, строфа:

In der Laube wird es stiller,
Und man hört nur, wie verstohlen,
Das Geflüster kluger Myrthen
Und der Blumen Athemholen —

веома је налик и изразом и ситуацијом коју описује на ову строфу Бранкову у оној његовој песми:

Липа брсне гране шири,
Шапће дану сјајну:
Вири дане сјајни вири,
Али чувај тајну.

Тако нас и они стихови Бранкови:

Тама за мном, тама преда мноме,
Ал' највећа у срдашцу моме —

или:

Тад јад спреда, а јад је одзаде,
А највећи срца им нестаде —

подсећају на ове Хајнеове стихове у песми *Frühling*:

Um dich Winter, in dir Winter,
Und dein Herz ist eingefroren.

Од Хајнеа се може бити научио Бранко и звати драгу *чедом*, што је, као што сам казао, противно духу и нашег народног језика и нашег народног осећања. У Хајнеа је то врло често:

Und wenn du mich lieb hast, *Kindchen* —
So tröst' ich mich, mein *Kindchen* —
Sie spricht von dir, mein schönes *Kind* —
Solch ein liebes süsses *Kindchen* —

А и деминутиви су у Хајнеа тако исто чести као и у Бранка — Wänglein, Aeuglein, Mündchen, Herzchen, Bräutchen и т. д.

Можда би брижљив посматралац и добар познавалац немачке литературе опазио у Бранковим песмама још који одјек немачке поезије и од још кога песника. Ослушкујући, колико сам кадар био, туђинске звуке у Бранковим песмама мени се учинило да сам пронашао још једнога немачкога песника, кога је Бранко бар неко време радо читао. У песми *Туга и опомена* романтични звуци у опште и чиста станца у неким строфама највише ме подсећају на Ернста Шулцеа. *Die bezauberte Rose* овога песника као да је била пред очима Бранку кад је кројио стихове у оној својој песми; јер у *Цецилији* Шулцеовој станца

није правилна. Осим форме чини ми се да и понеки стих и понека мисао Шулцеова одјекује овде-онде у Бранка. Тако на пр. познатом почетку песме «?»:

Никад није вито твоје тело
Рука моја млада обавила —

одговара потпуно овај стих Шулцеов (*Die bez. Rose*, песма III. строфа 30):

Nie hält mein Arm den theuren Leib umschlungen[1] —

Ну можда је све ово случајна сличност, као што је случајна сличност и то, што је и Е. Шулце умро скоро истих година којих и Бранко, од исте болести, једнога истога месеца и без мало и истога дана (Е. Шулце † у 29-ој години 14 јунија 1817 г.).

Велики песници немачки Гете и Шилер нису готово ни мало утицали на Бранка. Ипак се може допустити, да је Шилерово *Звоно*, тај «уметнички најсавршенији спев Шилеров» — како вели Х. Хетнер — у неколико, из далека и врло посредно, било покретач Бранкову *Ђ. растанку*. Што је рекао В. Хумболт да Шилерово *Звоно* «auf ganz lirische Weise das Leben mit seinen wichtigsten Ereignissen und Epochen wie ein durch natürliche Grenzen umschlossenes Epos zeigt».

[1] Цела строфа, у којој је тај стих, гласи:

Ich hab' umsonst gestritten und gerungen,
Ich hab' umsonst so lang und treu gedient!
Nie hält mein Arm den theuren Leib umschlungen,
Die alte Schuld bleibt ewig unversühnt;
Der Harfe frohe Saiten sind gesprungen,
Der Kranz ist welk, der einst mein Haupt umgrünt,
Nur einen Kuss für ein verlornes Leben,
Den armen Lohn, du wirst ihn nimmer geben!

то се може рећи и о Бранкову *Ђ. раст.*, само што у Бранковој песми није узет цео људски живот но један најпоетичнији део његов — ђаковање.

11. Бранко се родио на три недеље дана пред смрт Бајронову, а кад му је било тринаест година могао је већ читати у српској књизи прве помене о великом инглеском песнику. У *Серб. Нар. Листу* 1837. год. неки Бешлан превео је Бајронова *Мазепу* у прози врло слободно и скраћено и неказавши да је то песма Бајронова. То је, колико знам, најстарији српски превод песме Бајронове. У *С. Летопису* 1838 г. II. стр. 75 штампана је једна песма Пушкинова с насловом «Подражаніе Байрона» у намери, као што се вели под песмом у ноти, да се «колико толико» позна и Пушкин и Бајрон. У Арнотовој *Ср. Новини* 1838 године бр. 84—85 има чланак «Лордъ Байрона последня любовь». У истом листу за годину 1839. Н. 26. пред песмом Станка Враза «Дьулабіе» има један цитат из Бајрона. После ових првих помена нема у српској књизи за дуго никака помена о Бајрону. Тек у педесетим годинама овога века настаје у српској књижевности чешће спомињање и превођење Бајрона (у *Шумадинчету* II. 1853 г. превео је Љ. П. Ненадовић Бајронову песму: *Натпис на гробу једног пса*; у *Седмици* за 1855 г. има неколико превода); али ни до данас није ни пола Бајронових песама на српски преведено. Ну ако Бајрон није био много на српски превођен, то не значи да га српски песници нису много ни читали. И чини се баш да је оно коло српских песника, који бејаху вршњаци Бранкови или мало млађи од њега, највише читало Бајрона. Један друг

Угледање Бранково на Бајрона.

Бранков, Аца Поповић, превео је *Ђаура* Бајронова и *Лару* и неке ситније песме; други друг његов Љ. П. Ненадовић и преводио је Бајрона и, као што сам каже, радо читао; млађи вршњак Бранков Ст. Кађански у млађим годинама одушевљавао се Бајроном (види *Седмицу* 1855 г. бр. 17); а још млађи Ђ. Јакшић читао је у младим годинама врло радо Бајрона и, као што сам каже, по неким његовим причама сликао неке слике своје. Да су млади српски књижевници и песници у четрдесетим годинама овога века радо читали Бајрона казује нам и Љ. П. Ненадовић у својим *Путничким писмима од 1847 год.* (види *Шумадинку* 1855 г. бр. 34). Па и Бранко је читао Бајрона; и та лектира учинила је, те је он, већ и онако болан, одболовао узгред и од тако зване «болести овога века», којој — како вели Х. Тен — Бајрон беше најсјајнија жртва; и та узгредна бољка Бранкова оставила је трага на песмама његовим. Поделивши песме Бранкове, по главном осећању које у њима влада, у три кола ја сам већ рекао, да се песме трећега кола јако разликују од осталих Бранкових песама. Песме тога кола су управо ове четири епске песме: *Стојан*, *Урош*, *Утопљеница*, *Освета* — све четири испеване 1849 године. Ове се песме разликују од осталих Бранкових песама не само тужнијим тоном и тамнијим колоритом но и целим саставом својим. И *Гојко* је епска песма, и у тој песми има тужних слика и призора; али ипак кроз њу веје још ведри и здрави дах народне епске песме. Главни јунак у овој песми на послетку савлађује све препреке и постиже оно за што се борио. У оне пак четири епске песме сви јунаци пропадају. Сви су они трагични јунаци, као и јунаци Бајронових прича — или оптерећени неким тајним

грехом нама непознатим или само у пола познатим, или неким тешким злочином, или у опште у прошлости и у животу њихову има нека кобна тајна која им спрема трагичан крај. У свему слика, само много блеђа, Бајронових јунака и они су несрећни животом, незадовољни судбином својом, витешки духом, снажни вољом, сјајни умом, а сломљена срца. Оно што је требало да су у своје време чинили они чине касно, и за то сва њихова потоња јунаштва и необична снага у борби и покајнички и паћенички живот и племенита дела — све бива у залуд. Радно поље таких јунака и не може бити обичан живот људски и обични догађаји. У *Гојку* и *Хајдукову гробу* видимо обичне романтичне догађаје народне епске песме, у оне пак четири епске песме имамо догађаје са свим друге врсте — мучну, неједнаку, страшну и дирљиву борбу необичних људи са својом околином, са својом љутом судбином и са срцем својим. Таке су и све Бајронове приче. Parmi les événements — вели Х. Тен о Бајрону — il a cherché les plus puissants, parmi les actions, les plus fortes. И јунаци Бранкови у оне четири епске песме сви су налик један на другога, као што су и Бајронови јунаци све портрети с једнога модела. Ну у Бајроновим епским песмама тај је модел сам песник и све те његове песме нису ништа друго до — као што вели Х. Тен — «епопија срца његова»; у Бранка пак тај појав може се објаснити само угледањем. И да споменем још једну заједничку црту Бајронових и оних Бранкових прича — једнаке женске типове. И у Бајрона и у Бранка стоје као контраст уз мрке јунаке лепе и нежне жене, верне и необично одане — прави анђели.

Одиста, први утисак оних Бранкових епских песама такав је, да нам се чине као нека колонија духа песникова, колонија насељена далеко од своје метрополе, на земљишту много хладнијем и под небом много суморнијим. Мало час је показана општа сличност тих Бранкових песама с песмама Бајроновим; па и то толико било би, мислим, довољно да се види како је постала она Бранкова колонија. Али ми се чини да се могу показати и ближе додирне тачке.

Колико сам год пута читао Бранкова *Стојана*, увек сам се сећао Бајронова *Ларе*. Има нека тајна (у Бајрона са свим непозната, у Бранка само у неколико позната) у прошлости главног јунака и једне и друге песме, која после различних мука и невоља води најпосле грађанском рату, у ком гине и један и други јунак. И тамо и амо над мртвим јунаком убија се од жалости, или пресвискује на гробу, верна драга, о којој се ништа друго не зна до да је верно и неизмерно љубила.

Епска биографија Ларина почиње се причањем како се граф Лара после дугог лутања по свету из ненада вратио у свој завичај, у своју државу, још у пуној мушкој снази али са свим измењен: не више бујан, немиран и разуздан као што је некад био, но миран, хладан озбиљан, готово сетан, али поносит као што је и био, а у оку му чудан поглед који туђе тајне прозире и мами, а на уснама тих леден осмех. Реч му је кратка, оштра, али сече и ране задаје, и ако се чини блага и пријатна. Жудња за чашћу, славом, љубављу — тим општим метама, за којима множина жуди а малина их тек достиже — чинило се да се угасила била у срцу његову, али као да није давно било кад је још силним пламеном буктела. Од

како се из туђине вратио он живи усамљено, не мари за весеља и забаве, ником ништа не прича о својој прошлости и о свом путовању, и кад би ко непажљиво навалио са запиткивањима он би занемео а у лицу би помрчао. Некад су људи били књига његова, сад се пак забавља дуго и много с истинском књигом и често по неколико дана преседи читајући и т. д. и т. д. Такав човек пробуђује дивљење и радозналост своје околине, о њему се различно мисли и говори, неки га мрзе а неки га се боје, неки га штују а неки га воле и т. д. — И Стојанова се епска биографија почиње готово као Ларина. И он долази из ненада од некуд — само не у свој завичај, већ у неко место «де је купатило». И он је као и Лара некакав тужан разочаран јунак; и он разгорева радозналост своје околине; и он живи усамљено; и он се осмехује «с пуно чемера»; и он је некакав ноћник као и Лара («кад и кад само кад нојца притисне, отвара прозор» — прича нам песник) и т. д. Лара долази из туђине сам, само с једним пажем. И Стојан излази на позорницу само с једним пратиоцем, с једним верним слугом, који једини можда зна тајну свога господара, али који је ћутљив као и господар му — онако као и паж Ларин. Али је Миле Стојанов од истине његова верна слуга, а Калед Ларин је у мушко рухо прерушена драга Ларина, о чем се дознаје тек на крају спева. Још је разлика и у том, што противник Стојанов Васа гине заједно са Стојаном, убија га Миле; а Ларин противник Отон долази после свршеног боја да види како Лара умире. Ну мегдан Стојанов с Васом наликује нешто на мегдан Ларин с Отоном — који је заступао свога пријатеља Езелина — нарочито свршетком. На мегдану падају и Васа и Отон,

али ни један не гине; само што Лара зна да противника свога није са свим убио, а Стојан не зна. Остављајући бориште Лара погледа још једном оштро свога рањеног непријатеља — као да се срди на залудну борбу, у којој је свога противника победио али у животу оставио; као да хоће да испита колико је противника гробу попримакла рана, коју му је задао. А налик на ово Стојан «гледну своме злотвору највећу», и видећи «лице како му с' развлачи» и како му се руке «тегле и грче», опет му се чини «е умире лако, па дркће јунак од гњева, трепеће» и т. д... И она буна, онај грађански рат, у ком Стојан предводи неке незадовољнике, веома је налик на буну и рат у *Лари* и почетком и средином и свршетком (последњи бој је украј неке реке као и у *Лари*). — само што у *Лари* знамо за што све то бива, и ако мотивовање није баш потпуно јасно и довољно, а у *Стојану* ту буну готово ни мало не разумемо; и кад не би знали да је *Стојан* само бледа копија, слабо подражавање *Лари*, одиста би морали питати као и Л. Костић: «Што Стојан иде у бој и с ким ће да се бије?»...... И још би се могло продужити ово поређење чак и до појединих стихова и реченица. «У *Стојану* се много што не зна за што бива», вели Л. Костић, и често је, вели, Бранку «мило да се игра жмуре с читаоцем»; јер нам он често место објашњења даје само оваке фразе:

Ма нећу казат' шта бијаше овде —
И ја сам чуо, ма не знам шта беше —
Ал' откле ово, ја не знадем право —
Ил' ваља да је јоште што год друго —
Далеко мисли њему се отеше,
Па око собом и уво однеше,
Однеше некуд, ма куд ко то знаде —

Ово као затајивање и прећуткивање Бранково ништа друго није до подражавање и спољашњој форми Бајроновој. И Бајрон у *Лари* и у другим својим причама оставља много што шта читаоцу да сам погађа; али су те загонетке Бајронове пуне дражи, прави психолошки задаци, као на пр. кад оставља да сами погађамо тајну оне страшне ноћи кад су Лару слуге његове нашле онесвешћена, кад оставља да погађамо значај погледа Ларина којим је погледао Езелина полазећи из двора Отонова, или да погађамо шта је оно Лара на самрти дуго разговарао на неком туђем језику с Каледом. Често Бајрон и дражи своје читаоце полуобећањима. Тако на пр. на крају прве песме *Чајлд Херолда* вели: — Ево нешто мало о путовању нашега витеза; а ви, који би желели још више о том чути, стрпите се до друге песме — *ако се усудим још стихове дељати.* Ну као што рекох, све је ово у Бајрона друкчије. А у Бранка је мање-више све претерано, често и смешно. То је у неколико судбина сваке имитације; а у велико бива при сваком имитовању, где се песник угледа на песника по духу несроднога — као што је овде. Тако хотећи да свога Стојана учини што сличнијега Лари, он даје таке описе свога јунака, који се, кад се прикупе и пореде, показују да су слаба копија неке слике, коју написта нити је добро разумевао нити јасно осећао. Тако:

У оку јоште она тија туга,
На мутној ка' је облачини дуга —
Он осмену се, ал' с пуно чемера —
На руку чилу клонула му глава,
На груди пала та коса убава —
То каже лице то његово бледо,
То кажу очи оне укочене;

Но за час њега ова туга пређе,
А око севну скупише се веђе —
На лицу њему чемерна милина,
И тија туга и тија љутина,
Ал' миса' једна из друге с' извија.
Крај срца с' вију као клупче змија,
Он усне гризе, а трепће све чешће,
Из ока пламен све сјаје жешће —
Па онда избом учеста кораке,

(подсећа на Ларино дуго шетање ноћу по дворанама свога двора)

На мучно око натакао веђе —
Ма он је чуо, па сам вас пobleди,
Ал' мучи јунак, па преда се гледи,
Па онда уста, тамо амо крочи,
А момци мучне у њ упрли очи.
Он мозгом нешто тамо амо крени,
Па сада бледи, а сада румени,
И у час не знам што му на ум паде,
Он грoотом се ту смејати стаде —

И број активних лица у *Стојану* одговара готово са свим броју лица у *Лари*. Ну Езелина, који у *Лари* игра важну улогу и који и даје други обрт епском догађају, нема у *Стојану*. Езелин и Отон Бајронов слили су се у Бранка у једну личност, у Васу. Али као сећање на Езелина у *Лари* има у *Стојану* једно место, које се као тако сећање само може и разумети, јер иначе је са свим залишно. То је оно место, кад се Стојан први пут јавља у оном «купатилу» и кад «свако пита ко ли је и шта је», али «нико г' не познаје» —

И *један* само одговори на то,
Да лице то му није непознато,
Негде га виде али де не знаде,
То само рече, више не придаде.

И то је све. Слика Езелинова остала је закржљала у овој клици, јер се Бранко јамачно доцније предомислио и нашао да му та слика не треба. — И неке реченице, сентенције и фигуре у Бранкову *Стојану* као да су слика или одјек таких реченица и т. д. у *Лари*. На крају прве песме у *Лари* песник, причајући како се разишло друштво с гозбе Отонове и како је свак похитао да се склони у своју постељу, вели: «Има ли приличније речи за постељу од речи *гроб?* Да, то је општа кућа, гробница ноћи, у коју лежу слабост и моћ, врлина и порок, у коју се спушта свак наг, немоћан и весео што ће неко време бесвесно проживети» и т. д. А Бранко у *Стојану* при крају прве песме (књ. III. 33) вели:

О ноћи тавна ти некима веро,
Некима веро а неким неверо,
Не кажем да те рад не има нико,
Ма ја те немам *смрти права слико*.
За тебе кажу да си мирно доба,
Ма мир је већи сред тавнога гроба —

На послетку и сам ритамски облик Бранкова *Стојана*, јамбиски једанаестак, указује на позајмицу, на подражавање, и одговара стиху којим је Бајрон испевао *Лару* и још неке своје епске песме.

У *Стојану* је Бранко подражавао Бајрону; и за то му је *Стојан* најслабија епска песма, јер он духом и нарављу није био налик на Бајрона. У *Урошу* пак, *Утопљеници* и *Освети* видимо само општу сличност с Бајроновим причама; заједничке су само главне белеге, а сиже и обрада су самостални. За то су ове песме лепше од *Стојана*. Ну и у ове три песме по нека места и слике јако подсећају на неке слике и

места у Бајроновим причама. Тако је у *Освети* драга незнанога јунака веома налик на Каледа у *Лари*; и она пати као и Калед без икаке своје кривице и свршује као Калед — умире за својим драгим, за којим се свуда пребијала а који је можда није ни волео.

Ну како је то могло бити, да бајронска болест, болест црног песимизма, очајног незадовољства и љуте и упорне мржње на свет и његове установе, — како је могло бити, да та болест наиђе баш на ведрога и нежнога Бранка, љубимца народне виле?!... Утицај Бајронов на модерно европско песништво био је истина огроман; у првој половини овога века није готово било знатнијега песника европског који му није колико толико подражавао; али се опет може опазити, да је утицај Бајронов био најслабији на европском истоку, нарочито у раси словенској, раси европске будућности. А у српском народу, народу тек из ропства ускрсломе, народу патријархалноме и коме се све тежње овога века могу слити у једну тежњу, тежњу за уједињењем — у народу српском није било баш нимало услова за бајронску болест. За то песме Бајронове нису ни до данас све на српски преведене. Ми им се дивимо; ми их можемо и осећати, али онако као што осећамо туђе болове од којих никад нисмо патили и од којих мислимо да нећемо никад ни патити. Од српских песника највише је духом наликовао на Бајрона Ђура Јакшић. Бујне нарави и немирна духа као и Бајрон — требало је још само да буде и несрећан. И он је и то био. Истина је несрећа његова била према Бајроновој друкчије врсте, али је састављена с његовом нарављу уродила готово истим родом — он је постао суморан, песимистичан песник. И Јакшић је читао Бајрона. Али неке његове

нехотичне репродукције Бајронових песама, или можда и угледања, блистају много већим сјајем и лепотом но Бранкова подражавања. Његов *Искушеник*, колико је налик на *Ђаура* Бајронова, ипак је једна од најлепших песама његових; јер ако је та песма и подражавање, то је подражавање сроднога духа. Али су Бајронове песме одјекивале у срцу његова народа и скоро свега европскога запада; а Јакшићеве песме мамиле су у нас само сузе сажаљења, као што нам мами сузу несрећна судбина честитих људи и ако се ми таке судбине за се не бојимо. За то Јакшић у нас никад није могао помрчати славе Бранкове и Његушеве; за то су се најрадије читале и највише цениле његове патриотске песме. Остала осећања која је Јакшић опевао била су на нашем земљишту његови лични јади, и он их није могао учинити и нашим јадима. За то је он пред смрт покушао да те јаде провуче кроз социјалистичке теорије *(Швапа)*; али видећи да ни у таком облику не могу у нас успевати, престао је пред смрт скоро са свим певати. За то су Јакшићева дела, и ако су производи правога песничкога духа, доживела у нас досле само једно издање, и ко зна када ће друго доћи...... Ну како је то дошло да Бранко имитује Бајрону? Да би ово могли објаснити ваља обратити пажњу на то, да су оне песме Бранкове, на којима се види највише сличности с песмама Бајроновим, испеване све 1849 године. Други песници, ако и имитују, имитују у почетку свога рада; Бранко овде имитује при крају свога рада, после красних песама своје I. и II. књиге. То показује да је Бранко 1849 г. био духом клонуо, а клонуо је био за то, што га је тада здравље почело остављати. Али он је умро 1853 г.; у оно, дакле, време

било је у њега још доста готовине телесне снаге. За то су га први наступи његове болести, који су се јавили можда још 1848 г., учинили само зловољним и суморним; а зловољност, потхрањивана још нападима на његову I. књигу песама и вређањима усменим и писменим, лако је могла у оболелој машти његовој створити мисао, да је он српски Бајрон, да је сличне судбе с њим, да је његова песма *Пут* оно што Бајронова *Инглески барди и шкотски критичари* — а све је то потпомогнуто силним говором у оно време свуда у Европи о Бајрону. Додјамо к томе и разочарање политичко српскога народа после мацарске буне и очајање Вукове странке због ондашњих књижевних прилика српских. Свакојако само је болесна Бранка могла дочепати «болест овога века», јер је здрави Бранко био далеко од Бајрона. Да је он био Бајрон, он би на оне грдње 1848 год. (види *Глас* XIII. стр. 68—82) одговорио каким спевом налик на *Инглеске барде и шкотске критичаре*. Ђ. Јакшић одиста не би остао дужан својим критичарима. Оболевши Бранко се стао угледати на Бајрона не само песмом но и животом. Оно његово уздржавање у јелу — о чем прича кћи Вукова (*Глас* XIII. с. 55) — можда је било подражавање познатој Бајроновој дијети. Али и ако је, мислим, болест Бранкова била главни узрок што се он стао угледати на Бајрона, опет ми се чини да треба неки део заслуге за то уступити и моди, која је тако исто силна у књижевним као и у другим односима. Јер мени се чини, да се и у ранијим песмама Бранковим, у песмама I. и II. књиге, могу чути овде-онде одјеци Бајронових мисли, осећања и песничкога говора. Ја сам већ рекао (*Глас* XIV. с. 30) за оно место у Бранкову *Путу*, где

он чита лекцију својим негдашњим учитељима, да ту Бранко можда није био са свим самосталан, да се угледао можда на кога; и сад ћу казати да тај, на кога се Бранко онде угледао, може бити Бајрон. У Бајроновим првинама песничким, на које је у јануару 1808 г. у *Edinburgh-Review* № 22 изашла љута критика, има једна ђачка песма *Гранта*, на коју је поменута критика обратила пажњу онако исто као и српска критика на оне стихове Бранкове: «Ој давори учитељи клети» и т. д. Ево како приказује инглески критичар ту песму: «Пошто је писац (Бајрон) велики део своје књиге на то употребио, да своје занимање у школи и на университету обесмрти, не може нам се никако на ино а да читаоца не обеселимо једном пробом ових наивних излива». И онда долази навод из поменуте песме Бајронове, у којој има и овако место:

«Тамо у мрачној, ниској и тесној соби седи ђак сам уз лампу, доцкан леже а рано устаје — само да буде први. А ако само једну реч погрешно акцентује, ако не уме да се нађе у мучном троуглу, казне га храном и дају му да једе латинске задатке. А не сме читати ништа што њему годи, не сме ни завирити у драге песнике, и драж миле музе мора пасти пред квадратом хипотенузе».

Како нас на ово подсећају они Бранкови стихови:

С књигом свани, с књигом и омркни
. . . .
Ал' скочити у Дунаво ладно,
Ту поврнут' своје здравље јадно —

и т. д.

Тако нас и Бранков натпис први (у I. књизи) својом безобзирношћу подсећа на неке натписе Бајро-

нове, на пр. на натпис његов на гробу лорда Каслерија. Тако нас приступ пред *Гојком* подсећа на почетак друге песме у *Лари.* Ту, описујући лепоту јутарње природе (налик на оно Бранково: «Зоро бела сунце огрејано» и т. д.), кличе Бајрон: «Погледај, о човече, ове красоте и кликни раздрагано: све је ово моје! А освануће једно јутро, кад то више неће бити твоје» и т. д. А и Бранко одмах после оне апострофе зори, лисној гори и т. д. вели:

Данас сутра час ће ударити,
Јарко сунце мени заклонити

и т. д

.... Али доста. Кад човек једном стане на пут поређења и истраживања сличности и позајмице, обично ће пре претерати но не дотерати. Доста је ако сам само близу доказао што сам у почетку рекао, да је Бранко читао Бајрона и да је та лектира оставила трага на његовим песмама. А и «за сада свакако је доста», што рекао Бранко.

Објашњење неких места у Бранковим песмама.

12. Бранкова је реч свуда јасна, и за то се при обичном читању чини да му је и песма свуда јасна. Али ће пажљивији читалац опазити, да би му код понекога стиха, код понеке речи или имена требало знати још нешто што се не зна из песме; а опет и нека, иначе јасна, места могла би се још више осветлити. Нека така места већ су досле објашњена (нарочито у тач. 3. овога одељка), а нека ћу сада објаснити. Тако:

а., Збогом остај красно Стражилово,
Многи те је у звездице ков'о
(*Б. раст.* 92).

Можда се Бранко пишући ово сећао песме Срб-Милутинове (= Ник. Грујића) *Постанак Стражилова*, штампане у *Серб. Нар. Листу* 1842. стр. 222, тамне алегориске песме у митологиским сликама, која се не може ни поредити с Бранковим описом. Можда се сећао и Суботићеве једне ђачке песме о Стражилову, о којој знам само по Суботићевој нештампаној автобиографији али која је ђацима Бранкова кола могла бити позната.

б.,

Рука с' диже на посао,
Да л' ће коме бити жао?
Нога лупа, диже пра,
Наоколо свуда стра —
(*Ђ. раст.*, друго коло).

Ове стихове, вели Л. Костић, не разуме никако «ни у својим пјесничким, а камо ли у прозаичким часовима», и мисли «да је све то ради стиха, ради слика управо».... Кад би ови стихови својим сликовима одговарали неким другим стиховима, онда би се још којекако могло држати мишљење Костићево. Али ти стихови не стоје у сликовној свези с другим стиховима, и могли би се и избацити из песме а да се ни мало не наруши ритамски склад осталога. И онда, ако би узели да су ти стихови без смисла, ишло би уз то још нешто и горе: да је бесмислица учињена без невоље. Ну није тако. Кад се они стихови читају заједно с осталим стиховима у поскочици; кад се зна да се пред тим позивају у братско коло сва српска племена — не ради обичне игре (јер то тек не би имало смисла) но ради већега и светијега посла, што сам песник наглашује велећи:

Ватите се кола тога,
Од вишњег је оно Бога —

кад се то зна и кад се знају прилике 1847 г., када је ова алегориска поскочица по свој прилици и постала (види у овом одељку тач. 4.), — онда се могу разумети и они стихови, може се разумети: да, кад се оно уједињено братско коло дигне «на посао», да то може «коме бити» и «жао» и да може задати «наоколо свуда стра». А ваљада се нико неће чудити, што та мисао није онда казана отворено и право пред бечком цензуром.

в., О *Јулије* чу ли драги брате —
(*Ђ. раст.* 107).

Раније је речено да је то др. Јулије Радишић. Тако мисле многи који су досле о Бранку писали. Ну др. Л. Захаријевић ме уверава, да је тај у песми Јулије = Бранков брат Стеван. Он је — вели — био по школи једну годину млађи од Бранка, леп, румен младић и растом мало виши од Бранка. Није се — вели — могло управо знати ко је лепши од њих двојице; само је Стеван био увек озбиљан и као намрштен и још онда као болан. Њега су сви у школи, па и Бранко, звали «Јулије». И г. Васа Попадић, свештеник из Нерадина, друг Бранков у гимназији и заједно с њим цензор, пише ми да се сећа Стевана да је млађи од њих био и «да је увек слаба здравља био, с тога је школу и напустио», а Јулија Радишића се не сећа. По томе као да се Бранко с Радишићем познао тек у Темишвару и друговање с њим продужио у Бечу, и по томе Радишић не би могао бити онај Јулије у *Ђ. раст.* Л. Захаријевић ми је обратио пажњу и на даље стихове:

За час оде цела луда врева,
Брат на *брата* опет се осмева.

г., Ала красно *челе* зузукаше!
Познам да сам код *матице* наше —
. . . .
Та све они красни соколови,
Све *трутови*, да Бог благосови!
(*Пут* 124—125).

Много раније од Бранка написао је Матици Српској епиграм налик на ове стихове Бранкове неки П. Б. у *Даници* Вуковој IV. стр. 43

д., Не ће Туре више живе пећи
. . . .
Ни на коље јадне вас набијат',
Нити колом живе вас пребијат' —
(*Пут*).

Пребијање колом стара је варварска казна, којој је претходило мучење на колу (rota). Таком муком на пр. мучен је био св. Ђорђе (**и аще и въ келицѣ бѫдѣти соущоу и на колеси протезаемоу**. Ст. Првов. Живот св. Сим. стр. 4—5). Али ми није познато, нити знам да се у народу нашем прича и помиње, да је и у Турака било такога мучења. За то не знам од куд Бранку оно «Нити колом» и т. д., већ ако није по слободи песничкој или ради слика.

ђ., Ал' се .. *ша* туђа леба слади
(*Натпис* I).

Уверавају ме многи други Бранкови, међу њима и Л. Захаријевић, да је онај «.. ша» = Тоша (Тодор) Павловић.

е., *Натпис* III. тиче се Милоша Светића и његове полемике с Вуком у тако званим *Утуцима*.

ж., *Писмо К. Вујићу*, писано 18 (6) дек. 1847 г. Овај Коста Вујић син је проте београдског Вујића и

умро је после Бранка у Београду као доктор медицине. Друговао је с Бранком у Бечу и после Даничића био му је најинтимнији друг. На његовим је рукама — пише ми Л. Захаријевић исправљајући моје причање о том у *Гласу* XIII. — Бранко и издахнуо. «Прота» је (тако су К. Вујића по оцу звали Бранко и сви другови), вели Л. Захаријевић, нашао Бранку, кад је умро, под јастуком око 140 фор. ср. и те новце, као и рукописе и остале ствари Бранкове, предао после оцу Бранкову. Оно писмо у стиховима остало је међу књигама пок. К. Вујића у његова брата Настаса Вујића, инжењера у Београду; ту га је нашао пок. Дамјан Павловић и послао уреднику *Јавора* 1862, где је најпре и штампано било.

IV.

Псевдокласична песничка школа у новој српској књижевности почела је била опадати још пре него што се Бранко јавио; али пошто се Бранко јавио, она је на брзо са свим замукла. У педесетим годинама овога века песма у класичном размеру и духу врло је ретка, а већ у шесетим годинама могло би се готово рећи да је и нема. Немачка пак песничка школа, која је покушала да замени школу псевдокласичну, била је још крађега века, јер није имала ни правога вођа нити и једнога снажнијега свога представника; и после Бранка нестаје брзо и онога шаренила од разноврсних песничких звукова, које ову школу карактерише и које се могло видети у прозорју српске уметничке песме (*Глас* XIII. 15—16).... Било се већ расвануло. Дух народне песме обузео је био књижевну поезију и славио своју победу над туђинским правцима и утицајима. Та би победа јамачно дошла и да није било Бранка, али би дошла много доцније — као што би и псевдокласичне поезије било у српској књижевности јамачно и без Мушицкога, само што без тога сјајнога свога представника не би могла одиста онако дубоко корена ухватити. За то је победа народнога правца у новој српској књижевној поезији уједно и победа и слава Бранкова. То би се могло видети и познати у поезији српској после Бранка и кад не би

сама та поезија Бранка захвално спомињала и славила као учитеља свога. Јер ако на пр. после Бранка беже из песничког српског луга Зефири, Амори, Венере и т. д., остаје им подсмешљив помен, који се по кад кад чује и који нас подсећа на почетак у Бранковој песми *Пут*. Ако се од педесетих година овога века све слабије чују у песничком језику речи багрјаношарни, весна, волна, взор, восторг, печал, љубов, срдце, усхиђење и т. д. — за то се опет чују врло често речи злаћан, јађан, слађан, лисна гора, осванак, огрејак, милоока мома, шарна дуга, брсна грана и т. д., које знамо да су све Бранкове. Место старога једноставнога али ненароднога књижевнога језика постаје језик књижевне песме источни говор, онај којим је и Бранко певао; али се с њим често мешају ради стиха или накита речи и облици јужнога говора, чега пре Бранка није било. Народној песми и језику већа се пажња поклања; али се опажа, да се из ризнице народнога књижевнога блага највише узимљу они накити којима је Бранко своје песме накитио (на пр. речи: нојца, данак, житак, жеца, злато, мома, часак, сунашце, срдашце, и т. д.). Поглед на ком стоји Бранко што се тиче језика у I. књизи својих песама дуго се држи, и чак у шесетим годинама овога века замера се онима који се од њега одмичу и који пишу као што је Бранко писао у II. књизи; јер је I. књига Бранкова лепша и дража од II-ге, па се мислило да се треба у свему угледати на I. књигу[1]. И у песника после Бранка, као и у Бранка, најчешћи је стих народни

[1] Тако се пок. К. Руварац у критици на *Певанију* Ст. Новаковића љутио на писца, што редовно и правилно пише глас *х*, који песми убија лепоту, наводећи за пример овај стих његов:

Спотицах се, играх, падах, скаках —

осмак и народни десетак; а и дељење песме на строфе ретко је као и у Бранка и ређе но што беше између 1840 и 1847 г. И у ситницама се подражава Бранку. Датовање песама на пр., које је до Бранка било врло слабо у обичају, после Бранка је много чешће; па тако исто и кратки стих, какав је у Бранковим поскочицама у *Ђ. растанку*...... Иде се и за погрешкама и недоследностима Бранковим; н. пр. чедо = драга постаје врло обична и врло мила реч лирске песме, тако узаман = у залуд и т. д. — Али да погледамо мало изближе утицај Бранков на поезију и на песнике српске после 1850 године.

Прилазећи ближе данима што у српској књижевности настају одмах после Бранка опажамо прво то, да се мање пева него пре. Од многобројних певача пете десетине овога века (в. *Глас* XIII. 17) врло их је мало који певају и у шестој десетини, и ако их је већина још у животу била. Заћутали су и пређашњи бољи и познатији певачи. Нових пак певача има мало у шестој десетини, а и они се јављају песмом ретко и бојажљиво. Тако у свакој грани људскога рада нови бољи принцип растерује у први мах старе раднике и лагано прибира око себе нову војску.

Први редови нове војске, нових радника у уметничкој српској поезији после Бранка, бејаху вршњаци и другови Бранкови. Скоро у исто време и одмах за њима иде други ред, песници мало млађи од њих, које предводе J. Јовановић и Јакшић. Подалеко иза ова два реда иде трећи ред, песници старији од Бранка а који Бранка наџивеше, мало намрштени и још с подсмехом на лицу, чинећи се као да за себе чету чине и да не иду истим путем, и ако у рукама држе лире навијене према новом тону. А за свима овима иде

главна маса, песници седме десетине овога века, најплоднијега песмом времена нове наше књижености.

Најближи, а готово најслабији, последник Бранков беше друг његов *Димитрије Петровић* (у ђачким годинама веле да се презивао *Топаловић)*, који се као песник сам прозвао *Славко Златојевић*. Учио се у Прагу, где се и оженио кћерју славнога Јунгмана — удовицом Лауермановом — а умро је 13. децемара, 1856. (рођ. 17. фебруара 1828. у Н. Саду) у Карловцима као професор гимназиски. Превео је *Краљодворски рукопис* и штампао га у «Златном Прагу» 1851., а те исте године и у истом граду, мало само раније, штампао је и збирку својих лирских песама под насловом *Златијнство*[1]: Утицај Бранков познао би се на овим песмама и кад не би ништа знали о познанству и друговању Златојевићеву с Бранком и заједничком њиховом

[1] Овако име добиле су ове песме од *Златије*, како је од милости звао Златојевић своју жену Катарину. Ово сам дознао из дневника Златојевићева од 1849 г., који се у рукопису, у неколико оштећен, до данас очувао и који сам добио од г. проф. Ј. Живановића. Осим поменутих горе књига штампао је Златојевић још 1849 г. књигу *Гласи српске виле, књига за народ* — патриотске рефлексије у прози; 1856 год. Польодѣлство разделѣно на свое месечне раде — слободно преведено по делу «Барона Л. од Бабо» — I. свеску (остале свеске остале су у рукопису код његове удовице с другим рукописима, понајвише садржине природописне, које је после патронат гимназије карловачке од удовице откупио); 1855 г. *Ратар* 1. број пољопривредног листа, који је с тим бројем и престао. Писао је и на чешком језику и написао је био српску граматику за Чехе, коју је П. Ј. Шафарик похвалио али која је остала нештампана. Год. 1849. радио је неко време у уредништву «Напредка» и «Позорника Войводине Србіе», а исте године био је кратко време и учитељ основне школе у Ужицу (о чем спомиње и у својим песмама и у дневнику). Био је слаба здравља и врло нежне и осетљиве нарави, али одушевљен Србин и поштен родољуб. О животу његову види још «Петый программъ велике гимназіе карловачке за 1857 год.».

бављењу у Земуну и Београду 1849 г., и кад не би сам Златојевић признавао тај утицај у предговору ове своје књиге [1]. Тако своју песму *Свашта али не којешта* завршио је стиховима Бранковим *(Глас* XIII. стр. 8). У песми 46-ој *Златијнства* долази два пут познати стих Бранков: зла ти мајка до зла Бога — али се ни чим не казује да је то туђ стих; сама се пак песма ова почиње стихом «Хао селе црна ока», који је начињен према оном Бранковом: ао селе босонога. У песми 67-ој долази, опет без икакога означења позајмице, Бранков стих: ој стазице танана. Исти стих долази још два пут у песми 87-ој. У п. 93-ој има стих «Провириле *ноне беле*», — према оном Бранковом: ао, ноно бела! Као и у Бранка има и у њега једна песма (55-та) са насловом «?». Песма 76-та много је налик на Бранкову песму *На Мораву*; ну како је ова Бранкова песма штампана тек 1862, ово се подражавање може објаснити само тако, да је Славко ту песму у рукопису код Бранка читао. Подражавање Бранку чини ми се да се види и у епиграмима Златојевићевим, у датовању песама и т. д. [2].

Златојевић је познавао доста добро и народне песме, а и језик је бољи у њега но у многих његових савременика. Али је и у једном и у другом далеко изостао иза свога учитеља Бранка. Народни елементи у његовим песмама само су прости одјеци и неслободна подражавања народној песми, као што су на пр. (на стр. 56) стихови:

[1] Између осталога он ту вели, да га је као Бранко окуражио да штампа своје песме. Л. Захаријевић ми прича, да се Бранко, прочитавши то, врло љутио. — Та нисам му могао — вели Л. З. да је рекао Бранко — казати у очи, да му песме не ваљају. — [2] Ако су датуми верни — у што сумњам — једна трећина песама у *Златијнству* испевана је између 1 децембра 1845 и 14 новембра 1847 год.

Пуче пушка у сред Срема равна.
Даде гласе по Крајини дивној —

а у језику његову, нарочито у ранијим песмама, нађе се и по која «славеносербска» реч и понека граматичка погрешка, на пр.: *божества* (с. 9); ој *ветру* — неколико пута (19); *царевао*; *бија* (место: бијаше); *видох*; *црнија*, *процвилише*, *сво* (25); *увенити* (32); *зашуштело*, *долетише* (33). Глас *х* пише Златојевић чешће но Бранко, али недоследно и понекад и где му није место (*хао* м. ао) или где му је место по провинцијалном говору: *небесах*, *чудесах* (23) и т. д. Ово последње, као и реч *божество* и још неке, и неки стихови и изрази, показују да се Златојевић понешто угледао и на Његуша. Исто тако има у њега нешто налик и на Симу Милутиновића. Треба само погледати на наслове његових песама, који су по својој оригиналности и чудноватости налик на наслове Симиних песама. Тако има у њега и нових, скованих речи à la Сима:

Заникнуло свако цвеће (59) —
Кад су звезде на *звездишту* сјале (62) —
Сагрудио, *разгрудио* земљу (64) —
Распирио, *сапирио* огањ (66) —

тако и: *родиште* (87), цвеће *драгано* (88) и т. д.[1].

Као песник Златојевић је слаб песник. За то су му песме још за живота његова биле заборављене. У песмама његовим више се виде речи но мисли и осећања. Ово двоје, и где га има, изгубило се у из-

[1] У списку уписника, који је штампан уз *Златијнство*, Златојевић поред имена уписника казује понешто и од своје стране, на пр. код уписника из Ужица. Можда се и у овом угледао на Милутиновића, који је имао обичај да и на таком месту исказује своје мисли и осећања.

разу, не за то што је израз одвећ китњаст већ што је таман и врло често збуњен. Чини се као да песник или није јасно ни мислио ни осећао, или му није било дано да оно што мисли и осећа јасно каже. То је врло често судбина добрих и поштених људи.

Славко Златојевић, од вршњака Бранкових први и најближи Бранков последник, стоји у неколико још и под утицајем Милутиновића и Његуша. Остали вршњаци Бранкови, који певају и после Бранка, стоје подаље од Бранка. Неки од њих за дуго још иду путем немачке школе, као Љ. П. Ненадовић и М. С. Српкиња. Димитрије Михаиловић, који је у главном такође изданак те школе, има међу последњим својим песмама и песама у духу Бранкових и народних песама, које су јамачно постале утицајем Бранкових песама, као што су му песме *Глас стихотворца* и, нарочито, *Туга*[1]. J. Илић пак, Ст. Кaћански, Ђ. Рајковић и Аца Поповић ударају доста рано новим путем, који Бранко раскрчи, и ако не имитују Бранку онако као Златојевић. Ипак нас и њихове песме подсете понекад мало више на Бранка појединим речима, фигурама, изразима или цитатима узетим из Бранка. Таке су у Ст. Каћанскога песме *Моје срце* (1850 г.). *Њене очи* (1855), и нарочито *Ноћница* (1850 г.), у којој при крају долазе и два стиха Бранкова, који нису потпуно тачно наведени али који баш тиме још више говоре о Бранкову утицају. Тако нас у лепој песми J. Илића *Хасан пепељар* стихови

Моја кућа мала
Не боји се хала,

Под кућом се скријем
Па се бури смијем[2]

[1] Войвођанка. Различне пѣсме. Темишвар 1852. — [2] *Седмица* 1857. бр. 30.

подсећају на оне Бранкове стихове у песми *Драги:*

Гора има красне згоде,
Има стене и пећине.
Ту ћу, мила, да се скријем,
Па олуји да се смијем.

и т. д.

Од 1852. године почињу се јављати песмом песници који се родише четврте десетине овога века (види *Глас* XIII. с. 26). Ово коло српских песника воде *Јован Јовановић* и *Ђура Јакшић.* Њихове су прве песме штампане биле у *Летопису* за 1852 г. књ. II. Од осталих песника овога кола знатнији су још: *Јован Драгашевић, Светолик Лазаревић* и *Дамјан Павловић.* Песме ових песника већ су много ближе песмама Бранковим. Они су готово са свим примили поетски језик Бранков. И метриско рухо њиховим песмама одваја много од метриског руха старијих песника и веома је налик на рухо Бранкових песама. Позната немачка строфа врло је ретка у њих, и они најчешће певају оним народним стихом којим је и Бранко певао..... Све се ово најбоље види у песмама Јована Јовановића, првога представника овога кола и вођа књижевне поезије после Бранка. Јован Јовановић иде од почетка свога певања право и постојано путем Бранковим. И не само то; у првинама својим (у којима се потписивао најпре *Осијан,* а после правим именом) он се у свему угледа на Бранка. Поменута је већ у *Гласу* XIII. с. 88 његова хвала Бранковим песмама[1]. Песма

[1] Ове песмице, као и још неких које ће се овде поменути нема у *Певанији,* потпуном издању песама Јовановићевих од 1882 године.

његова *Иде мома......*[1] подражавање је Бранковој песми *Враголије.* Иста је така тема, и опет угледање на Бранка, и у песми његовој *На пољу је киша....* испеваној 1851 г. (*Певанија* с. 8). У песми *Ђачко коло* (*Певанија* 7) осећа се дух Бранкова *Ђ. растанка* и одјекује Бранков глас у стиховима:

Загрлио бих те
Од жеље клете,
Мој бели свете —
Не могу сам.

Помозите, браћо,
У коло амо
Да се хватамо[2]
и т. д.

Тако нас на пр. сећају на Бранка и стихови:

Тешко ми је, живота ми мога,
Тешко с' маћи са места овога,
Али збогом, ево већ је дан!
Мило место, липо, птице, цвеће,
Заборавит' та срце вас не ће —
(*Пролетно јутро,* **Певанија** с. 5.)

У песми *Откуд се сунце рађа* покушао је Јовановић да као и Бранко раздраганост осећања свога

[1] Штампана у забавнику *Фрушкогорци* 1854 г. стр. 98. Цела та песмица, која није ушла у *Певанију,* гласи:

Иде мома малена
— Кратка ј' сукња свилена,
Низка трава зелена,
Дозиде се кољена.

* * *

Јао Бого муке љуте!
Бежи селе! стигнућу те!!!

[2] Бранко:

Па када би им'о каку жељу,
Једну б' им'о само али вељу,
Кад би тако смањао се туди,
Да те могу притиснут' на груди
— — — — — — — — —
Брже, браћо, амо, амо,
Да се скупа поиграмо.

и промењен удар срца свога представи промењеним ритмом. И завршетак је ове песме налик на неке завршетке у Бранковим песмама —

Престан' и ти песмо моја!

и т. д.

Оваких ближих угледања може се наћи мање-више и у осталих песника овога кола, осим јединога Ђуре Јакшића. Јакшић је песник самоук и са̑мони̑к. Изучивши прву песничку школу у друга и пријатеља свога Јована Јовановића[1] и упућен њиме на пут који Бранко раскрчи, Јакшић је после пошао тим путем сам и самостално и није се угле́дао ни на једнога српскога песника. Што сам пре више година рекао о њему, велим и сад: да није био самоук, био би можда творац нове песничке школе српске[2]. Али се он ипак својим силним даром успео на висину на којој стоје најбољи песници нове српске књижевности.

Видели смо да први последници и подражаваоци Бранкови, вршњаци и другови његови, стоје још у неколико и под утицајем ранијих песничких струја и праваца. Ни ово друго, млађе, коло Бранкових последника није се са свим отргло од тога утицаја. Најбоље се то види и највише осећа у песмама Јована Драгашевића. Најраније песме овога песника припадају школи Мушицкога и тоном и духом наликују јако на песме најмилијега ђака Лукијанова, на песме Јована Хаџића. Таке су на пр. песме Драгашевићеве: 1855, *Човеку*, *Вече*[3] — на пр.:

[1] *Дела Ђуре Јакшића* VII. 131. — [2] *Дела Ђуре Јакшића* VII. 11—13. — [3] Види *Песме Јована Драгашевића*. Прво издање изашло у Земуну 1860 год.

Пламени зраци сунца вечерњег седоше тијо
Модре на врхове Фрушки. Над Авалу бацише стражу,
Мирно да меком по пољу и рудини вечеру пасу.
(Вече).

Још је више међу ранијим песмама Драгашевићевим таких песама, које имају облик прелазнога периода нове српске поезије, те припадају немачкој школи, и које највише наликују на песме најбољега песника те школе, на песме Ј. С. Поповића. Таке су песме: *Срећин стан*, *Топчидер* (строфа: 8а + 7б + 8в + 7б), *Вај* и још неке, између којих нас *Љубић*, *Рајић* и *Ајдук-Вељко* подсећају на Ј. С. Поповића *Спомен Видова дана* и *Марко Бочарис.* Има у praванији Драгашевићевој и неколико тонова, које слушајући и нехотице се сећамо Чубрина громкога гласа — на пр.

Јадоблаци над земљом крше се
— — — — — — — — — — —
Вијор вије јаче и силније
Вековечне да стене избије
— — — — — — — — — —
Ужаси се свуда разастрли,
Страва земљу, гроза небо грли...
А ја — мравак на тој земној кори,
Или листак у зеленој гори,
Зрно л' песка у дубоком мору,
Ал' тек перце у судбе вијору —
(Бура).

Још више него Чубре сећамо се Његуша читајући песме Драгашевићеве *Молитва*, *Ноћ* (I. и II.) и *Вишњему.* Како нас на пр. подсећају на *Лучу микрокозма* ови стихови:

Свет је велик и пун вечних тајна,
Које нису смртнима приступне;

Свет је велик и пун је чудеса,
Која човек неможʼ да поима.
Ова земља наша домовина,
Овај месец у бледоме руву,
Јарко сунце, огањ божаствени,
Плаво небо, престо бесконачја —
(*Ноћ* I.)

или на неке лирске песме Његушеве и на посвету његову у *Горском Вијенцу* ови стихови:

Црну земљу, људско легло, притискују тешки греси,
Поприште је овде греха, ту сʼ паклени боре беси.
Људско срце, људски разум, две су силе што се преду (= пру)
Вечита је борба она, алʼ се борци милуједу.
(*Ноћ* II.)

На послетку налазимо у Драгашевићевим песмама и просто подражавање народној песми, онако како јој се до Бранка подражавало, онако како су јој подражавали Сима Цијук, Јоксим Новић и други. Така је на пр. песма *Јека од гусала.*

Тако у првинама Драгашевићевим налазимо представљено скоро све оно што је у књижевној српској поезији било до Бранка. И језик у овим првинама одговара њихову тону и метриском облику. Тако у њима сретамо речи: точке, божеске, љубкости, претеће, сујеверне, чуства, суштеством и т. д. Али као што се с овим старим речима у тим песмама мешају народне и нове песничке речи — као: нојца, сићани, бајни, злаћани, и т. д. — тако се исто са старим тоновима у њима мешају и нови народни и уметнички тонови — да покажу, да се поред познатога новога никад не може староме потпуно и верно подражавати.

Али је занимљива и поучна слика, коју нам указују првине Драгашевићеве (у познијим својим пе-

смама он стојѝ са свим на земљишту нове уметничке песме). Оне износе јасније и очевидније оно, што се пажљивијим посматрањем може опазити мање-више и у других песника овога кола, казују јасније и разговетније како је растао утицај Бранков и, заједно с песмама првих последника Бранкових — вршњака његових —, илуструју лепо ону причу о том утицају раније испричану (*Глас* XIII. одељ. II. од стр. 68, нарочито стр. 89—95). А што Драгашевићеве песничке првине носе на себи јасније, но првине његових вршњака, знаке старијих песничких струја и праваца, томе ће можда понајпре бити узрок у приликама у којима је он рођен и одрастао. Од његових вршњака овде поменутих он је једини рођен и одрастао у Србији; а у Србији и Београду све до пред крај педесетих година — до повратка кнеза Милоша — утицај противника Вукових и Бранкових беше јачи но у осталим српским крајевима. И Дамјан Павловић, школујући се неко време у Србији, писао је као гимназиста београдски песме у духу немачке школе, које су у ондашњим књижевним листовима штампане; али чим је отишао из Србије, пропевао је друкчијим тоном.

Кад је већ било пристигло и друго коло Бранкових последника, онда ће и старији песници, који се у први мах бејаху ућутали и повукли са бојишта, почеше лагано придруживати редовима нове војске. Неке је од њих лако одмах познати, јер и после Бранка певају готово онако исто као што су и пре певали. Таки су: Н. Боројевић, Ј. С. Поповић, Јоксим Новић, А. Андрић. Неки су се после Бранка јавили песмом још само по један пут или два-три пута, па су после

са свим уђутали. Таки су: В. Суботић, Данило Стајић. И В. Живковић сад врло ретко пева, и ако његове нежне и лепе песме врло добро пристају уз песме млађих песника. Негдашња велика сила песничка, после Мушицкога а до Бранка највише цењени српски песник, Јован Хаџић (Милош Светић) почиње опет певати при крају педесетих година у *Седмици* и пева још и првих шесетих година у *Даници* и у своме часопису *Огледалу Србском;* али се на њему већ познаје потрес који је старија поезија претрпела. Он више не пева песме у духу Мушицкога; види се и да би хтео ићи за новим, али не може но просто подражава народној песми или иде за старијим немачким песницима, којих ситније производе и песмице сад под старост преводи. Дирљиво је видети негдашњег слављеног песника, који је већ претурио шездесет година живота, како готово непознат и невиђен стоји у кору младих певача, који га скоро сви надмашују и чистотом језика и лепотом форме и снагом осећања. Никанор Грујић пева доста у педесетим годинама и срећно пристаје уз нове песнике, али после свога *Светога Саве* (1861 год.) престаје скоро са свим певати. И *Утјешеновић* после свога *Недѣлка* врло мало пева нових песама.

Међу овим ста̑рим песницима довде споменутим нема управо ни једнога пра̑вога Бранкова последника; али се код неких опажа ипак мање-више нагињање новоме правцу. То се много више опажа у песмама Ј. Суботића, Ђ. Малетића и М. Бана. Ова последња двојица мало после Бранка остављају скоро сва друга песничка поља и окрећу се драми, и на том пољу и стекоше гласа као српски песници; а у драмама својим обојица и језиком и формом песничком

иду путем Бранковим. У неким недрамским песмама Ђ. Малетића, које је после Бранкових песама написао, види се и још нешто више — види се и подражавање Бранку. Тако на пр. у својој епској песми *Сватови* (1855 г.), испеваној иначе у духу немачке романтичне поезије и немачком строфом, он је на два-три места покушао да пева као Бранко. Ево за пример неколико стихова из његова сватовског кола (стр. 62—64):

Свирац свира,
Срдце дира;
Лако коло
Наоколо
. . . .
Трупка, лупка
Нога лака,
А на врату
Девојака
Одзивље се:
Цака, цака!
. . . . . .
Свирац свира
Неда мира —

Од свију ових старијих песника Ј. Суботићу као да је најлакше било преломити се и поћи за новим. Он пева много и у педесетим и шесетим годинама овога века, више него и један песник његова кола; пева лирске, епске и драмске песме и пише приповетке; и сва та његова поезија у опште доста се разликује од раније његове поезије испеване пре 1847 г. и иде у главном новим путем. Али идући тим путем он ипак хоће да се покаже да је самосталан. Као што у правопису пише сам, без и једнога последника, своје дијалектално *ђ* — и ако често недоследно —; као што се у својим песмама и списима чини да и не зна за творца нове школе, Бранка (в. *(Глас XIII.* 90); и као што понекад хоће љутито да прекори своје млађе другове у певању *(Глас* XIII. 93); — тако и у песмама својим, особито лирским, он гледа да се чиме год издвоји из општега кола и да покаже нешто ново и друкчије. Али, немајући самосталне и јаке творачке

снаге и неумејући да као Бранко састави народно с уметничким, он ипак није могао да се уздигне много изнад простог подражавања народној песми. Тако је он после 1850 г. испевао повише љубавних песама у духу таких народних, нарочито бачванских и банатских песама, које су од осталих таких имитација одвојиле нарочито — мрснoћом[1]. Тако је Суботић и нехотице осветио Бранка. Јер Суботићево коло српских песника баш је највише замерало Бранку због неколико његових порнографских песама, а Суботић је баш у том подражавао Бранку — само што су порнографске слике Суботићеве грубље, непокривеније и мање песничке но Бранкове[2]... Друге љубавне песме Суботићеве, како их он зове «грађанске», већином су у духу немачке школе. Међу њима је једна, *Молба из молбе* (стр. 103), као нека имитација *Јеђупци* Чубрановићевој. У опште је у Суботићевим лирским песмама више имитовања но самосталнога стварања. Чак и у *Запђеци* за умрлом кћери Видосавом (стр. 150) он имитује познатој запевци сестре Батрићеве у *Горском Вијенцу* или у опште народним запевкама... Али је у својим епским песмама[3] Суботић далеко одвојио од својих лирских песама Његов спев *Врдничка кула* (1851 год.) може се мерити с добрим епским народним песмама; а у својој *Циганци* он је умео да састави уметничко с народним тако, да се може рећи да је у тој песми достојан последник Бранков.

---

[1] Види Дѣла Јована Суботића I. 1858 г. одељак IV. под насловом «Сељанске». — [2] И у одељку III-ем својих лирских песама (песме уз вино) има Суб. таких песама, као што је на пр. она на стр. 34 (види нарочито строфу 12). — [3] Дѣла — — II. 1859.

Од 1860 године почињу се јављати песмом песници који се родише пете десетине овога века. То је треће коло Бранкових последника. Виђенији су представници овога кола: *Мита Поповић*, *Лаза Костић*, *Абердар* (Милан Кујунџић), *Ђорђе Бугарски* (Милољуб), *Владимир Васић*, *Милорад Поповић Шапчанин*, *Милан Андрић* (Миодраг), *Исидор Ћирић*, *Јован* (Миленко) *Грчић*, *Сима Поповић*.

Време између 1860 и 1870 г., у које ови песници поглавито певају, то је у новој српској књижевности друго време најживљега певања, које не само обилношћу песама и песника но и иначе доста наликује на време између 1837 и 1847 г. (в. *Глас* XIII. 15). Тако и у ово време има и Хрвата, који у српској књизи певају заједно са српским песницима; такав је на пр. *Наполеон Шпун Стрижић*. И у ово време има и неколико жена певачица, међу којима је најзнатнија *Драга Димитријевићева* (Дејановића). И у ово време осетна је разноврсност песничких звукова, само што та разноврсност није сада толико у спољашњем облику колико у топлини и снази израза и осећања. А то није чудо. Јер у овој деценији, нарочито првих година, «по три паса» људска хватају се у коло песничко. Сви песнички периоди нове наше књижевности, свих шест кола песничких како сам их обележио у овој расправи, имају у ово време своје представнике.

Ипак највише певају у ово време најмлађи песници или треће коло Бранкових последника. Поред песме они пишу и приповетке, поетске путописе, естетичке чланке и критике и по мало кушају срећу и у драми. Има их који пишу само прозом; таки су у приповеци на пр. *Чедомиљ Мијатовић* и *Владан Ђорђевић* и у драми рано преминули даровити *Коста*

Трифковић. Песници овога кола управо и одржавају српске књижевне листове и часописе између 1860 и 1870 године. Ну они не раде само на књижевном пољу, већ се труде да реформују и друштвени живот српски. Они избацују туђинске обичаје и туђинске речи; место балова заводе *беседе* и *сéла;* полке и валцере замењују колом и четворком; на господским забавама гуде у гусле и декламују уметничке и народне песме; један другоме говоре и пишу *брате,* а лепој половини *сестро* и т. д. Још врло млади они се хватају и политичких поља и хоће и ту да буду вођи. Они стварају књижевне ђачке дружине под различним китњастим именима. Они покрећу мисао о духовном уједињењу српскога народа; али да би се видело да је то њихово дело, дају име тој својој мисли *Уједињена српска омладина.* На омладинску заставу се избацују громке речи: *путем обавештења, на основу истине а помоћу науке* ..... а под заставу се великодушно позивају и старији радници, којима је још срце младо. Али слабачке руке носе тешку заставу; и већ на другој омладинској скупштини у Београду 1867 г. њу подухвата политички ветар.....

Оволико у опште за карактеристику овога кола. Умни радници овога кола, и они који певају и они који не певају, у опште су ентусијасте, лако и брзо одушевљиви и за народ и за слободу и за љубав и за — вино. То се огледа и у песмама њиховим. Један песник овога кола, који је у почетку свога певања испевао био повелики низ грубих анакреонских песама, бранио се доцније од нападања и приговарања због тога велећи: да у оно време, кад је оне винске песме певао, и за дуго после, никад није вина ни окушао.... Жарко младачко одушевљење ових пе-

сника, нека раздраганост и раздражљивост, која можда беше огласник великих народних догађаја од 1875—1878 г. (јер се и у песмама старијих песника и у делима старијих књижевника осећају у оно време таки знаци), као да беше главни узрок што они онако много певаху у седмој десетини овога века. Јер у истини међу њима нема ни једног правог песника, ни једнога који би се могао мерити с првим песницима ранијих кола песничких; а било је у овом колу осим већ поменутих виђенијих песника још три-четири пута толико других, овде непоменутих, певача. За то се песници овога кола у осмој и деветој десетини овога века слабо чују, па и неки од бољих престају са свим певати, и ако их је већина још и данас у животу и у најбољем веку.

Ови песници бејаху, као што рекох у почетку овога одељка, главна маса Бранкове војске, сви листом последници новога песничкога правца. Ако је код последника Бранкових првога и другога кола потребно било доказивати и показивати утицај поезије Бранкове, овде то нимало није потребно. Не само што сви песници овога кола певају Бранковим гласом, него и добар део њихове поезије није ништа друго до дилетантска парафраза Бранкових песама. Све лепше песме Бранкове, нарочито *Ђачки растанак*; биле су више пута копиране, често и под истим или сличним насловом[1]. Имитовало се изразу, тону и песничком језику Бранкову; а у ковању нових речи, по угледу на Бранка, ишло се и до каламбура и карикатура. У шесетим годинама имитовало се Бранку толико, да

[1] Види на пр. *Ђачка нојца* од Абердара у *Лицејци* I. 1862 г., *Друговима на растанку* у *Песмама Владимира Васића* и др.

налазимо где уредници књижевних листова, јављајући лошим дилетантима како им нису могли песме у свој лист примити, веле: — са «опа цупа» не постаје се Бранко.... Сва поезија српска шесетих година у опште, нарочито песме млађих песника тога времена, врло лепо илуструје оне хвале и онај суд о Бранку у то време, о чем је проричано раније у *Гласу* XIII. стр. 94—98.

Пут раскрчен, горе њиме ајте,
Ајте горе, ал' се и сећајте
Ко'но красна пута вам огради —

Тако вели Бранко о раду свога великога учитеља Вука. Али пошавши међу првима тим путем, који Вук отвори новој српској књижевности, он није можда ни слутио да ће и сам радом својим раскрчити један нов пут који ће водити овоме широком и светлом главном путу, да ће оградити пута новој српској књижевној поезији. Истина за тај пут, којим српска књижевна поезија пође после Бранка и којим и данас још једнако иде, бејаху принели доста грађе и песници српски пре Бранка, међу њима нарочито велики српски песник Његуш; истина је да су га и последници Бранкови понешто улепшавали и дотеривали, међу њима нарочито J. Јовановић; — али је тај пут у главном био, и још је и данас, Бранкова творевина. Одиста, као што неке послове Вукове почеше и неке мисли Вукове исказаше још пре Вука Сава Мркаљ, Л Мушицки и други, тако исто беше напредовања у уметничкој поезији и примицања оном правцу којим је Бранко пошао и пре Бранка, код неких ранијих песника; али као што ипак права слава тамо припада

Вуку, тако овде права слава припада Бранку. Они обојица бејаху много боље и јасније од свију својих претходника схватили мисао раније изнесену и правац раније обележени и изведоше их много духовитије и енергичније. Да је Бранко одиста прави и главни творац нове српске књижевне поезије, најбоље сведочи сама та поезија. Од 1860 године до данас нема готово ни једнога српскога песника, код кога се не би могао доста јасно показати утицај Бранков. Ни један српски песник није имао толико подражавалаца колико Бранко, ни један није имао тако добрих подражавалаца као он (на пр. Јован Јовановић). Песници немачке школе преотимљу утицај Мушицкога, Сима Милутиновић потреса утицај тих песника, народна песма слаби утицај Симин.... само Бранку још нико није преотео утицаја. Утицај Његушев на нову српску поезију био би јамачно много већи но што је, да није било Бранка. Али се Бранко јавља песмом баш онда, кад и Његуш објављује најлепше песме своје *Горски Вијенац* и *Лажни цар Шћепан*, и показује боље и јасније но Његуш пут којим треба да иде уметничка песма[1]. За то, и ако су обојица једнако драги и једнако мили, два најдража и најмилија

[1] Његуш од правих подражавалаца има само двојицу: Георгија Срдића, већ поменутога (*Глас* XIII. 23), и *Стефана* (место кога се имена понекад потписивао «Венцеслав») *Л. Перовића Цуцу*. Овај је био сестрић Његушев, син Андрије Перовића. Погинуо је у Цариграду 1856 г. у цвету своје младости. Певао је 1851 г. у *Србским новинама* београдским (ту има лепа песма о боловању владике Његуша), и *Световиду* (где се потписивао и као «я»), а шест посмртних његових песама објавио је у *Српској Зори* за 1878. пок. Стјепан Љубиша. У песмама Перовићевим види се породични поетски дар Његуша, а све су му скоро песме необично веште имитације Његушевим песмама. То је било криво Георгију Срдићу, те га је бедио да је покрао песме пок. владике. На ову је беду одговарао Перовић у *Световиду* 1853 г. непосредно и посредно (т. ј. певајући и даље у духу владичину).

песника српска, историски значај њихов није једнак и не може се на пола између њих делити[1]. Језик је душа сваке поезије; а у језику Бранка ни до данас нико није ни достигао, камо ли престигао. Бранков је језик не само потпуно правилан и чист, него, што је још значајније, он је свесрпски, општесрпски. Србин ма кога краја осећа тај језик као свој, и ако у њему има и провинцијализама; јер су ти провинцијализми уметничком руком здружени и измирени. Није тако у других песника српских. Највећи српски песник до Бранка, Његуш, не само што у језику своме има и старих књижевних речи, него је језиком својим поглавито Црногорац; највећи песник после Бранка, J. Јовановић, зна српски језик истина боље од свију последника Бранкових, али га не зна онако као Бранко и више је провинцијалан. Велики руски песник Пушкин највећи део своје славе стекао је језиком својих песама. Његове су песме биле примљене онако исто одушевљено као и Бранкове. У њима је — вели један руски литерарни историк — руски читалац, и образовани и једва писмени, осетио први пут праву сласт поезије, «све их је очарала красота и лакост матерњега језика, који они дотле не бејаху видели у тако сјајном и богатом облику». Па ипак Пушкин није пришао, као Бранко, потпуно правом народном говору, и ако је говорио да је изучење народних песама, прича и т. д. неопходно потребно за потпуно знање народнога језика. Као што је Пушкин омилио народни језик својим песмама, тако је и Бранко учи-

[1] Тако чини Ст. Новаковић у *Историји српске књижевности* 1871 г. с. 284 и 286. На правијем је путу Јагић, који вели да се Бранко може назвати представником новије српске песничке школе Slownik Naučný — Jihoslované стр. 369.

нио то својима. Да није било Бранка, Вукова победа ако не би била сумњива за цело не би била ни онако сјајна.

Пронађен је дакле био и раскрчен пут, који је српска песма за дуго тражила. Како је тим путем било много лакше ићи но дотадашњим песничким путовима, то се њиме упутише и звани и незвани, и песници и непесници. А осим тога и у животу духовном, којега је књижевност један део, оно што у своје време није учињено обично се доцније обилато накнађа. Тако је познији појав песништва у новој српској књижевности и дуго лутање и тражење правога пута надокнађено било обилатим певањем између 1860 и 1870 г. Тада ни један књижевни лист или часопис, ни један календар није био без песама; а било је много и једних и других тих књига у ово време[1]. Али не само што је било у ово време врло много нових песама, које су често по два пут излазиле пред читаоца (најпре у књижевним листовима, а после прештампане из њих у различне песничке збирке), него су и старе, у неколико већ заборављене, песме стале излазити и пред нове читаоце у издањима «целокупних» или «скупљених дела» и у разним антологијама. У педесетим годинама овога века прикупише и издадоше уједно своје старије песме: Ј. С. Поповић, Ј. Хаџић, Ђ. Малетић, Ј. Суботић, М. Бан, Ј. Илић, Ј. Сундечић, М. С. Српкиња, Љ. П. Ненадовић. Неки од ових песника продужише прикупљање и издавање својих старих песама и «умножаваху» пређашња из-

[1] Часописи и књижевни листови ове деценије бејаху: *Даница, Јавор, Вила, Матица, Огледало србско, Словенка, Зимзелен, Путник, Зора, Хумориста, Комарац, Змај, Летопис, Магазин, Лицејка, Преодница, Слога.* Календара је излазило од прилике по 10 — 12 годишње.

дања и у седмој десетини; а тада издадоше своје прикупљене старије, или старе и нове, штампане и нештампане, песме и А. Андрић, Аца Поповић, Ђ. Рајковић, Ст. Лазић, Ј. Драгашевић, Светолик Лазаревић, М. П. Шапчанин и многи други песници најмлађега кола. Уз ово се прештампаваху и песме преминулих ранијих песника, Ј. С. Поповића, Његуша, Бранка и других. Год. 1854 изађе *Забавна песмарица* Јеремије Караџића, у којој има 301 лирска песма од старих и нових песника — прва така збирка овога века; а шесетих година било је већ више таких антологија. И скупљање народнога песничкога блага све једнако се продужаваше, и у седмој десетини овога века осим IV-те књиге Вукова трећега издања изађе још неколико повећих зборника народних песама.... Све ово једно с другим учинило је, те је српска књига при крају шесетих година била већ поезијом засићена и пресићена. И када бих и завршио овде овај кратки преглед српске поезије после Бранка, бистри читалац би и сам погодио да је после овога овакога и оволикога певања морала настати реакција. Ну да речем још неколико речи и о том.

Најпре се јавила озбиљна али оштра естетичка критика. Најбољи њен представник био је рано преминули даровити *Коста Руварац*[1]. Он се јавља критиком још у почетку шесетих година овога века. Својом критиком он је хтео поглавито да одвоји песнике од непесника и да сузбије силне дилетанте, упућујући их често озбиљно и врло разложито на друге књижевне радове, за које је опазио да имају спреме и

[1] Види *Скупљени списи* Косте Руварца књ. I. 1866 г., књ. II. 1871 год.

дара[1]. Ну естетичка критика не могаше сузбити оно силно певање шесетих година. Руварац не имађаше у свом послу ни много ни достојних помагача; а кад он умре, праве критике неста и — певаше се и даље готово онолико колико и пре његових критика. А књижевност српска беше пресита поезије, а остале гране књижевне бејаху прилично запуштене, а у животу народа српскога настајаху све озбиљнији дани. Српска Војводина беше угашена. Иза тога дође устанак Вукаловићев, а иза тога рат Црногораца с Турцима и бомбардање Београда. Устанак на Криту беше почетак врењу на балканском полуострву, које се не стиша ни предајом турских градова Србији. Смрт кнеза Михаила зададе тешку рану свему Српству. Мало за тим уводе се у Србији уставне реформе. Све се то у животу српскога народа догађаше брзо једно за другим а у шесетим годинама овога века, у време најживљега певања у српској књижевности. У то време би и на страни један велики рат, пруско-аустриски. На прагу беше бокељски устанак и велики европски рат, рат француско-немачки..... За све те таке и толике прилике на небу српскоме и на небу европскоме не беше довољна као књижевни израз сама песма, која се тада највише чујаше; на против у рукама многих и слабих дилетаната она се чињаше готово и као сметња озбиљном усталачком раду какав онда потребан бејаше. За то песма спаде са своје висине и постајаше све немилија и отужнија. За то се још само читаху радо политичке сатире Јовановићеве и понека убојна поклич. Густи облаци над-

[1] Један од таких дилетаната, који је у оно време много певао, после критике и опомене Руварчеве престао је са свим певати и постао је знатан и користан радник на српској науци.

вијаху се над песмом и спремаше се олуја која ће је покосити. И дође њена олуја. Не беше то више озбиљна естетичка критика, са смером да одвоји песнике од непесника и да умери мало силно певање, већ буран протест противу певања у опште, прави књижевни устанак на савремену књижевну поезију. Вођ тога покрета беше *Светозар Марковић.*

Овај покрет само је један део онога умнога покрета у нас при крају седме и у почетку осме десетине овога века, коме главни вођ беше опет Свет. Марковић. Ну коло «критичара реалиста»[1] беше повео мало пре Марковића Љубен Каравелов, родом Бугарин, човек немирна духа и плахе, песничке нарави, фанатично одушевљен за свој народ, бистар и врло начитан али ни у чем стручно необразован, као књижевник поглавито песник, као јавни и политички радник социјалиста и револуционар, ђак руски и присталица Чернишевскога. Док се школовао у Русији писао је нешто и руски; дошавши у Србију шесетих година овога века и пробnormal проборавивши у њој неколико година он је прогостовао мало и у улози српског јавног радника и књижевника; али у главном као књижевник он припада бугарској књижевности[2]. Неколико његових приповедака изашло је 1868 г у *Матици* и *Вили*; а те године у *Матици* изашла је и критика његова на савремена песничка дела српска: *Абердар*, *Индиске приповетке*, *Пастири*, *Српски цар Стјепане.* У овој критици он је показао да има доста естетичкога знања и укуса, да познаје и да уме ценити праву поезију. Поменута песничка дела, о којима говори, оценио је право и разборито, а гово-

[1] Матица 1868, стр. 748. — [2] Његове скупљене списе на бугарском језику издала је пре неколико година удовица његова у Рушчуку.

рећи уз то у опште о суврёменој српској песми он је вешто и доста јасно, и ако у кратко, изнео неке мане ондашњих српских песника. Ипак он није онакав критичар као К. Руварац, већ је у средини између њега и Свет. Марковића; јер он исказује по мало и нове погледе на поезију у опште, и ако само у неколико, у кратко и нејасно[1] — или што ни сам још није био с тим на чисто, или што друго — али баш тиме дражећи и намамљујући оне, којима годи оно што је ново и ако је нејасно. На четири месеца после ове критике Каравеловљеве долази Свет. Марковић са својим чланком *Певање и мишљење (једна панорама из наше лепе књижевности)*[2], долази с мање спреме критичарске, али са више куражи и одушевљења и са више огорчености на ондашње песнике српске; и по естетичким назорима Чернишевскога, Писарева и Доброљубова, а уз припомоћ и «брата Каравелова Бугарина», гради шанчеве нове реалне критике и осипље са њих жестоку ватру на сву суврёмену српску поезију. Али он најпре руши шанчеве естетике и естетичке критике, јер држи да је «лажним естетичарским образовањем искварен наш млађи свет». Тако прича како «у најстарија времена песнике сматраху као нека виша створења», како их «прости смртни слушаху *и дивљаху им се*, *увенчаваху их ловорикама*» и т. д., тврдећи поред свега тога да су ти стари песници певали «*неосврћући се на потребе оне гомиле*, што губљаше своје време и свој новац читајући њихове створове», али нетрудећи се ни-

[1] Он на пр. хоће таку српску песму или приповетку, «у којој не би био садржај цар Стјепан, ни Душан (sic!), *ни оно што је преживело свој век, већ гореће питање суврёменог живота*» и т. д.
[2] *Матица* 1868, стр. 744.

мало да објасни како је то могло бити и једно и друго. Даље вели, да «суврмена наука не признаје да су извесне страсти урођене човеку још од колевке», да је «у XIX. веку наука доказала да сва нравствена страна човека зависи сасвим од његовог умног развитка» и да за то та наука «не признаје и сву естетичарску теорију о трагичном моменту» и т. д. Вели да у песничким производима треба да се огледа «суврзмена социјална наука; песничка форма постала је нешто сасвим споредно, а *главно је пропаганда они мисли, што и је израдила данашња наука*» и т. д. и т. д. Нападајући младачким самопоуздањем сву естетичку теорију, и показујући да није озбиљно проучавао оно чему се подсмева, он не види да сам чини оно чему се подсмева. Тако он исмева естетичарска правила, под која се све подводило, а сам гради као нека нова правила, под која подводи појаве и не испитујући их. На пр. казујући како су «људски производи сасвим зависили од околности у којима су постали» вели: «кад се у Шумадији подиже монархична држава, тада су се почеле јављати оде и химне владарима и великашима» — а ми знамо, да је српска ода постала у српском крају који није био под Шумадијом и да је отуда прешла и у Шумадију.

С оваком теоријом и погледима на поезију[1] стао је Марковић да цени савремену српску поезију и да јој суди. Ну овде је он срећнији и јаснији био но у теорисању, јер поезија ондашњих многобројних дилетаната беше благодарно поље за његов дар и би-

[1] Своје мисли о поезији у опште, исказане у чланку *Певање и мишљење*, попуњавао је Марковић доцније у чланку *Реалност у поезији* (*Матица* 1870 с. 344) и понешто и у другим неким својим списима.

стрину. Овде он много не разлаже и не доказује. Збунивши најпре и поплашивши слабе песнике и неуке критичаре својом теоријом и куражно изнесеним новим мислима, он, да ефекат и страх буде још већи, одмах у почетку набусито подвикује: «ја признајем да немам ни најмање естетичкога осећања, а и не могу никако да гледам тако идилски наивно на производе српске мисли, за то нека ме извине господа естетичари што почињем разговор сасвим неукусно. *Наша савремена поезија — то је смеса из љубавних изјава, фантастичких сцена, празних фраза и смешних будалаштина*». То је, вели, «бесплодна пустиња пуна чкаља и коприва». Кака је лирика, така је, вели, и приповетка, оригинална и преводна — све се врзе «око лишћа и лептирова, или гукуће и цмака се са својом «драгом»; а ако се по који пут баци у «патријотску позитуру» онда је то нешто тако јадно, празно, ништаво, натегнуто, без икаква осећања — тек ради параде — једном речи то је управо оно што је називљем «душевно онанисање»» и т. д. И ако Марковић много не разлаже и не испитује; и ако, не погађајући правога узрока појаву о ком говори, не уме да покаже ни правога пута савременим песницима; — ипак се разложно није имало и није могло готово ништа рећи противу његових љутих прекора и његове строге осуде. Осећало се да је његов суд праведан и истинит, јер се осећало да је савремена поезија одиста лоша. За сваку масу, па и за писмену, то и јесте вазда главно; и кад она то једном осети, она за разлоге и премисе никад не пита, нити пита ко је и какав је тај судија, што је онај суд изрекао, већ немилице гази преко осуђених. Ну овде је много помогло и то, што тај млади, правом критичком спре-

мом истина још нејаки, судија беше човек великога дара и необичнога одушевљења, наравњу и срцем прави песник, који би, да беше још одарен и песничком речју, створио јамачно нову школу песника српских. . . . И српска песма би понижена и презрена. Али не само то. Поред ње онемиле и постаде зазорна у опште свака поезија, па и народна[1]. Млади људи, који се још школоваху, стиђаху се узети у руке који зборник народних песама или ма кога великога светског песника и читаху само Дарвина, Хекела, Бихнера, Спенсера, Чернишевског и т. д. То беше нова омладина, коју одгајише поглавито тако звани последници Марковићеви, већином младићи још неспремни за озбиљнији умни рад али вољни да управљају умним развитком српским и да воде српску књижевност правцем који ни њима самима не беше јасан. И песма устукну. Седамдесетих година овога века у српској књижевности врло је мало и песама и песника. Дилетанти се бејаху разбегли, а и добри песници врло се ретко јављаху. Ђ. Јакшић се лађа драме и приповетке, а друге песме пева врло ретко и пробајући понекад да угоди и моди; а Ј. Јовановић бежи у дечји круг и пева поглавито *поучне* песме за децу. Али се за то при крају седамдесетих година јављају нови песници, који хоће песмом да пропагују «оне мисли, што и је израдила данашња наука», у којих се и љубав пева по начелима те науке, у којих је дра̂га како чудно девојче с дивљим огњем у оку, помршене косе, с ножем у руци или о пасу и т. д. Тек осамдесетих година овога века чују се у песми опет нежнији звуци. Песма је данас чешћа и лепша, али као да иде без

[1] При крају шесетих година чуо се понеки глас и противу народне песме и противу непрестанога црпања из тога исцрпенога врела.

компаса. И ако још дише духом Бранковим, она више не разуме Бранка. Бар се толико види, да Бранко овде «нема заменика».

Бранко је показао како треба учен Србин да пева, али није доспео да у својим песмама да обрасце за све врсте певања. Његова је лирика поглавито младачка, у епској поезији дао је само огледе, драмску није био ни додирнуо. Језик му је сјајан, стих необично лак и леп, па и слик доста углађен; али опет није био стигао да уметничкој песми потпуно изради спољашње рухо. *У* опште је у њега све један огроман, сјајан — покушај. То се тужно осећа у потоњој српској поезији, која је све до данас живела само од Бранка; а Бранкове песме не могаху бити јеванђеље, јер бејаху само катихизис, српској уметничкој песми. Песници српски после Бранка не бејаху кадри ни да за Бранком иду, камо ли да и даље пођу. Нико се од њих не потруди да бар језик научи онако како га је Бранко знао, камо ли да даље пође — да изучи форме народне поезије и да покуша саставити их с најлепшим а најсроднијим туђинским формама; да проучи разноврсно градиво народне поезије и народне књижевности у опште и да у том градиву потражи елементе за све врсте певања; да обиђе све српске крајеве и да проучи и тим путем народни живот и обичаје, да проучи и прошли живот народни, те да из свега тога прибере богату грађу за своје певање; да проучи и позна још боље од Бранка реч народну и све њене нијансе у свим приликама живота народног и т. д. А све је то песницима српским после Бранка било лакше учинити

но Бранку. Јер колико је после Бранка напредовало знање језика народног! А колико је од Бранка до данас изашло нових зборника народнога књижевнога блага! Па и стара дубровачко-далматинска поезија, у којој и данашњи песник може наћи много зрно бисера, управо је тек после Бранка васкрсла из мртвих. Али не само што песници српски после Бранка не пођоше даље од Бранка, већ често, и већином, не испуњаваху ни онога првога услова за свакога уметничкога песника, услова који Шилер још пре деведесет година формулова кратко и просто: песници треба да буду потпуно савремено образовани људи. Јер не може се, вели Шилер, никако очекивати, да образовани човек тражи окрепљења души и срцу у незрела младића; он хоће, и има потпуно право што то хоће, да је песник умним развитком и моралним држањем потпуно једнак с њиме, јер ни у часовима одмора и уживања он неће да се понизи испод самога себе. «Само одушевљење није довољно, већ то треба да је одушевљење образованога духа». Ове речи Шилерове поновио је био В. Јагић још пре дваестину година српским и хрватским песницима[1]; али се чини као да их нико није чуо.... Ето за што је поезија нове српске књижевности почела опадати баш онда, кад се чинило да је са свим пошла била путем Бранковим. Што је она квантитативно стала опадати, то се може разумети и томе су главни узроци већ овде показани. Што је пак она стала и квалитативно опадати, то се може објаснити само тиме, што после Бранка није било ни једнога песника Бранкова духа, који би проширио и потпуно

[1] Види Kratak priegled hrvatsko-srbske književnosti у Književniku књ. III. и IV.

доградио пут, који Бранко обележи и окрчи. Колико су песници после Бранка духом и снагом песничком мањи од Бранка најбоље се види по оним песмама њиховим, у којима Бранку имитују. Таких песама има доста, и многе су овде већ досле споменуте. Али ћу сада опет да подсетим само на време између 1877 и 1883 године, када се највише говорило и радило о преносу Бранкових костију и када је тога ради испевано пуно песама у духу Бранкова певања. У свима тим имитацијама осећа се подражавање познатога тона и познаје се да се то Бранку подражава, али је свака од њих далеко заостала лепотом од Бранкових песама. То вреди и за најбољу од тих имитација, за Јовановићеву песму *Бранкова жеља*.... За то је Бранко — и ако се, као што вели Ј. Игњатовић, показао као неки метеор на небу новог песништва српског — још једнако најмилији песник српски. За то нас он још једнако раздрагава и највише раздрагава. За то се његове песме све једнако прештампавају, за то су се прештампавале и онда када се чинило да је поезија изгнана из српске књижевности. За то оне, и најпростијом мелодијом певане, још једнако потресају до дна душе. Од свију српских песника до данас Бранко је најбоље знао српски језик, од свију је најбоље сагледао душу народне песме и од свију најбоље осетио и познао сласти и милине њене; и за то је својим певањем најбоље могао да угоди ономе општем осећању за песму, које је у основи једнако и код образованих и код необразованих чланова једнога народа. И за то песме његове, и ако по себи доста просте и доста једнолике, и ако не блистају сјајем и раскошом великих светских песника, још за дуго у нас «неће пропанути»; јер оне

до данас знају најбоље језик срца нашега, а то знање и јесте управо дар правих песника. Бранко одиста није био обичан песник. Обични песници и не стварају нове школе и не дају нове правце уметничкој поезији.

Као што има људи песника и непесника, тако има и народа. Српски је народ одиста піеснички народ. И тај је народ већ показао колико и како цени Бранка. А суд песника о песнику најправији је суд; а не само најправији но и највиши је то суд онда, кад је то суд народа песника. И ова расправа при крају своме клања се смерно томе суду узвикујући речима Прерадовићевим: Бранко, и на небу «тамо сад си своме роду дика, ал' овдје ти нејма замјеника»!

ИСПРАВКЕ И ДОПУНЕ.

Глас XIII-ти. *Страна 2, ред* 20 *одозго:* оајмилија = најмилија; 11, 27: 5 Октобра = 3 октобра; 16, 3: Чује се = Чују се; 38, 1: у I-ог = у I-ом; 47, 31: Да му се = „Да му се; 63, 1: пргодама = пригодама; — 35, 9: Један његов биограф *зна од некуд* и т. д. Тако написах не знајући онда ко је тај биограф „M“ и је ли поуздан сведок. Тај је биограф П. Марковић, проф. у Карловцима, и што је казао поуздано је, и узето из архива гимназиског; — 59, 17: осим Даничића и Радишића био је Бранку у Бечу интимни друг још и Коста Вујић (в. *Глас* XIV. стр. 163—164); — 70—71: ону „Ограду“ пожунске „Младежи Србске“ писао је — као што ме уверавају проф. J. Ђорђевић, Л. Захаријевић и други — Светозар Милетић, познати доцније политички вођ Срба аустриских (види о том и *Наше доба* 1887. бр. 105. у подлиску: *Милетић и Бранко).*

Глас XIV-ти. *Страна* 87, *ред* 10—11 *озго:* провесали = провесели 91, 8: особине, = особине; 99, 20: леђу = *леђу;* 122, 28: фугурама = фигурама; 168, 8: децемара = децембра.

СПИСИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас I. Проницари и баштиници** (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX. века. (Једна глава из пространијег дела „Народ и земља у старој српској држави"), од *Стојана Новаковића* — Цена је књизи један динар.

2. **Глас II. Расправа о Константину Теху,** написао *П. С. Срећковић*. — Цена је књизи 1 динар.

3. **Глас III. Лампрофири у Србији,** од *Јована М. Жујовића*. (Саопштено у Академији природних наука 14-ог октобра 1887 год.). — Цена књизи 50 пара дин.

4. **Глас IV. О Ивану Гундулићу,** беседио *Матија Бан* 27 ог децембра 1887 у свечаној седници Српске Краљевске Академије за тристагодишњу прославу Гундулића. Цена књизи 50 пара дин.

5. **Глас V. Народна Библиотека** у Београду, написао *М. Ђ. Милићевић*. — Цена књизи 50 пара дин.

6. **Глас VI. Поглед на Лајбницову инфинитезималну методу.** Приступна академска беседа *Д. Нешића*. Цена књизи 50 пара дин.

7. **Глас VII. О компензацији вертикалног клатна.** Приступна академска расправа од *Љубомира Клерића*. Цена је књизи 50 пара дин.

8. **Глас VIII. Грађа за геологију и палеонтологију источне Србије.** — I. Увод у геологију источне Србије. — **Лијас код Рготине** (с једним профилом, једном геолошком картицом и с двема литографским таблама), од *Световика А. Радовановића*. Цена књизи 1 динар.

9. **Глас IX. Приступна академска беседа** *Ј. М Жујовића*. Цена књизи 50 пр. дин.

10. **Спомен** на тужну свечаност приликом смрти д-ра *Јосифа Панчића*, првога председника Српске Краљевске Академије. Цена 50 пара дин.

11. **Годишњак** Српске Краљевске Академије за 1887 год. Садржај му је: I. Основни закон. II. Висока наредба. III. Укази од 5-ог априла: 1) о председнику, 2) награда академицима. IV. Писма г. министра просвете упућена Академији. V. Пословни ред. VI. Записници: 1) целе Академије, 2) стручних Академија, 3) председништва, 4) свечаних скупова VII. Годишњи свечани скуп од 22-ог фебруара 1888 год. VIII. Биографије академика, и IX. Ред скупова у 1888 год, Цена је Годишњаку 1 динар.

12. **Глас X. Српска Краљевска Академија и неговање језика српског.** Посланица Академији наука философских од *Стојана Новаковића* Прочитана на свечаном скупу Академије, држаном 10 Септембра 188[illegible] г. у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића, стр. 88. — Цена 1 динар.

13. **Глас XI. Примедбе о теорији виших инволуција** и други чланци. Од *М. Лерха, Љ. Клерића, М. Петровића.* Цена 1 динар

14. **Глас XII. Ѣ и Ѣ** у македонским народним дијалектима од *Ст. Новаковића.* Цена 1 динар.

15. **Глас XIII. Бранко Радичевић** од *Свет. Вуловића.* —

16. **Глас XV.** *Љ. П. Ненадовића* **Поглед на поезију и њен утицај на човечанство.** Цена 1 дин.

17. **Глас XVI.** *Руварца И.* **О натпису на цркви Херцега Стефана у Горажду.** Цена 1 дин.

18. **Глас XVII.** Поглед на стару српску архитектуру. Приступна расправа академика *М. Валтровића.* Цена 1 дин.

19. **Глас XX. Воља и слобода** од *Мил. Кујунџића.* — Цена 1 дин.

20. **Споменик I.** Птице хрватско-српске, од *С. Брусине.* Цена 1 динар.

21. **Споменик III. Стари српски хрисовуљи** и т. д. од *Љ. Стојановића.* — Цена 5 динара.

22. **Споменик IV. Светостефански хрисовуљ краља Милутина.** — Цена 1 дин.

Све књиге по означеној цени могу се добити у књижарници Велимира Валожића у Београду.

Глас XVIII «Преглед драмске литературе о Косову,» од Др. М. Јованов[illegible] ош није штампан.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XV

ПОГЛЕД НА ПОЕЗИЈУ И ЊЕН УТИЦАЈ НА ЧОВЕЧАНСТВО

од

ЉУБ. П. НЕНАДОВИЋА.

Приступна беседа читана у срп. крал. академији на свечаном скупу 26. Јуна 1888. год.

У БЕОГРАДУ

У краљ. српској државној штампарији

1889

ПОГЛЕД НА ПОЕЗИЈУ И ЊЕН УТИЦАЈ НА ЧОВЕЧАНСТВО.

Кад се погледа у далека прошла времена, види се да је ум, и пошто се сместио у најсавршенији склоп тела, остао још дуго и предуго врло слаб и веома мрачан. Кажу : то је његово детињско доба.

Али, детињство ума, у коме би биле будне клице свију данашњих његових способности, не може никако трајати двеста или триста хиљада година.

То није детињство ума коме су требала толика времена, док се досетио да углади камен и начини нож од њега ; коме су, поред свега тога што је имао на услузи ове исте данашње руке, требале неизбројне хиљаде година док је дошао до те мисли да превије прут и начини лук и стрелу.

То није било детињство човечанскога рода, него такав је био његов живот, коме га природа у почетку наменила, па га оставила без даље бриге о њему. Данашњи ум био је успаван и притајан као варница у камену. Њему је требало нешто да га из те праууспаваности пробуди и покрене. Ум је почео друкче мислити кад је срце почело друкче куцати. Он се преобразио и дошао до лепше свести кад се у срцу развила лепша и од других животиња узвишенија осећања. Човек је тек онда осетио да је човек, кад се у његовом срцу појавила човечанска осећања, кад се зачедила поезија која је овладала и срцем и умом

Рођењу поезије обрадовала се цела природа, јер је имала коме да покаже своје дивоте. Човек први пут са својим погледима подигао је и своје мисли к небу и почео да се чуди милионима звезда; први пут застао је и замишљен дуго гледао излазак и залазак сунца; први пут убрисао је из очију неке капље, које му дотле нису биле познате, и за које још није имао имена.

Код најстаријих људских племена, о којима немамо никаквога спомена, била је поезија почетак и основ свега онога што је лепо, добро и напредно. Рођена у срцу и управљајући њиме, она је подигла људско друштво из дивљаштва, па га узвисила човечанству; однеговала је праву љубав, која се и изван граница породице раширила. Она је старија од музике, сликарства и скултуре; то су њене прве и најлепше кћери. С њом се почиње историја свакога народа и сваке књижевности. Што је више лепих способности у коме народу било, тим се она лепше и развијала.

У најстарија времена, о којима историја говори и не говори, људи су поезијом стварали идеале, па онда покушавали да се к њима узвисе. То и данас чине.

Ниједна душевна људска особина нема такве одважности да од онога, што већ постоји иде унапред тако далеко као поезија. Она је кроз све векове, пред свима човечанским способностима, носила буктињу и безграничним својим уображењем напомињала људима да размишљају и предузимају и оно што се чинило да нигда није могућно извршити. Она је својим нежним осећањем створила разлику између добре и зле савести, па одредила за живота и по

смрти једној награду а другој каштигу; она је прва изговорила ту велику реч . бог, и тиме унела у људско срце једно ново осећање, један закон вечитога морала.

Поезија раздвајала се са религијом само онде где је религија пошла странпутицом; и данас у Африци и на неким островима има различитих вера, што човека подржавају у дивљаштву и упућују га на зло. Такве поезије нигде нема, такве поезије нигда није било; јер права поезија нема друге догме осим осећања к ономе што је лепо и узвишено, па је свагда и тежила да све оно уклони што је на човеку нечовечно, и да све оно углади што је на његовом срцу рапаво.

Она све даље и даље води пробуђени ум некој далекој узвишености, о којој данашњи несавршени човек не може ни сањати; негујући љубав, правду, истину и слободу, она води срце неком земаљском блаженству, коме се садашњи човек усуђује тек са оне стране гроба надати; она бди да људски род у своме напредовању не застане ниједнога тренутка Земља без њених очију била је слепа; сунце је чекало на поезију да може видети своју лепоту и своју праву светлост.

И за ту велику песму, која својим гласом спојава небо и земљу, данас, при свршетку најпитомијега века, веле да ће умукнути, да ће се угасити, да ће ишчезнути између људи, којима је она разведрила ум и показала чари живота и целе природе, којима је у срећи и несрећи, у радости и жалости била најмилија другарица.

Откуда је поникло то чудновато прорицање? — Оно се само заметнуло из данашњих светских окол-

ности. Видело се да се сваке године роди милионима људи више него што умре, а међутим земља не расте, море нигде не пресушује да остави простора за њиве, а признато је и као строги природни закон доказано да људи, као и свака друга животиња, могу само онда опстати кад се имају чиме хранити. За то се почело помишљати да наступа време кад људима није ни до чега него само да одрже себе; предвиђају дане кад ће животињска страна човекова почети да надмашује све друго што је у њему, и онда ће поезија, као нешто са свим сувишно, отићи са земље. Људи ће је лако прежалити као што прежале оне лепе и драгоцене ствари, што, у опасности, бацају с лађе у море, само да спасу свој живот.

Према старом свету, који нигда није страховао да ће се наплодити више него што их земља може хранити, данашњи свет, што тако мисли, изгледа забринут, боји се глади, и без туге у свом срцу каже: поезија нам не треба, поезија умире. — А међутим она нигда није била на таквој висини као што је данас, као што ће сутра бити.

Нису само идиле и песме поезија; множина и различност њенога одела у које се она облачи, не може се означити; она се јавља у сликама које се не могу пребројити као што се не могу пребројити гласови осећања људскога срца, као што се не могу пребројити појави природе.

У данашњој високој људској образованости поезија налази највеће своје успехе; она нигда није видела толико својих триумфа као у овоме веку. Њена најсмелија уображења добила су тело, почела су живети. Питајте телеграф, телефон, ваздушни балон, фотографију и хиљаде других вештина и про-

налазака, и сви ће вам одговорити: ми смо деца поезије. Све је то она одавно цртала и људима напомињала. — Готхардски тунел, суецки и панамски канал шта су друго него извршене песме титанске поезије; а на сваком пароплову, што уз пркос ветру иде куда хоће, видите једнога Нептуна коме се покоравају морски таласи.

Не зна се колико је хиљада година прошло, откада је поезија у Прометеју означила и насликала вечиту људску тежњу, која и данас траје. Она је подигла Прометеја да с неба донесе међу људе, ватре, светлости. Небески цар, Јупитер, разгневио се због тога па га приковао за кавкаске стене и изложио га нечувеним мукама. Најпосле хоће да му опрости ако се покаје и моли. Прометеј се не покорава него одговара: истина и правда победиће.

Од тога доба, када је човек био жељан да има само ватре кад хоће, када се чинило да су нека јача бића, да су богови све вештине и сва савршенства само за себе задржали и закључали их на небу, на свом Олимпу, а људе наменили вечитом животињском трајању; од тога доба па до данас борили су се подобни Прометеји и одкидали су од неба, од целе природе комад по комад и предавали су земаљским синовима, људима, да се користе за свој лепши и угоднији живот.

Поезија уништила је ону пресуду, којом су људи, по општим законима природе, били одређени да вечито остану у глупости, и да нигда не изађу из обичнога животињскога круга, у коме су бар пола милиона година упоредо са осталим зверовима провели, и одржавали свој живот са оним што им је земља драговољно пружала.

Кад се поезијом загрејало људско срце, човек је добио друге очи, друге мисли. другу снагу; овладао је земљом и машио се за небеску светлост. Све што је било на Олимпу спустило се међу смртне људе; па и од самога Јупитера довели су муњу и гром у своју послушност; а то високо сунце, од кога су људи негда крадом откинули само мало ватре, спушта се данас на једно мало стакленце да слика земаљске синове; а свака, билионе миља удаљена звезда, кроз стаклену призму исповеда се човеку из каквих је стихија њено тело.

Хиљаде данашњих Титана све даље и даље боре се и савлађују чудеса природе и доводе их у своју службу. а земаљски човечански род подижу у царство небеско, у царство богова, који су престали бити страшни за људе, јер немају више никакве тајне пред очима просвећенога људског ума.

Ту борбу поезија је прва напоменула, започела и свагда, идући напред, светлила јој и помагала. Она, својим великим уображењем, мамила је и непрестано мами човека свему ономе што је узвишено и савршено, а узвишеност нема границе, савршенство нема краја.

О стварању света, о даљем трајању и свршетку данашњега његовог облика, не сме ни Геологија ни Астрономија тако слободно и смело да говоре као поезија. Само је она могла први пут повести људске мисли милионе година у прошлост, милионе у будућност.

Она неће ишчезнути, она не може ишчезнути; она је бесмртна, она је вечито млада. Што се год човек више подиже својим лепим идеалима, све ће је више признавати и љубити. Вечито налазиће се

пред њеним олтаром умних свештеника, који ће јој служити и њена пророчанства и њене небеске слике и мисли међу свима земаљским синовима гласно исказивати; а те слике и мисли што буду идеалније и слободније, тим ће их зачуђени свет радије примати.

Било је негда једно доба на овој земљи када биље није имало цвета; оно је неизброј векова ницало, зеленило се, расло и пролазило, а није цветало, није знало шта је то цвет. Било је негда доба кад тице нису имале крила; оне су се легле, множиле, делиле се на различите врсте, имале су и перја, али нису могле летети. То време, када биље није имало цвета, када тице нису имале крила, може се уподобити ономе времену када људи нису имали поезије.

И данас нека врста биља нема цвета, и данас нека врста тица нема крила, и данас нека људска племена немају поезије. Они су учинили неки напредак, али тај напредак, основан на јучашњем најобичнијем искуству, кад је дошао до извеснога степена, он се на вечита времена зауставио као што то бива и код других животиња. Њихове мисли нису могле изаћи из уских граница. јер у њиховом срцу није се нигда појавило такво осећање које би се претворило у слободну поезију.

Налазите различитих племена у Африци и на океанским острвима, о којима не знате шта да мислите, не знате шта да кажете. — Они су постигли само оно што је животињском опстанку нужно, па се уставили; један комад вечности провели су а не мењају се, не иду напред. Они могу да покажу хитрину, лукавство, страх, радост, тугу, пожртвовање за одржање себе и свога порода; али то све не иде

даље него као и код друге животиње. Сам језик. којим могу да искажу неколико десетина или неколико стотина речи, не даје им права да се могу уврстити међу људе и приказати у оном великом мозаику, што представља људску историју, и што црта и означује постепеност умнога напредовања. Они немају појма о слободи, части и о човечанском достојанству.

Њихово је тело потпуни склоп човечанскога тела, али они су остали далеко од човечанства. Не може се рећи да су они још у колевци и да је то њихово детињство. Ум једнога глупог Африканца није у годинама ништа млађи од Кантовог и Волтеровог ума; срце једнога човека са оних грозних острова, где је обична ствар јести људско месо, не изгледа ни по чему да је друкче начињено него што је срце једнога Фенелона.

Те гомиле људи, кроз хиљаде година живе, множе се, трају а не показују ни најмањи покрет своје умне способности. — Не видимо ни једне препреке што им је природа на пут ставила, а видимо да им нешто недостаје. — Чудо! — нико му се не чуди; загонетка, никоме није стало да је одгонета. — Историја само набраја познате векове и бележи кораке људскога напретка иназатка; философија олако узима ту ствар, и, бавећи се само са најузвишенијим појмовима, њих и не гледа; теологија онда је баш задовољна кад некоме чуду не може да нађе узрока; зоологија и остале природне науке кажу нам до је то све у своме реду, и баш за то што је то тако, јасан је знак да није могло друкче бити и да не треба друкче да буде.

Преко те велике гомиле људи сада прелазе све науке као преко неке гомиле дивљих антилопа; више се задрже код каквога непознатог јата аустралских тица, него код њих. Ко год о њима почне да говори, каје се, види свој труд без успеха; не може да нађе за што они, код свију својих људских способности, немају ни снаге ни воље да буду заиста људи.

Ми нећемо овде узалудно испитивати је ли томе узрок земљиште, клима и религија, као ни то: може ли се на срце и на разум применити оно признато, опште правило, које вели: на целокупном овом свету постаје све оно што (под датим околностима) може постати; али остаје, траје и развија се даље само оно, што, (под датим околностима) може остати, трајати и даље развијати се.

Не испитујемо овде је ли међу тим ниским народима било угодних околности за напредовање ума, или за што их кроз хиљаде година није било; само, као довољно за цел нашега данашњега говора напомињемо то: да у њиховом срцу нема поезије и да је нигда није било.

То је оно једино што им недостаје. — Све што треба једноме кандилу да светли, ту је; али нема оне варнице из које се пламен рађа. У њиховом срцу вечито трају животињска осећања, за то у њиховој глави траје вечита тама. Они немају нити су игда имали оне лепе поезије која приморава ум да непрестано ради, да буди нове мисли и да се нигда не задовољи успехом, него да својим стварајућим уображењем лети све даље и даље, и да од познатога одмах иде непознатоме.

Обећање своје испунио сам, неутицај поезије на људе јасно је доказао њен утицај. Потпуно за-

довољан, могао бих затворити ове листове и престати даље говорити. Али, ви нисте задовољни. Чини ми се да чујем да помињете Кину и Индију, где-је било поезије, па ипак они народи не помичу се, и за хиљаде година што их познајемо, њихов ум није показао никакве промене и никаква напретка. Они су се у свему подигли до неког извесног, лепог степена, па се ту уставили; застали су и вечито стоје на једном истом месту; постали су живе мумије које се не мењају.

Заиста — пре четири хиљаде година долазите из дивље, пусте Европе на исток, и налазите у Кини триста милиона људи у дугим, свиленим хаљинама; питате их: откуда ви ту? — Они вам одговарају: «не знамо». — Колико има откада имате тако уређену државу? — Они вам одговарају: «десет хиљада година». — Шта сте радили за цело то дуго време? — Они вам одговарају: «радилисмо увек ово исто што и данас радимо». — То вам је одговор целокупне Кине; тако ће вам одговорити и сваки мравињак и сваки рој пчела, кад их запитате.

То нису људи ни лењи, ни глупи, ни кржљави; али њихов ум не може да пређе границе до којих је дошао. — Онда, кад су они имали велике државе, цареве, законе, вароши, онда су у Европи живела дивља племена, нити је било Атине ни Рима; кад су они прели, ткали, тесали, ковали, писали, читали, у Европи нико није умео начинити дрвени плуг.

Нико не зна казати за што они нису продужили да предводе човечански род у даљој култури, и да му буду оно што су, много доцније, били Јелини млађи и мањи народ; нико не зна казати за што

су на једанпут стали насред свога напредног пута и кроз хиљаде година не помичу се.

За сваки народ, у данашњој Европи, историја може показати неке године а и векове, у којима је један народ застао у своме напредовању; али ђде год нађемо такав застој, нађемо и узрок, кога узрока како нестане тај се народ одма опет покрене даљем напредовању. За Кину не зна се, а узрока мора имати. Неки учени људи веле: кинески народ одавно је остарио и није му могућно даље напредовати; није му могућно да ичега новог створи; па још кажу и то: да ће по времену и данашњој Европи доћи таква старост, па ће и она постати то исто што и Кина.

Врло је тешко веровати да може ум остарити, изнемоћи, умрети, а тело, у коме ради, да се и даље подмлађује и да се ни у чему не мења.

Не видимо да један народ, само због старости, без икаквих других узрока, може застати у своме умном развитку и напредовању, али ипак у Кини видимо то чудо. Њена је и прошлост и садашњост заиста ужасна појава у целокупном животу људскога рода. Загонетка мимо све друге загонетке.

Кад сам мало пре казао за она племена у Африци и на островима, да се нису могла почети умно развијати за то што нису нигда имала поезије, то вас није могло задовољити само због тога, што налазите у Кини, а особито у Индији поезије, па са разлогом питате: за што су они стали и не помичу се? — Хоће се за свашто узрок, ишту се јачи докази. Данашњи разум, у чијем царству више не залази сунце, тражи поуздане основе, а ми их немамо.

Али, може се овде навести један случај који ће вас — мање задовољити. У говору о поезији слободно је да се загонетка решава загонетком. Њој нико не замера кад она подиже и слика велике грађевине што не стоје ни на небу ни на земљи; она све зна, она ће све казати.

Поезија је много старија од кинеског царства; она памти кад је море мењало своје корито; она је говорила о потопу пре него што је човек нашао на Алпима морске остатке. Она често изнесе басне да се на њима зида истина. Кад су је питали: шта ради Јупитер? Она је одговорила: руши оно што је подигао, а подиже оно што је срушио.

Не може нас ни једна наука потпуно уверити, колико је пута једна сува земља била под водом, а колико је пута излазила да се сунца нагреје. Можете наћи са обе стране Хималаја две морске шкољке, једну до друге, а међу њима, може бити, стоји читав милион година.

Кад има и налазимо на бреговима морске знаке, онда и на дну мора има знамења од суве земље. Није само један потоп био; било их је давнашњих и скорашњих, било их је великих и малих. Људи се спуштају још у море не да траже остатке потопљенога света, него да нађу бисера.

Рецимо: — кад су северна Азија, Африка и Европа лежале под водом, онда су јужне обале Индије и Кине биле спојене са једном сувом земљом, која је заузимала велики део данашњега океана. Неизбројни већи и мањи острови што се тамо налазе, то су врхови брегова од оне лепе и простране земље где су постали први људи, где су се на милионе умножили, образовали велике државе и на-

роде, напредовали и дошли до некога лепог савршенства. Ту је поникао корен људскога рода одакле је пуштао вреже на све стране; одатле, као ждраке некога сунца. заједно са животом ширила се цивилизација и поезија, па подигле су на леп степен развитка и удаљене народе у данашњој Кини, Индији, Америци и још у другим сада непознатим земљама.

Све је по законима природе напредовало лепо и добро; на једанпут, опет по тим истим законима, склопила се вода над том рајском земљом. Корен људскога рода потонуо је две хиљаде, три хиљаде метара у воду, а неке његове вреже остале су на сувој земљи; оне су и даље продужиле свој дотадашњи живот, али, отсечене од свога корена, немају снаге да ичега новог створе. Мали огранци, као што су острови и средина Америке, закржљавили су, подивљали или са свим увенули; а велике вреже, као што су Кина и Индија остале су вечито на ономе истом на чему их је затекао тај догађај. Откинути од свога корена они су заустављени на путу свога развитка; они трају, расту, множе се али као у неком бунилу окрећу се у једном истом кругу; из тога обајанога круга не могу ни једнога корака да изађу. Векови што пролазе ничим се не разликују међу собом. Живот тих народа, кроз хиљаде година, тече као нека река чије се обале нигда не мењају. И сама поезија што се затекла код њих, нема снаге да се преко тих граница креће својој правој висини. За њих нема друге суве земље ни других народа на које би се могли угледати. Способност за оригинале код њих се угасила. Они су вреже одсечене од свога корена.

Да сте пре 130 година Европу потопили у воду. све би њене колоније исто тако застале закржљавиле и неби се помицале у свом развитку. У северној Америци гледали би данас онакве исте државе какве су биле у Европи у средњем варварском веку.

Шта се друго може рећи о Кини која нам прича о десет хиљада година свога истоветног умног и друштвеног живота; шта се друго може мислити о Индији; у којој налазимо све онако и само оно, што је, пре 22. столећа код њих видео велики Александер. Они су такви били пре четири хиљаде година, такви ће бити после четири хиљаде година; они ће такви ишчезнути са лица земље а неће се ни у чему променити. На ту врсту људи ни у јужној Азији, ни у Африци ни у Америци, ни на њиховим островима не можете накалемити ум и културу европскога човека. Они су другога порекла, другога корена и другога правца. Ако се баш и призна да људски род има само једно стабло, мора се признати да та грана нема способности да донесе оне плодове што се виде у европских народа. Такве сличности, или боље рећи такве разлике, налазите и код животиња а и код самога биља. Те две врсте људи где су се год састале стајале су одсечно једна према другој као два зида, нису се нигде могле помешати и слити уједно на онај начин као што су се помешала и уједно слила толика различна племена у Европи. Њих раставља неки велики догађај, неки преображај земљине коре, неки потоп. Једни живе још у старом, други у новом добу.

Гдекоји геолози, занесени својом, заиста лепом науком, кажу да су напретку и застоју људском узроци земљини слојеви, и то не само површина него

и дубљина земље, па тврде да је једина Европа, а нарочито западни део, из таквих геолошких састава који дају сигурности за вечито напредовање; а неће да спомену да у самој Француској има педесет хиљада кретена и пола милиона гушавих блесастих људи.

Они веле и то да је геолошка разлика земље створила различне народности; јер друкче, народи што су се пресељавали, не би се ни у чему изменили. Где има гвожђа и гвоздених извора ту су људи весели и одани поезији, где је гранит ту су јаки и јуначни, а где је базалт, ту су наклоњени побожности. — Свака наука, по кад кад, задахнута лаком поезијом, похита те изнесе стотину уображених слика, да би се из њих бар једна истина родила.

Нема сумње да геолошки састав земље и све оно што се зове клима, имају уплѝва на људе, али нема сумње ни о томе да је људски род, кад се појавио у Европи, неким другим узроком себе преиначио и прeродио у таквога човека, кога више не може да смете ни зима ни врућина, ни песковите равнице ни гранитне планине; он напредује у Аустралији и Капланду, исто тако као и у Европи.

Поезија, ако и није могла из његовога срца истиснути све оно што не треба да је ту, она му је ипак подигла ум слободним мислима и покидала све везе које су сметале даљем његовом развитку. То се није могло догодити код оних народа у Кини и Индији, где је свака мисао остала укочена бесмисленим обичајима, где су за сваки корак у домаћем и јавном животу одређена глупа правила, преко којих се до сад није могло корачити, где се, у тој великој деспотској задрузи изгубио појединац. Да су то само људски а не и неки јачи природни за-

кони, поезија би за неколико хиљада година учинила оно што је у Европи за неколико стотина година учинила, и одавно би поломила и уништила те ланце и ослободила ум од тамнице; али и она је ту показала своју немоћ и није могла извршити свој високи задатак. Радња ума код тих народа појављује се свуда као кад човек сања; њихова је свест тамна и болесна. Код њих нигда није било озбиљнога говора о томе шта је то част и слобода. Триста милиона Кинеза и још толико других азиских народа, за хиљаде година нису могли доћи на ту мисао, да је она владавина најбоља која учи људе да сами собом управљају. У тој гомили милиона није се могло родити људи, који би из тога обајанога круга могли искочити и за собом друге повести слободнијем и свеснијем животу. Њихова поезија, поред свега великог уображења, нема крила; она је вечито по земљи пузила. Ниско сујеверство није поезија која ствара идеале и осветљава путове људскоме умном напредовању, него је лавиринт што заводи разум све даље у помрчину и глупост. — Код тих азијатских народа прошлост то је вечита њихова садашњост; они немају будућности нити осећају потребе имати је.

Африка је још тамнија. — У Египту видела се нека врста светлости, нека поноћна месечина. Стари векови славише је и хвалише; ни нови векови не престају то повторавати. Али што не би посумњали у ту разглашену египатску светлост; сумња води испитивању, а испитивање показује истину.

Старе историје свију народа врло су непоуздане; па и доцније историје, где има доста писаних доказа, нису сагласне о једном истом догађају. Многе

измишљене приче хиљаде година трају као истина; многа имена, ратови, победе наводе се а није их нигда било. Један запис уништава други а често су обадва неистинита. Они, што их читају, задовољни су кад не налазе празне листове. У старој светској историји видите саме закрпе; требале су да се потпуни једна година или један век. — Историци варају се више него астрономи.

Египћани нису имали никакве поезије па су им и дела никаква. Овим новим речма нека не замери стара историја, која је испод ведрога египатског неба видела и прву ведрину људскога ума, и ту пронашла основ знања, вештине и почетак свега онога што је човек доцније у другим земљама продужио и усавршио.

Судећи по хиљадама година што су Египћани провели до историје и после до сада, могло би се узети да њихов ум нити је имао нити има способности за напредовање, и да је оно знања, што је било међу њима, донесено из других крајева, и да су странци били покретачи и извршитељи свега онога што историја броји у египатска чудеса.

Можда су тамо долазили људи од других народа које данас не знамо ни по имену. Та и сама библија прича да је неки дошљак, прости пастир Јосиф, био најмудрији и најлепши у читавом Египту. Може бити да су Евреји, својим пореклом, из некога јужнога краја Европе, јер они свагда показују способност разума далеко већу него икоје друго племе Азије и Африке. О оном удаљеном времену, када су се најстарије сеобе различитих племена догађале, нема историја ни најмањега ослона о коме би могла говорити. Она не зна да каже ни за новије сеобе,

ни за ове данашње народе у Европи. јесу ли се сви од некуда овамо доселили, или су неки овде изникли кад је море усануло и кад је ледено доба прошло. По где које кости човека што се нађу у каквој пећини и за које се држи да им има тридесет хиљада година, могу да кажу историји : ти си јучашња прича. — И кад би гомиле племена дошле из Индије. они би са собом донели што год и од оне цивилизације, коју су тамо оставили, а не би се у Европи појавили као нови људи и прави дивљаци. За неколико стотина сличних речи што их има, стотине непознатих случајева могу постојати.

Ко год говори о томе, како је поезија утицала на развитак људских способности, не може признати египатском народу никакве заслуге. За неколико хиљада година трајања њихове државе, не налазимо никаквога трага од поезије, а не налазимо такође ничега што би нас могло уверити да је код њих било каквога, лепога, умног развитка. Не можемо да видимо та чудеса египатске мудрости, али јасно видимо чудеса египатске глупости. Највећи њихов идеал, да тело после смрти сачувају од трулежи, није ништа друго него, без икакве поезије и без икакве разумне цели, празна и глупа жеља ; а некорисне, незграпне пирамиде, подигнуте да вечито означе оно место где леже кости једнога Аписа, једнога обожаваног вола, шта су друго него вечити спомен египћанске велике глупости, и спомен оних милиона несрећних руку што су на тим пирамидама, под морање и под бичем бездушних надзорника, целога свог живота радили. И данас, после четрдесет векова, многи народи спомињу пирамиде као нешто проклето и неблагословено ; то се види отуда што

толики народи имају у своме говору реч *арамити* и *арам;* а реч *арам* значила је онда, а и данас у Египту значи то исто што и пирамида.

Давна прошлост људскога рода врло је тужна; мрак у Кини, тама у Египту, вечито сањање у Индији. Сто векова, двеста векова ум је чамио или се окретао у ковитлац. — Поезија, после дугог лутања по Азији и Африци, нашла је на јужним морским обалама Европе себи лепшу и угоднију земљу, бистрије и хитрије људе, а у њима лепше и човечније срце. На тим чаробним обалама, људи, из различитих племена, може бити да је међу њима било и Словена, прикупили се у слободна друштва, назвали се Грци, и после краткога времена испливали су срећно из мутнога мора дубоке азијатске глупости. Они су први, на крилима праве поезије, полетели к небу.

Оне варнице, што у Азији и Африци нису ништа друго биле нити су могле што друго бити него само малене варнице, кад су се појавиле међу Грцима, распламтиле су се у безбројне буктиње. Морао је у свачему напредовати такав народ, коме, одмах с почетка, сунце и поезија беше једно исто; бог Аполо предводио је те две светлости једну по небу а другу по земљи да обасјају цео свет.

Са почетком светлога и веселога века грчке поезије, почиње свесни развитак општега људског ума, и први лист праве и истините светске историје.

Људи што су у Грчкој и на оближњим островима почели и продужили нов живот човечанскога рода, то су били људи друге врсте, друкчијега осећања, друкчије поезије, па су им и сва дела друкчија била. Они су за кратко време свога постанка далеко претекли све оне народе што су имали своје старе др-

жаве у Азији и Африци. Место оне кинеске стеге за сваки корак и за сваку мисао, осећају они потпуну слободу говора и делања; ум нема граница, они се препиру и с боговима; место оне индиске строге поделе на касте, они имају лепе олимписке игре и за знак поштовања крунишу венцем онога, који покаже да је способности свога тела или ума најбоље развио. Главна њихова варош назвала се мудрост. Поезија, као највеће идоле у свој њиховој лепоти, истакла је славу, част и слободу, на које народи у Азији и Африци нигда нису ни помишљали. Место египатских несретних пирамида, диже се Акропол и вечито лепи храм Тесеја; а место нетљених мумија нашли су њихови хероји и богови лепшу бесмртност у Илијади.

Изгледа, да би природно било да се њихова просвета окрене и иде међу оне азијске народе, што су већ имали лепе образованости; али народи у Индији и Кини нису могли, нису имали способности да ма што приме од ове нове просвете из Европе. Тако је још и данас. — Грчка поезија и напредак лакше се ширили на север и преко Италије на она племена, што су тада била још полудивља и у сваком погледу на нижем степену него Индијанци и Кинези. — По правилу требало је још пре две хиљаде година, да индиска флота дође овамо на север, те да заузме тада још дивљу Британију; али догодило се чудо, и то не без јаких, природних узрока, што праве разлику међу људма, те тридесет хиљада британских војника, могу сада да држе триста милиона Индијанаца у својој послушности и ропској покорности. Узрок томе не лежи ни у геолошким слојевима земље, нити у каквим људским неупутним

наредбама и стегама, које су се и у Европи јављале и савладане биле; такав брзи напредак или вечити застој лежи у самом човеку. Неки потоп, неки преображај земље стоји између те две врсте људи. — Папрад није могла постати боровина, ној није могао постати тица, Индијанац није могао постати Енглез.

Историја признаје да су, при почетку европске образованости, многи друштвени и религиозни обичаји пренесени из Индије и Египта. Историја са захвалношћу и поштовањем спомиње то. Али, кад би се хтело и могло јасно разгледати видело би се, да би боље било да није из тих земаља ништа дошло у ове нове народе, који су на здравим основима почели зидати и оригинале стварати. Код старих Грка, све оно, што је било индијско и египатско, сметало је напретку. И данас, усред просвећене Европе, можете наћи назадних друштвених установа и правила, што се од онога доба кроз народе повлаче, и којима је Кина и Индија права постојбина.

Човек ни у Европи још није својим срцем и својим умом савршен, па зато су до великога савршенства свуда дошли закони, који му по кад кад прописују кинеска правила за све његове ситнице у јавном и домаћем животу. Друштво нигде још не сме да се ослони на просвећење, побожност, истину и правду човека, те да га остави без строгих законских напомена шта треба а шта не треба да ради.

Права свест и савршенство људи далеко је; тек поезија сме прорицати за идуће векове, да ће човек доћи до тога, кад ће сваки имати написано у своме срцу и души све човечанске законе и правила,

и онда ће моћи држава и црква дићи са њега данашњи строги надзор.

Да су Римљани, по примеру својих учитеља Грка, усвојили и продужили њихов правац и просветили најпре себе и оближња племена у Италији, па, место насилнога оружанога освајања, да су слали просвећене колоније на север и запад, народи би подигли свој друштвени живот на другим основима. и данас би Европа изгледала много друкчије ; њена историја не би набрајала саме грозе и велике ратове, не би знала за средњи, сујеверни, варварски век. Али, међу Римљанима поезија и философија нису имале оне снаге и онога утицаја као међу Грцима , оне су у њиховом срцу биле притешњене јаком, себичном жељом за неограниченим господарством над другим народима. Све мисли биле су управљене на стварање великога светског царства. Њиховом оружаном доласку противили су се свуда и сами варварски народи, а грчким питомим колонијама, које су разносиле слободу и цивилизацију по свима обалама Црнога и средиземнога мора, није нико.

И тако Европа, место слободних, малих. грчких држава, имала је свагда, по примеру Римљана, по неколико цезара, пред којима нису трептели идеали људскога умнога напредовања, него величина римскога царства, освајање и слава оружја. Две хиљаде година, код свију народа у Европи, сваки корак слободе и умне свести био је као неко криумчарење. Више се гледало на усавршавање опште државе, него на усавршавање појединог човека. За нове мисли прописиване су нове каштиге. То није био утицај лепе, слободне поезије, него утицај азијског и мисирског деспотизма. Тамо је у свакој држави само један мо-

гао бити слободан, и само једна класа смела је бити просвећена, а цел је човечанскога друштва да тежи томе да сви буду слободни и сви просвећени. Историја свију народа, до деветнаестога века, показује врло ситне кораке напредовања праве човечанске свести.

Где су онда, кад је Омир певао, били Словени и шта су радили нико не зна. Ниједна њихова пирамида не спомиње их, ниједна њихова илијада не говори о њима; а било је и онда Словена, било их је много; јер за две три хиљаде година није се могло из ништа, или из једнога маленога племена, толико њих народити, а по том, за тако кратко време поделити се на оволико сродних народа, који посебито сваки своје порекло и почетак доводи из далека, из незнани. Та сами стари словенски језик требао је пуну хиљаду година, да у милионима уста траје и живи, док се образовао и дошао до онаквога савршенства у коме се налазио пре десет векова. Нису могли бити сурови и глупи они људи који су говорили тим језиком, у коме има речи и израза за сва лепа осећања срца и за све узвишене мисли ума. Столећа њиховога старог живота нису могла бити празна. Али та дугачка прошлост није оставила за собом никаквога знамења, по коме би могли казати што год извеснога о тадашњем словенском трајању. Они нису имали над собом плаво грчко небо из кога снег не пада; нису живели на оним лепим обалама и островима, на којима су расле вечито зелене шуме и сазревале смокве, маслинке и поморанџе; они нису знали за весели, несташни живот грчкога народа, где поезија сама извире из безбрижнога срца; али ипак сурова клима није их претворила ни у зверове ни у кржљаве људе. Они су од постанка били лични,

лепи и стасити; имали су добре богове, што је јасан знак да им је и душа била добра. Нема никаква доказа да су се међу собом делили на касте и робове, док то нису видели код других туђинских народа; подједнако сви су подносили несрећу, подједнако сви су уживали срећу. Њихово срце било је безазлено и топло за све оно што је добро и лепо, па то може нас довести на мисли да су и они, у време Омира имали и лепе поезије, о којој данас нико не зна, о којој неће се нигда знати.

Зар може бити да се једини Словени, кад виде излазак и залазак сунца не диве, и да не дају полета својим мислима; зар једини стари Словени да не спомињу нежне осећаје свога срца, или у песмама да не славе оне своје јунаке, који се покажу у борби са зверовима и са туђим непријатељским племенима; зар једине словенске мајке да у милини своје душе не певају својој деци у наручју. Тога је свега и код најстаријих Словена било, тога је свега нестало. Сваки потоњи век износио је само себе на видик, а потискивао је у заборавност своје претходнике. То и данас бива.

Држи се да су Словени добили своје име кад су дошли у суседство и додир са другим народом, са којим се нису могли разумети у говору; за то су и тај народ, који не уме с њима да говори, прозвали Немцима, а себе, што су умели да говоре, да слове, назвали Словенима. То се може веровати а може се и не веровати. Најлакше је у старинама оно доказивати што нема никаквога доказа. Поезија кад се помеша у историју лепо јој доликује; али историја, кад се помеша са поезијом, престаје бити

историја. Осим та два слична или боље рећи противна имена, нема другога јачега сведочанства.

Да су заиста та два имена отуда потекла, још би, у самој Европи, бар неколико подобних назива било; јер су се у стара времена сусретала многа племена што се нису могла разумевати међу собом. Морамо се и тога сетити, да та два народа, кад су се један другом приближили, нису се одмах првога дана, помешали као на каквом великом сабору да су један другога морали питати: јеси ли ти Немац или си Словенин? — Они су се стотине година из далека гледали, и пре би се назвали по различитим хаљинама што су их тада носили. У осталом реч Немац није морала онда нити мора сада означавати само неме, мутаве људе. Та реч може означити и оне људе, који немају она својства или оно пољско и домаће посуђе, које има онај народ што их тако назива. Између многих случајева што је могло бити, рецимо и то: Словени при свакој прилици певали су а Немци ћутали као неми. И данас сви немачки суседи што су словенскога племена, певају на њивама и при сваком весељу и послу више него Немци.

Не може се признати ни то, да су *слово* и *реч* свагда и свуда једно исто, и да међу њима нема неке разлике. Слово, особито у старо доба, имало је много већи значај; оно садржи у себи важан смисао. Сваки лепши и углађенији говор зове се слово. Било је словенских списатеља који су казали да *слово* значи поезија, песма, по чему су Словени и добили своје име те су се назвали словенским што ће рећи песничким народом. — Готово могло би се наћи основа да је код старих Словена реч *слово* значила то исто што и разум.

Пре 42. године, на берлинском универзитету професор философије Мишеље, на читавом једном своме часу говораше само о томе: шта је мислио евангелист Јован, кад је казао: «в начаље бје слово, и слово бје к богу, и бог бје к слову.» — Разговетније речи: у почетку беше слово. и слово беше у бога, и бог беше слово. Оно беше у почетку у бога. Све је кроз њега постало, и без њега ништа није постало. У њему беше живот, и живот беше видело људма.

Тај професор, а и други пре њега не могоше доћи до јасности шта ће ту реч *слово*, и шта се хтело тиме да каже; а зна се да је евангелист Јован у своме времену био један од најученијих људи, и не може се мислити да је почео своје прво евангеље са речима у којима нема дубокога смисла. Према свему може се узети да та реч *слово*, коју он не раздваја од бога творца и сматра их као једно исто, не означава ништа друго него ум. И то би баш потткрепило тадашњу, сада већ застарелу, немачку Хеглову философију, по којој све, што је створено, основано је на разуму, и ништа није било нити постоји што није из разума постало; јер иначе створитељ или не би био свемогућ или не би био разуман. А таквих мисли било је код грчких философа и поета на четири пет векова пре евангелиста Јована; и имају не само тај исти смисао него и подобне речи, које веле да је у почетку био ум, и да је тај ум, што га евангелист Јован назива слово, створио све и по њему све се даље развија и управља.

Стари Словени, и пре него што се за њих и за њихово име знало, имали су бистар ум, и за разлику од обичнога простог говора имали су своје слово, своју поезију. Њихови песници, витије, словослови,

говорили су мудре речи, певали су песме, словословили су; и кад су доцније видели писмена, којима се записују песме, назвали су те знаке словима.

Нема сумње да су и Срби, који су ових последњих векова показали ванредну особину у народној поезији, и пре хиљаде година имали ту исту способност и да су певали. Са песмама и гуслама они су дошли у ове земље у којима данас живе.

Пре досељења свога овамо, они су, само по чувењу, славили и у својим песмама описивали ове крајеве као земљу лепоте, у којој је све створено за бољи и угоднији живот. Кад је поезијом сазрела та њихова намера, кад је постала опште популарна, тек онда могао је један читав народ оставити своје куће и гробове својих предака, па се кренути на југ. Од свију својих, других, суседних племена, они су имали лепшу поезију, јер су својим уображењем себи створили, па потражили и нашли лепшу земљу. Њихова поезија водила их ономе што је боље.

За сва та ранија и доцнија времена, није остао ни један догађај да га нису у својим песмама извели и опевали. Њихове по шумама усамљене обитељи, зимске глуве вечери, све их је то нагонило да траже себи забаве у песмама, а томе имали су и наклоности и способности. Они су певали своју историју и своје богове; а доцније певали су и хришћанске свеце. У томе су, као и код свију других народа, предњачили слепи људи, старци. Њихова тамна ноћ, која је некима по 50 и 60 година трајала, требала је разговора; они су га налазили у гуслама и у песмама. Њиховим мислима не смета спољашњи свет, они га не виде, они само чују, памте, осећају, и та своја осећања у живим сликама и ле-

пим песмама исказују. Тих песама нема, а било их је извесно, било их је много; оне су прошле и протекле као шуштећи таласи брзе реке; нестало их је као кликтања орла у ваздуху. Све су пропале и заборављене; никаква моћ не може их више васкрснути.

И садање народне песме, што их има печатаних, да се није нашао човек те их у своје време скупио, данас већ, после тако краткога времена, нико их више у оној множини и у оној лепоти, не би могао преписати из уста народа, у коме сада не чује се више нигде онаквих гуслара.

За те песме може се рећи да нису старе. Косовска битка дошла и учинила да се све дотадашње песме забораве, а Косово постало је прави извор потоњих песама; све су задахнуте том, и ако несрећном али славном успоменом. — Оне нису одмах после битке испеване; прошло је више од сто година; то се познаје и по ономе што у њима има турских речи, које нису могле брзо прећи у српски говор. Најпре ишле су дуго кроз народ приче о томе догађају, па тек после, кад се српска држава сасвим угасила, кад су свуда, па и у Босни, осетили шта је турско самовољство, почели су уз гусле певати Косово. Једни су тужили а други су храбрили; али и једни и други одржавали су карактер и понос народни. У сваком српском крају, од Вардара до Неретве, гусле су зајечале. То је био једини глас једнога, читавога заробљеног народа. Само утицајем те лепе, патриотске поезије, осећао се српски народ да је још жив и да нека његова целокупност још траје.

Тај силни глас, по својој прилици, пробудио је и дубровачке таленте, те су и они покушали певати

на своме језику; јер иначе откуда да у староме Дубровнику не налазимо на чистоме српском језику песника, који би се могли појавити не пре триста, него пре шест стотина година; почем су они изблиза гледали како се у Болоњи, Падови, Фиренци и Риму подижу, славе и венцима крунишу поете; при том имали су и науке и знања; па откуда да они кроз векове ћуте и да одавно, пре Косова, не покушају да по примеру својих суседа Талијана пишу на своме језику, и да буду у своме народу оно што су Данте и Петрарка били у Италији.

Дубровчани читали су их, дивили се њиховој поезији, али то су била осећања туђега народа. Тек патње и узрујаност њиховога народа пало је на њихово срце. Слепи гуслари, што су по свету ходили, слазили су, као што и данас чине, из Босне и Херцеговине у Дубровник, и ту, пред оним високим капијама и мраморним палатама, певали су песме и у њима помињали косовску битку и српске јунаке. Дубровчани су слушали их и осећања младих људи узбунила се, почели су певати. — Неколико песника, неколико песама повратили су већ потуђени Дубровник у словенску народност, у српску задругу.

Кад говорим о српској народној поезији, ја мислим само на оне јуначке песме, што су у Вуковој збирци, за које се може рећи да су из хиљаде других изабране и да их нема лепших ни код једнога народа. Дивота, којом су оне изведене, и јасноћа приповедања, не могу се надмашити. У њима нема ничега што би требало изоставити или додати; а у Омировим песмама, с којима се оне без зазора могу упоредити, налазите хиљаде врста што су сувишне,

досадне, што их са невољом и без икакве сласти морате да читате.

Српске народне песме све су озбиљне, патриотске и својим природним створом узвишене. У свакој видите неку лепу цел. Оне су највише исправиле и на чистину извеле данашњи, српски књижевни језик, и кроз векове чуваће га од преиначавања и кварења. Лепоту њиховога језика можете тек онда опазити, кад их читате у преводу на неком другом језику. Налазите онај смисао, налазите оне исте догађаје али не можете да нађете у њима онај чар и ону лакоћу као што их је гуслар на своме језику исказао; чему је ваљда узрок и то што су их до сада преводили људи који нису песници, осим једне једине песме коју је Гете превео и која је највише задржала своје оригиналне лепоте. — Где који од наших учевних песника покушавали су да певају попут народних песама, па нису могли успети; одмах у првим врстама познате да то није гуслар испевао.

Готово све српске народне песме имају за основ неки историски догађај. До скора историци само су се по њима управљали. Почетак сваке песме врло је леп и одговара својој садржини и даљем причању; свагда у првим речима гуслар вам прикаже свога јунака или догађај о коме ће да пева, и то таквим начином да сву вашу пажњу силно привуче свему ономе што ће даље да казује. Свака песма потпуно је свршена и не оставља ничега што би слушаоци још од те песме пожелели да сазнаду.

Добар гуслар свуда се придржавао истине, само ако му је позната била. Он је свагда најпре у својим мислима саставио целу песму, па тек онда, као потпуно готову, на којој се нема ништа више мењати,

износи пред друге: он у певању нигда не муца и нигда се не поправља. Нико не може њега приволети да пева уз гусле ону песму коју још није потпуно спремио. Ни у једној песми не налазите његове сујете да себе хвали или да спомене свој труд. Сва његова пажња окренута је онима о којима песма говори. За његово се име не зна, он га нигда неће при свршетку песме да каже; он је уверен да се неће нигда знати ни спомињати; њега потпуно задовољава то кад му песма пређе у народ и кад иде од уста до уста.

По језику, на коме се већина најлепших, старих, народних песама налази, може се рећи да су оне поникле у Босни и Херцеговини. Онда, кад су оне певане, Србија је била опустошена; преко ње ишле су велике турске војске на Унгарију и на Беч. Куда стотине хиљада самовољних војника пролазе и враћају се, туда се нико није могао задржати да станује; све се разбегло. Средина данашње Србије остала је сасвим пуста; подигла се велика, густа шума у коју за читаво столеће нигде није засекла сикира. То је оно време, о коме се и данас прича, да је пуна стотина година трајала, кад нико у Шумадији није могао чути петла да запева.

Кад се сва турска војска борила на унгарским равницама или око Беча, онда су Босна и Херцеговина биле као у некој заветрини; ту су могли не само слободне песме гудити, него могле су и поједине чете хришћанских ајдука и приморских сердара са Турцима славне мегдане делити. — При том, ту се нашло потурчењака који су без сумње с почетка дуго били прави и јаки заштитници своје непотурчене браће. Сви су сматрали ту наглу мухаме-

данску поплаву као привремену, па поједини, у договору своје задруге примили су Исламску веру, и тиме су, у првом реду хтели да заштите сву своју задругу што је остала у хришћанству; јер на такву кућу, у којој се налазио ма један турске вере, нису смеле праве Османлије нападати. Та и у новије доба, пре 30 година, док Црногорци нису узели Куче сасвим под своју власт, било је међу њима по гдекојих задруга у којој један задругар беше турске, један католичке вере, а трећи, као ускок, отишао на Цетиње; и тако та задруга била је осигурана и од Турака и од Малисора и од Црногораца. Невоља им је била од сваке стране, па су се довијали да се и заштите од сваке стране.

Први потурчењаци у Босни и Херцеговини само су привидно и привремено примили Ислам; то није било из убеђења, за то у срцу њиховом и њихове деце дуго су остала хришћанска осећања, која се познају и у данашњим њиховим обичајима. Они су памтили своју историју и са неугашеним народним поносом певали су и слушали народне песме; по томе нигде и не зна се за случај да су они гонили и убијали гусларе. Да је тога било, потоњи гуслари не би оставили да у својим песмама не спомену страдање својих другова. Ни у једној народној песми не налазите ни најмањега знака да је гуслар, при певању, стрепио и обилазио да не искаже јасно и слободно своје патриотске мисли и да не слави српско оружје и јунаштво. Он слободно и јавно на сабору, усред турске области, понижава Турке и прича уз гусле њихове неправде, њихову суровост и безбожност. Потурчењаци слушали су, поносили се, уздисали су може бити; а прави Турци

Османлије, нису разумевали језика на коме су певане те песме.

Потурчењаци у Босни и Херцеговини један су исти народ са Хришћанима, један исти језик говоре, подједнако и они имају способности за извођење јуначких песама и знају ударати у гусле; али врло је значајно да нема ниједне песме њихове којом би они ружили српске јунаке а славили турске победе; јер они би тиме увредили своје и својих праотаца осећање.

Значајно је и то, да баш у оно доба, кад су ове народне песме највише стваране, једна велика хришћанска војска прелази преко Саве у турску царевину, нагло потискује Турке, осваја преко Ниша до Балкана, заузима Босну, изгони Турке из старих српских престолница, из Крушевца, Приштине и Призрена; продире до Косова; свуда звона слободно звоне; али, на тај велики догађај српски гуслар ћути, његово је срце хладно; он није видео у тим великим ратовима борбу за српску слободу и независност; он је осећао у својој души да се то бију два туђа цара око тога чија ће раја бити онај народ коме он пева. Немамо ниједне народне песме о тој великој војни између ћесара и султана, која се сто година водила по српским земљама.

Поезија чува и највише негује она осећања која су потребна за самосталан живот; она је у сваком народу показала својим утицајем необичну снагу и давала правац развитку ума и друштвене слободе. Права слобода и поезија то је једна реч.

Спомињати све оне напредне догађаје које је поезија спремила и извршила, било би толико колико бројити све случајеве људског одушевљења. Ишчупајте поезију из француског народа и он ће одмах

потамнити; за неколико векова постаће Кина. Омирове песме и Давидови псалми — што је сав народ кроз дуге године створио — од великог су утицаја код својих народа; оба та народа живила су у тој својој поезији, као што су Талијани дијали Дантовом душом, која их је довела до чистоте и јединства језика, а то јединство књижевнога језика довело их је до данашњег народног и државног јединства. — У другој половини прошлога века, у маломе Вајмару, поезија је положила темељ славе и величине немачкога народа. — У наше време три поете учинише да се у северној Америци укине ропство.

Срби и Грци у овоме веку показаше великих јунака, јер су они имали пред собом, у својим песмама, готове јуначке слике, којима су се, кад се прилика показала, узвишавали. Румуни, Јермени, Бугари и Албанези нису имали таквих народних песама, па нису могли ни родити таквих људи.

На сваком листу светске историје стоји по једна слика одушевљене поезије. Шта је живот великога Александра или Карла XII-ог него сама поезија. — Гарибалди био је жива збирка свију патриотских, талијанских песама, што су за последњих двеста година испеване. Не можете казати у коме је јача поезија била: у Филипу Вишњићу или у Ајдук Вељку.

Чиста поезија загрева свако велико срце, она га храбри и држи на путу којим ходе колоси. Она има утицаја на цело човечанство, на цео свет; она, као неки дух, као селенски ум трепти у целој природи; и, евангелист Јован био је задахнут вечитом истином, кад је казао: у почетку беше слово, и слово беше у бога, и бог беше слово, све је кроз њега постало, и тослово, та поезија, живот је и светило људима.

СПИСИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас I. Пронијари и баштиници** (спахије и читлук-сахибије). ог к историји непокретне имовине у Србији XIII.—XIX. века. (Једна ι из пространијег дела „Народ и земља у старој српској држави"), *тојана Новаковића*. — Цена књизи један динар.

2. **Глас II. Расправа о Константину Теху,** написао *П. С. Срећ-ћ*. — Цена књизи 1 динар.

3. **Глас III. Лампрофири у Србији,** од *Јована М. Жујовића*. читено у Академији природних наука 14-ог октобра 1887 год.). — књизи 50 пара дин.

4. **Глас IV. О Ивану Гундулићу,** беседио *Матија Бан* 27-ог ибра 1887 у свечаној седници Српске Краљевске Академије, за три-дишњу прославу Гундулића. Цена књизи 50 пара дин.

5. **Глас V. Народна Библиотека у** Београду, написао *М. Ђ. Ми-вић*. — Цена књизи 50 пара дин.

6. **Глас VI. Поглед на Лајбницову инфинитезималну методу.** тупна академска беседа *Д. Нешића*. Цена књизи 50 пр. дин.

7. **Глас VII. О компензацији вертикалног клатна.** Приступна эмска расправа од *Љубомира Клерића*. Цена књизи 50 пара дин.

8. **Глас VIII. Грађа за геологију и палеонтологију источне Ср-** — I. Увод у геологију источне Србије. — **Лијас код Рготине** (с м профилом, једном геолошком картицом и с двема литографским та-з), од *Светолика А. Радовановића*. Цена књизи 1 динар.

9. **Глас IX. Приступна академска беседа** *J. М. Жујовића*. Цена н 50 пр. дин.

10. **Спомен** на тужну свечаност приликом смрти д-ра *Јосифа Пан-*, првога председника Српске Краљевске Академије. Цена 50 пара дин.

11. **Годишњак** Српске Краљевске Академије за 1887 год. Са-ј му је: I. Основни закон. II. Висока наредба. III. Укази од 5-ог за: 1) о председнику, 2) награда академицима. IV. Писма г. министра вете упућена Академији. V. Пословни ред. VI. Записници: 1) целе емије, 2) стручних Академија, 3) председништва, 4) свечаних скупова. Годишњи свечани скуп од 22-ог фебруара 1888 год. VIII. Биографије эмика, и IX. Ред скупова у 1888 год. Цена је Годишњаку 1 динар.

12. **Глас X. Српска Краљевска Академија и неговање језика ког.** Посланица Академији наука философских од *Стојана Новаковића*. итана на свечаном скупу Академије, држаном 10 Септембра 1888 г. иву стогодишњице Вука Стеф. Караџића. стр. 88. — Цена 1 динар.

13. **Глас XI. Примедбе о теорији виших инволуција** и други ци. Од *М. Лерха, Љ. Клерића*, и *М. Петровића*. Цена 1 динар.

14. **Глас XII. Ѣ и Ѣ** у македонским народним дијалектима од *Новаковића*. Цена 1 динар.

15. **Глас XIII. Вуловића о** *Бранку Радичевићу*.

16. **Споменик I.** Птице хрватско-српске, од *С. Брусине*.

Све књиге по означеној цени могу се добити у књижарници Ве-ра Валожића у Београду.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XVI

О НАТПИСУ НА ЦРКВИ ХЕРЦЕГА СТЕФАНА

у

ГОРАЖДУ

од

И. Руварца

У БЕОГРАДУ

У краљ. српској државној штампарији

1889

О НАТПИСУ НА ЦРКВИ ХЕРЦЕГА СТЕФАНА
У
ГОРАЖДУ

У XXIX. књизи Гл. Срп. Уч. Др. приопштио је г. Сава Косановић, учитељ у Сарајеву, опис неких српских старина у Босни и међу њима натпис поменути, који би, по његовом читању, гласио овако:

„**Въ лѣто** 6954 (1446) **азъ рабъ Христꙋ Богꙋ господинъ херцегъ Стефанъ воздвигохъ храмъ свѧтаго великомꙋченика Георгиа моемꙋ, да помолит сѧ ѡ мнѣ грѣшнѣмъ владыцѣ моемꙋ Христꙋ**“.

На први̓ поглед био сам се обрадовао, но, расмотривши исти натпис побоље, престао сам радовати се, — и на послетку нисам знао шта да мислим о том натпису. Бунили су ме у српском натпису из половине XV века они дебели јерови (**ъ**) и оно „**ѧ**“ и оно „**моемꙋ**“ и како је протумачио то „**моемꙋ**“ г. Косановић, па ме је и то бунило, што се у њему велики војвода Стефан године 1446 назива херцегом и што тај херцег Стефан, син кнеза Вукца Храњића а синовац и наследник у војводству стрицу свом, великом војводи русага босанског Сандаљу, патарену, што тај херцег Стефан, патарен и заштитник патарена, подиже цркву св. великомученику Ђурђу за православне у Горажду.

Из листина у зборницима Миклошићевом и Пуцићевом (II део) и из речника Даничићевог из књижевних српских старина (III. 173) знао сам да се војвода Стефан тек од год. 1449 стао писати «херцег од светога Саве», и имајући уз то на уму оно што је г. Рачки у Раду југославенске академије (VIII књ.) написао о Стефану Херцегу и о покушајима чињеним од стране римске столице да се отргне од патарена он — шта сам знао друго, већ да причекам док се не роди стручњак, који ће поменути натпис умети боље прочитати и исправно и верно приопштити.

И то сам, Богу хвала, дочекао! У Гласнику Земаљскога Музеја у Босни и Херцеговини, у I-ој књизи приопштио је г. др. Ћиро Трухелка не само натпис тај на цркви херцега Стефана у Горажду, већ је написао и читаву расправу о њему.

Натпис приопштен је на стр. 70. у нацрту и гласи «дословце»:

„† вь г(осподње) љ(е)т(ѡ) 6954. Азь рабь Х(ри)сту б(ог)у господ(и)нь херц(е)гь Ст(е)ф(а)н вьздвигох храмь с(ве)т(о)го велкому(че)н ика) Хрис(то)ва Георгиа моле ему да помолить се о мње гр(ие)шномь вл(а)д(и)че моему Х(ри с(т)у». «Вь *г(осподње)* љето 6954» не може бити, да је тамо тако, јер 6954 није лето господње, то јест лето од рођења Христова, већ лето од створења света. Но у приопштеном нацрту тога натписа и нема оно «г»: ја га бар нисам могао да нађем.

Натпис дакле гласи:

„Вь лѣто 6954. Азь рабь Христꙋ Богꙋ, господинь херцегь Стефань вьздвигох храмь светаго великомꙋченика

Христова Геωргїа, моле (се) ему, да помолит се о мнѣ грѣшномь владицѣ моему Христу".

Ту ти ни једнога дебелога јера, ни оно **ѧ**, ни „**моему**", — али је и ту г. 6954.

Разрешивши натпис тај, г. Трухелка одмах је приметио «да г. 6954 по старом бројењу одговара години 1442 послије Христа, а називљући се Стјепан те године херцегом, говори натпис против историчке чињенице, да је Стјепан Вукчић тек *шест* година касније постао херцогом».

Но година 6954 не одговара никако години 1442 од р. Хр. већ одговара обично г. 1446, и од те до године 1448, ако је збиља војвода Стефан те последње године, као што г. Трухелка тврди, постао херцег, нема 6 већ само 2 године. Но то не одлучује ништа, јер ако стоји то, ако је то «хисторичка чињеница», да је Стеван Косача постао херцег г. 1448, онда се није могао назвати он у натпису од г. 1446 херцегом.

Напред је г. Трухелка већ доказао и утврдио, да је херцег био богумилске вере, и кратко време католик, па опет пристао уз народну цркву босанску — те наоружан тим знањем и тим уверењем налази г. Трухелка у том натпису и другу нетачност а на име ту, што се у натпису каже, да је храм св. великомученика Ђурђа у Горажду саградио херцег Стефан, кад херцег Стефан ни као богумил ни као католик није имао интереса да сазида *православну* цркву. «*Нема сумње дакле,* — тако изводи г. Трухелка — *да је тај натпис крив,* а уз анакронизме, који се налазе у самом смислу његовом, потврђује то (и то је трећи аргуменат) и сам карактер писме-

на». «Чудновато је у том натпису и то — продужује г. Трухелка даље запињати и приговарати — чудновато је у том натпису и то, да се Стјепан напросто именује «херцегом» а придјевак «од св. Саве» да фали. Нема скоро ни једне листине херцегове, писане после г. 1448 у којој би тај придјевак уз наслов херцегов фалио, а сам херцег јамачно га не би испустио био ни у тако знаменитом натпису». «У осталом се натпис — а то је завршна реч г. Трухелке против аутентичности тога натписа — противи и самој традицији цркве. Главно светиште, мала капелица налик крипте, није посвећено св. Георгију већ Богородици, а тек онај натпис био је можда повод, да се предњи дио цркве држао посвећеним св. Георгији».

Тако г. Трухелка.

С натписом, како га је г. Сава Косановић био прочитао и прије 18 година у београдском Гласнику приопштио, нисам знао шта да радим и шта да мислим о њему, јер нисам сигуран био, да је натпис исправно преписан и тачно приказан, а сада, — сад, кад је г. Трухелка у Сарајевском Гласнику изнео на свет натпис тај, и кад сам прочитао све, што је г. Трухелка написао, да докаже, да је натпис тај «крив» т. ј. да га није херцег Стјепан поставио, већ да су га много касније, можда под конац XVI а можда тек у XVIII вијеку, калуђери начинили, — сад сам добио вољу да устанем и да браним «истинитост» или аутентичност тога натписа против г. Трухелке.

Први разлог против аутентичности натписа, о ком је овде реч, узима и црпе г. Трухелка из те околности, што се у натпису каже, да је цркву св. Ђурђа у Горажду саградио *херцег* Стефан г. 1446,

а зна се и «историчка је чињеница» то, да је Стефан Вукчић тек г. 1448 постао херцег.

А да ли је то што тврди г. Трухелка збиља «историчка чињеница?» Сам г. Трухелка одмах у почетку своје расправе признаје и истиче: (стр. 65.) «да је *сумњиво* када је Стјепан постао *херцегом*, и *тко* му је дао тај наслов, пошто нам повијест није знала о том сачувати извјесних података. Први пут спомиње се Стјепан «herzegh sancti Sabbae» у једној листини од 12. Јуна 1446. Рачки покушао је доказати, да је та листина патворена, а закључује то из разних анакронизама, што се у њој налазе (Rad, VIII 155.) Но да та листина и није патворена, већ само лош пријевод пропале листине, то ваља уз остале анакронизме уписати преводиоцу и тај у гријех, што спомиње Стјепана херцегом г. 1446.»

И с Клајићем и фра-Јукићем није задовољан г. Трухелка, од којих први, одговарајући на питање тко је Стјепану дао наслов «Херцега св. Саве», вели, да му га је дао римско-немачки цар Фридрих III, а: фра-Јукић тврди, да га је добио од Фридрика IV. «Ни један ни други хисторик — примећује г. Трухелка — не наводи врела, гдје је те вести црпио, а и не да се — вели г. Трухелка — ни једна од тих тврдња хисторички доказати. Та херцег Стјепан — тако доказује г. Трухелка оно што рече — «херцег Стјепан није никад ступио с римско-њемачким царем у тако тијесан одношај, да би га овај одликовао херцешком круном; — на њемачком царском двору биће да је мало тко и знао за име херцегово. Према томе отпадају политички мотиви таквом одликовању.“ Ето тако побија г. Трухелка Клајића и фра-Јукића, који тврдише, да је Стефан Вукчић добио наслов

херцега *од римско-њемачког цара Фридриха* III (IV). Но нису само та двојица то тврдила, и нису они први, који то тврде; многи и много старији писци, па и многи, да не кажем баш сви писци и после њих пишу и тврде то исто. Од старијих да поменем само *Дифрена* (Illyricum v. et. n. p. 127) и *Луцића* (в. у Швандтнеровом издању том III стр. 517. нота а.) «*institutio ducatus S. Sabae evenit 1440*, quando Fridericus III. Germaniae Imperator Stephanum *Ducem* instituit, qui Teutonico vocabulo dictus est Hertzog»), неименованог писца дела: Spicilegium opservationum — de Bosniae regno. Lugduni Batavorum a. 1737 p. 79. 111., *Милишића* (у хорографији пећког патријархата у Прајевом Specimen Hieararchiae etc. II. 450.), *Шимка* (Schimek Gesch. des Kőnigreichs Bosnien u. Rama 1787 S. 117, где вели: dieser Grosswoywod (Stephan Kossaczisch) war *auf Vorstellung des Papstes* von dem römischen Kaiser Friedrich III (IV) zum Herzog von St. Sava mit allen Vorrechten der deutschen Herzoge erhoben»), *Пејачевића* (p. 393), *Енгла* (III. 394), П. J. *Шафарика* (Gesch. der serb. Literatur, I. Abth. S. 31.), *Најгебаура* (Die Südslaven, Leipzig 1851. S. 124.), *Мајкова* (у преводу Даничићеву I. изд. стр. 171: «Стефан Косача тежећи за самосталношћу, огласи себе да је вјеран римокатолик и измоли г. *1444.* у цара Фридриха херцеговско име с целом влашћу, коју имају херцези римскога царства»); а од новијих писаца: *Богишића* (Pisani zakoni str. 79: «Stefan Kosača dobi од njemačkoga cara Fridrika IV. naslov «Hercega." To bi 1441 godine»), *Голубинскога* (Очеркъ исторіи и т. д. стр. 580: «Стефанъ отдался въ ленную зависимость нѣмецкому королю Фридерику III. отъ котораго получилъ ти-

тулъ херцога (въ 1448 или 1449 г.»), *Батинића* (Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, str. 106), *Перволфа* (Славяне, ихъ взаимныя отношенія, Том. I. 60), *Мијатовића* (Ђурађ Бранковић II 67: «пре свега деспот се поравнао с кнезом Стефаном или управо херцегом, јер је он те исте године 1444, *посредовањем Папе Евгенија*, добио од цара немачкога Фридриха IV титулу «Херцега од св. Саве«) и на послетку *Јована Ашбота*, Маџара, који је написао и на немачком језику «Bosnien u. die Herzegovina», где на страни 81 пише: «Der Grosswojwode von Chlum Stefan Wukčić, der sich seit Langem nach der Rolle eines selbstständigen Fürsten gesehnt hatte, anerkannte noch 1448 Kaiser Fridrich III, *der auf die ungarische Krone Ansprüche erhob*, als seinen Oberherrn. Von ihm erhielt er denn auch den Titel eines Herzogs von St. Sawa». За цара Фридриха III (IV) стоје дакле осим фра Јукића Бошњака и Хрвата Клајића толики писци и, може се рећи, сви од Француза Дифрена до последњег, Маџара Ашбота, који и немачки пише, на једној страни, — и од свију тих одвојио се Бошњак Трухелка и стао на другу страну и стоји на тој другој страни сам самцит против свију њих и њиховога цара Фридрика III (IV).

Но ништа за то, што је он самац и без друштва: можда он ипак има право тврдећи, да се тврдња свију тих писаца, против којих је он стао на другу страну, «не да хисторички доказати»; и за цело да има право, што се љути и на фра-Јукића и на г. Клајића и на многе од поменутих писаца, што не казаше од куд знају они то, што тврде и пишу; што не показаше оно врело, из кога поцрпоше вест ту. Да бих ублажио мало г. Трухелку а уједно да бих

га у никол'ко придобио за себе, ја ћу казати и указати на извор, из којега су сви они, који тврде, да је цар Фридрих III дао титулу херцега, Стефану војводи, које посредно које непосредно, — но већим делом **посредно** — поцрпли ту вест; и кажем, да је врело то стари онај грешник, Дубровчанин «Giacomo di Pietro Luccari», односно његов извод из дубровачких летописа, издани на свет г. 1605, и страна 96 у том изводу Лукаревићевом, на којој страни пише: «Stefano Cossaccia ha'titolo del Duca da Federico III Imp.» а у самом тексту: «Successe in questo tempo lunga et aspra guerra per mare et per terra (Дубровчана) con Stefano Cossaccia nobile Rauseo, voevoda di Helmo (questo ricco Ducato ottenuto poi da Stefano, egli hebbe nome del Duca da Federico III Imperadore et in slavo si chiamo Herzeg) per interesse di Canali».

Ето то је врело и глава од извора тврдњи оној толиких писаца, но од којих већи део није много баш ни разбирао за извор, по што је много лакше преписати од другог него ли тражити и истраживати извор и главу од потока. — Лукаревић дакле каже, да је Стефан Косача добио наслов Дуке илити Херцега од императора Фридриха III и ништа више, а на име не каже, које је године било то, но само уз помен рата, који је заподео херцег Стефан с Дубровником (које је ратовање (1451—1454) описао г. Љубомир Јовановић у X-ој књизи Чупићеве Годишњице) помиње и то. Луцић је додао по свој прилици из своје главе годину 1440, други г. 1441 и 1444 — а новији писци, с обзиром на листове и листине херцега Стефана, г. 1448.

Извор смо дакле поменутој тврдњи, коју г. Трухелка побија, нашли у Лукаревићевом изводу (copioso Ristretto); но пошто је Лукаревић извод тај, као што је већ поменуто, издао на свет г. 1605, и по што ту помиње Лукаревић чин, који се збио у половини XV века, то се пита, и мора се питати тим више, што Мавро Орбин који много подробније пише о херцегу Стефану, и који је дело своје, у ком он то пише, издао на свет 1601 г., не пише и не зна ништа о том. да је цар Фридрих III поделио Стефану Косачи наслов херцега — откуд то он, Лукаревић да зна, од кога је он то дознао, једном речи шта је њему за врело служило? и да ли је он то тако забележено и записано нашао у старијем дубровачком летопису, или у спису каквом чуваном у дубровачкој архиви, или да није он то чуо од старих људи у Дубровнику и около Дубровника, по Херцеговини и по Босни?

Да је стари какав спис имао пред собом може бити, да би ту нашао забележену и годину које је постао Стефан херцегом — те би и он у свом изводу прибележио ту годину, а то он није учинио.

Да није дакле узео он ту вест из старих дубровачких летописа или других каквих босанских повесничких извора? Може бити, да је у њима што нашао, али у штампаним и до данас обелодањеним дубровачким летописима, па ни у Тубероновим коментаријама, не нађох о том никаквог помена.

Остаје још усмено причање или тако звано предање, но шта и колико тај повеснички извор у опште вреди, то ће разборити читалац и сам знати, и не треба да му ја кажем, да много не вреди и већим делом да не вреди ништа.

Што се дакле тиче врела тврдње, да је цар Фридрих III дао Стефану Косачи наслов херцега, то ствар с доставерношћу тога врела не стоји најбоље већ баш траљаво; но при свем том ја ипак не смем порицати, и нећу да са свим попреко и одлучно кажем, да Стефан Косача није могао добити наслов херцега и од немачког цара Фридриха III. Велики војвода русага босанскога Стефан Вукчић тежио је за славом и ишао је за тим, да се са свим одвоји од Босне, да постане самосталан. Сам краљ босански зависио је од круне угарске. Иза Алиберта, краља угарскога († 1439), нашло се посмрче, краљ Ласлов, али господа угарска изберу себи за краља Владислава Пољака (Леђанина), после којега смрти у боју варнанском (г. 1444) настане у Угарској дармар — док угарска господа не поставише губернатором краљевине славнога јунака и војсковођу Јанка Хуњадија (Сибињанина Јанка) родом Влаха (1446—1452); а међу тим је посмрче, крунисаног краља Ласлова, држао у свом двору Фридрих III., цар немачки, снујући у погледу круне и краљевине угарске своје снове и планове са својим присташима, којих је имао и међу самом господом угарском и с могућницима и силницима у Угарској и у Словињу, а на име са силним и силовитим грофом цељским, који му је био род и који се са Стефаном Вукчићем рођакао.

И за л' није могао тај могућни гроф цељски Улрих, зет деспота Ђорђа, припомоћи и посредовати, да војвода Стефан добије од Фридриха III, који се у век налажаше у новчаној кубури, голи наслов херцега? Та исти је гроф цељски и доцније (г. 1456) припомогао херцегу Стефану, свом рођаку, те је титулу «херцега *сињетског*» коју је г. 1449 тражио од

краља арагонскога Алфонза V., добио од краља угарскога Ласлова (в. С. Љубића Ogledalo povesti, стр. 244 и 265.)

Други један господин, који је живео на крају XV века до г. 1540, а наиме «господин Божидар војевода,» Подгоричанин од Ђурића, отачаством од дукљанских страна, хвали се у предговору једне црквене књиге коју је између 1535—1537 штампао у Млецима, да је «белег» (грб) који је и нацртан у тој књизи, дарован «преждним моим и мнѣ» великим ћесаром Кариолушем (Карлом V.) римско-немачким царем.

Могућност, да је Стефан Косача титулу херцега добио од цара немачког Фридриха III. «der auf die Ungarische Krone Ansprüche erhob — као што Јован Ашбот вели — могућност та гола није дакле са свим искључена, но за то ипак ја нити могу нити хоћу да тврдим само на основу оне сведоџбе познога, конфузнога и непоузданога писца дубровачког, Јакова П. Лукаревића.

Титулу «херцега» (Дуке) Стефан Вукчић, кад му је баш толико стало до те титуле, могао је добити и од другог кога, а не једино и цигло од цара немачкога. Велики војвода босански, Uram Хрвоје, с коим се такмио стриц Стеванов, а такође велики војвода русага босанскога, Сандаљ, именован је г. 1403, од напуљскога краља Ладислава, кад се овај те године, дне 5. Августа у Задру некаквом круном крунисати дао за краља угарскога, дуком спљетским и намесником његовим у Далмацији и Хрватској (в. Љубићеве листине V. 29. 45: cum Crevoya nobis significaverit, dominum regem Ladislaum constituisse ipsum ducham et dominum civitatis Spaleti et vicarium gene-

ralem in partibus «D. et C.)». Па тај «дука спљетски» пише се и назива се у српским писаним листовима и записима од г. 1404 (а не, као што погрешно пише у речнику Даничићеву, од г. 1400.) «херцегь сплѣтски» а сина му Баошу зову «кнезь Бальша херцеговићь.» И *угровлашке* војводе додавале су, почињући од г. 1372, наслову своме и «*Dux* novae plantationis terrae *Fogaras*», и нешто доцније (од г. 1390) и «de *Omlas*», а у словенски писаним листовима писале су се «**Амлашꙋ и Фаграшꙋ Херцег**» (в. Archiva istorică a Romanieĭ од Хаждеја I. 5. 73. ср. R. Rössler Romänische Studien, S. 302—303.

Кад је дакле Хрвоје, велики војвода босански, могао добити наслов «херцега (Дуке) спљетског» од напуљскога краља Ладислава, као тобожњег краља угарско-хрватскога или хрватско-угарскога, за што да Стефан Вукчић, велики војвода русага босанскога, није могао добити титулу херцега од другога каквог краља, који је мутио и гледао да се у оном добу (1446—1450) докопа круне и краљевства угарскога? за што није могао добити он те титуле, за којом је толико чезнуо, на пр. од краља арагонскога Алфонза V., о ком треба прочитати у Клајићевој Повести Босне на страни 306. примедбу под 62. или још боље саме листине, на које се позива г. писац.

Дакле по г. Трухелци нити је римско-немачки цар Фридрих III. нити арагонски и напуљски краљ Алфонзо V. дао наслов «херцега» Стефану Вукчићу из куће Косача, већ је наслов тај дао том војводи римски Папа, јер тако пише у једном млетачком «дневнику» под г. 1449: «Si osserva, che il conte Steffano possiede terre in confine di Cattaro, Ragusi e Spalato, *e che era eretico, ma che gli fu spedito l'Am-*

basciator Gradenigo, il qualo lo ridusse in seno alla chiesa, onde ebbe del papa il titolo di duca di S. Sava» (Commissiones et relationes Venetae сабране С. Љубићем и издане Академијом у Загребу Mon. I. 3.) Што за тим поведа и излаже г. Трухелка на стр. 67. и 68. о сношајима и дотицајима војводе Стефана с римском столицом, излишно би било овде напомињати, а није се ни г. Трухелка морао толико трудити пишући и излажући то, кад је све то г. Рачки у великој расправи о Богомилима (Rad VIII.) по истим изворима, којима се и г. Трухелка служи, већ изложио и лепо разјаснио. И г. Рачки је знао, да је војвода Стефан послао био г. 1447. посланике своје Папи Николи V. у Рим и на уста тога свога посланства изјавио римској столици покорност («obedientiam verbalem tantummodo»). И Рачки је знао, да је на то послао Папа као легата свога у Хум Тому бискупа хварског, који се пак — на двору поменутог војводе Стефана не оправив ништа — концем г. 1447 вратио у Рим. И Рачки је знао, да је сад Папа Никола V. одлучио употребити строже мере, те да је опет одаслао реченог хварског бискупа у Босну, наложив му писмом од 1. Фебр. 1448. да Стјепана Косачу, војводу Иваниша Павловића и патаренске старешине, ако се не би на његову опомену обратили, не само изопћи, него да њих, земље и градове њихове преда правовернима (католицима) на милост и немилост, и да овим под црквеном казни забрани улазити с тргом у њихове земље. Но Рачки није знао, — јер пишући расправу о Богомилима није знао за оно горе приведено место из млетачког «дневника,» који је печатан тек г. 1876 у Љубићевој колекцији млетачких извештаја, првом тому, — те је мислио

«да се велики војвода и «херцег од св. Саве» није ни тада дао ни обратити ни застрашити» (Rad VIII. 158.) а и да је случајно и сазнао однекуд за место то у реченом «дневнику,» Бог зна, би ли се он обазрео и би ли уважио место то тако, као што то чини г. Трухелка, који овако умује: «Стефан се, можда баш није толико уплашио папина проклетства, али тим опаснији био му је други дио легатове пуномоћи. Знао је он добро, да у Босни има доста господе, која су само чекала часак, да униште моћ Стефанову, да га сруше са поносне висине, на коју се уздигао, а земљу да му разграбе. С једне стране страх, а с друге стране нада, да ће се моћи okoристити, ако се бар на око покори Папи, склонише га, да се своје окорјелости окани, а када га је још млетачки посланик Градениго стао наговарати, да се одрекне богумилства, *пријеђе он на католичку вјеру. Награда му бијаше према наведеном већ млетачком дневнику херцешка круна.*»

Г. Трухелка држи се дакле «млетачког дневника» и верује, што се у том «дневнику» каже под г. 1449 на стр. 3. «да је кнез Стефан био јеретик, но да га је послани к њему амбашадур млетачки Градониго повратио у крило цркве, и да је за то Стефан добио од Папе титулу Дуке од св. Саве.» Не знам, за што г. Трухелка споменик, у ком се каже то, назива «мљетачким дневником,» кад се у натпису зове: «*Estratto dagli Annali Veneti*, conservati etc? и не знам, да ли је г. Трухелка добро проучио тај извод из млетачких летописа и упоредио исти са листинима и другим сувременим повесничким изворима; — или не све то, — већ да ли је само разабрао оно што се у том летописачком изводу под

г. 1449 а пред оним местом каже: «1449 a mezzo aprile vennero a Venezia due ambasciatori del re di Bossina, dicendo, che il re é in discordia col conte Steffano, cui diede la propria figlia in sposa ed un buon castello, a patto pero, che si faccia cattolico, ma che invece ora gli mosse guerra. Chiedevano, che siano dati» etc. etc.; и да л' je сравнио то с одговором млетачкога господства, датим посланицима босанскога краља на неке предлоге њихове и захтеве, који се одговор чита у Гласнику XIV. 144—146?

Не знајући све то, нећу ни да га питам за то, већ ћу да му друго нешто кажем и напоменем. У «Diplomatarium Ragusanum (Ragusai oklevéltar)» који је приредио за штампу Gelcich Jóseph и који је са Талоцијем Лаушем а трошком кр. угарске Академије Наука издао на свет у Будим-Пешти г. 1887., има на стр. 577. лист, који писа дне 23. Марта 1455. дубровачка општина краљу угарском а свом господару, младом Лаславу у Будим, и писмо то своје отпочела су дубровачка господа овако: «Non tam nos movent erga nos illate multiplices hactenus iniurie per *ducem Stefanum*, si ducem appellari fas est, *quem Teucri ducali nomine decorarunt*, quam futuris commovemur» etc. etc.

Кнез и опћина дубровачка пишу краљу и заштитнику свом, и поменувши у том писму дуку или ти *херцега Стефана*, застали су те се чисто правдају пред краљем, што назваше херцегом онога, кога Турци начинише херцегом, кога су Турци именом херцега декорирали; они поменуше у писму од 23 марта 1455 Степана *херцега*, али одмах додадоше, ако је слободно, ако се сме називати херцегом онај, кога Турци окитише тим насловом.

Дубровчани, који су најближи били хумској земљи и који су знали добро шта бива у тој земљи, могли су знати и за цело су добро знали, ко је дао Стефану, диндушманину њиховом, титулу херцега; па ти Дубровчани ето сведоче, да му титуле те недаде ни немачки цар Фридрих III, ни краљ арагонски Алфонзо V, па ни папа римски Никола V, већ баш Турци или још боље њихов султан. А у том ваљда Дубровчани заслужују да им се верује пре и више него оном незнаном Млечанину, који је саставио неки екстракт из млетачких анала, — не зна се кад и у ком веку. И да је римски папа послао Стефану Косачи «херцешку круну», као што хоће г. Трухелка, то би се то за цело знало и на двору краља Ласлова, и би ли онда смели оне ћифте дубровачке у писму посланом и управљеном на тај двор, рећи и потворити на Стефана, да су њега Турци честита учинили и херцегом назвали, а не Папа Римски?

Зна се и није непознато свету какви су били ти Дубровчани, да су бивали и могли каткад бити зла и опака језика и да нису један пут српску господу опали у Папе, у Млечана и пред угарском господом; али да би они тако дрски и срџбом својом на херцега Стефана заслепљени били, да тако изврну ствар наопако те да рекну за оно што је папа римски благословио и дао, да су то херцегу Турци дали, тако што не може се ни о самим Дубровчанима претпоставити.

Турски је дакле цар допустио Стефану Косачи, да се пише и назива «херцег» — то стоји и о том нема и не може ни бити више никакве сумње, но шта нам то за решење и за одговор на главно питање помаже, кад и покрај тога новога знања опет

и «паки» не знамо, *кад су му. и које управ године* допустили Турци Стефану да се пише херцег и од од које се године стао Стефан писати и називати «херцег»?

У Пуцићевом зборнику српских листина, у II делу на стр. 112—113, читамо лист Стефана Косаче, узет из књиге Div. Not: 1448. стр. 63., који је лист примљен у Дубровнику «die 29 Januarii» и на том листу потпис гласи овако: **„Стипань божиомь милости херьцегь хомски и приморски и велики воевода»** ит.д.

Из исте књиге Div. Not. са стране 123 штампан је у поменутом зборнику листина на стр. 115 лист, који је, као што стоји назначено на њему, примљен био у Дубровнику 6 априла 1449 — и тај лист почиње овако: **„Стипань б. м. херцегь од св. Саве и господарь хомскои** *(земљи)* **и поморью, и вел. воевода»** etc.

У признаници својој од 5 јула 1450 г. пише се Стефан: **«Стефань б. м. херцегь од светога Саве, господарь хумьски и приморски»** etc. etc. Mikl. 441.

Но у латински писаном спису о миру склопљеном дне 23 августа 1445 индикта VIII између господства млетачкога и Стефана Вукчића (Pax cum magnifico domino Stefano de Sochol, magno voyvoda regni Bossine ac *ducis terre Huminis*) назива се он већ херцегом хумским dux terrae Huminis. Тако се Стефан Косача потписао на отвореном листу, писаном у граду Соколу, којим је опуномоћио посланике своје, оправљене у Млетке да склопе с968дуждем и господством млетачким мир, па је титула та узета и у заједнички инштрументат о миру, који је писан латинским језиком а српски преведен и протумачен посланицима Стефановим тумачем њиховим, благо-

разумним мужем Јованом Мирковићем берберином (per prudenten virum Johannem de Pace barbitonsorem) Стефан се дакле већ г. 1445 називао не само magnus voyvoda regni Bossine већ и *dux terre* Huminis (*херцег* хумски), и за то у натпису од г. 1446 оно **„азь господинь херцегь Стефань“** не може бити разлогом, да се побије аутентичност тога натписа. А што се Стефан у натпису том «напросто именује херцегом без придевка од св. Саве», то не само да не смета аутентичности тога натписа, већ ју дапаче поткрепљује и појачава. «Херцегом од св. Саве» стао се Стефан писати тек од г. 1449 а пре тога писао се и називао се он «херцегом хумским» (dux terrae Huminis) (г. 1445 и тако још у почетку г. 1448 **херцегь хомски** (хумски) — и тек г. 1449 приреди си он, — као што г. С. Љубић у Огледалу на стр. 261 вели — сјајније свој наслов овако: **„ми господинь Стѣпань, б. м. херцегь одь св. Саве, господарь хѹмски и приморски и велики воевода рѹсага босанскога, кнезь дриньски и кь томѹ“** (Пуцић II 115, Mikl. 445). Године 1456 — пише, као што је речено већ, С. Љубић, и не пише из своје главе већ из чистих извора, да је — исти Стефан, херцег од светога или херцег светога Саве од угарскога краља Ласлова добио наслов херцега сплетскога. Но то се овде нас већ не тиче и ми се можемо задовољити с тим, што знамо, да се Стефан Косача, велики војвода босански, већ г. 1445 писао и називао «херцег», да је доцније преиначио и лепше накитио наслов свој, док није постигао за чим је тежио, то јест, док није придобио онај наслов, којим се велики војвода Хрвоје поносио. Така су била та босанска и хумска господа наша; но у том погледу нису била боља или

ти лошија — како се узме — ни наша српска господа од искона до данас!

Но овде се мене не тичу и нећу да знам овде за ту српску господу и шта је покретало ту господу да траже све већу и већу титулу — ја имам посла само с херцегом Стефаном или управ с позним земљаком његовим, с г. Трухелком, а због њега и његове титуле и натписа његовога на цркви у Горажду граду на Дрини, у ком је херцег Стефан често лети боравио. Због тога, што је похлепан за већом и сјајнијом титулом био тај Стефан Косача, прво кнез дрински, па онда а после смрти стрица свога Сандаља († 1435) велики војвода русага босанскога, и после (г. 1445) херцег хумски, па херцег од св. Саве (од г. 1449) и најпосле сплетски херцег (од г. 1456), морам ето да се препирем с г. Трухелком око питања: тко је дао и које је године дао војводи Стефану наслов херцега; а може бити, да му није нико дао просту титулу херцега, већ да ју је самовласно стао употребљавати и писати се херцег, и кад му је један пут турски цар признао и допустио, да се пише тако а особито онако, као што се пише у једној својој листини од год. 1453, «милошћу божијом *и господара великога господина ми цара амир султан Мехмет бега ми господин Стефан, херцег од светога Саве*, господар хумски и приморски, велики војевода русага босанскога, кнез дрински и веће, дајемо на знање господару великом и господи везирем и крајишнику господареву» и т. д. и т. д. — то би рад знати онога краља, деспота и оно господство које би му смело пречити да се не пише тако и да се не назива херцегом он, Стефан Вукчић?

Два најновија писца, од којих је један Србин а други Маџар, некако се чудновато изражавају о Херцегу Стефану и не помињу већ са свим обилазе оно главно питање, због којега сам ја у завади с г. Трухелком. Србин овако пише: «Наде, које су се биле зачеле женидбом Стјепана Томаша, краља босанскога, са Стјепановом кћери Катарином, показаше се таште. То сродство не поста копчом између великога војводе и краља. Стјепан се није био одрекао своје обласне тежње за самосталношћу, *те доврши своје одцијепљење од Босне прогласивши се Херцегом од св. Саве*» (Годишњица, књ. X. 95.), а Мађар Лауш Талоци (Diplomatarium Ragusanum pag. XLVIII; или Ungarische Revue 1889. II. Heft. S. 88.) вели: «Schon unter König Albert's Regierung beginnt die Bedrängung der Stadt Ragusa durch Stefan Vukčić, der, *nachdem er sich von Bosnien losgesagt, 1448 das Herzogtum von St. Sava (Herzegovina) gegründet hatte und als Lehensmann des türkischen Sultans der Schrecken Ragusas, Venedigs und der ganzen dalmatin. Küste geworden war, u. s. w.*»

Но све то не спада на ствар, јер је главно то, што смо актом, против кога нема приговора, доказали, да се Стефан већ г. 1445 називао херцег, и да према томе у натпису од г 1446 оно «господин херцег Стефан» није анахронизам.

Но да заборавимо с г. Трухелком на часак на онај млетачки акат од 23. Августа 1445. (Гласник, XIV. 115.) и да узмемо да г. Трухелка има потпунце право тврдећи, да је Стефан Вукчић постао херцег тек г. 1448 и да се пре тога није писао и називао херцег, — па и онда — и опет за то не мораречени натпис бити лажан и доцније скован.

Ја сам, чини ми се, горе негде рекао, да г. 6954 одговара *обично* г. 1446 од р. Х. в., а тим сам хтео натукнути, да не одговара у век, да не мора у век одговарати тој години 1446-ој већ да може одговарати и г. 1454., дакле години која долази за. а не пред годином 1448. То је још П. Ј. Шафарик, први учитељ наш у разбирању српских писмених споменика, рекао и доказао, још г. 1831. (в. Летопис М. С. књ. 68. стр. 42 и 43 или Gesch des Serb. Literatur, I. Abth. S. 188. 189.) — а ја ћу овде да поменем два три записа из књига штампаних у Горажду, и баш при храму св. великомученика Ђурђа на реци Дрини, дакле на истом месту где је и натпис онај, о ком имам речи с г. Трухелком.

Године 1529 штампан је у Горажду при храму св. великомученика Ђурђа на реци Дрини *Псалтир*, и на крају тога Псалтира каже се, да је штампан повељењем старца Божидара Горажданина а трудом «Мниха свештеника Теодора — и свршши се оть битіа вь лѣто 7029, а оть рождьства Христова 1529 л.»

Исти «мних и свештеник» или ти «**калугерь**» и «**попь**» Теодор Љубавић штампао је повељењем истога Божидара Горажданина «конь великога Архиереа Христова Савы Српскаго, иже вь Милешеве» књигу «Литургију» и у њој се на последњој страни каже, да се сврши «**оть бытіа вь лѣто** 7027., **а оть рожьства Христова** 1527., **кроугь слнцоу** 28., **а лвни** 17., **Епакта** 7., **месеца Іоулыа** 1. **днь.**»

Исти Јеромонах Теодор штампао је с ђаконом Радојем при истом храму св. великомученика Ђурђа у Горажду на Дрини књигу «Молитавник» (Евхологијон) или као што се данас зове «Требник» и штам-

пање књиге те довршено је 21. Октобра године од створења света 7032. а од рођења Христова 1531 г.

Ако се и састављач натписа на цркви, саграђеној херцегом Стефаном у Горажду, држао оне исте ере, као Горажданин поп Теодор г. 1527, 1529 и 1531., по којој се ери од створења света до рођења Христова броји 5500 год. а не 5508, колико се броји по цариградској ери; онда лето у натпису 6954. одговара године 1454 од рођења Христова.

Из назначене у натпису горажданском године не може се дакле никако извести, да је натпис тај «крив,» то јест, да није од херцега Стефана већ много касније од калуђера постављен.

«Друга нетачност у том натпису — вели г. Трухелка — јест та, да је херцег Стјепан према њему саградио православну цркву, а ми смо из историчких података разабрали, да је херцег Стјепан био богумилске вјере да се до душе на кратко одметнуо католичкој (?) те опет пристао уз народну цркву босанску, а ни као богумил ни као католик није имао интереса, да сазида православну цркву. Нема дакле сумње, да је тај натпис крив» и т. д.

Да богме да херцег Стефан ни као богумил, ни као прави и уверени католик не би имао интереса, да православнима у својој држави зида цркве. Но какав је католик био тај херцег Стефан? Јадан и жалостан католик био вам је тај херцег Стефан или Стипан! Та не каже ли сам г. Трухелка на страни 69. «да нови херцег и нови католик, ако се и одрекао богумилства, не одрече се богумила, јер кад је Тома, бискуп хварски и папин Легат пошао из Хумске, (где је нетом покрстио и крисмао војводу Стефана) у Босну, те наговорио 1450. краља Стефана Тому,

да прогони богумиле, примио је херцег бјегунце, те им је давао уточиште»; и не каже ли даље исти г. Трухелка на истој страни, да се из оне напомене Дубровчана у писму, управљеном на папу од 14. Септембра 1451. «да је херцег окорјели богумил» разабира, да је он опет одустао од католичке вјере; и не каже ли још даље исти г. Трухелка, да је истина год. 1453 и 1454 настојањем папиним дошло до мира између херцега и Дубровчана, но да херцег и на даље оста вјеран народној *цркви богумилској*, и да сви даљи покушаји папе, да херцега опет приведе у крило католичке цркве, остадоше јалови, — и да херцег умрије као богумил?

Не говори друкчије о Стефану херцегу и његовом католиштву ни г. Рачки; шта више, Рачки не зна ни то, као што је горе већ поменуто, да је Стефан икада прешао у католичку цркву, или као што се г. Трухелка изражава, «да се на кратко време одметнуо католичкој цркви.»

Ако стоји то, што г. Трухелка беседи о херцегу Стефану да је био богумил од почетка, да је био највећи поборник и заштитник хумских и босанских богумила и да је умр'о као богумил, а само кратко, врло кратко време и управо један час био католик, онда не знам и не знајући питам, како је папа Павао II. у писму свом на Арцибискупа Дубровачкога Тимотију од 10. Фебруара 1469. могао назвати онога «окорелог и закованог богумила, херцега Стефана, који се преставио г. 1466. «*dilectum* filium quondam Stefanum ducem sancti Sabbe in Bosna» (в. Diplomatar. Ragusanun p. 629.)? То једно само питам и нећу још и даље да питам: како је исти папа, дознавши да је вазљубљени негда син његов, херцег Стефан

оставио у тестаменту свом неку своту новца *на побожне цели* (ad pias causas reliquisse) и да ти новци леже код неких грађана дубровачких, поменутим писмом могао наређивати, да се ти новци узму од тих грађана и издаду угарском краљу Матији, који, војујући против ужасних Турака и ратујући против најперфиднијих јеретика, брани и штити католичку веру, па за те ратове треба новаца?

Херцег је Стефан дакле по сведоџби самог г. Трухелке био слаб, јадан и никакав католик, и зар га је таково католиштво могло задржати и одвратити, да не подигне православнима у својој држави цркве, ако им је иначе наклоњен био и ако је у срцу нагињао православној вери?

Стрина херцегова, друга или трећа жена великога војводе Сандаља, а кћи српскога кнеза Лазара, госпођа Јела била је и остала је и у кући другога мужа свога све до смрти своје († 1442) *православна*. И прва жена херцега Стефана, а истога имена унука претпоменуте госпође Јелене, од сина јој Балше II. зетскога господара, којом се оженио Стефан око 1422—1423 г. и која је умрла после г. 1453, била је такође православна, па није неверојетно да је војводиница а по том херцежица Јелена и децу своју а на име Катарину, потоњу краљицу босанску, и сина Владислава[1] васпитала у вери православној. Не зна се од кад, али се тек зна, да се на двору херцега Стефана бавио као «редовник» његов Давид, митро-

[1] Г. Љубомир Јовановић мни (Год. X. 149. пр. 127.) да многи писци гријеше пишући о Јелени и Владиславу, као о мајци и сину, *јер јој је Владислав био само пасторак*. Зачудио сам се јако тој примедби — те молим г. писца да се боље размисли те ће и сам увидети, да је он погрешио.

полит милешевски, и да му је он писао тестаменат, и да је тестаментом тим херцег Стефан оставио «најпрво за своју душицу на славу и на службу божију десет тисућ' златијех дуката,» (да нису то они новци, с којима је римски папа Павао II. г. 1469., онако расположио?) — Јошт би могао поменути овде оне роте и заклетве, којима се од г. 1435 до 1453 и 1454. војвода и херцег Стефан више пута клео пред дубровачким поклисарима, и *моћи* и *иконе*, које је са собом носио и које је тестаментално најмлађем сину свом Стефану оставио, — но нећу да и то помињем, кад имамо изричну сведоџбу о том, да је херцег Стефан православнима пријао, да је у срцу био православни хришћанин,[1] те је прилоге своје чак и на Синај слао по православном епископу «отъ Босни.» (в. Гласник књ. 63. стр. 12 и 13; Истина, лист за богословску науку, у Задру г. 1888. стр 193 и 253.)

Отпада дакле и други разлог, који је г. Трухелка навео да побије аутентичност оног натписа на православној цркви у Горажду.

Но г. Трухелка, поменув шта све говори против истинитости тога натписа, задовољно пише да «нема сумње, да је тај натпис крив и да уз анахронизме, који се налазе у самом смислу његовом, *потврђује то и сам карактер писмена*».

Карактер писмена? Но на то поље не смем и не смем се с г. Трухелком на том пољу хватати у коштац, јер сам с те стране слаб, а г. Трухелка, рекао бих, да се осећа на том пољу са свим као код своје

[1] Цревић (Tubero) помиње на стр. 115., да су Дубровчани за рата с херцегом молили папу «ut ipsos Venetos a Stephani Cosacii *schismatici* hominis societate arceat».

куће. Но што се оне тврдње његове тиче: «да су сви до сада познати натписи босански XV вијека писани *босанчицом*, дочим је натпис на цркви у Горажду писан *ћирилицом*. а карактер слова исти је, што га налазимо у натписима озренске и житомишљићке цркве», и оне даље његове тврдње «да та слова не сижу даље него до под конац XVI вијека» то. при свој својој слабости у тој ствари, ипак бих рекао ја, да ту г. Трухелка говори о нечем, у чему се и сам баш неће много разумевати. Писмена и лигатуре у том гораждanском натпису требао је г. Трухелка по мом скромном мњењу упоредити с писменима и лигатурама у оном морачком натпису од г. 1252, који је г. архимандрит Дучић у 43-ој књизи Гласника приопштио на таблици, која прилежи, а не са словима што се налазе, «по стећцима Босне и Херцеговине.» Горажде, Милешева и Морача нису никад ни спадале у сферу културе западне већ источне. Summa summarum:

Г. Трухелка, који је у сарајевском музејалнем Гласнику приопћио дословце натпис, што се налази над олуком црквених врата православне цркве у Горажду, мисли и доказује, да цркве те није градио херцег Стјепан, као што се каже у натпису том, већ да су натпис тај позније (на крају XVI или у XVII или чак у XVIII веку) измислили и сковали српски калуђери из побуде, коју латински калуђери згодно назваше «pia fraus» — једном речи г. Трухелка доказује на разне начине с разних страна, да тај натпис није истинит већ «крив» и лажан.

Ја пак држим да натпис тај није лажан већ истинит и да ми можемо веровати оном што се у натпису каже, да је херцег Стефан, било г. 1446, било

пак г. 1454, и био исти тај херцег Стефан дуже време богумил и врло кратко време католик, збиља у својој земљи саградио храм св. великомученика Ђурђа; а да л' је камен или плоча, на којој је урезан тај натпис ту где данас узидана стоји, од времена херцега Стефана у век стајала ил' да није с друге порушене и развањене зграде спасена и узидана у зграду, која данас у Горажду стоји, то ја не знам, и како да знам то, кад нисам ни у Сарајеву ни у Пљевљу а камо л' на лицу места у Горажду био?

Натпис тај неће бити «крив», али је за цело и без сваке сумње крив и лажан од почетка до краја онај латински спис о тобожњем сабору у Коњицу г. 1446,[1] у ком се спомиње и «Стефан херцег од св. Саве,» и лажљиве су још многе друге листине и листови, које су у XVI, XVII и XVIII веку босански и далматински фратрови измислили и сковали не знам in cujus majorem gloriam!

Српски калуђери у тим вецима били су, по сведоцби самих латина и латинина — мисионара, који су се непрестано мотали и мутили по српским земљама, »прости припрости» — и они нису били упућени и извеџбани у том умењу и у тој вештини, као што су то били питомци и носиоци западне културе, те све да су ти српски калуђери у Горажду хтели, не би умели сковати онај и онакав натпис, да се ето и сам г. Трухелка доста намучио доказујући да је лажан натпис тај, и да сам се ја јошт више на-

[1] Г. Ч. Мијатовић (Ђурађ Бранковић II 67 нота 1.) мисли, да се аутентичност тог списа потврђује самим догађајима који су у Босни следовали. Ако то није петљање, онда не знам шта је то петљати.

мучио и већ сустао од умора и напрезања доказујући противно томе; па и пак и покрај свеколиког нашег расправљања и навода pro et contra — adhuc sub judice lis est, те ће морати још неко, узвишенији, беспристраснији и праведнији судија решавати и коначно решити спор тај о истинитости тога натписа на цркви у Горажду.

У Гргетегу, $\frac{14}{26}$ априла 1889.

И. Руварац.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XVII.

ПОГЛЕД НА СТАРУ СРПСКУ ЦРКВЕНУ АРХИТЕКТУРУ.

ПРИСТУПНА АКАДЕМСКА БЕСЕДА

МИХАИЛА ВАЛТРОВИЋА,

ЧИТАНА НА СКУПУ АКАДЕМИЈЕ 30 ОКТОБРА 1888

У БЕОГРАДУ

У крал. српској државној штампарији

1889

ПОГЛЕД НА СТАРУ СРПСКУ ЦРКВЕНУ АРХИТЕКТУРУ.

Поред споменика који нам *писмом* причају прошлост народа каквог, има их других, који то чине *спољним белегама* својим. Поред *литерарних* споменика који служе као извори за познавање давно прошлих дана у животу народа каквог, има их *монументалних*, који својим градивом, изгледом, бојом и другим спољним знацима говоре и сведоче о разноврсним приликама, потребама и осећајима, у току развитка и рада народа једног. Поред споменика, исписаних на пергамену, артији, камену или кову, дасци или зиду, као што су: родослови, животописи, летописи, закони, писма, уговори, разни записи и натписи, који нас средством језика и писмена извештавају о бићу, животу и раду каквог народа, и појединих људи, у прошлим столећима, видимо знатан број других споменика, са којих не читамо исписану реч, но сазнајемо мисли и осећаје, духовне покрете народне или појединца, из састава и склопа њихова, из облика и израде њихове. И једни и други споменици створ су људске руке, а потекли из побуде везане или за свакидашњу животну потребу, или за потребу више, одличније, племенитије врсте. Што је у писаних споменика реч и писме — средство за саопштење — то су у овим других, људ-

ским умом и осећајем створени и градивом одређени облици, који опет као опште усвојени, стварни језик, састављају изворе, речите и поуздане, за проучавање способности и тежњи народа каквог, и његог положаја у светском друштву.

Многобројни су и разнолики ови, друге врсте споменици, јер потичу из свију оних прилика народног живота, у којима је народ и као целина, са општим тежњама, и као склоп од појединаца са засебним личним потребама, изазван, да се духовно напрегне и крене, и да у створовима од телеснога градива даде израза општој мисли и осећају, или да њима намири потребе које условљава опстанак.

Од стварне су грађе грађени сви ови споменици, и према намени њиховој, према јачој или слабијој духовној њиховој садржини, улазе више или мање у област уметности.

То су архитектонски створови од најогромнијег до најмањег, изведени, једни на слављење небеснога бића, други на задовољење потреба душевних, друштвених, животних до првобитног штићења од штете и напада непогоде и непријатеља. Даље се у те споменике броје све вештачки изведене промене на земној површини или у води, у цељи да се тако спреми и удеси простор и прилика за настан, живљење и развијање људскога друштва. За тим сви они радови, ткани, везени, ковани и резани, којима се је створило покућство, суд, алатљика, оружје, накит; на чему се свему опажа тежња и намера, да се обликом и бојом оствари нека замисао или неки осећај религиозне или нравствене природе.

У монументалним споменицима лежи она иста духовна снага народна, која је створила језик и све

њиме изражене појмове и слике о човеку и његовој унутрашњости, о човековом положају у видљивом и невидљивом свету и његовом односу према вечној сили, која га је, као и остали свет створила, и дала му духа и живота. У њима је иста духовна снага, која је зачела и развила основе и погледе узајамности, и тиме створила извор за све врлине у друштвеном и државном животу народа, тиме народу дала поуздане услове и чињенице за свестрано напредовање и јачање. У монументалним споменицима иста је снага појавила се у стварном градиву; они су само нов израз њен, нова појава њена изнесена у опазном облику. Разноврсни будући, и имајући повод постању своме у разним потребама вишег или обичног, свакидашњег живота, они су излив свију покрета у људској души, па и оних најдубљих и најскривенијих, који у речи не налазе најсходније средство за појаву своју. Духовна садржина у монументалних споменика веома знатно допуњује и објашњује садржину у литерарних, као што обратно и ови могу послужити на схватање и разумевање оних првих. Као изливи и створови исте снаге, они се не смеју подељено изучавати, но заједно и с признањем исте вредности и важности.

И само је једновремено изучавање обе врсте споменика: литерарних и монументалних у стању извести из њих истиниту слику онога народа и времена чији су. Из таквог тек рада потиче право сазнање народних својстава и способности, његове тежње и сврхе, његовог положаја међу другим народима и његових односа према њима у духовном и стварном правцу.

Литерарни и монументални споменици подједнако су сведоци о суштаствовању, животу и раду народа

једног. Овај их је истом духовном моћи својом извео; у њих је исту снагу своју уложио, њима је исте своје осећаје и мисли изразио; у њима се у својој потпуности огледао, с њима постао, развијао се, цветао и опадао, како је то већ ток свега органскога у свету.

Најзад је народа као таквог и нестајало, вâли општег људског развијања срушише им услове за опстанак и самосталност; избрисаше им и име, али не могаху уништити духовни рад њихов, сложен за векове у створове литерарне и монументалне. *У овима*, нестали народи и даље духовно живе. Њихови се споменици цене по садржини, као извори за мисли и облике.

Кад дакле обе поменуте врсте споменика ничу из истог корена, и кад су једна и иста сила, изнесена само на разан начин, онда оне само заједнички могу бити градиво за историјско представљање народног живота.

Према дубини и јачини духовног покрета на спољне изнашање његово, на остварење његово од опажљивог градива, и према знатности места, које створ људски има да заузме у приликама и потребама целог народа каквог или појединца, монументални су споменици више или мање испуњени жаром уметничким. Они су или потпуни уметнички радови и садржином и обликом својим, и намењени да буде дух и да га дижу у висине свечаног мира и савршенства, далеко изнад шума и метежа што га носи свакидашњи друштвени саобраћај, и да га загревају за племенито и узвишено; или су радови у којих је спољност само изведена уметнички према замисли

о намени или користи, на коју исти човеку у животу служе. Ови се радови, поред горњих, нарочито јављају у народа, обдареног развијеним осећајем за лепо, и укусом, васпитаним општим начелима лепоте и створовима првака на пољу уметности. Одело, посуђе, оруђе, алатљике, оружје, дом и покуђство, оплемењено је лепим обликом и укусним украсом. Уметност у народа духовита и радина, није појава донесена са стране и силом накаламљена, но је природно следство правилног духовног развијања. Уметност је у сваког културног народа цвет његове образованости; израз његовог одушевљења; појезија од телесног градива. Унутарњост своју, мисли, представе и осећаје износи културно људство, поступно у уметностима: појезији, свирци и игри (оркестици), које за извођење својих облика не траже стварног градива, и у градећим уметностима: архитектури, скулптури и живопису, које замисли изводе од камена, дрвета, кова или бојом на зиду, дасци или платну.

Ове три последње биће предмет даљег говора, у колико се о њима до данас зна, да су у српском народу произведене, оживљаване и подржаване хришћанском вером. О старим, српским, уметничким црквеним споменицима рад сам да саставим преглед од градива, које је до данас поузданим радом прикупљено. Истога нема много ни о архитектонским, ни о сликарским, ни о скулптурским споменицима. Што га има прикупљеног, још не даје слику без празнина о уметничком раду у нас. Али се ипак већ о њему говорити може, по његовим особинама и значима, везаним за извесне прилике; може се по њему да распознаје живље и спорије кретање по вековима,

и даје се опазити духовна веза између споменика из разнога доба. Број црквених уметничких споменика у српским крајевима није мали; али су подаци о већем делу од њих неупотребљиви, јер не дају одговора на питања, којима се траже да дознају на споменицима особине и белеге, из којих се даје одредити положај њихов у развићу уметности у нас. Мали је број тек црквених старих грађевина стручно испитано и у Краљевини нашој. *Они* ће бити главни састојци у прегледу, који сам предузео да изнесем у оноликом оквиру, колики ми *данашња* прилика допушта.

У крајевима источног римског царства, у које су се у VI. и VII. веку, поступно, кроз готово сто година, досељавали Словени Срби, хришћанство је дотле већ више од два века слободно и благодетно ширило се, крепило и утврђивало од оног значајног дана, кад му је цар Константин дао маха да свом снагом зраке своје, на спас људству, у свет шири. У јужном делу истих крајева, неке су пак општине науку Христову, примиле чак из уста самих апостола. Хришћанска је црква у земљама тим, по свим састојцима својим, била потпуно уређена и побожни, источног царства владари, бодрим су је оком пазили и штедром руком подржавали.

Кад су Срби себи у тим крајевима почели били тражити нова станишта, у Константиновом се граду већ име Божје славило у највеличанственијем храму целог хришћанства. Неимарство је било већ извело створ, који сви доцнији векови нису могли надмашити ни лакошћу и смелошћу склопа, ни лепотом и богаством украса. Више од четири века већ, римско

је знање и вештина у тим земљама налазила одзива и живе неге; а за мало више од два века грађевинска је уметност, оживљена младим хришћанским духом, необичним полетом се развијала и богатила новим облицима, те је у VI. веку створила кроз столећа слављену цркву Божје мудрости, цркву свете Софије.

Неимарство је налазило пространог рада у небројеним црквама, палатама, градовима, водоводима, мостовима и другим грађевинама на општу корист, које је ревносно дао градити, градилац св. Софије, цар Јустинијан. И пре њега цареви су подизањем цркава и општих грађевина разне врсте, одговарали побожној жудњи срца свога и дужностима својима владарским.

Кроз два је века, *понављаног рада* црквених учитеља требало, па да се хришћанство међу српским досељеницима свуда утврди.

Тврда веза за народност, језик и стара божаства своја, код многих је осујетила била труд око покрштавања, који су уложили били најпре латински па грчки свештеници. Наука је Спасова само на словенском језику нашла била отворена срца и поступно тако постала народном својином, новом везом духовном, и питањем друштвеним и државним. До тог доба — у другој половини IX. века — бивало је и суровог отпора хришћанству. Но исти није изазвала сама наука, већ опасност по словенску, српску народност, од страног језика у цркви, и последице отуд.

Али и на словенском језику писана реч Божја није још могла у свим кутовима српским да разгони мрак многобоштва. У дванаестом веку још насилно се руше многобожачки храмови и приводе људи у православље.

Настанивши се у земљама које су стајале под утицајем византијске образованости и уметности, и којима су с малим изузетком, управљале православне црквене старешине, Срби су се природно, у својим покушајима у црквеној уметности, морали угледати на обрасце византијске. Подељени на више области, са својим засебним старешинама, они су имали неколика средишта за развитак свој у државном и просветном правцу. На оба ова правца упливисао је у даним приликама и запад, и имао је више маха у крајевима приморским, но у загорским. У овима је поред учења православне цркве владала и њоме везана уметност грађевинска и живописна, са свим особинама свога времена. О црквеним споменицима целог тога времена, од досељења до у другу половину дванаестог века, немамо потребних података за познавање и оцену њиховог распореда, облика и уметничке вредности. Знају се неколики по имену и месту где су били подигнути ; а има их данас још или запуштени или у рушевинама по Далмацији, Старој Србији и у нашој краљевини. Спомињу се неки из деветог, десетог и једанаестог столећа, а било их је извесно и у ранијим вековима међу оним племенима српским, која су раније примила хришћанство и ближе била каквом месту, оживљеном византијским знањем и уметношћу. С хришћанством неодвојено иде и неимарство и живопис; па нека је обоје у први мах било и скромно и незнатно, тек је клица из које се временом развија стабло у тачно означеном правцу. Пригрливши хришћанство, слушано на своме језику, много живље и топлије, но у прво време, кад им је проповедано на латинском и грчком, Срби су извесно поред напредовања свога у писмености и обра-

зованости, успешније напредовали и у уметностима, везаним за цркву. Све спољне појаве хришћанског, побожног живота, општа преданост вери и цркви, ревност за чистоту вере, каква је одушевљавала Византинце, — у кратко — сви знаци живота који дише дахом вере, и у цркви и њеном богаству и велелепију налази насладе и утехе души, — сви ти знаци виде се и у Срба. Државним старешинама њиховим лебдили су пред очима живот и побожна дела византијских царева, како већ преминулих, тако и њима савремених.

Мирном развијању уметности сметали су до дванаестог века честе борбе између обласних старешина око надмоћија. Из њих избија тежња за сједињењем племена у снажнију и свеснију целину; оне су биле прелаз из раскомаданости у државну једнину. Успех је у томе био у више маха само привремен, али су ти покушаји око уједињења били припрема за одсудан рад око њиховог остварења у дванаестом веку. Било је и унутарњих и спољних причина које изазиваху покушаје оснажења и сједињења оружјем у руци. Ваљало је пресећи унутарње раздоре и отимања око власти; на место много државица са самовласним старешинама и засебним тежњама, требало је поставити једног старешину општег и снажна да сузбија општег унутарњег и спољнег непријатеља самосталности, и да тако утврди све услове за народни опстанак и напредак, у свима гранама државног и друштвеног рада. Из оваких само, уређених и утврђених прилика потиче свест, благостање, поуздање и самоосећање, полет у духовном и уметничком раду.

До у другу половину дванаестог века подизани српски црквени споменици који до данас још нису

испитани, ни по облику, ни по градиву, могли су — бар неки од њих — бити и већи и лепши од неких које познајемо из дванаестог и доцнијих векова. Одабрано градиво од којег су многи византијски цареви подизали цркве, драгоцени украси, којим су их неки обилато китили и отуд глас чувен о лепоти цркава, могли су и међу српским државним старешинама по неке побудити, да цркве подижу од мрамора и да их красе што су лепше и обилатије знали и умели. Ако су поуздане усмене и писмене вести о старим црквама, више мање порушеним, у још не ослобођеним српским крајевима, из мраморних је мајдана дизан многи тесаник, да својом бојом и шарама, сјајем своје углачане површине, и украсима, вештим длетом на њему изваjаним, послужи на израз побожности и на потврду уживања у уметнички изведеној грађевини. Поред ових племенитих побуда, подизање богатих грађевина потицало је који пут и из суревњивог надметања и личне сујете. Подизате су цркве и после победе над противником или непријатељем. Оваке су најпре могле бити од одабранијег градива и богато урешене.

Као што се на књижевним споменицима из дванаестог века опажа, да нису почеци, но по својој чистоти у језику и слогу следство ранијег, дужег развијања, тако се и са споменика грађевинских из дванаестог века даје закључити на векове озбиљне припреме, односно укуса и израдилачке вештине. Срби су у Византинцима имали искусне и ваљане учитеље, а у њиховим уметничким радовима ваљане, упутљиве обрасце. При досељавању у земље у којима данас живе, блистао се је у пуном своме сјају цвет византијског неимарства, црква св. Софија. До

ње је византијско неимарство већ утврдило правца свој и прибрало и овејало духовне и телесне састојке своје, па је кроз много векова још, у сред унутарњих комешања, каква је собом носио развој државни и друштвени, доносило узорне и цењене плодове, који су с тога и за углед узети у народа источне цркве. Међу до сад познатим црквеним српским споменицима има облика како из првих, тако и из доцнијих векова византијског неимарства. У обрасцима није оскудевало, јер су сви крајеви византијске царевине — и европски и азијски и афрички — били богати црквама и манастирима. За неимарство међу Србима имао је Солун извесно исто толико заслуга, колико је имао за утврђење хришћанства и оснивање књижевности. С неким његовим црквама сродне су по кроју и изгледу своме, неке од данас познатих српских цркава.

У Новом Риму — у Константином основаној престоници источнога дела римске царевине, — настављено је неимарство старога Рима и по облицима и по грађењу. Ту међу јавним зградама, као најудеснија за хришћанско богослужење изабрата *василика*, била је и у Новом Риму образац за богомоље. Облик василике са пет бродова — подужних подељака стубовима — имала је и црква Богородичина, коју је у Јерусалиму назидала била Јелена, мати Константинова. Као василике зидане су још биле цркве неке у Азији и Африци, и за наше посматрање важне цркве у Солуну; једна сада позната под именом «старе џамије» «ески џума» са три брода, и црква св. Димитрија, из петог века, са пет бродова.

Но у Новом Риму неимарство усвоји са истока облик један, значајан по развитак византијске архитектуре. То је кубе, постављено на октогон или квадрат. За кубе су знали и Римљани; али су га дизали свагда на у округ изиданом зиду. Из Азије примљено кубе на осмостраном или четвртастом подножју од зидова, претежнија је грађевинска тековина но римско кубе, и то како по својој вези са подножјем, тако и по свом лаком изгледу, који отуд следи. У њему је византијска архитектура нашла средство за израз онога духа који је радио у верском, државном и друштвеном животу византијске царевине. У кубету на висини и његовом обилном осветљењу средњег дела цркве кроз низ прозора при дну његовом, лежи нека величанственост; што су остали простори цркве слабије осветљени даје читавој цркви неку тајанственост. Потез и простор кубета, облик његов, сјајни украс и обилна светлост дају му утисак нечег силног и узвишеног. И световна и црквена сила и њена тежња за велелепијем и сјајем у Византији, оличена је у том архитектонском облику. У Јустинијановом храму «Божјој мудрости» то је најпотпуније постигнуто.

Кубе је у византијске цркве постало главни део, око којег остали простори цркве чине коло, које носи и подржава кубе, па му даје прво место у утиску унутарњег и спољнег склопа и изгледа црквиног. Али распоред св. Софије и облик њеног кубета, нису остали непромењиви обрасци за идуће векове. Развитак друштвени, бурна расправљања неких црквених питања, унутарњи политички немири и ратови са спољним непријатељима, донесоше нова искуства, нове погледе и тежње, што је све

утицало и на уметност, развијајући и мењајући облике у њених творевина.

У трећој десетини осмога века појавивши се покрет против застрањеног штовања икона, није се тицао само цркве, но је упоредо дубоко захватао и у питања државног и народног живота. Више је од сто година сад већом, сад мањом жестином узрујавао свет у византијској царевини, а и ван граница њених. По стишаној бури, црквена је грађевинска уметност, донекле пречишћена, и даље остала на раније постигнутој висини, а ношена новим духом и полетом, израза свога давала у створовима ведријим, лакшим и китњастијим. Исти дух оживљавао је тада и остале уметности.

У деветом и десетом веку, кад је византијска царевина била најмоћнија, под владом крепких и обазривих владара из дома Македонаца, који су на државни углед умели да развију и употребе све изворе духовне и стварне, уметност се бујно развијала и нове облике стварала. Живот и снагу своју одржала је још и у једанаестом и дванаестом, за владе три врсна Комнена; па је услед великих унутарњих и спољних потреса, који јој услове за живот подсекоше, у тринаестом и четрнаестом почела опадати и одржавати се само угледањем на творевине у ранијим столећима изведеним. Своје особене, самосталне, творачке моћи, уметност тада више није имала. Државно немоћна Византија, клонула је била и на пољу духовног и уметничког рада.

Петнаести век ставио је на цркву св. Софије полумесец. Његовој је слабој, од сунца добивеној светлости, доликовало тада стање византијске уметности. Била је тек слаби одблеск велелепних и сјајних радова минулих векова.

Падом својим Византија се није угасила. Светлост вековима течѐна расула се је у зраке и варнице, од којих су неке полетеле на запад, да тамо у миру и заклону зажегу нова огњишта знања и вештина. Многи је зналац и уметник из Византије припомогао новом духовном развоју — препорођају науке и уметности — на западу. Но Византија је од толико векова већ била западу скровиште и извор за многе врсте уметничких радова, који потичу само из образованости и потребе углађенијег живота. Њени архитектонски облици налазили су тамо одзива и примене; слике на дасци, фреске и мозајици на зиду, минијатуре, — слике у књигама, — биле су до у четрнаести век обрасци сликарима у Италији; скулптисани, ковани и резани радови, већи и мањи од слонове кости, злата, сребра, и бронзе, били су веома цењени производи, и утицали су израдом и укусом својим на вештаке западне; небројени су златарски радови, кићени емаљом и драгим камењем, а на црквену или световну потребу, одлазили као трговачка роба или као поклон на запад. Светског су гласа биле стекле и веома су биле тражене и цењене свилене тканине, промрежане и везене златом, а украшене цветовима, ликовима и сликама световним и црквенским. Израђиване су на више места у византијској царевини. Лепотом облика, укусним украсом, брижљивом и вештом израдом одликовале су се и све остале радње, које су намиривале потребе живота. Многе цркве на западу, јавне и приватне збирке чувају и данас знатан број византијских творевина разне врсте, или по византијским обрасцима изведене радове западних вештака. Сјај царски и црквенски, углађеност обичаја и живота, висина у науци и уметности, морала

је на византијску царевину привући кроз векове пажњу осталих народа, који знањем и умењем, и друштвеним уређењима и потребама стојаху ниже од Византинаца. Једне од њихових тековина усвојили су и држали непромењене, друге су опет прекрајали и удешавали према својим сопственим погледима, осећајима и приликама.

Најјаче су под утицајем византијске образованости морали природно стајати они народи, који су њоме долазили у непосредни додир, и од ње примили не само прве почетке свога просвећења, но и у даљем развитку своме многе мисли и погледе, многе слике и облике за разноврсне стране свога живота: државног и друштвеног, знанственог и уметничког. У оваком је односу, као што је познато, према византијској царевини, стојао српски народ.

Одавде, с прага српске краљевине, баченом погледу на југ, запад и исток, по земљи српског живља, отвара се призор разора и пустоши; отвара се врт пун погажених и рашчупаних цветова, из којих се некад, у сретно и славно доба дизаху облаци од мириса уз slavљење и појање вртара и побожних посленика. Какви су то цветови били, каквог лишћа и каквих боја, остаје још да дознају радници и трудбеници, који ће се у врту наћи, кад им једном буде приступ слободан. Дотле цео венац оплести не можемо, но увезати само скромну кйту од мало цветова, нашим рукама данас на домашају. Цветова је мало али одабраних, а међу њима је најдичнији онај. у којем је оличио величину духа и рада свога, крепки и мудри владар, утемељач српске државе и цркве; духовити отац духовита сина, утврдиоца државе и

цркве, отац св. Саве. Најдичнији је цветак у тој кити мраморна Студеница, задужбина «цара» Симеуна. «Цар» је био што је «царски» мислио и радио, задужбину цару приличну подигао, и успехом рада свога сретан и задовољан као цар, последње дане своје само Богу посветио. Именом овим, које му даје околина Студенице, обухваћен је живот Немањин, по свим појавама својим.

Избор градива — мрамора — за ову задужбину, казује величину мисли и побуде, из које је њено подизање потекло, и дубину побожне благодарности према божаству, за успех у веома трудном и пун напрезања животу. У градиву Студенице и њеној вештачкој изради, чита се речити завршни израз живота човека велика духа, свога рада и успеха свесна, и отворена лепотама уметности. Ове се дижу и цветају пошто се народ сам, општим и великим делом каквим уздигне и тако свесан буде своје моћи. И држава и црква српска Немањин је створ; два стуба српског народног опстанка, подигнута између суревњива запада и истока, и изведена мудром употребом прилика, с наслоном сад на исток, сад на запад, према захтеву српске народне користи и мете. Оружјем је спојио поцепане српске крајеве у јединину, и тако створеној држави границе ширио; а бранећи и подржавајући православље, подигао је и ширио српској цркви углед и моћ. Државном и црквеном самосталношћу пресекао је штетан утицај како Цариграда, тако и Рима; а пробуђеном самосвешћу у народу створио своме раду поуздана основа за будућност. Студеница је у облик одевени излив духовне јачине; одабрани плод, свога, вером прожманог времена; Богу захвална песма од камена.

По својој појави као архитектонски створ, Студеница је слика свога доба; плод од две културне струје, које су тада упливисале на српски народ. Она је сједињење обојих у складну целину, али тако да је источна — из Византије — претежнија, јер даје главну замисао, а западна се јавља само у спољним облицима, који служе на украс.

Основ је њен крстовог облика. Испред брода је, по распореду византијских цркава, паперта, а певнице претворене су у рукавце са вратима. Литургијској потреби православне цркве одговара источна страна са три своја испупчења: већом олтарском апсидом на среди и двема мањим, проскомидијом и ђакониконом, прва са северне, друга с јужне стране олтарске апсиде. Над бродом се диже високо, византијског облика, од дванаест страна кубе; а западну страну красе величанствена, одличним резачким радом крашена врата, каква су у обичају била у доба романског стила, на западу. Истог су стила и врата на рукавцима, и испод стреје спроведен низ од малих полукругова као украс, на конзолима, сложеним од елемената архитектонских или глава људских и животињских, или од листова.

Кројем својим и главним потезима облика свога, Студеница је слична византијским црквама из десетог и једанаестог века. Обликом врата својих, богатим резачким радом на истима и на прозору олтарске апсиде, подсећа на неке цркве у доњој Италији. Језгро је њених зидова од сиге, а од мрамора је облога спољa сва, а изнутра од пода па до висине човечја рамена. Мрамор је жућкаст, беличаст и модрикаст, шаран жилицама и праменовима. Пораз-

мештан је према боји укусно, а резан и глачан највећом тачношћу и брижљивошћу.

На прозору олтарске апсиде, вешто резачко длето извело је у колутима од листова и цветова разне символске прилике; јужна врата окитило је глатким и увијеним стубовима и испреплетаним украсом од биљних облика; највеће пак умење и укус открило је на западним вратима. Ова чине величанствен утисак својом величином, лепим складом делова од белог и тавног мрамора, а нарочито обилним, лепо цртаним и крепко изрезаним украсом од биљних, животињских и људских облика, символског значења. Истог су значења и истог, давног, азијског порекла и она два лава што на својим леђима носе по први од три стуба са сваке стране врата, као и грифон и пантер, постављени на та два ношена стуба. Ступајућег у цркву, дочекују с лева и десна по шест благосиљајућих апостола, извајаних на довратницима, и лик Христов, опет благосиљајући, извајан на доњој страни надвратника, Над улазом, у пољу, опасаном богатим оквиром на уздигнут полукруг, извајана је слика заштитнице овог храма, слика Богородице, у чије је име подигнут. Она седи на престолу; лика малог Христа, на крилу њеном, сада нема; одбијен је; а с лева и десна стоји по један анђео пун смерности и богопоштовања. Значајно је, што до главе Богородичине не стоји, на иконама уобичајени, скраћени грчки натпис **М̅Р̅ Θ̅Υ̅**, но је крупним српским писменима изрезано: *Мати Божија.*

Сразмере су ове дивне грађевине витке; израда је зидарска и каменотесачка на њој веома тачна; а скулптурски украс, нарочито биљни, изведен је

необичном чистотом и лепотом. Распоред Студенице, а и спољни облик њен, није ни на једној од досад проучених, старих цркава, примењен потпунце. А и врстом градива свог и богаством скулптурског украса, она је међу њима још усамљена. У распореду осталих цркава, студеничких рукаваца нема; а мрамор замењује опека с тесаником и лепом — малтером — или сам тесаник.

Студеница је појава, одликована особинама, које је ваљало мало више нагласити.

Од других цркава које је Немања назидао, у границама је наше краљевине: црква св. Богородице према ушћу Косаонице и црква св. Николе према ушћу Бањске. Обе су порушене. Од прве још стоји јужни део од зиданог иконостаса, а од друге, део цркве с кубетом и јужна од двеју кула, на негдашњем западном улазу у цркву.

И црква св. Николе има у основу облик, какав после ње ни једна друга црква. Уз део с кубетом и малом припратом, који је озидан у чистом византијском слогу, иде повећа паперта, пред којом су две куле тако постављене да простор између њих чини неко предверје испред улаза у цркву. Према данашњем гледишту на особине византијске архитектуре, куле јој у опште нису својствене у непосредној вези са црквом. Где те везе има, ту је, вели се, утицао облик какве цркве с кулама на западу.

Црква св. Николе још није проучена, но је једном приликом, само површно прегледана. Испитивањем темеља и градива моћи ће се дознати, да ли је сва црква назидана у једно време. Ја за сад др-

жим, да је већа паперта с двема кулама, доцније дозидана.

Без веће припрате и двеју кула, црква св. Николе, већ је заокругљена, по својем построју карактерна грађевина, слична неким по византијским земљама. Већа паперта, а нарочито две куле уносе у утисак цркве ове више измене и живота, дају према месту, с којег се посматра, разне изгледе, што сам део с кубетом не може да чини.

У целом распореду ове цркве и њеном склопу. опажа се тежња, да јој основ буде богатији спајањем разних простора, а изглед живописнији извођењем разних облика. Леп утисак потпомаже много укусни распоред градива, опеке и лепа — малтера, — који је по слојевима зидова исто толико дебео колико опека.

Кулу испред паперте има и Немањина црква близу Новог Пазара: Ђурђеви Ступови. Основ јој је, како је Гиљфердинг описује, крстообразан; т. ј. биће да певнице искачу из брода црквеног. Истог су распореда, опет по опису Гиљфердинговом, и кулу испред паперте имају. и Сопоћани.

Обе цркве имају и по једно кубе, те су и на њима употребљена два разна, архитектонска, узвишена дела. Кула је четвртаста, а кубе округло или многострано. Кулом је јаче обележен улазак, а кубетом сам храм — део у ком се врши света литургија. Куле ове нису служиле као звоници. У манастирима је клепало објављивало часове службе Божје. У кулама је имала по мала црквица.

Да су се куле и уз мале цркве градиле, показује нам давно порушена црква «св. Никола» код села Лукавице, на путу од Пирота у Брезник. Од опека

и малтера изидана, тространа апсида на источној страни куле, казује, да је на једном њеном спрату било црквице. Осим наведених, само још једна велика црква, од до данас познатих у краљевини, има кулу пред папертом и под кулом, као и све остале, пролаз; а то је, у историји српске државе и цркве, често спомињата Жича. На њојзи се веома јасно опажа, колико јој кула, у друштву са три њена кубета диже утисак. Овај је наравно морао бити лепши док је средње кубе још имало своју првобитну виткост, а кула свој први заокругљен кров. Раније оправке и у новије време, много су јој од пређашње лепоте у целом изгледу и у појединим деловима, одузеле.

Жича је простором највећа међу старим црквеним споменицима у нас. И сложенијим својим распоредом одваја од њих. Сада је још пола у рушевинама. Да је сва таква, извесно би се лакше могао дознати пређашњи њен крој и изглед пре оправке, која је на њој, као и на многим другим, у новије доба обновљеним црквама, исквар ила и изменила многе значајне белеге.

Испод куле на западној страни, улази се у пространу припрату, подељену ступцима на три брода, који су били засвођени. Средњи је брод морао бити на два спрата. Из овога повећа врата воде у цркву; а из јужног и северног брода омања врата у по једну капелицу које су и из цркве приступне. На источној страни испупчава се полукружна олтарска апсида, а лево и десно од ње по мала апсида, од којих једна припада проскомидији, а друга ђаконикону. Оба су ова простора засебна и стоје вратима у вези са олтаром. Поред главног црквеног простора

дакле, стоје четири засебна мала одељка. Над капелама се диже по мало, а над црквом велико, простране кубе.

На данашњој Жичи не види се шта би могло бити рад оних мраморника које је св. Сава из грчке земље — из Цариграда и Солуна довео био, да му по вољи цркву израде и украсе. На њој данас веома мало мраморнога рада има. Али је више пута паљена и пустошена па обнављана. Много је првобитних делова тако могло нестати. Сад још зазидани прозори и врата у паперте, јамачно су хтели да дају цркви више отпорне моћи у тешким временима. Белеге таквих времена, белеге од паљења и пустошења, носе све наше црквене грађевине. Више их је оштетила људска рука, но време влагом, жегом и ладноћом.

«И друге многе цркве, велике и мале, саздане бише светим, док је био архимандритом у Студеници, и то не само камене но и дрвене» говори живописац св. Саве, спомињући његово старање о зидању Жиче, и «где не достиже» — наставља даље — «саградити цркву, ту постави крст, да би се Бог славио на сваком месту његовог владичества, његове области.» И данас по селима око Студенице има знатан број цркава, које и ако неће бити све из времена св. Саве, биће његовим црквама јамачно сродне обликом својим. Између дванаест снимљених малих богомоља ту, нађена су четири разна облика у основу, од којих је један редак и међу најстаријим хришћанским црквама. По искуству стеченом око подизања цркава и других грађевина у св. Гори и у отаџбини својој; по познавању црквеног грађевинства, прикупљеном понављаним путовањем по крајевима византијске царевине и осталог хришћан-

ског истока, и по одушевљеној заузетости око подизања цркава у српској земљи, лако је замислити, да је св. Сава могао утицати у датим приликама, на састав основа и изгледа у српских цркава.

Опажа се у српском црквеном неимарству, да се по гдекоји основни распореди употребљују на више цркава. Но нова употреба свакад је у вези са неким изменама у сразмерама појединих делова и подробном извођењу њиховом. Главна мисао се задржава, али се при сваком новом извођењу друкчије грана. Из ти измена у појединостима основа, потичу и различите сразмере у склопу грађевине; развијају се облици који су међусобно сродни, али се опет сваки својим особинама разликује од других.

О томе примера имамо из тринаестог века у основном распореду цркве ариљске, цркве Придворице и манастира св. Тројице у Овчару. У све три упрошћен је део храма жичке цркве. Изостављена је на свима њима кула и велика паперта са три брода; изостављене су две капелице и апсида на просхомидији и ђаконикону. Појединим задржатим просторима пак од жичког распореда, дати су на свакој друге сразмере; друкче су у свакој размештени ослонци за кубе; и у Тројице је олтарска апсида петострана. Придворица и Тројица имају по једну малу паперту, а Ариље две. На тај се начин промењују, прерађују и други распореди. Неимари су тежили да у сваком створу своме изнесу по неку нову особину, но свакад разложно засновану и органски изведену. И у спољнем изгледу разликују се наведене цркве, висином својом, обликом кубета,

груписањем делова њихових и крашењем платна низом од већих и мањих лукова.

Што се на једној цркви изведени распоред узимао, истина са неким изменама, и за друге савремене цркве, није знак творачке тромости и немоћи, но је појава природна, које има у свакој другој уметности и у свако доба њеног развитка. Веома се радо свакад усвајао и понављао облик, који је нађен да одговара општој замисли или цељи.

Мала је, али у чистом слогу смишљена и изведена црквица, подигнута у име св. Јоакима и Ане. родитеља Богородичиних, код манастира Студенице. Мали је то, али допадљив неимарски створ; мала, цела и љупка архитектонска индивидуа, у се савршена, заокругљена и потпуна. Потпун је израз обухваћаја простора, комадића земље, посвећеног на разговор с Богом, свом прикупљеном душом. — Четири равна платна њена одсецају тај простор од свег осталог света, а на њима кубе са сликама светитељским, подсећа на небо. Црквица је ова дух византијске црквене архитектуре, остварен у маломе облику.

Обнављањем изгубила је црква веома од своје пређашње особености и лепоте. Укусна спољност од градива разне боје, нестала је испод коре од лепа, — малтера, — и креча. Кречом су превучени чак и камени стубови у прозора и натпис на апсиди олтарској. Значајни изглед кубета и лукова од сводова, који у накрст испод кубета излазе на видело, уништен је са свим, ниским крововима од разних површина. Осећају и тежњи, изнесеној у потезу кубета, одговара природно само кров уздигнут, висок, по живој, кривој линији изведен. Низак, од правих

површина кров на кубету, чини утисак пресеченог, недовршеног; по кривој линији узвишен кров само, природно израшћује из зидова кубета, и чини с њима потпуну и нераздвојну целину. Са оваким кровом исписана је слика исте црквице на руци лика оснивача њена, на руци лика краља Милутина, насликана на јужном платну црквице.

Квадратним основом својим, глатким платнима, трима тространим апсидама на источној страни и високим кубетом изнад ваљкастих сводова, који црквеном крову дају облик положеног крста, црквица је ова сродна византијским из X. века. Њојзи сличан основ, међу до сад разгледаним споменицима, има још порушена стара Павлица, на десној обали Ибра, у крушевачком округу.

Судећи по цртаном снимку, четвртаст основ од глатких платна, тростране апсиде на источној страни и остале белеге, које су наведене код Милутинове цркве у Студеници, има и црква Грачаница, на Косову, којој је такође оснивач краљ Милутин. Но њу красе пет кубета.

Такав крој могла је имати још која црква од оних многих, које је Милутин, као необично ревносан градилац, «саздао» како му животописац вели «не само по богодарованој држави отачаства свога, но и по свој великој Романији.»

По својој жудњи за вељелепијем црквеним, Милутин је од основа обновио Хиландар, «украсио га сваким различним добротама, нештедно му много злата дао; ту поставио многе палате и ћелије и сав манастир опасао тврдим градом.» Тиме је у знак поштовања, овом средишту за стару српску научност, књижевност и уметност, дао више маха за

корисно своје делање, и дигао му углед међу осталим светогорским расадницима тадашњег знања и умења.

Међу споменицима, које смо, друг мој, господин Драгутин С. Милутиновић, професор вел. школе, и ја. од више година амо, о школском одмору. а помоћу Српског Ученог Друштва, проучили, снимајући и описајући их, не познајемо ни једну цркву више, која би била од краља Милутина. У источном крају Србије, дуж Тимока, имају две црквице, обликом донекле сродне Милутиновој у Студеници. О њима ће још бити речи мало доцније.

Од владара из дома Немањића после Милутина, нисмо до данас нашли ни једног зиданог црквеног споменика. Тешко ће га и бити у границама бивше кнежевине српске, у којој смо поглавито и испитивали црквене старине. Околину Ниша и Пирота веома слабо познајемо. а што смо око Трна нашли неколике старине, све су из последњих десетина четрнаестог века.

У време Дечанског, а нарочито Душана, као што је добро познато, тежиште је државно одмицало к југу. Тамо у оним крајевима, где је било средиште државног и црквеног живота, у доба највеће моћи српске, било је и највећих и најсјајнијих споменика. Дечани су градивом равни Студеници, но је надмашују, како се из списа путничких види, сложенијим склопом основа свога на источној му страни, и већим богаством резарија од мрамора. Али су, на жалост, већ јако искрзани цветак. у широком, запустелом врту, старог српског неимарства. Њих је опет, како летовничар казује, «добротом и

художеством» превазишао био манастир архангела Михаила и Гаврила, што га је у Призренуназидао био Душан. Забрављена су ризница још ти крајеви у којима се кретала главна струја српских мисли, рада и тежњи; ризница јамачно богата градивом за сазнање многих разних уметничких облика, какви су могли постати у времену крепког самоосећања и живог саобраћаја са истоком и западом.

Педесет и неколико година нису заступљене црквеним споменицима својим у овом прегледу. Време најпре сјајно, па најсјајније, али и почетак тавнења, до доба кад је престоница српске државе пренесена у Крушевац. Већином око овог новог средишта назидане су у току од осамдесет година, — до половине петнаестог века, — две цркве и седам манастира, које грађевине по сличности својој у распореду и изгледу, чине засебну, занимљиву архитектонску породицу.

Али пре но што се упустим у ближе излагање њихових општих белега и особина, морам да прикажем још једну лепу цркву, као засебну појаву међу споменицима из последњих година тринаестога века. Она није у оном стању, у коме се је до данас одржало име њене основатељке, не дирнуто и светло, но је порушена, али је и као таква речита потврда оних одабраних, духовних врлина, којима је, по речима летописца, украшена била, краљица Јелена, мати краљева Драгутина и Милутина.

Њена задужбина, црква градачка, и мисаоном својом страном и извршилачком, сестра је Студеници. По обрасцима византијско-српског неимарства, сло-

жена је у основу и изгледу своме, а поједини делови склопа и украса, изведени су у слогу западном. Трима својим апсидама на источној страни, подсећа на Студеницу, а двема капелицама уз припрату, на Жичу. Назидана је од тесане сиге, а допрозорници и довратници са стубовима својим, од белог су мрамора. Кројем својих врата — главних и папертиних — на узвишени, у темену оштар лук; обликом глава у стубова на вратима, прозорима и у цркви, казује, да је неимар њен био из Приморја; или, ако није тамо био рођен, да је познавао облике романског слога, у доба поступног његовог прелаза у готски слог. Из Приморја морао је бити и неимар Студенице. Дечане је градио Которанин, Виде протомајстор.

И из развалина градачке цркве излива се она свечаност и мир, који је у целости својој изливала лепим својим сразмерама и склопом, и тачним каменорезачким радом, како од мрамора, тако и од сиге. Тесаници од сиге спроведени су око целе цркве, строго једне висине по својим редовима; а у мраморних делова цртеж је леп, а израда брижљива. Слободно се и данас може казати за ову задужбину, што и летовничар, да је била «предивна и достолепна».

У време државног назатка и неимарство је изгубило живахност и творачку снагу своју. Служило је као и у ранијим вековима на израз побожности и преданости цркви, али је било пало до једноликости у створовима својим, задовољавајући се, да на једном усвојеном облику, изнесе своју вештину само у прерађивању истога према величини намишљене грађевине. Бивало је тога и у ранијим веко-

вима, али много слободније и са више измене у целом изгледу неимарског створа.

Од последње четврти четрнаестог века па кроз петнаести, српске цркве имају у главним потезима исти распоред и исти изглед.

Облик је основа крстообразан. Крст граде три петостране апсиде; једна олтарска и две певнице. По сред њих се диже кубе, ослоњено на платна црквена или на четири ступца. Испред храма тог има по једна паперта са мањим кубетом. Распоред је овај прегледан и прост, али подобан да одговори потребама литургијским. На већим црквама обележени су на источној страни, нарочитим испупчењем, још и проскомидија и ђаконикон.

У спољнем изгледу, цркве су ове, исто толико сличне. Веће се од мањих разликују само богатијим извођењем појединих грађевинских делова и богатијим украсом.

У украсу ових цркава лежи најјача страна и снага тадашњег неимарства. Што није могло да изведе новога у целом схваћају грађевина; у распореду и спољнем изгледу, то је тражило да богато надокнади обилним и укусним шарама од преплета и листова, по довратницима, допрозорницима, луковима око прозора, и веома укусно сложеним већим и мањим ружама, испод лукова, који на шараним стубовима стоје и северну, јужну и источну страну цркава красе.

Ови разноврсни, од камена резани украси, уз лепу и правилну измену осталога градива, по слојевима, — уз црвену опеку, жућкаст или зеленкаст тесаник и бели малтер — дају овим црквама особиту драж. На њима се опажа одличан укус, плодна машта у украсима и здрав осећај за лепе сразмере.

Оскудева само полет за нове облике у целокупности њиховој. Но у томе застоју и задовољењу једном усвојеног, огледа се стање народних прилика у оно време. — Пут за напредак био је пресечен догађајем на Косову.

Раваница је између ових цркава најбогатије урешена била. Као да је неимар хтео, сав онај украс да изреже од камена и да га изведе опеком, што га је цар Лазар, како народна песма каже, мислио саградити од «бела сребра, жежена злата, дробнога бисера и драгога камења». али није учинио, што је било настало «последње време» и «што ће Турци царство преузети» и његову од сребра и злата задужбину оборити.

Нека је узгред наведено, да није само маштом својом народни песник створио цркву од злата, сребра бисера и драгог камења. *Било* је византијских владара. који су таковим драгоценим градивом цркве своје китили. Да наведем само цркву, коју је у палати својој назидао Василије Македонац, и коју је из нутра дао украсити украсима од злата и сребра, бисером, драгим камењем и свиленим ћилимима. Као невесту, богато окићену, — вели Константин Порфирогенит, за ту цркву — поднео ју је цар Василије Христу Богу. Бисером поднизане цркве и ћилимима искићене, спомињу се и на западу.

Осим Раванице, подигао је цар Лазар цркву у своме граду Крушевцу; царица Милица зидала је Љубостињу, а син њихов Стеван високи, Калинић и Манасију, које се две цркве, величином и витким сразмерама, одликују међу осталима тога времена. У ово коло сродних цркава иде још: Руденица, Наупара, црква на смедеревском гробљу и Велуће.

За облик основа њихова, за спољни изглед у главним потезима, и за украсе од опека, има образаца међу црквама солунским.

Што су ове цркве у основу, и на први поглед изгледом међу собом сличне, то им никако не побија вредност, кад се појединце посматрају. Свака је од њих засебан потпун створ, чији су делови у складу. Свака од њих има неке своје особине у размештају и саставу облика, те се тако једна од друге разликује. И око и ум налази на њима забаве, примајући утисак од бојеног градива, камених украса и сразмера у делова, и сазнавајући како се истим градивом а покретљивом маштом, дају извести разни и складни склопови.

Облик цркава из овог доба, пренели су Срби и у Фрушку Гору.

Из довде изложеног о старом српском, црквеном неимарству, по до данас, испитивањем прикупљеном градиву, могли би споменике поделити на два засебна кола. У првом би познали огледало живог, радиног времена, са великим тежњама и напретком; а у другом само кретање у уским границама, без јаке тежње у напред.

Осим облика, који су овом приликом споменути и у главним цртама изложени, има их још приличан број занимљивих у мањих цркава Основ је ових или прост брод са округлом или многостраном олтарском апсидом, или је крстообразан са округлом олтарском апсидом, и округлим или правим певницама. Готово све имају кубе и паперту.

У источном крају Србије, дуж Тимока, има неколико, непроучених цркава, које се одликују новинама неким у облику основа њихова. Међу *до сад проученим*, неке од њих немају сродника. Две међу њима, извесним украсом на платнима својима, упућују на византијске обрасце, у варошима на обалама црнога мора. Ближе им се порекло данас још не да одредити.

У југо-источном крају опет наше отаџбине, у околини Ниша налазе се, сад од чести већ порушене три грађевине, које такође немају себи сличних овамо у старим границама. Једна је од ти цркава имала облик василике са три брода, и налази се код села Ћурлине близу Ниша. Друга је једнобродна са кубетом у горњ. Матејевцима, а трећа, најмања, такође једнобродна, нема кубета, код села Орлана. Градивом, израдом, обликом негдашњег крова и другим неким знацима, ове две последње подсећају на византијске цркве по неким грчким острвима. Све три цркве биће старије од дванаестог века. Стаза којом су дошле до у ове крајеве, моћи ће се дознати само изучавањем црквених споменика око Ниша и даље јужно.

У Пироту, у Нишу, и у Трну, овог века грађене цркве, имају облик василике, са женском црквом на горњем спрату; облик употребљаван на истоку поглавито до шестог века, а за тим врло ретко. И та појава изазивље на расветљење. У неослобођеним српским земљама биће многа одговора на питања о вези српских црквених грађевина са местима византијске културе.

Пет разних, времено више или мање размакнутих тачака дакле има, са којих би испитивање црквених старина, могло да пође. По историјском реду на првом су месту: василике, па цркве орланска и горњо-матејевска, за тим цркве од дванаестог до у четрнаести век, па цркве дуж Тимока, и најзад цркве из друге половине четрнаестог века па до последњих назиданих манастира у Срему, под владом српских деспота.

Између неких, сад још растављених тачака, наћи ће се посредне, те ће се тако моћи саставити потпуна пруга, којом је текао развитак црквеног неимарства; друге тачке ће можда бити само окрајци пруге једне, чије већи део не лежи у српским земљама. Са историјом и географијом српских земаља у руци, осветлиће се сва до сад још не обрађена питања, кад се једном прикупило буде довољног градива за њихово расправљање и решавање.

На српским црквеним споменицима обистињава се начелна одредба уметности по којој је она поље најпотпуније слободе. Без ове нема стварања, но безсвесног подражавања. Српске су цркве у духу византијског слога склапане, али нису прост препис својих образаца, но слободна употреба, примљених облика, за извођење нових склопова, према осећају уметничком, одређеним потребама и приликама. Поред утисака са истока, на српске су неимаре утицали и утисци са запада. Овим последњим није давато толико маха, колико оним првим, који су и ближи били и сроднији већ по извору и побуди, из које су потицали — по православној вери. С тога

је српско црквено неимарство занимљива појава у историји архитектуре. У њему се сједињавају, истина не у подједнакој мери, тековине на пољу уметности, једног и истог, али у две исповеди подељеног народа. У уметности, која извире из чистих људских осећаја, не помућених спољним и себичним тежњама, опет се сједињује оно, што је по души и крви једно, а спољним приликама подељено.

Техничка, израдилачка страна, у наших старих црквених споменика, била је у опште на ступњу свога времена. Уз поједине грађевине споменута је већ и тачност у израђивању тесаника и брижљивост у ређању разноликог градива по слојевима. Градиво је ту, — опека, камен и леп — малтер — својом природном бојом и размештајем, поред конструктивне улоге имало и улогу декоративну. Одличан пример таквог рада. црква је калинићска. На њој се види и ваљаност каменорезачка, у чистој и тачној изради, и плодност неимарова, у измишљању украса. Није овај длетом повредио скромност, што је име своје изрезао на предњој страни прага од врата, што воде из паперте у цркву манастира Љубостиње. Протомајстор Боровић Рад, који је Љубостињу градио, зидао је јамачно и остале задужбине чланова царске породице Лазареве. Сродство оснивача ктитора доста је јако наглашено на њиховим задужбинама.

Црквени споменици наши нису огромни. Не дају се мерити са неким саборним црквама — домовима — на западу. Њиховим оснивачима и није била намера, да отпочну грађење, које ће будући векови наставити или напустити, што је последње и случај био са неким западним црквама, које и данас још стоје недовршене. И нису у српском народу,

као што нису ни у византијском, владале оне друштвене прилике које су на западу изазвале грађевинска предузећа, без питања о могућности извршења. Владар, великаши и поједини имућни људи подизали су на истоку цркве, и то често на многим местима.

Сваки је оснивач желео да задужбину своју види довршену. Отуда има на истоку веома много, и често веома малих цркава.

Но величина није услов за лепоту и уметничку вредност каквог грађевинског створа.

Главније задужбине српских владара. свакад су и веће. Што се на њима најпре ценити мора, то су њихова својства, која спојена у једнину, чине утисак *лепоте*. Просто су и разложно сложене; ничега немају непотребног и неоправданог; сваки употребљен облик одговара и служби и месту своме у склопу. Отуд има једности у представљању појединих уметничких облика. Између делова изведен је потребни склад, а сви скупа дају опет складну целину. Овим су испуњени главни услови *лепоте*.

Цркви служе на дизање њене лепоте и на проповедање науке њене, још и уметности: скулптура и живопис. Скулптури је у источној цркви ограничено поље. Она се мора да задовољи само полуузвишеним радовима — рељефима; посве обли радови — статуе — из цркве су искључени. Осим скулптуре на Студеници, има на једном прозору у манастиру Калинићу, извајана, у рељефу, слика Богородице са Христом на руци.

Живопис пак, та у хришћанству тек до савршенства свог дошавша уметност, краси све цркве

наше по платнима и сводовима њиховим. Свечани и мирни ликови светитеља, поређани по платнима као подржаваоци и стубови чисте вере, уливају хришћанину поштовање, као бића виша и савршенија; из слика пак, *живота* њихова, извире приступачност, побуда на угледање, те крепљење у вери и врлини. Живопис је украс, али уједно и учитељ.

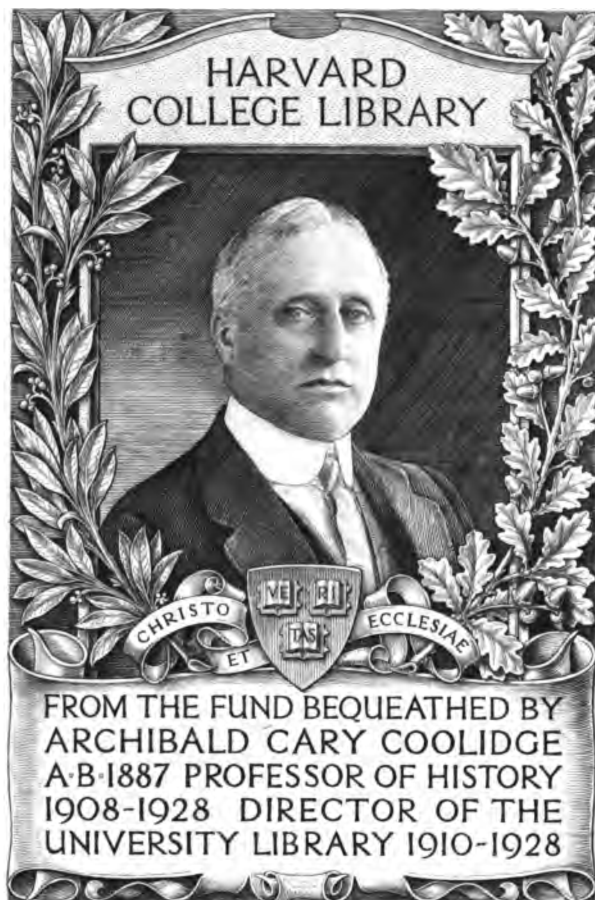
Мозајика у до сад разгледаним црквама нашим нема. Није у њихово време ни у Византији више цветао. Цркве су наше окићене само фрескама; кичицом израђеним живописом на лепу — малтеру. Похвале и замерке, које се односно цртежа и боје чине византијском црквеном живопису, приличе и српском. — С радошћу ћу дочекати прилику да о српском црквеном живопису опширније говорим; а сад морам само још напоменути, да наше цркве обилују лепим, исписаним украсима, — орнаментима, и да у ликовима наших владара, црквених и световних великодостојника, има цењеног градива за сазнање свечаног одела.

Драгоцено градиво за сазнање српске уметности, лежи и у радовима, изведеним у тихој ћелији, побожној кући и вредној радионици занатлијској. У писаним, и сликама украшеним књигама, у везеним и цркви намењеним радовима, у златним и сребрним, куцаним, филиграном, емаљом и драгим камењем искићеним црквеним судовима, живе и остварени су они исти осећаји, који су се појавили у зиданим задужбинама.

Уметност је осветлила и загрејала многе раденике у прославу цркве, Сви они с радовима својим скупа, дају потпуну слику уметничког живота у српског народа.

Поглед овај, у брзом лету кроз векове учињен и заустављан само на оним уметничким појавама, које су данас најјасније, рад је био, да нагласи сличност између ових и духа времена из којега су; рад је био да потврди давно увиђену истину да се у уметничким, као и у свима другим, духовне врсте радовима, огледа ступањ образованости народа једног.

Стари, српски, црквени, уметнички споменици, верни су причаоци свога времена, с тога их ваља ценити и изучавати као поуздане изворе.

HARVARD
COLLEGE LIBRARY
VE RI TAS
CHRISTO ET ECCLESIAE
FROM THE FUND BEQUEATHED BY
ARCHIBALD CARY COOLIDGE
A·B·1887 PROFESSOR OF HISTORY
1908-1928 DIRECTOR OF THE
UNIVERSITY LIBRARY 1910-1928

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

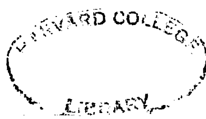
XXV

ДРАМСКИ НАЗОРИ

од

Матије Бана

БЕОГРАД
Штампано у штампарији Краљевине Србије
1891

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

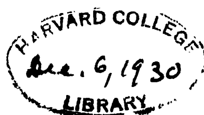
XXV

ДРАМСКИ НАЗОРИ

од

Матије Бана

БЕОГРАД
Штампано у штампарији Краљевине Србије
1891

HARVARD COLLEGE
Dec. 6, 1930
LIBRARY

ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

Страна	ред	мјесто	читај
4	14	*ирска,*	лирска.
5	3	*у Францској,*	у Француској.
6	2	*песничкијим,*	пјесничкијим.
10	10	*одступан,*	одступам.
10	12	*тервеђем,*	трвењем.
15	20	*ди се,*	да се.
21	21	*раздвоју,*	развоју.
21	29	*на обулу,*	на обалу.
23	27	*Бука,*	Вука.
28	30	*Lois Léger,*	Louis Léger
31	17	*умејсним,*	умјесним.
34	15	*скопчања,*	скончања.
37	27	*грозан,*	грозни.
39	8	*овега,*	овога.

ДРАМСКИ НАЗОРИ.

Појав умјетности драмске свагда је знак народне већ одскочиле образованости. По природној поступности душевног развитка најприје се јавља лирска поезија, па епска, а тек за њима драмска. Прве двије постоје и код полудивљих народа, а трећа може настати само у крилу изображења, с којим стоји у сразмјерности. У драми свакога народа одскаче народни дух са својим врсним и лошим каквоћама као слика у огледалу. Какав савремени дух, така и драма. То се исто може рећи и за свакога драмскога писца. Истина, и на вршку образованости драма, као и друге умјетности, може залутати у својим правцима; али што год више залута, то се брже врати вјечним законима љепоте духа и облика. Ове нам истине, као што ћемо видјети, потврђује повјесница.

Утицај поезије на дух човјечји од велика је замашаја, што нико није спорио; али се спорило о томе, да ли у погледу на душевни утицај иде првенство драми, или епу. Ја стојим уз оне естетичаре који су га драми дали, а за то, што она обухвата у већој мјери многа епска својства него што еп обухвата њених; што не излазећи из круга истините ствар-

ности, драма се може одјенути сваковрсном поезијом, а ипак стварности нешкодити, што, да тако речем, њој ваља допирати главом до облака, а ногама стајати непрестано на земљи. За то се хоће много више душевнога напора; али је за то и природнији и јачи њен утисак на свакога, па и на озбиљне, ћа и на хладне духове, који се не дају заблијештити ни занијети хиперболама епу допуштеним. Мицкјевић је добро рекао, да је драма најјаче умјетничко остварење поезије.

У епу све је увеличано, да би се побудило дивљење; у драми све је у природној мјери, да би нас савладала истинитошћу; у епу догађаји износе на видик човјека, а у драми човјек изводи догађаје. По томе је драми тркалиште живот са човјековим мислима и тежњама, осјећајима и страстима, из којих истичу његова дјела, а изових све његове среће и несреће. Отуд сљедују двије непобитне истине, прво: да је драма ближа срцу човјечјему, а еп човјечјој машти; и пошто је срце обично сталније од маште, то је у животу и претежније; друго: да као што срце без престанка куца и ради, тако је непрестана радња неопходан драмин услов; а као што машта послије неколико полета стаје, на њих се и на све што је уочила осврће, па све описујући ужива, то је описивање главни услов епин. Ово је друго од свакога признато, и по томе душа је драми *радња*, а епу *опис*.

Није предмет нашега разговора еп, него драма; за то ћемо га одстранити, да га се дотакнемо само на додирним његовим са драмом тачкама. —

О начину којим треба драмску радњу износити на позорницу нијесу свагда постојала иста мишљења. Драма је у *језгри* увијек једнако била уочена; али што се тиче њенога *облика*, она је до сад прошла кроз три мијене, (фазе) које се у ученом свијету називљу школе, а те су: класична, романтична и реалистична. Да бацимо на све три летимичан поглед.

Нећу да тражим драму у Индији, њеној првобитној колијевци, него почињем од старих Јелина, који су јој први у свијету дали правилан облик, и по томе су основачи школе класичне. Њима су три јединства била као стожери на којима се драма вртјела: јединство предмета, мјеста и времена; по томе требало је да се једноставан предмет развије и заврши на једноме мјесту, и за онолико времена колико га треба да се представи. У томе је било великих тешкоћа, које пјесник није могао савладати а да се често не спотакне о саму природност; јер у двориштима или на јавним пољанама, гдје су се код њих обично драме представљале, и пред многобројним пјевачким збором, који није ни за час са позорнице одступао, није било нимало природно да се воде државни тајни послови, и да човјек изјављује своје најсакривеније мисли и осјећаје. То бијаше незгода скопчана са јединством мјеста, а друга долажаше од јединства времена, које је одвише скучавало погледима обзор и радњи развој. Иначе Јелини су много пазили на психијску израду карактера, и на довољно мотивисање збића и побуда к дјелању, које је карактерима одговарало; прем да се ту често мјешао фатум (судба) у опреци са човјечјом вољом. Али из те опреке, као и из супротности карактера, страсти

и положаја њихови су писци изводили лијепе ефекте, који бијаху тим укуснији, тим умјетничнији, што изгледаше као да их нијесу тражили, него да им сами долажаху природим развијањем радње. Они нијесу ефектима претрпавали драму, ни тражили да раздраже живчаност (нервозност) гледалаца, него су се задовољавали тиме да им занимају дух, а у границама естетичности кад и кад живље потресу срце. Знали су држати слушаоца од почетка до краја распета између сажаљевања, страховања и нестрпљива очекивања. Слог им је био достојанствено природан, никад нашаран неумјесним украсима, нити надувен излишним, велезвучним реченицама. Али се за то ирска поезија бујно изливала, *са моралном тежњом*, у пјевачким зборовима, гдје јој је и мјесто.

То су поглавите обиљежне црте класичне школе. Она је због толиких врсних својстава највише од свију трајала, јер је побједоносна допрла све до конца прошлога вијека. Нијесу је могли оборити ни енглески ни шпањски драматичари, који се с другим правцем бјеху одавно појавили; али су је лагахно поткопавали у Италији, Француској и Њемачкој, гдје је господовала, док се напокон она сама није срушила под бременом своје старости, под изгредима доцнијих псеудокласичара који је однаравише или укочише, и под притиском измјењених прилика новога времена и друштва.

На њено мјесто ступила је школа романтична, којој је прави отац Шекспир. Најприје презрена и страсно сузбијана, она се, уз пркос томе, ширила у Шпанији; па је доцније помоћу моћнога Лесинговога пера продрла у Њемачку, и ту била сјајно за-

ступљена Гетеом и Шилером, а најпослије провалила је и у Италију, гдје јој је најсјајнији представник био Манцони, па и у Француској, гдје су је Думас, отац и син, са Виктор-Угом и другима блиставо заступили. Тако је романтична школа обвладала по дугој борби позорницом свијетском.

Она се тим одликује што је живљем епске величанствености драму заогрнула, што је у њу унијела разновиднију и живљу радњу, што је страстима дала сав њихов мах, и јаким ефектима потресала слушаоце. Ова се школа отресла окова јединстава, задржавши само прво, јединство предмета, које је неопходно. Али њени главни писци, неки мање а неки више, у многом којечем претјераше, и често на природност заборавише. Претрпали су неки драму догађајном радњом тако, да су радњи психијској оставили одвећ мало, или нимало мјеста; а догађаји истакнути боље су приличили фантастичному роману него драми, која ваља да буде огледало стварнога живота. Уопштили су други ванредне положаје, и дали неким страстима, као љубавној, преимућност, занемаривши друге које у животу једнако владају, па имају и једнако право да буду на позорници представљене, као родитељска, синовља и братска љубав, узвишено пријатељство, и т. д. Трећи, тражећи само ефекте, израђивали су више уображене, него природи вјерне карактере, показавши своју психолошку плиткост и умјетничку неукусност. Колико је класична школа природу тражила, толико је романтична занемарила. Према томе био је скован и слог. Већ се на позорници не изражаваху мисли и осјећања природном простотом старих Јелина, или ко-

ректним укусом доцнијих класичара, него афектованим, што песничкијим говором, који, не удући из срца него из маште, срцу и не иде, већ само машту забавља. Ова је школа задржала од класичне онај морални основ, (или драмски гријех) по коме је злочин кажњен а врлина награђена, са оним ипак изнимцима које виђамо у животу, гдје често злочинци су срећни, (или бар спољно тако изгледају) а страдају невине Офелије и Дездемоне, племените Корделије, веледушне Порције и створови њима слични. Узевши све скупа, и добре и лоше стране романтичне школе, она је у нечем драму унаприједила, а у нечем уназадила. Тражећи више да блијеском очара, него природном истинитошћу да заплијени, смјерајући више на тренутну сенсационост него на трајашан утисак, свршила је тиме, да чисто диалогише роман, па дошавши до те абнормности, брзо је и завршила.

По закону поступнога развијања човјечјега духа сасвим је било природно да се иза романтичне појави реалистична школа. Њој је лежао квасац нешто у школи класичној, нешто у романтичној; и да га је знала ваљано замијесити, да је од прве узела природност здраво и свестрано схваћену, а од друге живост радње с моралним правцем, квасац би био срећно узбујао, и донио свијету благодатну храну. Али ова најновија школа у мјесто да стварни живот узме на око свестрано, са добрим и рђавим његовим појавима, узела га је одмах у почетку једнострано, и то са стране најлошије. Она је црпла своје предмете за роман из талога друштва, из његових најпокваренијих слојева; а износила је на позорницу

неваљалства отмјенијега свијета. Више нијесу тамо одјекивали мушки гласови класичних јунака и злочинаца, нијесу се јављали претјерани, али опет узвишени типови у романтичној хаљини, него чисто материјалистичне личности које се ваљају у блату гнусних страсти и бруталнога егоизма. Слике су биле истините, али одвратне, а тим опасније, што су се писци упињали да им грубу наготу прикрију умјетничким застором, и неморалност заодену драмском занимљивошћу. Нијесу увидјели да што год је одвратно није умјетничко; истакнувши начело *l'art pour l'art*, заборавили су да *l'art hideux se suicide.* Хоће се прилично вјештине да се у драми са успјехом протури и један само прост неваљалац; а кад таки већином владају, кад се износе само мане, пороци и злочини што живот каљају, онда постаје презрив и сам живот, и само људство. Том једнострановшћу и тим покушајем да се морална ништавост идеалише профанисана је умјетност, те је реалистична школа брзо изгубила на позорници мах. Она се још држи како тако у роману; али ће морати напокон и на томе пољу устукнути испред оне више свијести, која није никада пустила човјечанство да сасвим залута.

Све ове три школе заступљене су даровитим, а прве двије и велеумним писцима; па опет нема изгледа да ће ма која од њих у својој потпуности на ново завладати позорницом. Шта ће доћи? Питање је природно, и ја мислим да се нањ може одговорити с приличном вјероватношћу. Људски дух у своме непрестаном ходу усавршавања пробија себи нове путове, с погледима упртим у недогледну без-

коначност иде на коначно савршенство. Хоће ли га икад постићи, то се не може знати; али се зна да тамо тежи. Логично размишљајући може се рећи да, обогаћен многовјековним искуством, људски ће дух сада нагнути да прибира на свима пољима умјетности, па и драмске, припознате љепоте, а да се клони припознатих мана, те да тако подигне нову, од прошлих складнију, угледнију зграду, у којој ће се огледати лијепа простота класичара, бујна животност романтичара, и стварна истинитост реалистичара; све то препорођено дубљим критеријом и пречишћенијим укусом, а управљено на бољитак човјечанскога рода.

Та велика задаћа чека словенски многобројни народ, који, као што Мицкијевић рече, стоји по своме топографском положају међу стварношћу и бајком, међу повјесницом и предањем, или традицијом. Он још у језгри непокварен остарјелом цивилизацијом, него само на површини њом огребен, ступа на позорницу човјечанства здрав, чио, с новим мислима и правцима. Господо академци, ово није ни холо присвајање ни обмамљивост наша народносна, ово је истина коју почиње увиђати и признавати сав изображени свијет: ова истина већ се врши.

На словенском сјеверу роман, живопис и музика на једанпут синуше новом свијетлошћу, те загријаше машту и потресоше срце старој Европи. На словенском југу одавно је процвјетао еп, што га европски естетичари налазе у многим љепотама слична само старојелинском епу. А што се драме тиче, ту су сви здрави живљи готови, само их ваља увиђавно прибрати, и употријебити. —

Неки се нашинци туже да је у нас мален број драмских производа. Ти се јамачно не осврћу на величину других народа и на односну малобројност нашега, па сабравши број таквих производа у њих и у нас, да по сразмјерности ухвате тачан рачун. Срби са Хрватима, служећи се једним језиком, представљају у словенском свијету заокругљену цјелину, која броји до осам милиона душа; па кад се тај број сравни с бројем наших драмских умотворина од времена старих Дубровчана до нашега, наћиће се, да смо ми бројем драма надмашили и најмногобројније народе. Ја приписујем тај ванредни појав србиновој природи; Србину је, да тако речем, драмски облик у крви. Тај се облик истиче и у нашим народним пјесмама епским, и у приповјеткама, и у самој лирици више него у сличним умотворинама ма којега другога народа. Србин више него други Словени све драматише, дијалогише, па изгледа да је самом природом свога духа позван да у драматици учини обрт, то јест, да разборито бирајући епске и лирске живље, па их удешавајући са драмскима увиђавније но до сада, потисне ову умјетност на нову стазу. И ми смо већ прошли кроз све три иностране школе; сад у нас кључа, као у хаосу, њихова збркана смјеса, која у колико се сталожи и избистри, у толико ће из ње поцурити чиста умјетничка течност.

Узео сам да пишем ове назоре с намјером да припомогнем у томе послу, да упозорим наше млађе писце на драмске врсноће и мане, онако како их ја схватам. Писао сам и отприје више оцјена о појединим нашим и туђим драмама, па сам према

њима по гдјекоји свој назор истакао; а сад узимљем на око драмску умјетност у цијелости, да о њој што краће али разговетно прозборим. Већ је наш уважени друг г. Милан Јовановић овдје читао своју расправу о свима нашим косовским драмама, која је и штампана у «Гласу». Ви ћете се сјећати, господо академици, да сам ја онда изјавио о тој лијепој расправи најбоље мишљење; али сам се у у исто вријеме и оградио примједбом, да од појединих у њој садржаних назора одступам. Тих ћу се сад овдје дотакнути, како ми буду долазили на руку, да би се тврвењем мисли поузданије дошло до умјетничке истине.

Видјели смо да драма има бити огледало свестраног живота, да јој је непрестана радња, сад психијска сад догађајна, управо душа, а морално усавршење човјечје смјер. Како ће се све то што боље постићи? Морамо најприје приступити испитивању појединих средстава до сада за то употребљених, или другим ријечима, испитивању драмских закона.

Јелини су замислили три јединства која споменух, као непромашно средство, па су сва три подигли на висину основнога драмског закона. Међутим видјели смо да су се они с тим основним законом често спотицали о природност, ма да су ову у свима драмским односима тражили. Средство дакле није било најбоље погођено. Доцније школе, тим неуспјехом поучене, одбациле су јединство мјеста и времена, а задржале само јединство предмета. Ово је једино остало, и остаће за навијек без поговора.

Драмски писац или узимље свој предмет из повјеснице, или га сам измишља. Ако га је узео из повјеснице, он је у погледу на главне догађаје и карактере за повјесницу и везан. Допуштено му је да од ње донекле одступи, али не толико да преруши повјесничку слику, која у језгри ваља да остане недирнута; допуштено му је и да дометне штогод од свога, али тај дометак мора бити замишљен и изведен у духу оне повјеснице, њу мора освијетлити и украсити. Само је потпуно слободан у стварању драмских тренутака и појединих положаја (ситуација), као и у начину којим их израђује. У томе се огледа његова умјетничка спрема. У другом случају, кад писац сам измишља свој предмет, он се слободно окреће у свакоме погледу, па се ту најбоље даје мјерити творљива снага његовога духа, његова умјетничка разборитост и укус. Тад он не узимље за предмет какав велики догађај, нити налази главније градиво у повјесници, него узимље из живота какву замашну страст, коју мора до краја развити својим душевним средствима. Овдје се више истиче унутрашња психијска радња, а тамо спољашња радња догађајна; овдје ће бити, као у класичара, више самоговора (монолога), у којима се ислијева човјечја унутрашњост са њеним мислима и осјећајима, а тамо, као у романтичара, биће више догађаја, који уједно и повјесничку слику цртају и човјечју унутрашњост освјетљују. Ово двоје (радњу психијску и догађајну) равнотежно удесити, карактере и страсти живо али природно извести, јасно предочити посљедице сваке страсности у животу, свуда се држати пречишћеног укуса, и љепотом

облика водити човјечанство к љубави моралне љепоте, то је задатак будућности.

Једноставност предмета оличава се у једном лицу, или протогонисти, около кога сва се радња окреће. Друга лица више су или мање споредна, и около њега збирају се у разним растојањима, шарама и свијетлости. Она помажу или ометају протогонисту у његовом раду. По закону природном не могу се ни најјачи људи свагда отети утицају свога времена и околине своје; за то споредна лица покрећу протогонисту сад овако, сад онако, и тиме производе све већу буру у његовој души. Али при томе ваља да он преко свих препрека и болова иде постојано к уоченому смјеру, не дајући се поколебати у својој вољи, па успио или пропао. Тако ја разумијем, тако разумије и реалистична школа, боље него икоја, активност протогонисте. Овај се бори, борећи се страда срцем и душом, али вољом не мијења. Направити протогонисту никому и ничему неприступна, укочена у својој узвишености, божански савршена, то би било представити човјека каквога нема у природи, каквога нијесу замишљали ни најоптимистичнији класичари и романтичари, какав тешко да би могао пристати и у еп, а у драму баш не може никако. Овдје се моји назори косе са Јовановићевим, као што ћемо мало даље видјети. —

Сва техничка страна драме као што је излагање предмета или *експозиција*, правилно развијање радње и т. д. иде такође у прилог јединству драмином. Што су забачена друга два јединства, (а овних се нијесу могли увијек строго држати ни сами класичари) то је имало своје добре разлоге, али, не тајимо, и неке

незгоде. Ма да су класичари морали често због њих гријешити против природности, ипак се њихов човјек јаче истицаше на збијеном простору и краћем времену; цијела слика. не одуговлачећи се, лакше се могаше прегледати и разумјети; а то остављаше много дубљи утисак. Али опет, што се у психијској слици добивало, губило се у догађајној; збића су морала бити малобројна, па зато и драмски покрет слабији. Тој су незгоди потпадали особито предмети узети из повјеснице, чији узроци, развој и завршетак не могу се у свом њином обиму природно извести на једном мјесту и највише за један дан, а да се јако не окрњи повјесница, и не поквари стварна истина. или бар сличност на истину, вјероватност, која је у драми неопходно потребна.

За то су романтичари раширили у томе погледу драми обим, и дали јој нову подјелу, усвојивши римске чинове у мјесто јелинских пјевачких зборова. Они су умножили број догађаја, и изнијели на позорницу све страсти, нове положаје и сукобе; а то је опет собом донијело шири заплет, и разновиднији. живљи покрет. Да се у њих сваки чин збива на једном мјесту и за онолико времена колико га треба да се представи, та се новост не би скоро ни опажала, а давала би више него прије машти поља, и потреса срцу. Али кад се у представи мијењају и преко једнога чина велики простори, па ћа и државе, када представљени предмет траје годинама, када се догађаји одвећ нагомилавају, тешко је гледаоцу пратити их и доводити у склад, сабрати се и дати себи рачуна о ономе што гледа, па и о самим својим осјећајима. Он је тренутно као бујицом врто-

главо занесен; ну када к себи дође, пада му у очи неприродност и невјероватност све представе; драма му изгледа као дијалогисани роман. Шекспир је, ако се не варам, први дао опасан примјер таког претјеривања. Погрјешка напокон би увиђена, те се у наше вријеме настојава да се она обиђе вјештијим удешењем позорнице, по коме се не спушта преко чина главна завјеса, него се сва позорница са њеним прибором за тиљи час окреће, и износи пред очи друго мјесто. С том механичком помоћу доста се добива односно мјеста, али гледе времена незгода остаје.

У овоме ваља да се избјегну крајности. Ја мислим *да би трајање јеоног дана за сваки чин била слобода што се може без иоврједе вјероватности доиустити ијеснику; а у иогледу на мјесто, да се сваки чин збива у једној кући и њеним надлештвима, а ако то није могуће, бар у једноме граду.* Та је слобода довољна, и не бих ширу савјетовао.

Покушано је да се и на други начин незгоди у ријечи доскочи, а тај је, да у мјесто чинова драма се подијели на толико слика (tableaux) колико би пута требало завјесу спустити. Али ми се чини да на тај начин незгода није уклоњена, него увећана: драма изгледа још више испресјецана, раздробљена, на штету њенога јединства. —

Пошто сам изложио главне разлике школа односно драмских јединстава, њине у овоме згодне и незгодне стране, и начин којим мислим да би се незгодне могле прилично обићи, полазим с тога темеља к даљему разматрању.

У почетку драма је имала двојак облик; била је трагедија, или комедија. Сад их има више врста: драма социјална, јуначка, позоришна игра, и т. д. Реалистичари сасвим су избрисали трагедију, а комедији дали други значај. Све те новости немају знатне вриједности; оне одређују тачније врсту, али гледе драмских закона подлеже условима првобитне трагедије и комедије; па ћу ове називе ја задржати.

Драмска радња, како смо већ видјели, покреће се у двојаком правцу: у материјалном који се састоји у догађајима, и у душевном којим се истичу човјечје мисли, осјећања и страсти. Први је битно епске а други драмске природе. Први ваља превити на други, те им природу спојити у мјери коју умјетничка здрава разборитост означава.

Свака се драма почиње са излагањем предмета. То је у њу увод, који обухвата сав први чин. Увод ваља да је јасан и само онолико дуг колико је потребно ди се гледалац упозна са важнијим лицима која ће се у току драме појавити, са њиховим тежњама, и са стањем цијеле ствари у времену кад драма почиње. Ако се која важнија лица не појаве у првом чину на позорници, ту о њима мора свакако бити говора, да нам послије све разговетно буде. Једном ријечју, ваља да је у првом чину заметак свих будућих знаменитијих збића.

Почети увод с разговором међу појединим лицима, или, у повјесничким предметима, с каквим многобројним збором, много је боље него са монологом. Овај је последњи начин неспретан, ма да су га класичари више него ико употребљавали; први

је живљи, а други је величанствен. Писац је много успио ако је већ у првом чину, излажући предмет развио живу радњу, и у велике побудио радозналост својих слушалаца. Први утисци свагда располажу слушаоце према својим каквоћама. Обично се дан познаје по зори.

Радозналост и занимљивост не ваља да клону у даљим чиновима, него да уз поступно и све живље развијање радње расту, да све више драже слушаочеве наклоности и одвратности док не узрујају сва његова осјећања. Тад је радња допрла до свога врхунца. То бива обично у трећем, а некад и у четвртом чину; ту је заплет довршен, а почиње расплет

Ако се хоће много опрезности и вјештине за ваљано изведење првога, (заплета) треба је не мање да се и други (расплет) изведе са успјехом. Поступност је потребна и у једном и у другом, само што у заплету она иде полакше, а побрже у расплету. Расплет спрема катастрофу, па када би силазак драме са њенога врхунца био суновратан, када се не би све добро расплело што се заплело онда катастрофа би нас изненадила; а то не ваља. Треба да је слутимо и ње се бојимо, да је са стрепњом све више предвиђамо, али да нас ипак нека нада прати све до краја; па ту да с пораженом душом и сломљеним срцем видимо катастрофу у свој њеној величини. Тад завјеса пада, и утисак је колико природан, толико огроман. Али падање завјесе свагда не може, особито у предметима повјесничким, одмах сљедовати смрти протогонисте, а да не шкоди цртежном докончању карактера и цјелини слике. У

томе случају нужно је, да растојање између пада протогонисте и завјесе буде што краће. а испуњено таким трагичним збићима да се жива занимљивост и саучешће слушалаца нимало не охладе. Ја сам у мојим трагедијама и драмама употријебио, према предмету, и један и други начин, а колико успјешно то није моје судити. —

Већи или мањи број лица која раде у драми ствар је споредна; биће их наравно више у повјесничким предметима, а мање у предметима узетим из друштвенога живота. С већим бројем лица правилан заплет и расплет тежи су, а лакши с мањим. Али је ствар поглавито важна то, да ни једно од угледнијих лица не буде излишно, то јест, да би које могло сасвим изостати а да цјелина драминога сплета никаква уштрба не претрпи. Та се мана често опажа у српским драмама. Наш поштовани друг Јовановић нашао је да је покојни С. Милутиновић у својој косовској трагедији «Милош Обилић» згодно употријебио жене као *орнаментику*, јер су, вели, све достојне, узвишене, и у духу саме трагедије изведене. Ово последње и ја признајем, али не признајем да је она орнаментика за одобравање чим Милутиновићеве жене на радњу никако не утичу. Оне могу колико хоће достојно се окретати на позорници у велељепним хаљинама и са заставама у руци, ја ћу их радо гледати; али ако ми својом радњом дух не загрију и не покрену срце, ја за њих не марим, јер видим да су излишне. У другом којечем ваља тражити драмску орнаментику а не у полу. Ја сам у свим мојим драмама употријебио жене, али за то, да ми свуда буду, мање више,

знатне чињенице у радњи. Таке су у билогији «Милијенка и Добиле» у двије прве трагедије «Косовске трилогије» у билогији «Српске Цвијети» у «Кобној Тајни» у «Хусу» «Маројици Кабоги» и у «Кнезу Зрињском», а у «Мејрими», «Марти Посадници» и «Ваиди» дао сам им ћа и протогонистичну улогу. Не може ми се дакле пребацити да сам превидио утицај што га има женска половина човјечанства на мушку. Само у трећем дијелу косовске трилогије, гдје се дуга криза српскога царства (која је почела са смрћу Душановом) свршава са катастрофом и државе и њенога крунисанога главара и свих најузвишенијих витезова, ту сам само нашао за логично да жене сасвим изоставим. Па ми и ту једину изнимку наш Јовановић пише у гријех, а хвали, као што рекох, присуство жена онако, по њему, згодно изведено у Милутиновићевој трагедији! Проучивши и ту трагедију и Јовановићеве разлоге, ја се нијесам ни најмање осјетио побуђен да се тога мога гријеха покајем. А ево за што.

Шта би ми жене у косовској катастрофи? Оне је нијесу проузроковале, нити су у њој судјеловале. То је повјесничка истина. Би ли их употријебио просто за то да храбре, као што налази Јовановић у Милутиновића, оне одушевљене титане, који ни њихова нити ичијега храбрења не требају? то је излишно, па с тога у умјетничком погледу за осуду; или за то да, као у истога писца, царица Милица,раздајући браћи заставе, ређа им шта је на њима извезено, па мало доцније њих редом задржава да би бар један остао са њом код куће? то је веома слаб или никакав разлог да се једно главно умјет-

ничко правило наруши; или најзад за то да, као у Суботићевој драгедији, Обилић долети са Косова у Крушевац с намјером да се сентиментално опрости са својом женом, подражавајући растанку Хектора са Андромаком у Омировом епу? Јасно је да су све то чисто епски живљи; из епа су узети, па у епу, куда спадају и наше народне пјесме, прекрасно стоје; али пренесени *онако без критерија* у драму, само јој заустављају ток, и то у најважнијим тренутима, кад слушаоци чекају са грозничавим нестрпљењем велике, пресудне догађаје, који ће ријешити о животу и појединих јунака и читавога народа. Према огромности овога оно су домаће ситнице, којима у свечаности онаких прилика умјетничка разборитост не допушта мјеста. Треба, да како, у косовском предмету обзирати се на народну легенду због српске публике, али је тако извести како неће повриједити драмске законе.

Кад је већ ријеч о излишности особа и неумјесности неких орнаментика, прихватићу и другу Јовановићеву примједбу која се тога тиче. Он ми у гријех пише не само што сам изоставио женску орнаментику на Косову, него што сам увео излишну особу војводе Драшка у трећи дио трилогије. На странп 74.—75. «Гласа» он вели: да је ова личност у неком погледу демонски лијепа, *али је мистична особа, за коју он не зна од куда се и зарад којега циља јавља на позорници, и у чију корист ту врши своје растројно дјело.* А на страни 78. «Гласа» налазим још и ово: «*штета што се лепа радња у тој појави врши на једну особу,* (Драшка) *чије присуство у драми није оправдано просто за то, што се с дра-*

матскога гледишта не може оправдати (!) *Зар се није та радња могла десити с другим лицем, које је ње достојније?* (!) *Ја мислим да би могла стати и према Мари* (!) *а тада би Вук био оригинал тих разлога, као што је у ствари,* (!) *а не оруђе у рукама једнога живот питајућег знака, који искрсне у драми не знамо од куд, и дјела у њојзи као оличени зао дух Српства без другога циља до тога, да прими Вукову кривицу на се.*»

Ја сам код сваке ошипке Јовановићеве метнуо знак дивљења, јер сам се доиста зачудио читајући у писца онако утрвена у драмским стварима оваке примједбе. Свести ћу их у мало ријечи да докажем и погрешно схватање ствари, и превиђање драмско, и логичну недосљедност.

1. Драшко је, вели он, мистична особа за коју се не зна ни откуд долази, ни у чију корист врши своје растројно дјело;

2. Драшко се не може оправдати са драмскога гледишта; ипак његова радња могла би се пренијети на Мару, Лазареву кћер и Вукову жену, која је ње достојна;

3. Да се је то учинило, Вук би био оригинал разлога Драшкових, који су га навели на издајство свога таста и цара.

Најприје питам, стоји ли то да је Драшко *мистична особа*, која у драми «Цар Лазар» *на један пут искрсне* не зна се откуд? То не стоји. Ко хоће да поуздано суди о мојој трагедији «Цар Лазар» ваља да се постави на право средиште с кога ће уочити узроке и кризе и катастрофе српске царевине. Ја сам то обоје извео у три трагедије; јер предмет

онако велик и важан не само по Србе, но и по Европу и цијело хришћанство, заслужује да буде освијетљен и у својим мотивима, и у цијелом раздвоју, и у посљедицама. Ко се не постави на то средиште, ко не узме на ум прве двије трагедије, у којима је криза царевине предочена, него само трећу, гдје је изложена катастрофа, тај је стао на погрешно средиште, па ће и погријешити. То се догодило нашему Јовановићу. Да је он прочитао «Смрт Уроша петога» и «Краља Вукашина» ту би се био добро упознао са Драшком, и видео од куд долази, и на шта иде. Под Урошем он је само дворанин, под Вукашином већ је војвода, а под Лазарем хоће да се још више попне. Он је дакле властољубив, а ја га направих од оне врсте властољубаца који се не либе никаквих средстава да постигну своју саможиву цијељ. Одмах у првој трагедији разговарајући се са својим кумом Видојем, такође дворанином код Вукашина, вели:

Драшко. Чу ли? оде Рашка.
Видоје. Зло по краља окрећу се ствари.
Драшко. Горе по нас. Шта сад намјераваш?
Видоје. А ти?
Драшко. Кад си свој слабачки чунак
За корабљу већу привезао,
Па та почне тонути сред мора,
Шта ти друго тад остаје, куме,
Но с корабљом или да потонеш,
Или чунку да пресјечеш коноп,
Па с' у њему на обулу спасеш?
Видоје. Хм!
Драшко. А тому није ли вријеме?

Видоје. Жалим краља; ув'јек веледушан
Са мном бјеше.

Драшко. Доиста и самном;
Али шта му сад помоћи могу?
Шта ти можеш? судба му је така.

Видоје. Код зле судбе оставит' га, Драшко,
То је мени стидно.

Драшко. Стид држи ли
Многе друге? заходному сунцу
Које их је грijало до јучер
Још топлијим него и нас зраком
Стиде ли се окренути леђа?
А ми ћемо сами зар остати
Уњ пилећи док год не западне,
Па да ноћна прогута нас тама?

Видоје. Ну Вукашин није још оборен,
Још му браћа преокренут' могу
Срећу рата.

Драшко. Храбри су, до душе.

Видоје. А војвода Срећко? а Баоша?
Није, куме, лак посао краља
Оборити.

Драшко. Како ствари стоје
Рекао бих да није ни тежак.
Ипак, шта знам, гдје окрену леђа
Бог и свеци, ту помогне ђаво.
Почекаћу до сукоба првог
Да се р'јешим. — Ти мој куме још си
Од старога чврста кова човјек,
Али н'јесу већ времена стара.

Сада, видиш, граби свак; ил' граби,
Ил' уз грабеж најсрећнији пристај,
Јер иначе као псето вјерно
Глодати ћеш голу кост. То памти.

Тобожни мистични човјек јасан је као дан. Бистар и хладан, он прониче у људе и догађаје; властољубив и незахвалан, не налази да га је Вукашиново сунце довољно као друге огријало; од дворанина хтио би постати што више; себичњак без савјести и стида, готов је да са срећом окрене леђа добротвору своме; али опрезан, неће да у томе пренагли, да не би пострадао. Њему је контраст кум Видоје, прави без икаква властољубља поштењак. И оба таки остају до краја. Драшко се као црна нит провлачи кроз све три трагедије. У првој видимо на шта се спрема, у другој то врши прелазећи Лазару, код кога постаје војвода. У трећој стоји само привидно уз Лазара, а већ је сасвим прионуо уз Вука, кога хоће да од таста одвоји. А зашто? видио је да је неслога у велико отела мах код Србаља; да Вук хоће мир с Турцима, а Лазар рат; да ће се поред неслоге ратом пропасти; да се сам он не може спасти него с Вуком, уз кога ће постати први човјек. Његов издајнички план сазрео је, и сва су му средства зањ спремљена. Побратимио се са Краљевићем Марком, који је Турцима прибјегао; само још да придобије Вука, па је своју цијељ обезбједио. Отуд све његове плетке. Дакле очевидно је да Драшко није мистична особа, очевидно је зашто и у чију корист он врши своје растројно дјело. Своје Ја у њега је све.

Друга Јовановићева примједба, да се присуство Драшково *не може оправдати са драмскога гледишта* није од прве основанија. Кад се у драми мора свестрано огледати живот, а у животу врве плеткаши, а Драшко је плеткаш првога реда, те га и сам Јовановић налази *демонски лепа*, кад, сем тога, он на радњу моћно утиче, тад ја не видим по чему је излишан, по чему се не може оправдати са драмскога гледишта. Да је тако, ваљало би осудити и Јага у Шекспировом «Отелу" и све активне плеткаше у свијетској драматургији. То јамачно не мисли ни сам Јовановић.

Али је он ту пао у другу не мању ошипку кажући да би се Драшкова улога могла пренијети на Мару, која је ње достојнија. Чим је нашао да Драшко није оправдан са драмскога гледишта, не могу да увидим по којој би логици била оправдана Мара која би на његово мјесто дошла. Па је овдје и трећа ошипка, која је такође у опреци са умјетношћу. Видјели смо да умјетност мора привлачити а не одвраћати, а Мара би куд и камо била одвратнија од Драшка. Овога бар не веже сродство ни с царем, ни с Вуком; он не хаје за независност свога народа него за своје узвишење у народу ма и зависном. Али Мара? кћи Лазару, жена Вуку, народу најстарија кнегиња, да Мара ради код свота мужа оцу и народу о глави, да обара у мужевљој души све што тамо још остаје од породичне милоште, од савјесности патриотске, од великашке племенитости! она би тада у моралној ругоби надмашила и ону Мару, коју је сам Јовановић с разлогом најжешће осудио у једној косовској трагедији; надмашила би у на-

казности сродничкој и незахвалне Лирове кћери, и све што је до сад драма у томе погледу донијела. Кћери Лирове, а ако су тврда као камен срца, и ако су узрок лудилу свога оца, нијесу му бар радиле о глави, ни ишле Енглеској на пропаст. Најзад, женски типови као што био Марин, кад би она замијенила у радњи Драшка, не постоје у народу српском, а не знам постоје ли ма гдје било.

Трећа је Јовановићева примједба такође за чудо погрешна кад он тврди да би с оваком Маром Вук био бар *оригинал* разлога с којих се је одлучио на издају. Ја налазим да као што не изгледа оригинал с Драшком, не би изгледао ни с Маром, ни ма с ким другим. Он би био само онда оригинал кад би оне разлоге сам изнашао и на позорници исказао. Али сам ја из умјетничких узрока баш хтио то избјећи, а ево их: прво, два типа властољубља у једној драми не смједу бити сасвим слична, но морају се нуансирати; друго, црње нуансе ваља увијек набацати на тип мање у драми важан, да би се нањ свалила сувиша одвратност, која би без тога сва пала на други тип што важнију улогу у драми игра. Драшко је поникао из ниже властеле, Вук припада најстаријој и најсјајнијој; Драшко је на војводству прави *parvenu* с нагонима плебејским, Вук има све нагоне велика господина; Драшко не осјећа ни узвишено родољубље, ни сродничке везе, без савјести је и срца, хитар као змија, претвара се, лаже свакога, има све каквоће властољубца од најнижега реда; Вук се из почетка још достојно држи, обзире се на таста и сву породицу; ако се опире тасту, опире се отворено и из увјерења; ако му

попушта, попушта из поштовања и патриотства. Он је још узвишен, чист, неукоран. Али нешто Лазар својом необазривом строгошћу према Мари, а нешто и Милош својом јуначком бујношћу повриједише Вуку поноситост, и раздражише му срце; а тад га Драшко окупи демонском хитрином, угаси у њему сваку племенитост, и представљајући му издају према Лазару као једини начин да се царство спасе, повуче га у своје блато. Оваки Вуков морални пад више причињава сажаљевања него ли одвратности. Сва одвратност пада на Драшка, а тим је од повреде сачуван један драмски закон. О утиску што га Вук чини на гледаоце увјерио сам се прије много година, кад се први пут «Цар Лазар» представио. Онда је неко у новинама викнуо да изопачавам српске повјесничке карактере перући Вука од издаје, док сам ја Вуков карактер извео по повјесници и у психијској истини, а не огријешио се о драмске законе.

Што би наш Јовановић желио да Вук не буде пасиван него свој оригинал, ја налазим да њему као споредном а не главном лицу и није неопходно потребна активна оригиналност; а како се ова има разумјети и код самога главнога лица или протогонисте, то ћу расправити мало даље. —

Узевши све што је до сад речено, мислим да су означени већином главнији драмски закони. Нек радња, била она догађајна или психијска, са сваком појавом напредује; нека се лица у њу уведена постављају у најзанимљивије положаје; нека свако лице поступа у свима тренутима по своме карактеру

и према својој цијељи; нека ни једно не буде излишно; нек се сва доводе до међусобних сукоба природним начином; а слушаоци да са њима дијеле и мрзост и љубав, и гњев и њежност, желећи некима пораз, а некима успјех, па да их прате са све већим учешћем, са све јачим зажаљевањем, страховањем и нестрпљењем до самога врхунца трагедије. Ако је пјесник то постигао, он је срећно дошао тек до по пута. Остаје му друга половина: расплет и катастрофа, гдје он мора показати у још већој мјери, колико је за драму дорастао. Ту га критика чека да пресудно оцијени његову даровитост и драмску спрему. —

Као што се брже суче него плете, тако и расплет мора природно брже ићи; брже, али не суновратно. То сам већ нагласио, а сад ћу тому навести узроке. Гледалац је на врхунцу заплета доведен у стање најживљега осјећања, па у томе запетом душевном стању не ваља га ометати, него, да би боље уживао, олакшати му да без свакога умнога напора прати догађаје, и гледа како се једна по једна нит кроз заплет провучена из њега извлачи и прекида, како се цртање свих страсти докончава, и врше се на лицима њине злокобне посљедице, па наступа предвиђена поиздаље жалосна катастрофа начином. то јест средствима, што природнијим. Употријебити за то преобуке, оружане сукобе у мраку, узимање једнога лица за друго, та и слична средства имају се и у течају трагедије што мање и са опрезношћу употријебљавати, јер су прије за роман, а употријебљена у трагичним катастрофама кваре

им утисак. Овај ће бити то јачи што катастрофа буде простија; а така ће бити кад буде зависила од једнога или два случаја, и сем протогонисте упропастила једно или два лица. Подијељено на многе случаје и лица, чуство је гледалаца слабије. Овим не мислим да многа лица не могу згодно какастрофи присуствовати; многобројно присуство увеличава јој величанственост; само не ваља да многа лица говоре, него да присуствују као нијеми, тронути свједоци: што пак искажу главна лица, то ће бити кратко, природно, пуно најјачега осјећања. Тад је све како ваља. Познато је да је Шилер, сам са собом незадовољан, промијенио више пута расплет у своме «Дон Карлосу» па ни са посљедњим није се потпуно задовољио. Кад се тако што случило пјеснику онако ванредна драмскога темперамента као што је Шилер, свак се може увјерити о тешкоћама расплета.

Што сам казао о излишности особа, то важи и за излишност појава. Ја сам у томе гријешио у почетку мојега драмскога рада. Тражећи да ми поступни покрет драмски буде што природнији, видљивији, и тако рећи опипљив, уметао сам кад и кад у драму кратке, до душе, али излишне појаве, и сем тога, заљубљен у пјесничку орнаментику, сувише сам отезао неке описе, као да пишем еп а не драму. Заборављао сам да се споредним љепотама не смије жртвовати никакав главни драмски закон. Погрешка неискусне младости! На њу ми је отворио очи француски писац Lois Léger, кад је претресао «Мејриму». Потрудио сам се да ту погрешку поправим у садашњем издању мојих скупљених списа.

Дакле у правилној драми нема бити никакве излишности ни особа, ни појава, ни збића; никаква ради саме пјесничке орнаментике превећ отегнута описа ни говора. Драма мора корачати напријед у двојаком правцу, догађајном и психијском, употребљујући сад један, сад други. Али корачање, ма у коме правцу ишло, мора бити непрестано, слично сказаљци која на часовнику показује секунде. Примјетио сам да неки наши критичари налазе да је радња стала ако се у свакој појави не истакне по који нов догађај. То је ошипка; њу појимам у крајних романтичара који догађајима претрпавају драму. Они као не увиђају да и сваки догађај мора имати своје мотиве, своју поступност, и своје посљедице, које одјекују у човјечјој души. Ваља да чујемо тај одјек на позорници, и по њему судимо о човјечјој унутрашњости, како бисмо могли у једно вријеме и сам догађај себи протумачити, и о души дотичних лица судити. Човјек је са његовом унутрашњом радњом прва ствар у драми, јер из његове унутрашњости потиче му спољашњи рад, догађаји. За њу не маре крајњи реалистичари који поричу душу и Бога, све у свијету приписујући некој њима самим недокучној случајности. Ова ми мирише на фатум класичара. Чим радња мора ићи у двојаком виду, не може се рећи да је она стала него само онда кад је у обојем заустављена празним, непотребним говором. Увиђаван писац знати ће да сваку од тих радња употријеби ондје гдје му најзгодније пада, и у онoликој мјери коликом ће се природи више приближити.

Унутрашња радња најбоље избија у монологу, јер човјек кад је сам, без свједока, слободно без икаква зазирања говори шта мисли и осјећа; ту јасно видимо његове смјерове, наде и бојазни, његове радости и муке, његово колебање, па и најбоље појимамо што га на рад покреће. Али да би монолог испао природан, да би човјек могао сам и подуже говорити, ваља да је он већ претходним збићима доведен у стање велике душевне узрујаности. Према овој мјериће се и дужина монолога. А да опет монолог не би испао сувише отегнут, садржаваће само оно што нам је потребно знати у онај мах, и што нас живо занима. Увијек се сјећајмо да гдје год занимљивост малаксава, ту чама обузимље слушаоца, па малаксава у вриједност драме. Разумије се по себи да треба метати у уста тако израђене монологе само протогонисти и најважнијим лицима, и да се ова морају само онако изражавати како је према њином карактеру и у оном тренутку најприродније. Иначе, ако писац саставља монолог по своме субјективном схватању, па њима га меће у уста, он је промашио ефект. У дужини монолога претјерао је поред неких класичара и Шекспир, а за њим многи други романтичари. Не треба им у том подражавати. —

Захтјева се с пуним разлогом у драми, уз непрекидно напредан у двојаком правцу покрет, да веза буде, што јача не само међу појавама, но и међу чиновима. Томе умјетничком захтјеву узрок је тај, што се тим начином боље испољава спојеност радње, и заокругљено јединство предмета; боље се постизава природност у току цијеле ствари. —

За везу међу појавама неки естетичари захтјевају да позорница ни за час не остане празна преко читава чина, и хвалећи француске трагичаре што се постојано држе тога правила, худе енглеске што га занемарују. Истина да тим техничким правилом боље одскаче у француским трагедијама спојеност радње, а кроз њу и јединство предмета; али ја мислим да и ако је основано поменуто правило, и ако га се треба што више држати, оно ипак није свуда неопходно, као што је ово друго правило природе психијске, по коме, ниједно лице не треба да изађе на позорницу ни да са ње одступи без оправдана узрока. Ово ће друго до некле накнадити оно прво. Нека би дакле позорница кадгод остала преко једнога чина за тренут и празна, само нека то буде под увјетом, *да су одступање једних лица и долазак нових оправдани умејсним побудама, и да са доласком радња, остајући у вези с оним што је претходило, све се више помиче напријед.* Тад се јамачно неће догодити, што се догађа и некима нашим пјесницима, да се лица употријебљавају као лутке на кончићима покретне, те дођу на позорницу кад затребају пјеснику, ту кажу шта он мисли да му казати треба, па отаљавши посао, одлазе. —

Такође је веома незгодно мијењати преко чина мјесто. Видјели смо да се тој незгоди сад доскаче новим механизмом позорничким; али се доскаче само у погледу на мјесто, а што се времена тиче све посљедице те незгоде остају. Са њом нијесу имали класичари да се боре, јер она је настала романтичарским раширењем драмскога обима. Једна згода потрла другу! како да их погодимо? Ја бољега

начина нијесам могао наћи него да *промјена мјеста преко једнога чина буде бар што рјеђа*, *и ограничена на што мања растојања*. Угледајући се у енглеске пјеснике и сам упадох више пута у ту погрешку, а тим охотније, што ми је рад олакшавала. Увидио сам је кад сам прерађивао моје драме, и много сам труда уложио да је исправим, па опет нијесам могао свуда успјети онако како би жељети било. Уклони једну неприлику, двије и три изађу преда те; драмске су тегобе без краја. —

Трагедија је тркалиште свих људских страсти, које ваља да потресају у толикој мјери гледаоца да га свега чисто обузму. А обузеће га ако их сам пјесник живо осјећа, ако сам дубоко уђе у карактере и у положаје у које њих доводи, па према томе меће им у уста природан говор. Није могуће да пјесник говори природним говором ма које страсти ако њом није прожман, или ако је слабо осјећа. Тад он прибјегава мислима присиљеним, неприродним, тада тражи изразе звучне, претјеране, пуне афектације, мислећи да је тим снажно изразио осјећање лица, које је у оно стање довео. Тако у Адисоновом „Катону" кад Луција каже Порцију да га љуби, али да неће зањ поћи док се не окрену на боље жалосне околности њине домовине, а Порције јој обезекнут одговара овим ријечима: „укочен од чуда ја те гледам очима непомичним, као човјек који окрзнут махом муње близу њега пале, остаје без одисаја и, ма да је жив, стоји укочен са страшним погледима, као споменик божјега гњева" — или кад се у Ровеовој трагедији Јованка Shore

сусрета у својој крајњој биједи с мужем и види да ју је овај заборавио, па моли све кише да јој даду своје капље, и сви кладенци своје воде, да не би никада сузама оскудијевала, или најзад кад у «Жалосној жени» Осмин тужи у дугом монологу што му очи виде само присутне предмете, а већ не могу гледати Алмерију која је отишла, ко у свима овим примјерима не види афектацију, којом се нико неће осјетити дирнут? Веома умјесно примјећава на ово један естетичар да је очевидно да ту не говоре ни Порције, ни Јованка, ни Осмин, него говори пјесник, који у мјесто да би ушао у њима осјећања и изразио се како би се у оном положају они изразили, мучи свој мозак да се изрази што јаче. И доиста оно нијесу узвици жалости, него описи њени: они могу природно пристати у устима каквога очевидца који то приповједа, а никако у устима самога лица које осјећа, и кому таке описне мисли и не падају на ум. —

Пошто сам споменуо описивање, примјетићу на ново да је оно природе битно епске; а што су га све без разлике школе унијеле у драму, то није без разлога, јер и по себи природно је, и драми увећава љепоту. Само другачије мора бити описивање у епу, а другачије у драми. Овдје ваља да је изведено у што краћим и живљим потезима, а ондје се упушта у ситне појединости, и развија се у пуној величанствености. Драмски пјесник употријебљава описивање за оне догађаје које није нашао за добро да изведе радњом, за бојеве, личне сукобе, и т. д. Он оставља појединости епскому пјеснику

и романописцу, којима стоји на расположењу више простора и времена да подуже забављају читаочеву машту.

У описивању епском и драмском огледа се јачина и живост пјесникова замишљаја, пространост његове схватљивости, и укус у излагању. Битке Омирове, Силазак Енејин у пакао од Виргилија, већина Тасових описа. који се међу свима пјесницима у томе одликују разновидношћу, неки Камоенсови и Милтонови остају нам свијетао образац епскога описивања. А у драмскоме Корнељ се међу осталима подигао до угледа особито својим описом завјереничкога скупа у «Сини» и бојнога сукоба у «Хорацима» а Расин у «Федри» описом морске наказе и ужаснога скопчања Хиполитовога.

Успјех у бојним описима један је од најтежих за трагичара. Бој се може извести на позорници само уミњатури; ондје нема мјеста за његове заплетене удешаје, и за многобројна војничка одјељења с којима се изводе. Шта ће се и како ће се од свега тога извести на позорницу, то зависи најприје од пјесниковога познавања саме ствари, па од његовога умјетничкога разбора, којим ће знати одредити шта да изведе у живој радњи, а шта у причању. За то, много ће боље успјети они пјесници који су се, као Лав Толстој, главом нашли у вртлогу бојева, и знали им схватити поједина одвојена збића, или они који не оскудијевају у стратегијском знању, а имају веома живу машту. Силом ове последње успио је и у томе велики Шекспир, ма да се за њега може мислити да је слушао од старих војника описе бојева, који су се мало прије

њега водили у Енглеској и Бретањи. У нас постоји и та незгода, што, ма како ваљано пјесник замимислио бој, овај ће траљаво бити изведен на позорници због слаба или никаква искуства наших редитеља. —

Видимо да се у животу догађају грозна збића сваке врсте, о којима кад само и слушамо кожа нам се јежи, а на позорници посве су нам несносна. Кад се први пут представљао «Отело» у Паризу, гледајући како он гуши своју жену неке су госпође пале у несвјест. Али оно су само руже према грозним страхотама које је Шекспир изнио на позорницу у II. појави V. чина његовога «Тита Андромака». Ево их: «ходи, Лавинија, и гледај везане твоје непријатеље. Пријане, не дај им говорити, само нек чују страшне ријечи што ћу им казати. Димитрије и Кироне, ох проклетници! ево чистога извора који сте замутили, ево вас пред дјелом ваших руку. Ви сте јој убили мужа, и за таки подли злочин два њена брата бјеху осуђени; ја сам изгубио једну руку на ваше дивље задовољство, а она обје, уз то и језик, и оно скупоцјено благо неокаљане чистоте што јој га ви отесте. Шта бисте одговорили кад бих вам допустио да риснете? Подлаци! ви бисте се стидили да просите милост. Чујте како ја одлучих да вас казним. Оном руком што ми остаје заклаћу вас, а Лавинија држаће својим батаљцима лавор у који ће тећи ваша злочина крв. Ви знате да ваша мати мора учествовати у моме обједу, да се она окитила именом освете, и да ме држи за безумна. Чујте ме дакле, зликовци: ја ћу истући у прашину

ваше кости, и њом ћу зготовити ужасно јело, у које ће ући ваше мрске главе, па ћу рећи оној одвратној блудници да то поједе, као што једе утроба земље своју дјецу. Таком ћу је свечаношћу почастити кад се врати, така ће бити јела која ће морати да прождре. Ви сте сверјепије поступили с мојом кћерју него што је поступљено с Филоменом, а ја сверјепије од Проње хоћу да будем освећен. Пружите врат; Лавинија, прими њихову крв; *(коље их)* кад буду мртви истућићу њине кости, наквасићу их њином крвљу, и у њој датићу им скухати главе. Хајдемо на посао; свак ми помози да приправим нову част; желим да испадне дивљија и крвавија од оне што је била у Центаура. Унесите их у кућу; ја ћу сам бити кухар, и зготовићу их прије него им дође мати.»

И овака је сва драма, пуна најгрознијих убистава: Тито убија и своју кћер Лавинију, и готску краљицу Тамору, коју је доиста нахранио месом њених синова; па цар римски Сатурнин убија Тита; син овога Луције убија цара, те царем сам поставши, осуђује црнца Аарона, Таморина љубавника, да буде до грла закопан у земљу, и ту умре од глади.

Није се никада оволико грозних злочинстава нагомилало у једној драми. Ово је unicum у повјесници лијепе књижевности. Истина да је то била прва драма што је саставио Шекспир, кад му бијаше, како неки тврде, тек петнаест година. Али то га не извињава; не извињава га ни околност што је узео овај предмет из једне Персијеве баладе, у велике на гласу у оно безукусно вријеме. Човјек се мора дивити да је Шекспиров велеум гајио у

њежним годннама тако одљудне идејале, а није се колико толико узвисио над својим временом. То потврђује ону истину коју смо већ казали, да се ни најмоћнији људи не могу сасвим отети утицају свога времена и своје околине. Па опет из ове грозне драмске слике пробија први зрак Шекспировога велеума: говор му је природан и кријепак, а Ааронов карактер вјештачком је руком нацртан.

И доцније је Шекспир падао у погрешке, које ћемо поред његових врснођа назначити. Већ смо видјели да је преко сваке мјере гријешно против јединства мјеста и времена, и да је одвећ отезао своје монологе; сем тога мотивација му је често слаба, а говор искварен каламбурима; али у истицању великих страсти, почевши од њежних па до најстрашнијих, у живости осјећања, у покрету радње, у у развијању свакојаких карактера он је надмашио писце свих народа и времена. Ко год га зна разборито проучавати његовим ће се врлинама користити, а мана се чувати.

Дакле што год је грозно није, у опште говорећи, за драму, јер она мора да што више привлачи, а грозност одбија људе. Али грозни случаји дешавају се у животу, а драма је животу огледало, па како да се овдје подудеси стварност са умјетничком идеалношћу? По мени ваља да нам је опште правило *избјегавати сваки грозан призор на позорници; али ако су грозни чини потребни за вјерније и живље карактерисање какве личности или епохе, а то се дешава особито у повјесничким предметима, онда их не треба никада износити на позорницу радњом, него што краћим описом.*

Тако исто треба избјегавати све прозаичне чине, као што су: скакање преко зида, пењање на прозор уз лествице, извлачење из јаме на чекрк, и овима сличне; то све може пристати у комедију или у роман, а не слаже се са неопходном достојанственошћу драме.

Овдје је мјесто да споменем сјенке, духове умрлих лица, враче и т. д. која су бића дубоко засађена у вјеровању свих народа, па и нашега. Она се могу употријебити у трагедијама као моћна средства да се побуди бојаз у злочинаца, да се удвоје њихове патње, па да отуд избије без икаква натезања морална поука. Али са појављивањем духова и сјенка не ваља учестати, јер тад губе од ефекта. Ефекат биће јачи ако се најприје причањем о њиним појављењима публика спреми, па се за тим њиховом стварном појавом потресе.

Ништа није тако важно у драми, а уједно и тешко, као израда карактера. Карактер је смјеса темперамента и душевних својстава, физиологије и психологије. Исте мисли, исте страсти, исте тежње друкчије се у радњи јављају код различитих темперамената; друкчије поступа и говори љубавник са темпераментом линфатичним него онај са темпераментом крвним, или жучним; први је више мек, патетичан, други је жесток и нагао, трећи је с поља тих, али унутра најстрашнији. Њежност и наивност својства су првога; пролазна раздражљивост, бујност, па и насилност својствене су другому; ипак је и једному и другому урођена доброта; трећи је прибран у себи, штоно веле закопчан; мало говори, али је кадар свакога злог дјела. Осветољубци,

властољубци, смишљени убојице понајвише су жучнога темперамента. Религија и породично васпитање као што утичу на начела, тако кроз ова имају моћан утицај и на карактер; а имају га и клима и дух времена, и друштвене прилике, и замашније случајности у животу свакога појединога човјека. Човјек прелази неосјетно са годинама из темперамента линфантичног у крвни, а из овега у жучни; према томе преиначавају се његове мисли и тежње, друкчије се изражавају осјећања и страсти. Драмскому пјеснику треба и на то пазити. Ријетки су карактери *једноставни*, сливени као у један калуп, а врло су обични *мјешовити*, то јест, они у којима је само надмашан, а не искључив, један од поменута три темперамента. Ови могу постати у рукама драмскога пјесника врло згодно оруђе, особито за нуансирање карактера, које је тако потребно. То нуансирање иде у безкрајност; јер као што нема у цијелој природи два човјека физично сасвим једнака, тако нема ни два савршено једнака карактера. —

Ко се је одао драматургији те саставља више драма, десиће му се често да црта једно исто својство, исто осјећање, исту страст код различитих карактера. Полна љубав, љубав матерња, очинска и братска; пријатељство, родољубље и частољубље; властољубност, охолост, освета, доброта, великодушност, сва добра и зла својства, све врлине и пороци, све страсти које покрећу човјека стоје у драматурговој области. У све то ваља да он унесе што више различности, које ипак не смједу бити произвољне, него удешене према свима приликама које мало прије побројих. Тако, на примјер, два власто-

љубца, два пријатеља, два љубавника не ваља да у свему наличе један на другога; хришћански и образовани љубоморац не смије бити вјерна копија сараценскога и још доста дивљачкога Отела; могу природно оба бити веледушна, жестока; али сваки на свој начин. Пјесник нема се бојати да ће му се пребацити подражавање што узимље исту тему коју други већ обрадише; он узимље из природе тему и тип, као што су га и други прије њега узели; а биће оригиналан ако изведе карактере, положаје и сав драмски сплет друкчије од својих претходника. Налик неких момената који је неизбјежан, јер је самој страсти природан, ту ништа не чини. Оригинална у свему писца нити је икад било, нити ће га бити у свијету,а ипак оригиналности неће никада нестати. Бојати се од критичарскога цјепидлачења није обичај виших пјесника: Молијер је говорио: *je prends mon bien où je le trouve*; Виргилије је до плагијата опчљачкао на више мјеста Омира, а Тасо Виргилија, и Милтон Таса, и Његош Милтона. Критика је и на њима вршила своје цјепидлачење, али за то сви они остају велики, оригинални пјесници у мишљењу свијета. Ну, што се може допустити пјесницима који, поред неких примјестних подражадања или плагијата, створише од себе много и много више а сасвим оригинално, засвједочивши у велике творљив дух, то се не може допустити писцима који мало што написаше, па са њима и пјепидлачној критици мање је замјерити.

У цртању карактера не ваља се освртати на неке сумњиве или зло тумачене теорије, него на чисту природу, па се неће погријешити. За љубав

теорије учинити неприродним човјека, човјека по теоријској погодби, то се зове погријешити и против природе и против саме умјетности, која је тим савршенија што се боље и љепше природи приближи, — Велика је заслуга погодити начин изражавања, да буде својствен свакому карактеру у датим положајима духа, епохе у којој живе, земље и народа којему припада, тако да Јелин и Римљанин говоре као што се говораше у Јелади и Риму; друкчије од њих чисти Османлија, а друкчије од овога Потурчењак. Оба ће говорити у духу једне им вјере, али сваки у духу своје одјелите расе; одличније ће се изражавати стари српски властелин од садашњега демократа српског, али оба у духу свога народа. Иначе у тренутима душевнога усхићења узвишен говор долази свакому и у свако вријеме природно на уста. — Не ваља се држати постојано виспрене узвишености, па занемарити што је простачко, или ниско у животу; описуј све што ти дође под руку, али... *умјетничким критеријом*. Чувај говор од таке пјесничке кичељивости која га чини неприродним, и којом псеудо-пјесници узалуд крију своју сиротињу. Права је поезија у мислима, а не у фразама, и она природно сама избија у великим узбудама душевним. — Више лирске поезије можеш истаћи у предметима љубавним него у другим, тако исто у тренутима весеља, у црквеним и народним свечаностима, и т. д.; али трпати лирску поезију где јој нема мјеста, то је изопачавати природност. — Немој никада рачунати у драми ни на велељепне декорације и хаљине; оне ту не праве утисак које праве у живопису. Драми је задатак да дубоко по-

треса срцем, и ако пјесник није то постигао, он велељепним накитом декорација и хаљина доприниjeће само величајности представе, којом ће тренутно забавити машту, а неће величајности драме; стећиће име укусна декоратера, али неће драмскога пјесника.

Било је естетичара који су мислили да би се могао повратити јелински кор између чинова из више узрока; али су им разлози више површни него солидни. Не велим за то да лирска пјесма не може згодно доћи у неке драме и љепоту им умножити. Наш народ особито воли пјесму, и неће погријешити ко је вјешто из његовога живота у драму пресади. —

Природности много доприноси и метрум који се употребљава у драми. Познато је да је једна од великих незгода француске трагедије метрум са стиховима сложеним на крају. Много труда положи око израде стихова француски пјесник, а тим шта добије? говор пун млохаве монотоније, натрпан излишним епитетима, који одузимљу изразу страсти много од њихове снаге. Некад су се и Енглези били за Французима у томе повели, те су не само чинове него и занимљивије појаве стаховима завршавали; али на примједбу доцније критике, да је то савршено варварство, од те су навике одустали. Французи су барем узели свој сложени метрум из епа, који је ближи драми од лирике, а неки наши писци, почевши од Изидора Николића, учинише још веће варварство од Енглеза уводећи у драму лирски јамб. Помислите! лирски јамб и природан говор који у драми мора, па мора да влада! то је од природе далеко као земља од неба. Ти су писци хтјели да и у томе изгледају оригинални, па су испали сми-

јешни. Ма да је француски сложени метрум досадно једнозвучан (монотон) он бар тече једнако величанствен, док говор са јамбом раздире уши као да скаче преко литица и бундева. Италијански драматичари, разборитији, нијесу се никада одвојили од свога епског једанаестерца, него су га још у драми ослободили од окова риме, да би говор што природније звечао на позорници. Ми имамо наш слободни десетарац, народом пронађени за еп, с којим ће се избјећи свака монотонија ако се мисао не сврши облигатно на крају стиха, него почешће захвати и почетак другога. Тад се могу избјећи и све излишне ријечи, могу се сви страствени заноси највећом краткоћом и снажношћу изрећи. Неки наши клонећи се јамба, употријебили су у трагедији прозу. Боље и то него јамб; али проза, ма да је најприроднији начин говора, има опет тај недостатак што не одговара трагичној величанствености.

Већ видјесмо да је трагедији крајњи задатак да нам омили врлину, а огади порок. То је задатак чисто моралан. Али ко би мислио да ће тому задатку одговорити испуњавајући трагедију размишљанима и сентенцијама моралним, тај би само показао своју невјештину у драмској умјетности, и радња би му испала хладна. Тим нећу да кажем да моралним размишљењима нема никако бити мјеста у драми; али то нека буде што ређе, краће, и на своме мјесту. Има тренутака кад и зликовци, налазећи се сами наспрам своје савјести, признају да несреће које су их снашле плод су њихових злочина, па испуњени страхом клоне се кајању. Не дакле толико из моралних реченица колико из до-

гаћаја, и цијелога сплета драме ваља да избија моралнa поука. —

Вријеме је да приступимо претресу још неких назора у којима се ја с Јовановићем не могу сложити. За то се морам вратити најприје на говор о протогонисти.

Ако је истина да овај окреће главним догађајем, а споредна лица да се окрећу око њега, изводећи узгредне догађаје, којим му помажу или сметају у постижењу цијељи, а то је неоспорно, онда по најпростијој логици истина је и то, да протогониста мора најприје бити у могућности да главним догађајем окреће, мора бити оправдано зашто се друга лица окрећу око њега у смислу наклоном или противном; за тим, он мора бити по своме положају друштвеном или државном у праву да бира средства за свој рад, и имати као човјек душевна својства која оправдавају његов најузвишенији положај, и чине жалосним његово мученишство и коначни пад. Кад је све то природно изведено без повреде друштвенога или државнога поретка, онда протогонисти не може бити поговора.

Противно овим здравим назорима Јовановић осуђује све косовске писце који су узели за протогонисту цара Лазара, а одобрава онима који су протогонство дали војводи Мидошу Обилићу. На страни деветој «Гласа» он вели: *у косовској трагедији Милош и само Милош је без поговора драмски јунак. Ваља да погледамо какав је у истини био, каквога представља историја и црта традиција.* Другачије нам *се он појављује тамо но што га видимо у драмском облику његовом,* (то јест у неким срп-

ским трагедијама). *Овдје нам се појављује као човјек који с повређена частољудља напушта српску војску, и полази Мурату да аргументом ad hominem докаже Лазару да није невјера. Такав Милош кога други покреће на рад, да како, и није драмски јунак, и они који су га заменили Лазарем имали су право, јер овај је у ствари покретач тога чина Милошева.*

Идући трагом ових Јовановићевих мисли морамо испитати: I. Шта можемо поуздано о Милошу дознати из повјеснице, шта ли из предања (традиције)? II. Је ли једина Лазарева здравица могла побудити Милоша на његово јуначко дјело, да га баш и без тога он није био већ намислио? III. Кад би Милош имао сва својства за добра протогонисту, би ли био мање таки за то само, што га Лазар покреће на коначни чин? Сва ова питања дубоко задиру у драмску умјетност, па ћу на свако одговорити.

Из повјеснице дознајемо поуздано о Милошу само ово, да је убио на косовском бојишту султана Мурата, па је ту и сам изгубио живот. Како га је, гдје управо, и у који час убио и погинуо, у томе се повјесничари не слажу, те је слободно писцима ма које причање усвојити; а сваки ће усвојити оно које му се чини вјероватније, и према његовом трагичном сплету подесније. Дакле по повјесници Милош је чисто епски а нипошто драмски јунак, као год што су таки и јелински Леонид и словенски Бочар, који својим чином, Милошеву сличним, праве само једну епизоду у великом епу јелинско-персијскога и турско-грчкога рата. А шта дознајемо из предања? ово је цијело у нашим народним пјесмама, дакле опет у епу. Отуд се разбира да је Милош

био Лазару зет и Вуку пашеног, да је с овим имао двобој усљед заваде сестара, њихових жена, да је побијеђени Вук потајно обједио Милоша код царскога им таста подмећући му невјерство, да је то невјерство цар јавно пребацио своме млађему зету на вечери у очи битке, па да је овај ради свога оправдања отишао да убије Мурата и тамо погинуо; а најзад, да је издаја дошла од опадача Вука. Овај је њом земљу упропастио, а Милош није постигао жртвом свога живота за земљу ништа, него је само себе прославио. Је ли се Милош био приправио на убиство још прије вечере и здравице, је ли у себи мислио да тим има у шпагу спас царевине, то се ни откуд не може знати, дакле је неизвјесно. Али писац може и то претпоставити без замјерке; ну тада шта сљедује? да се Милош преварио у својој нади о начину спаса српског, а да је Вук извјесно имао кључ српске поразе у својим рукама. Дакле и по повјесници и по предању нема још Милошу изгледа за правога драмскога протогонисту; још он остаје битно епски јунак, па и онда кад би се горепоменута о њему претпоставка усвојила. У овој има епске тихе узвишености, а нипошто својствености чисто драмске.

Па опет ја нећу бити тако апсолутан као наш Јовановић, и тврдити да је у косовској трагедији Милош, и само Милош *без поговора* драмски јунак. Ја мислим да вјештом употребом повјесничкога и традиционога градива може се из њега испрести и трагедија с Милошем на челу. Али то и у вјештим рукама неће бити без поговора; тим ће се неизбјежно ударити о незгоде које мало прије споменух,

и које доиста видимо у свима трагедијама гдје је Милош протогониста. У њима, и без наслова, Лазар избија на врх. Милош не може као прост војвода, па метнимо и царев зет, ријешавати без повреде вјероватности, *поред жива цара*, о миру и војни са Турцима, он не може отказивати им данак, не може уговарати савезе на страни, а у земљи сазивати сабор и њим управљати, не може сабирати војску, постављати јој главне војводе, и њима свима заповиједати. То су све владалачке преимућности, или артибуције, које нико не смије присвојити а да не постане бунтовни преотимач. По повјесници и традицији Милош није тај био, он је био своме цару вјеран и најоданији човјек. Онда учинити га друкчијим, пренијети на њега царске атрибуције, то би било изопачити и његов карактер и повјесницу, то би било учинити цара излишним на позорници, те би по драмском закону он морао отпасти од косовске катастрофе. А би ли смо ипак, поред Милоша протогонисте, Лазара у потчињеном положају на позорници задржали, тада би он не само као излишан, но у својој царској багреници и као пасиван доста смјешно изгледао. Смије ли се дотле тјерати, повриједити осјећање нашега народа, и пореметити све његове појмове о државној јерархији? Срби не могу ни помислити на Косово без Лазара на првом мјесту. Они су га мимо све друге славне јунаке на то мјесто поставили у својим епским пјесмама, а у драми да га не виде, или виде на мјесту споредном! То пресудно одбија и повјесница и предање и драмски закон, а поред њих народно осје-

ћање и народни државни појмови. Сви су узроци ту, и на њих се не може са успјехом ударити.

Ето какви су главни поговори на Милошево протогонство, а има и других које бих навео да ови нијесу довољни.

На друго постављено питање, *је ли Лазарева здравица могла сама побудити Милоша на његово јуначко дјело*, одговарам најпресудније да је могла, и то из узрока колико психијских, толико зањ часних. Ако су и садашњи Срби у крилу највеће демокрације поносити и частољубиви, колико је много више то имала бити њихова стара властела, та властела, која је била сва војничка! Властелину и војнику *le point d'honneur* био је и бити ће свагда и свуда питање живота. Сам цар пред највишом властелом, пред свима главарима војске сабратим на вечеру пребацује властелину и војводи Милошу да је њему, њима и свему народу издајица! може ли за овога бити што страшније? хоће ли он и за час двоумити треба ли му и жртвом самога живота скинути ту грдну љагу са свога имена? Ја остављам одговор свакому војничком часнику, па и свакому Србину кому је част скупоцјена, и не сумњам какав ће тај одговор бити. Милошу није друго остајало него, или да се пред свима на мјесту убије, и тим докаже своју невиност, или да је сутра докаже на бојишту каквим ванредним чином. Први начин приличио би обичному војводи, кому је само до своје части стало, и тај начин био би трагичан; а други приличио би узвишеному витезу, који, залажући за част главу, смјера да тим постигне нешто још више, по народ корисније, и тај би начин био битно

епичан. Најприродније је мислити да је Милошу при здравици сјевнула први пут у памети мисао о султановом убиству, па да му је та мисао преко ноћи сазрела под шатором, као и начин којим ће је остварити. Је ли он био и прије здравице убиство намислио, то није извјесно, али није ни невјероватно. Свакако стоји да је здравица морала имати пресудан утицај на његов дух, и да то нимало не побија цијену његовој веледушној одлуци. А зашто би начин ондје био трагичан, а овдје више епичан? За то, што се ондје Милош, осрамоћен, од очајања сам убија, а овдје, и ако су изгледи да ће прије погинути него жив умаћи из турске војске, ипак ово последње није баш немогуће; а ако се догоди оно прво, он гине невин од туђе руке. Ваља тачно разликовати црте трагичне од епских.

Ја налазим да држање Милутиновићевога Милоша при здравици није погођено ни према српској нарави, ни према карактеру Милошевом, ни према правилима умјетничким. Он тамо одговара цару у педесет и осам стихова (!), из којих Јовановић изводи само ова четири као сок и углед карактерисања:

Здрав ми, кнеже, свагдања ми фало,
Жао ми те што се варат' дајеш,
А ишт' мене усколебо ниси,
. . . .
Па и збогом! и мирна вам ноћца!

Овдје има лакомислене нехатости спроћу највеће срамоте што му се могла на образ бацити, а спроћу цара и све властеле има некога подсмијевања и пркоса: *дао си се преварити, али ме нијеси*

усколебао; па збогом, и лака ноћ свима! Публика чека у највећој запетости шта ће одговорити србин вруће крви и војвода незаслужено части лишен, а тај србин и војвода одговара као нерасудан и неосјетљив јуноша од петнаест година да га се то ништа не тиче, јер је лаж! Је ли то природно? је ли умјетно? Јовановић налази *да тако ваља да говори јунак у чијој је души већ сазрело сутрашње дјело.* Ма шта било, сазрело несазрело, Милош, онако изненада погођен у живо срце, није могао остати хладан, равнодушан. Допуштам да су погријешили они писци који су га понизили до правдања и доказивања своје вјерности; на то не силази узвишен витез који је свијестан о своме достојанству и својој невиности; допуштам да су и они погријешили који су га показали гњевом и осветом занесена; али не допуштам да он може бити у оном страшном часу савршено миран у себи, да може, код све своје трезвености и достојанственога држања, не одати своју унутрашњу узрујаност; јер тада је и природа и умјетност промашена; тад онај тренут испада хладан, и Милош са својим сухим стојицизмом није драматичан него епичан јунак.

Још остаје треће питање; *кад би Милош и имао сва својства за добра протогонисту, би ли био мање таки за то само, што га Лазар покреће на коначни чин?* Овдје питам: а управо покреће ли Лазар Милоша на његово велико дјело? ово није зачето у памети његовој него Милошевој, није његовом него Милошевом вољом изведено; Лазар није зањ ни знао, па га није могао нањ ни покренути; он је само ужасно зајио Милоша за срце, и тим га је једино могао у

већ учињеној одлуци утврдити. Дакле Милош остаје свој оригинал и у намишљају и у вршењу намишљаја, а Лазар чиме је мислио да ће му растргнути срце и збунити га, тиме га је баш укријепио у вољи да славно дјело изведе. Друго је некога укријепити у његовој вољи, а друго вољу му коју нема наметнути. Да је Лазар казао Милошу: *издајица си, и онда само мислићу да нијеси ако пођеш и убијеш султана*, и Милош би усљед тога султана убио. Тад би он доиста био пасиван и мишљу и вољом, и срцем и дјелом, јер му је све то другим наметнуто. Али кад му Лазар вели просто: *издајица си и мени и земљи*, а Милош са узбуђеним срцем то одбија и одступа, па тајно иде сутра и убија султана, он је ковач своје мисли и дјела; крвава се мисао у раскрвављеном срцу излегла, а кријепком је вољом и храбром мишицом изведена, па је Милош потпуно активан. —

Ко сравни ову моју расправу са Јовановићевом увидјеће на више мјеста да између њега и мене постоји велика разлика у схватању човјечје активности и пасивности. Отуд наше пометње. Пошто је то схватање једна пресудна тачка у драмској ствари, то је потребно да је изведем што боље на чисто.

По Јовановићу мој је Вук пасиван за то што се коначно ријешава на издајство усљед Драшкових више површних него темељитих разлога, којим је очаран. Јовановић не пита је ли се Вук још прије био на то ријешио из других побуда; не пита да ли се он само привидно, као вјешт државник, показује очаран Драшковим разлозима, које је међутим био сам већ преметнуо у својој памети, па се

сад радује што и Драшко уочава онако повољно зањ издајство, надајући се да ће га тако уочити и остали свијет; Јовановић као не види да док Драшко мисли да је Вука уловио у своју мрежу, Вук се Драшком игра, и чини га извршним оруђем свога властољубља. Њих су двојица сложни у цијељи и средствима, а што се извршења тиче надмећу се у лукавству: Вук шиље Драшка да му најприје цијељ код султана обезбиједи, а он ће је по томе својим пресудним на бојишту чином постићи; Драшко се у његовим очима може компромитовати у невријеме, а он ће у своје вријеме увјерити свијет да је знао спасти царство начином једино могућим у оним жалосним по српство околностима. Тим се идејама њих двојица покрећу; сваки је некад активан а некад пасиван; али се свуд осјећа да је Вук господар а Драшко слуга, да онај ријешава по својој вољи, а овај му вољу врши. То су у властољубљу два издања једнога типа, оба природи људској вјерна, само што према драмском закону Вук од Драшка испада мање одвратан.[1]

([1]) Ја сам најприје у овој трагедији био уступио Драшкову радњу на позорници Краљевићу Марку, да бих овога у повјесничкој истини представио. Али професор Јован Бошковић, оцјењујући трагедију примјетио је, да је легендарни Марко тако прирасао за срце нашему народу, да овај видећи га на позорници с онаким послом јако је повријеђен у своме осјећању. У први мах и ја и још неки опирали су се томе назору; али доцније научило ме је искуство да Бошковић има право, па тражећи у својој трагедији исход између повјеснице и легенде, мрску сам радњу пренио на Драшка, ње најдостојнијега, а Марка сам на позорници укинуо, остављајући му изван ње његов повјеснички лик. Те се промјене сад не кајем.

Да између Јовановића и мене стоји тако исто са активношћу и пасивношћу код Лазара и Милоша, то смо видјели мало прије. Сва је разлика у овоме.

По Јовановићу и по мени самостална воља одређује активност; и ова је потпуна кад вољом једнога човјека нико не окреће. Тај човјек зна шта хоће и постојаном вољом за тим иде уз пркос свима противностима; које му на пут међу околне особе кришно, или јавно. Али, по Јовановићу, чим те противности врше се на тако чврстом човјеку, па не поколебавајући му вољу, парају му срце, тај човјек већ подлеже туђему утицају, и од активна постаје пасиван. По мени на против не од срца, него од воље зависи активност, и ова је потпуна кад, уз пркос срцу које страда, непромјенљива воља и даље врши свој посао. По мени ово је природно чврст човјек, а оно је човјек чврст конвенционално; ово драматичан а оно епичан; осјетљивост овога која му срце мучи, али не допире до воље која остаје стална, даје повода најживљој драмској радњи, којој одузимље поље крути цинизам онога.

Ово највише важи за протогонисте. На примјер: мој је Лазар узрујан од почетка до краја трагедије која носи његово име: најприје вијест о паду бугарскога Шишмана с којим је савез уговорио, па у његовој породици Вуково опирање рату, које има одзива у његовој странци на сабору, па свађа Маре са Љепосавом, којом је изазват двобој међу његовим зетовима у најгорем часу, па прва подвала коју Вук чини код њега Милошу, па Лазареве сумње, муке и напори да истину дозна, па кад мисли да је дознао његова сржба, и жалосно изобличење Милоша за

вечером; па на бојишту страшна извјесност да је Милош невин, а мало за тим још страшнија да је Вук издао и тим царство да пропада, то све ужасно пара му срце, али му не поколебава вољу да до краја не учини за спас општи све што му његов врховни положај као дужност налаже. И у последњем часу кад војска јатомице бјежи он очајаним напорима још куша да је задржи; а кад види да то већ није могућно, кад чује сасвим близу усклик побједоносних Турака, и војвода Бојо вели му: *све залуду, мој јуначки царе; сад на себе мисли*, он, и сам то видећи одговара:

Сваки отпор већ је немогућан . . .
Косовска је битка изгубљена,
С њом и српско царство. Витезови,
Куцнуо је час мој. Ви шта ћете?
Кому није стидно погинути
Тај нек бјежи, а ко хоће са мном
Да јуначки умре, ево пута.

и срће у Турке, те међу њима са својом витешком пратњом очајнички као драмски и величанствено као епски јунак скончава.

Смрт је Лазарева својевољна и иројична колико год и Милошева, али је као владаоца од Милошеве смишљенија, а по свему што јој је претходило и сљедовало куд и камо трагичнија. Сви разлози упућују писца да на Косову да протогонство Лазару а не Милошу, јер се ту не збива каква лична катастрофа, него катастрофа српскога царства и државне свебалканске независности. Лазар носи на глави српску круну, у њему је оличена српска др-

жавна мисао, он је у обрану те мисли везао за себе балканске државе у којима је још тињала искра живота, а није, нити је то могао Милош; он је владалац, а Милош му поданик; он врховни заповједник савезне војске, а Милош у тој војсци само војвода; док је Лазар жив и бојем управља још није ствар изгубљена; нек погине и Милош још има у војсци јунака не мање од њега храбрих и вјерних, с помоћу којих он може однијети побједу. Само кад падне Лазар, са њим без повратка пада све: и војска и држава, које остају обезглављене. За то се повјесница наша и страна њим највише занимала, за то је пучко предање њега више свих узвисило, зањ везавши са особитим пијететом све особље његовога дома, за то је јединога њега и сама наша црква уврстила у број својих светитеља, и заогрнула плаштем народнога мученика. Зашто та част није задесила Милоша? сам је здрав разум показао и простому народу и образованому свештенству ко је природни протогониста на Косову. —

Ја сам тражио да себи разјасним како то није од првога погледа увидио човјек онако бистар као Јовановић, па нијесам знао ничему другому то приписати него његовој *фиксој идеји* да само Милош може и мора бити на Косову главно лице. Фиксе идеје, и кад нијесу основане ну својом су љепотом примамљиве, кадре су да заведу најодличније умове, па је ова завела и нашега Јовановића. Да се он није налазио у њеној области, не би био заишао на више мјеста у очевидну недосљедност, па и противурјечје. Он не би био најприје истакао Милутиновићеву трагедију „Милош Обилић“ као неки идеал

достојан свачијега подражавања, па доцније признао да јој писац није посвећен у драмску умјетност, и напокон завршио *«да међу свима косовским драмама једина Банова стоји пред нама светла лица.»* Он не би био најприје казао да је мени најбоље пошло за руком да представим Лазара у његовом правом *историјском облику*, а мало за тим да вечера *одсудно* ремети *историјски* Лазарев карактер; он би био увидио да међу свима косовским трагедијама у Милутиновићевој највише се говори, а најмање ради; да је она сва склопљена од епских живаља. од којих ни један није преливен драмским зачином; а то су двије поглавите, за сваку драму пресудно убитачне мане.

Видјесмо да Јовановић осуђује вечеру за то што одсудно ремети Лазарев историјски карактер Чудна мисао! Међутим из цовјеснице знамо да су ноћу у очи косовскога боја, и Лазар и Мурат држали под својим шаторима војно вијеће. Ово није могло бити код Мурата за вечером, јер је противно ондашњему турскому обичају, по коме су султани јели сами; али је то сасвим у обичају српском, а оне вечери није могло изостати што је онда падала Лазарева слава, свети Амос. Дакле потврђује се и повјесницом и предањем да је у српском стану бојно вијеће држано за вечером. А да и није држано, ја бих честитао свакому српскому писцу који би онако најприје тиху па бурну вечеру измислио. Толико вечера може бити пуна драмскога ефекта и епске величанствености! Ни један писац није је изоставио, а како је који извео, то је друго питање.

Да се је отресао своје фиксе идеје наш Јовановић не би био превидио многе психиске, повјесничке и традиционе обзире који су ме руководили у цртању мојих карактера; не би хвалио сличности мога Милоша са Сарајлиним које су нетачно схваћене; не би налазио да ваља мога Милоша ставити у нечем над Сарајлиним и над свима другима, те завршио на стр. 23.: *штета одиста што овакав Милош није на челу драме;* а с друге стране не би се упињао да у моме Лазару нађе мана у својствима, која му се по драмским законима морају дати као *природном протогонисти*, само да докаже непромашност своје *конвенционалне* Милошевске теорије. Он може мислити да је само Милош могућан протогониста; али не може код других писаца о томе пресуђивати према своме а не према њиховом субјективном схватању. Ту свачија субјективност ријешава. Био протогониста Милош или Лазар, чим оцјенивач призна да је писац и протогонисту и споредна лица према своме субјекту добро израдио, он је изрекао своју посљедњу ријеч. У томе погледу не може већ бити оправдана поговора у умјетности. —

Није свуда добро оцијенио Јовановић ни онај тренут у косовским трагедијама кад Милоша и Лазара износе свладане на позорницу, првог да издахне, а другог да буде погубљен. То је одвратно српској публици, па кад још отеже свршетак трагедије у двојаком је погледу за осуду. Дотле Јовановић има право. За то сам и ја Лазара сасвим изоставио. Али мисао да суочим на самртном часу Милоша са Муратом, убицу са убијеним, јако ме примамљивала, па сам је извео овако. Бој није још

почео; Мурат лежи рањен; до њега је Бајазит, а Сулејман паша улази под шатор и јавља да је Милош савладан. На то ће Бајазит:

И вријеме је било. Је л' убијен?

Сулејман.

Није, али сав је жива рана.

Мурат.

Бар погибох од добра јунака.

Сулејман.

Био би нам, мислим, утекао
Да копљима у земљу заб'јеним
На једанпут свуд около њега,
Не дигосмо к'о гвоздену шуму.
Па и онда да видјесте чуда!
С коња слети и скакати поче
Преко копља скоком невиђеним.
Три пут скочи, ну ранама тешким
Најзад свладан на земљу се сруши.
Ни тад нико прићи му не смједе
Док не викну: сад слободно, Турци,
Већ вам Милош наудит' не може.

Мурат.

Ох! да имах неколико само
Поред себе таквих јунака
Свјет бих читав био покорио.

Бајазит.

Доносе га.

Мурат.

Да још једном видим
Ужаснога тога мог убицу.

Шта већ видимо код Мурата? Најприје ласка његовој поноситости што није погинуо од шуше него од добра јунака; па кад је чуо како се је бранио, побуђује се и на самртном часу његов освојачки нагон, те жали што није имао уза се више тако дивних јунака да покори сав свијет, па знатижељно чека да га види прије него издахне. Сулејман је такође удивљен и у кратко прича Милошеву борбу; Бајазит је једак; Сариш гори осветом, те улазећи испред Милоша, кога Турци носе на штитовима, вели:

Ето ти га, честити падишо;
Како хоћеш да га уморимо?

Ово је најважнији час; један су другому на угледу, па како ће се понашати? хоће ли то српској публици угодити, или је огорчити?

Мурат.

На земљу га лако положите
Захваливши Богу великому
Што вас спасе од његове руке.
Мени судбом бјеше нам'јењено
Да погинем баш од ње, па судби
Поклон'те се и оставите га
Да испусти дух јуначки мирно.

Мурат је веледушан, предан мухамедански философ, који своје удивљава и страсти им зауздава, а у Милоша веледушје изазивље.

Милош.

О Мурате, робови ка' ови
Не схватају твоју веледушност.
Ма да морам бити задовољан
Што душмана мог народа смакох,
Жалим, вјеруј, што цар таки гине.

Мурат.

А реци ми је л' те част згажена
На овако дјело изазвала,
Ил' јунаштва празно славољубље?

Милош.

С части гинем, јер за част и живјех.

Мурат.

Дивим ти се, и да смо за живот,
К'о што н'јесмо, опростио бих ти. —
Бајазите, нек се одмах врше
Заповјести које издадох ти.

Бајазит.

Војеводе, свак четама својим
Нек отиде, и знак боју даде.
Ти, Саришу, започни га срећно
На десноме крилу.

Милош.

(*Мало се на лактима одиже, па пада и издишући вели:*) Ох! Србијо!

Бајазит.

Већ проклети каурин не живе.
О, да никад ни живио није!

Мурат.

Дај га са мном у најзадњи шатор
Пренијети, па похитај у бој.

Зашто се ова кратка појава не даје, то смијем рећи, осудити критиком, и била је свагда од публике праћена с очевидним задовољством? За то, што су оба противника заогрнута плаштом ритерске веледушности, којом свагда дишу узвишени, прави јунаци. То је за публику и занимљиво и поучљиво. Тако су схватили овај тренут кнез Нико Пуцић и брат му Медо, којима се ова појава особито допала; а они су били старинске властеоске крви и утанчана укуса људи, дакле по свему надлежни судије у овакој ствари; тахо је схватио и проф. Јован Бошковић, који је ову појаву уврстио међу нијљепше у оној трагедији. Само М. Јовановић није могао у њој друго увидјети него прозаичан *испит*, коме Мурат подвргава Милоша!! Откуд то? отуд што Милош, тај по њему неоспорни протогониста, признаје да му је част била покретач у дјелу; па ако му то може приличити по мени који сам га учинио споредним лицем, није довољно по њему за протогонисту, каква га по што по то хоће. Увијек фикса идеја! и та га дотле заводи да он износи као углед ваљаног Милошевог протогонства ове ријечи које му Сарајлија меће у уста:

Ваким дјелом и Вука заклати
Душманина нашег и кнежевог,
Пак и Турке тим међу се смести,
Док одовуд браћа ударити,

А нас виђет' колико смо вјерни,
Колико ли шта јунаци моћни,
Кад тројицу на три стране виде
На буљуке гђе терају Турке.

Овако би се у наше доба изразио какав прост хваставац црногорски, а не достојанствен војвода из старих племићских времена. Јовановић је сам осудио на другом мјесту слично разбацање јунаштва, а овдје га не види! Прави јунак никад се не хвали; вјешт драматичар увијек подмеће другога да му јунаштво хвалом обаспе. Јовановић неће да Милоша покреће ни частољубље ни освета; све што пламти, он вели, у његовој души ваља да је над тим узвишено, а не увиђа да из горњих стихова баш вири и једно и друго, да јако продире Милошево осјећање да је њему, тобожному протогонисти, цар старјешина. *Заклати Вука, душманина нашег и кнежевог* израз је и личне и кнежеве освете; *браћа ће виђети колико смо вјерни*, израз је частољубиве жеље да се опере пред војском, и своју вјерност цару докаже. Све је ово и природно и часно, а оно је остало хваставо; али и ово и оно није Јовановићем добро увиђено. Зашто? фикса идеја!

Са њом је застранио још на једноме мјесту, гдје хотећи некако да, по новом хуку, опере Бранковића од издајства, ослања се, између осталих, на мишљење нашега стратегичара, пуковника Јована Мишковића, по коме представља Бранковићеву издају само као тактичну погрешку. Није тако пресудио ову ствар Мишковић. Он пошто је навео све што су најновији историчари, противно старима и

народному предању казали у Бранковићеву обрану, у својој каквоћи стратега овако пише на страни 192. своје студије «Косовска битка»: *али баш том обраном они сами терете Вука Бранковиха, јер Српству није била велика вајда од сачуваних 7 до 12 хиљада људи, а на против грдна је штета била што нијесу* (Вук и Влатковић) *учествовали у битки, и њено решење у српску корист преокренули, што је веома у изгледу било. Кнез Лазар не само да се не може осуђивати за ову славну дитку, него је праведно заслужио име светитеља, јер је жртвовао и живот и круну за обрану свога народа. И да није тад изишао на сусрет Турцима, морао би им касније изаћи, јер је судар био неизбежан.* «А у своме завршетку о Вуковој издаји пише: *то је најважнији акт у битки косовској, који је био од пресуднога значаја за њено решење. Да су пак они обојица уложили сву своју снагу,* а *нарочито Вук са својом одабраном и одморном резервом, као што су му и дужност и положај налагали, велика је вероватноћа да би победа била на српској страни, јер су скоро до пола дана Срби успевали. Али они* (Вук и Влатковић) *измичу, да ли из страха или из погрешних личних и политичких рачуна, све једно је; они нису вршили своју дужност ни као Срби према својој отаџбини, ни као војници према своме владаоцу, а најмање као команданти, од чије заповести зависи рад толиких хиљада; они су се повукли са бојишта,* а *свога владаоца и заповедника оставили тамо.... Да ли је такав рад требало крстити издајством, или другаче, то је решио народ српски. У садање пак време такав поступак казнио би се смрћу.*

Овако је ствар оцијенио стрпски стратег. Његова је оцјена непристрасна и тако основана, тако у народу од вијекова утврђена, да ће на све вијеке и остати. Ма какво било мишљење повјесничара, то се не тиче драмскога писца: он ће вазда црпсти из старих повјесница и пучкога предања своје градиво за Бранковића, јер му је ово за драмску израду најподобније.

Из све Јовановићеве студије јасан истиче његов идеал о косовској катастрофи. Он сам каже да је то *конфликт између Лазара и Милоша с једне стране*, а *Бранковића с друге*; *али тако*, *да Лазар стоји уз Милоша*, *а не Милош уз Лазара*. Оваки је је идеал, прије свега, једностран, искључиво српски; ваља му раширити зреник према повјесничкој истини, дати му значај свијетски, којим у величини премного добива. Косовски је потпун идеал: *борба међу хришћанством и мухамеданством за слободу и просвјету*, *за ропство и варварство*. Ту су два стана: српски и турски. У српском је раздор под ограниченим владаоцем, јер неки су за мир ма и цијеном државне независности, а неки за рат, да би се државна независност повратила, па Турци протјерали из Европе. У турском стану влада слога и безусловна покорност вољи самовласнога владаоца, који хоће да обори Србију, како би за тим могао продријети Европи у срце. То је стварни положај, а према њему мора бити и драмски идеал.

Пошто је ту у игри опстанак или пропаст једне и друге државе, то не може бити сумње ко ће у објема свим пословима окретати, бити на челу, бити протогониста. Али пошто се не допуштају у једној

драми два протогонисте, и пошто српски писац пише за српску публику, то ће наравно он истаћи на прво мјесто српскога владаоца, а турскому дати онолико простора колико је потребно да се борба око превласти може развити, и видјети јој се коначни резултат. У једном и другом стану владаће јунаштво, а то је епски живаљ; али у турскоме коваће се све мрске плетке, употребљаваће се сва хитра средства да се циљ постигне; док у српском владаће узвишеност слободољубља и домољубља, пожртвовање, зебња и нада, живаљ драмски, и владаће све док се не излегу зле страсти које раздвајају, те раздражене спољашњим плеткама и унутрашњим погрешкама претварају у духу опозиционог вође дотадашњу отворену опозицију најприје у мучко, па у јавно издајство, што је пресудни узрок пропасти.

То је по мени здрав идеал косовске трагедије, па су тај идеал и сви наши драматичари уочили и истакли, сваки онако како је знао. Није дакле конфликт у питању, него је за нашега Јовановића питање у избору протогонисте: да ли Милош, да ли Лазар? Он је искључиво за Милоша; ја бих био зањ за невољу, а пресудно сам за Лазара. Врсност сваке теорије дознаје се поуздано не из абстрактнога умовања него на стварном дјелу. Јовановић спада у ред наших драмских писаца, па ако он узме за тему косовску пропаст, и пође му за руком да по његовим назорима о протогонисти и споредним лицима, о активности и пасивности, и неким другима испреде ваљану косовску драму, ја ћу му први јавно честитати на томе успјеху, који ће бити

ванредан tour de force, и признаћу му да сам се у мојим косовским назорима преварио.

И овим завршујем своје примједбе на Јовановићеву студију, која ми је дала прилику да изложим неке моје назоре и у косовској ствари, и у драмској умјетности у опште. Сад ми још остаје да их завршим кратким побрајањем њих свију, како би их лакше прегледали наши млађи драматичари, на којима остаје задатак да изведу на прави пут словенско-српску драму, и њену школу утврде.

Све сводим ва четрнаест тачака.

I. Од три класична јединства неопходно је потребио да се потпуно усвоји само прво, то јест, јединство предмета. Ово се огледа у својој једноставности, а једноставност је ту кад главни догађај од почетка до краја није другим прекинут, него се сва споредна збића која из њега истичу у њему и губе, те јачајући му ток гоне га крају. Шекспир је погријешио против овога главнога закона драмског у «Ромеју и Јулији» кад је представио Ромеја смртно заљубљена најприје у једну дјевојку, па у другу, а прва љубав нема с другом никакве везе. Погријешио је Адисон у своме «Катону» кад је измислио у породици Катоновој многе љубави, које са његовом главном радњом немају никакве везе. Адисон није нашао браниоца, а Шекспирови безусловни обожатељи извинили су га говорећи, да је он хтио показати промјенљивост и кратак вијек страстне љубави. Така обрана имала би мјеста у каквој расправи психолошкој, али га нема у драми. Нећу да наводим више наших трагедија у којима се налази исти гријех; свак ће га лако опазити.

II. Друга два јединства *мјеста* и *времена* нијесу тако строго, неопходно потребна као прво; али колико год се могу очувати, биће добро да се очувају. Ту су настале велике и потпуно несавладне потешкоће усљед раширења драминог обима, од романтичара учињена. Али су ови у томе крајње претјерали пребацујући, гледе мјеста, гледаоце из једне вароши у другу, па ћа и из државе у државу; а гледе времена, протежући драму кроз више година. Очевидно је да се тим улази у пун еп. За драму ваља сасјећи обје крајности, и класичарску и романтичарску, па ударити средњим путем тако да се у драмином току постигне вјероватност. Механичним стројем садашње позорнице у великим позориштима доскаче се незгоди у погледу на мјесто, али не и у погледу на вријеме. За то ће се писац најбоље приближити вјероватности ако се ограничи у сваком чину на надлештва једнога дома, замка и највише једне вароши, а за вријеме, ако узме колико га треба да се збића представе, или највише један дан. Ми у биоградском позоришту немамо још позорничкога строја, па докле га не добијемо нек се писци и редитељи довијају тако, да се преко једнога чина у коме се мјесто мијења све удеси претходно на спредњој и позадној половини позорнице, како ће се помоћу средишне, а не спољне главне завјесе, мјесто промијенити.

III. Израда карактера и збића двије су поглавите ствари у драми, од којих не знаш која је важнија. Свакако стоји то, да ако је писац у своје карактере дубоко ушао, и из њих извео збића која

природи њиховој одговарају, он ће испрести ваљану драму. За то почињем од карактера.

Има карактера снажних и крутих, који као гвоздена шипка прије ће пући него се дати превити. Таки су у природи ријетки, па их ријетко и употријеби; таки побуђују поштовање, ако к добру теже, али нас својом крутошћу не привлаче. Привућиће онда кад најзад попусте из виших уманитарних или патриотских љепода, јер тада кроз строгост начела продиру доброта душе и осјетљивост срца, те од епична карактер постаје драматичан. И у томе има нуанса, па у опште згодно долазе писцу кад их доведе у додир са карактерима једнако чврстим, али другим тежњама побуђеним, или са виткима и мекима.

Обичнији су ови посљедњи, а за то и писцу згоднији, што је у њих разум лако савладан срцем. Па и ту има нуанса.

Најобичнији су, па писцу и најзгоднији, карактери тако звани мјешовити; њихово нуансирање иде у безкрајност; у њих је страсна борба најбујнија и највише кадра да својом бујношћу, својом на измјенице крепчином и слабошћу, цијелом својом разновидном радњом узруја гледаоце.

У опште сви карактери дају се подијелити на двије врсте, на просте и сложене; први имају мало нуанса, а други имају их неки више, неки безбројно.

Какве год пјесник узео да црта, прва му брига мора бити да карактери у свима положајима и тренутима буду радњом и говором природни; друга, да сваки буде развијен према важности коју има у драми, и да се у овој не десе два сасвим једнака

типа; трећа, да они не врше на позорници грозна дјела, а кад су ова неизбјежна, онда да их за тренут сврше, па их се и сами згрозе, или одмах нађу од другога заслужену казну. Тако се умањава одвратност и постиже морална цијел. И само описивање грозних дјела, ако је потребно, нек буде што краће.

Кад се десе у драми два зликовца, разумије се, различито нуансирана, нека већи дио одвратности падне на онога који је по своме положају у животу мање важан, а по урођеној подлости и злоћи већу одватност заслужује. Сваку теориjску договорност (конвенционалност) о карактерима треба жртвовати истинској природности.

IV. С карактера пређимо на радњу. Подјела радње прва је на реду. Стари Јелини дијелили су драму на троје по Аристотилевом пропису: на пролог, епизод и езод; стари Римљани први су увели чинове, и Орације прописао је да их не буде ни више ни мање него пет. Ова је подјела, истина, разложнта, па су је све школе с малим изнимцима усвојиле; али је и умјесно примјећено, да нема ништа у самој драминој природи што би одређивало број чинова. Доста је при томе имати на уму јелински пролог, или садашњу експозицију (излагање), која се мора исцрпсти у првом чину; па епизод, или заплет до кулминантне драмине тачке, који обично бива у трећем или, по предмету, и у четвртом чину; а остало долази на расплет и катастрофу. Свака драма нек има толико чинова колико их је потребно за потпуну израду њеногa једноставног предмета, и нека у дужини чинови буду међу собом што више

сразмјерни. Ни за број ни за ту сразмјерност у дужини не може бити говора у појавама; ту је доста да ни једна не буде излишна, то јест, да је неопходно потребна.

V. Колико цртање карактера показује у драмскога писца дубље или плиће познавање људске природе, толико боља или лошија израда драме показује његов умјетнички дар.

Сва важнија лица морају се одмах у првом чину показати на позорници, свако у своме правом психијском облику; а ако би које изостало, биће о њему бар говора, и то више говора што је оно важније, да доцније не ступи пред гледаоца непознат.

Почети експозицију са монологом, то је био код старих класичара понајчешћи начин; али у њему нема умјетности, сасвим је примитиван. Умјетнији је начин разговор више лица, или какав сабор, војнички стан, и т. д. Ма какав се начин употријебио, ваља да се из разговора дозна све што је претходило догађају који је за тему узет, а нањ се односи, те да гледаоци добију јасан појам о цијелој ситуацији у часу кад драма почиње. И тад, што напријед рекох, свако се лице показује у своме правом облику, са својим мислима и тежњама, чему је наклоно, чему ли противно. Тако ће у своме првом заметку све бити освијетљено, и ситуација и карактери; ми одмах схватамо јасно и главни догађај и личне врлине и страсти, које ће се течајем драме сукобљавати. Радозналост наша живо је побуђена, те чекамо са нестрпљењем шта ће бити. Ако је пјесник у првом чину тако успио, он је већ на коњу; а хоће ли

до мете срећно стићи, зависиће од маха и правца којим даље пође.

VI. Радња расте са развијањем страсти, које све бујније постају како се радња пење к своме врхунцу. На врхунцу, гдје се свршава заплет, све мора бити потенцовано, и осјећаји и страсти и сукоби, све мора изгледати као натегнут лук готов да пукне. Гледаоци који већ имају прошлост за леђима, ваља да одатле назру будућност и наслуте катастрофу; али само назру и наслуте, а не да им је већ све извјесно; јер кад их нада и стрепња не би пратиле до краја, ишчезнуо би велик дио занимљивости. која, било овим или оним начином, мора до краја остати што живља.

За то пјесник, силазећи са врхунца у расплет, луку ће мало по мало попуштати тетиву, настојећи да што му радња губи у снази и жестокости, то добије у патетичности, што примичући се крају губи у нади и страховању, то да накнади жалошћу све јачом; те кад наступи катастрофа, да ова изгледа свакому као природна посљедица свега онога што се претходно збило, и већ расплакана срца да растргне. Тако се поиздаље и природном наступношћу спремају не само катастрофе, но и сви велики сукоби у течају драме. Иначе бива Deus ex machina, којему се моле само невјешти дилетанти.

VII. Има примјера у драмској књижевности да трагедија прошавши кроз све своје бурне и жалосне мијене, сврши се срећно и весело. Таки свршетак одговара природи комедије, па га овој ваља и

оставити; природа је трагедије сва жалосна, па јој и свршетак мора сљедствено жалостан бити. Тад се оставља дубљи утисак.

Отуд не сљедује да се у течају трагедије не може истаћи по који весео па и шаљив тренут. Има у животу весеља и шале колико год и жалости и збиље, а драма у опште свестраног је живота огледало. Ну смијех треба да сасвим претеже у момедији, а плач у трагедији; за то и у једној и у другој инородни живљи нек буду на згодним мјестима што краће употријебљени.

VIII. Обрати помњу на то, која ће ти збића у сваки чин доћи, пазећи на везу и поступност не само у чиновима него и у појавама. Тај распоред ваља удесити тако, да сваки чин изгледа као мала за себе цјелина, а сви скупа као чести велике цјелине. Пјесник је архитект, а драма величанствена зграда на више спратова. Ако спратови с поља нијесу наслагани један више другога у стиловима различитим, него сви спојени у једном укусном стилу, а унутра ако је сваки спрат вјешто распоређен према своме опредјељењу, те тако и споља и унутра влада армонија, јединство, свак ће рећи да је зграда дивна, и архитект особито даровит.

IX. У једноставност предмета, у јединство радње и умјетничну укусност спадају и ова правила. Ништа нема ући у радњу што није с предметом тијесно скопчано. Радња појединих лица, ма којим правцем ишла, мора се сливати у општу, главну радњу. Појаве ваља да истичу једна из друге, и

свака да драму измјерено постискује напријед некад догађајном а некад психијском радњом. Долазак на позорницу сваког лица мора да има свој узрок, који, ако се изречно и не каже, ваља да се логично може разумјети. Са сваким доласком и одласком споредних лица није неизбјежно потребио да се прави нова појава, јер тим радња изгледа сувише испресјецана, а изгледа прекинута кад преко чина позорница остане празна. Томе се прилично доскаче кад се из говора дошлога лица види веза са говором одашлога, те барем мисаона нит која се мора провлачити кроз читаву радњу није прекинута. — У опште увиђаван и укусан пјесник никад не жртвује здраве и више љепоте договорним (конвенционалним) теоријским правилима; он се само чува да не повриједи органске драмине законе.

X. Природност у свачем један је од главних закона драмских; природност у карактерима и збиђима, у осјећајима и страстима, у говору, у начину заплетања и расплетања Збића истичу из карактера, па ако њима у свима положајима и тренутима психијском истинитошћу одговарају, ако се према тој истинитости мисли, осјећања и страсти изражавају, ако збића долазе логичним редом, онда је природност у сваком погледу постигнута. Без ње нема успјеха за писца. За то мора овај добро пазити шта ће и како изрећи свака особа у датим тренутима према своме карактеру, своме положају, времену у коме живе, и духу народа кому принадлежи. Свако вријеме има свој особит карактер, који носи собом извјесне тежње, страсти, и добре или опаке

идеале, па га замијенити или побркати с другим временом, погрешка је против природности. Тако исто и сваки народ има свој особит дух и начин изражавања, па ако се он у своме духу и начину изражавања не истиче, природност је промашена. Ко не осјећа да у Шилеровом «Дон Карлосу» поштени и слободоумни маркиз Поза у деспотском двору инквизиционе Шпаније и поред Филипа II није човјек на своме мјесту ни од свога времена? Ондје је Шилера завело његово слободњаштво, а можда и умјетнички разлог да с Позом уведе у своју трагедију једну пријатну варијанту; али умјетност не може одобрити онолику удаљеност од њених главних закона.

XI. Лијепа проста природност може се накарадити и стилом и стихом. Стил ваља да је увијек достојанствен, жив и кратак, некад криједак а некад мек према страстима и њиховим тренутима, а кад је и најобичнији не ваља да је занемарен. У изливима нежних осјећања љубавних, материнских, сестринских и сличних може се пјесник приближити лирскому начину, али измјерено и према карактеру. Тад је стил природан и лијеп. Али мислити да се свуда натрпавањем лирскога накита постизава природна љепота, и бомбастим епитетима природни израз душевне узвишености, то је мислити да је у озбиљној трагедији смијешна Додола, искићена травом и цвијећем, на своме мјесту.

Што се стиха тиче, колико се он више приближи армонијској каденцованој прози, то ће бити природнији. Наш је народни десетерак за то нај-

подеснији, са малом преинаком коју сам означио да се звуковна монотонија избјегне.

Лирске пјесме могу се особито на српској позорници са успјехом употријебити у неким врстама трагедије, а у згодним приликаиа, као у свадбама, у црквама, при устанцима. Оне су у нашем обичају, па нам појам природности не кваре, а угађају нашему укусу.

XII. Немојмо свуда трпати љубав. Без ње, истина, теже се испреда драма, као и без жена; али ту тешкоћу ваља савладати. А кад се љубав узме за предмет, нека буде са својим страшним перипецијама истакнута у снази праве страсти, која све друге мора у драми надвисити, и устакнута у виду племенитом. Ако није така, нека се бар на позорницу изведе у пристојном руху, у полумрачној свијетлости и учини одвратном, да се увиди како се таке љубави не само са несрећом него и са презирањем општим окончавају.

У нас су трагедије понајвише узете из народне повјеснице. То заслужује у сваком погледу одобрење. Наша је повјесница скроз трагична; али су старији писци знали боље у њој бирати трагичне догађаје него што то знају познији. Ови узимљу предмете скроз епске, па угледајући се у лошије стране романтичне школе, претрпавају их без разборитости свакојаким догађајима, и претјераним карактерима. Ми сада добијамо *чисто епске дијалогисане драме* са величанственим обредима, декорацијама и хаљинама. Пуне су нам очи, а празно срце. Вријеме је да се тргнемо с тога погрјешног пута, и вратимо здравим

драмским назорима. Овако се драмска умјетност уназађује у мјесто да се унапређује.

Из друштвенога живота одвећ мало драма имамо; ту зија празнина. Дух времена имао би нас тјерати да израђујемо предмете из повјеснице и друштвенога живота и других словенских народа.

XIII. Жалостан би био задатак умјетности кад би се она ограничавала на тако тијесан круг да само угађа човјечјим чулима, круг чисто матиријалистичан, што га је означила реалистична школа својом формулом: l'art pour l'art. Задатак је умјетности много шири и виши, а тај, да угађајући чулима, узвишава човјечју душу. То су класичари увидјели, па нијесу превидјели ни романтичари. Формула је њихова: utile dulci; *utile* гледе душе, а *dulci* гледе чула. Та формула којом се обузумље тјелесност и душевност вриједи за све без разлике умјетности, као и за сва времена. Особито ми Словени морамо се ње држати. Ту је поезија на првоме мјесту, а у поезији драма, јер ова обухвата и лирске и епске живље, као и глазбу, појање, живопис и т. д. Драма је на првом мјесту позвата да и својом властитом врснођом и помођу других умјетности узвишава човјечји дух на највеће врлине, чисти срце од порочних страсти, и упућује људство к моралному савршенству. —

По срећној склоности своје природе човјек, ако је и покварен, ако и не чини што је добро и племенито, то ипак у других поштује. Погледајте на публику треће галерије; с каквим усхићењем она пљеска сваком узвишеном чину, свакој побједи вр-

лине над неваљалством што види на позорници! Има их тамо свакојаких, па опет по природном нагону сви бујно пљескају! Међу њима наћи ће се и одабранијих душа, које и ако нијесу васпитањем на то спремљене, ипак ће им омилити свијетли примјери врлина које чешће гледају представљене на позорници, па им могу и за душу прионути. Врло се рђаво и чисто материјалистички схвата узвишени драмски задатак у оним позориштима у којима се празником, кад је трећа галерија пуна, износе на углед којекакве драмске бесмислице, а боље и поучљиве драме остављају се за дане кад је позоришна дворница мало посјећена, или и празна. Ту се губи лијепа прилика да се позориштем утиче на неуке масе; ту самим се позориштем моралност и укус кваре, противно његовом опредјељењу. Обзири на касин приход ништавни су кад је позориште субвенционално.

XIV. Остаје још да проговорим коју о спреми драмских писаца.

У овој краткој расправи нијесу изведени сви драмски назори, него они само који су најпотребнији да се ваљана драма напише. Ну и из овога што је наведено види се како су многобројне и велике тешкоће у овоме послу. Па опет велим да и драма тачно израђена по свима овим и другим правилима може испасти лоша, хладна, незанимљива, ако је писац не задахне правом драмском топлотом. То он не може учинити ако је сам нема, или, учиниће у оној мјери у којој је има. Али у нас свак то не разумије, него без много труда и спреме, без наро-

чита дара, само ако има нешто маште и прочитао је неколико драма или романа, весело се и поуздано одаје драмскому раду. Таки мисле, шта је могао Шекспир без претходне спреме. шта су могли толики други, зашто не бих и ја могао? За то је у нас наступило вријеме живе драмске радње, а све већега драмског опадања, што разумне посматраче који желе напредак српске умјетности мора јако забринути.

Ваља да се једном сви увјеримо да ако сè поред ваљане теоријске спреме нема и ваљане спреме душевне, о ваљаној драми не може бити ријечи. Душевна спрема састоји се из својстава ума, душе и срца, доведених у срећну равнотежу, и срећно употребљених. Гдје претегне једно својство над другима, ту ће се учинити све погрешке којих је кадра његова необузданост, другима незадржана и непрожмана.

У уму је творљива сила, која маштом представља предмете, разумом их разликује, и у њих продријевши схвата им везе, односе и природни рад. Умном се силом или измишља предмет. или се уочава у друштвеном животу и у повјесници, па кад је уочен, одређује се да ли по његовој природи спада у чисту трагедију, или у коју од разних врста садашње драме и комедије. Истом се силом замишљају најзгоднији према одређеној врсти карактери и њихове нуансе, најзгоднији положаји и сукоби као и њихов наступни ред.

Од душе долази каквоћа карактера, то јест, моћ у сликању људи узвишених и ниских, чврстих и слабих, озбиљних и смијешних; моћ у сликању

злих и добрих људских тежња, оваких или онаких положаја. Колико ли дубока и пространа познавања људске природе не треба да се толике различите слике опишу природном истинитошћу! Овдје се писац мора највише упињати да се не да завести својом субјективношћу у описивању туђих мисли и страсти, у прелетању из једног времена у друго, и из народа у народ. Он тако рећи, мора бити чедо свих мремена и народа, мора знати да буде и узвишен и низак, и добар и зликовац, и озбиљан и смијешан, иначе направиће у мјесто природних карактера карикатуре.

У срцу лежи моћ осјећајна, која колико је јача толико ће јачега израза дати свима мислима и разним страстима. Срце је извор оне примамљиве патетичности, онога драмскога тако рећи сока, којим ако није све у драми преливено, она, била ма како умно замишљена и правилно изведена, биће ипак сухопарна и хладна. Ко тога нема у довољној мјери нека не губи вријеме пишући драме; ко пишући сам не плаче од жалости, од радости, од усхићења, тај неће ни гледаоце на обилан плач натјерати. Највише по својствима срца виши су се драматичари у свако доба одликовали од драматских дилетаната.

Напосљедак укусом се постиже умјетничка љепота. Као што је у драми све оживотворено јаким својствима срца, тако је и све уљепшано здравим укусом, којим се увиђају праве љепоте. Кад је то двоје у пјеснику здружено, што је веома ријетко, он је стигао на врхунац умјетности. Гледаоци живо у срце дирнути, а љепотом очарани неће увидјети у

драми омање мане, или ће их радо опростити, па ћа и оне којима је у неким положајима и тренутима малко повријеђена вјероватност да се више естетичне љепоте постигну. —

Сада имамо преглед свих тешкоћа с којима драмски писац има да се бори, свих главних правила којим их може савладати, и свих својстава која мора имати од природе, и сам их развити, па да буде прави драматичар. Својства се природна развијају властитим искуством, радом и трвењем у животу, а каквоће умне развијају се учењем и мозгањем.

За то бих младим писцима савјетовао да проучавају све теорије, и све драмске оцјене, да о њима размишљају, да прочитавају разглашене драматичаре из свих школа и времена, па образују о драми самостално мишљење.

У Ескила, оца јелинске трагедије, наћиће много ватрености, крепкоће, узвишења, ну мало њежности; слог му је крут, надувен, пун метафора, те га је тешко разумјети. Он има врлине и мане свакога првог изворног драматичара.

У Софокла израда је правилна, чуства су узвишена, мисли и слог природни. Он се над свима одликује у драмском описивању.

Израда је у Еврипида веома неправилна; али су му мисли и слог природни, а у њежности превазилази своје претходнике.

Ма да су нам јелински писци неопходно потребни образци, најнеопходнији је из свих школа Шекспир. Ни о једном гласовитом драматичару није

се толико писало колико о њему. Неки га у звијезде кују, а неки понижавају до обичне даровитости, али нико не одриче ванредност његовога духа, и у оно вријеме његовога појава. Ја нијесам читао о њему објективније оцјене од оне коју је донио Шекспиров земљак Уго Блер, један од најугледнијих естетичара свијетских. Он вели: „први пјесник који нам се показује на енглеској позорници велики је Шекспир. Можемо га основано назвати великим, јер пространост и снага његовога природнога велеума још су и сад без супарника. Али у исто вријеме он је велеум необдјелан, дивљао, без правога укуса, без знања и вјештине. Народ га је енглески за дуго обожавао; много се о њему говорило и писало; критика се много занимала његовим изразима и реченицама, те још остаје сумљиво јесу ли веће његове мане, или љепоте. У његовим дјелима налази се дивних појава и црта без броја више но што се може наћи у ма којега другога драмскога писца, али тешко да има и једне трагедије која би била сва врсна, и могла се прочитати с краја на крај без прекинута задовољства. Сем велике неправилности у изради, и простачке мјешавине збиље са комичношћу у једној истој трагедији, тамо нас амо задржавају неприродне мисли, изрази груби, нека тамна надутост, игра са ријечима којом се радо забавља На така прекидања задовољства ми често наилазимо у приликама гдје бисмо најмање хтјели да их нађемо.

Ништа мање Шекспир откупљује све те мане двијема највећим врлинама које трагичар може имати, а те су: живо и разнолико цртање карактера, па

снажно а природно изражавање страсти. То су два његова главна својства, ту лежи његова заслуга.

«Поред свих његових абсурдности, кад читамо његове трагедије, налазимо се свагда међу људима нама сличним, сусретамо се са особама можда неотјесаним у понашању, грубим у чуствима, али свагда са особама које говоре људским говором, које су покренуте људским страстима, и ми се интересујемо за све што оне говоре и раде, јер увиђамо да им је иста природа која је и у нас. За то није чудо ако се публика враћа незадовољна са најправилнијих али хладних и извјештачених представа неких пјесника, а свагда усхићена Шекспировим живим и истинским представљањем људскога живота.

«Шекспир има и ту заслугу да је створио нов свијет ванприродних бића(1). Његове вјештице, сјенке, виле, духови сваке врсте описани су тако страшном и тајанственом свечаношћу, говоре језиком тако њима својственим да моћно утичу на машту. Његова урнек дјела у којима се особито јавља сила његовог велеума јесу, по моме мишљењу, Орбело и Макбет. Историјске драме његове нијесу ни трагедије ни комедије, него нека особита врста забаве, којом је ишао на то да опише значај оних времена, изведе главне карактере и заустави машту Енглеса на најзнатније догађаје и преврате њихове домовине.»

Ова је оцјена писана без икакве народносне преузетости и оном самосталношћу која доликује

(1) Ово је једино мјесто у оцјени, гдје се Блер затрчао. Шекспир није створио, сам измислио ванприродна бића, него их је нашао у легендама и у пучком вјеровању, а донесена су индоевропским народима из Азије. Али их је он знао употријебити особитом вјештином, којом је постизавао велике ефекте.

једному од највећих естетичара као што је Блер. Из свега се његовога дјела види да би му *пречишћен Шекспир* био идеал драмскога писца. И има право. Оцјену сам донио овдје у цијелости да наши драматичари проучавајући Шекспира увиде, шта им је у њега за угледање а шта није; и да видећи како се строго пише о првом свијетском драматичару, проникну се духом скромности, и отресу се лакоумне дрзости умјетничке. Послије Шекспира говорити о другим разглашеним писцима ма које школе налазим да би било излишно, јер у њему једном сабране су све њине љепоте и мане.

Ипак у прилог нашим писцима који се одају драматургији, известићу у главноме карактеристику, не појединих драма, него укупних дјела неких појединих драматичара, а имено лорда Бирона ([1]) и италијанског Алфјерија. Одавно сам читао у преводу нека Биронова дјела; али његове драме тек су ми ових дана дошле први пут до руку у француском преводу и париском издању. Читајући их прилично сам се разочарао о драмској вриједности овога иначе великога пјесника у другим струкама. У њега сам нашао све Шекспирове мане, а мало коју врсноћу. Дугачки су му самоговори и разговори, понављају

([1]) Oeuvres complètes de lord Byron. Traduction de M. Amédée Pichot. Quinzième èdition augmentée de notices et de pièces inédites avec des notes de Moore, Walter-scott, Càmpbel, Gifford, Jeffrey, E Brydges, Coleridge, Southey, Wilson, Hobhouse, Hunt, Dallas, Milman, Lockhart, Bowles, Heber, Medwin, Gamba, Croly, Ugo Foscolo. Ellis, Kenedy, Parry, Bulwer, Galt, Nathan, Lady Blessington, Mrs Shelley, la Comtesse de Boissy, etc. etc. — Tome quatrième. — Paris, Garnier Frères, Libraires — éditeurs.

се исте мисли, од којих се неке неопредијељене, нејасне; изводи духове а духовност, besмртност, ћа и Бога некад доводи у сумњу, а некад пориче; тражи оригиналност у ванредним и не знам колико природно мотивисаним положајима и карактерима; свуда досадно философање. Иначе му је велика смјелост у мислима и замах у полетима; али свуда продире и његова субјективност, то јест, сумовна машта, и таман поглед на живот.

Написао је двије драме које спадају у врсту средњевјечних тако званих «Mystères ou Moralités, а то су «Caïn» и «Le Ciel et la terre». Пошто сам прву прочитао, признајем, нијесам имао одважности да приступим прочитању друге, толико ме прва заморила и одвратила·

«Manfred» и «The deformed transformed» двије су фантазијске драме, за које вели сам писац да је настојао да их учини немогућнима за представљање на позорници, но само да се читају. Друга драма «The deformed transformed» морала је по пишчевој намјери имати три одјељења; али су само два нађена читава у рукопису, а од трећега тек почетак; дакле остало је недовршено. И драмска умјетност није тим ништа изгубила.

Топрв трагедијама «Марино Faliero Doge of Venice, an historical Tragedy» — «Sardanapale» — «Les deux Foscari» — и «Werner» долазимо до правилнијих драмских творевина. У свакој од њих има по неколико појава које доиста парају срце, те су управо драматске; у свакој поступно расте занимање; али нам се прекида задовољство вјечитим философањем, отегнутим говором, превећ честим при-

личавањем, (приснодобљавањем) и другим напријед поменутим манама. Истина да је у Марину Фалијерију и у два Фоскола живо истакнута *локална боја*; али начин изражавања исти је који и у Сардана палу и Вернеру; свуда су протогонисте више пасивни него активни, а по томе локална боја блиједи, и прелива се у монотонију. Кад си све ове четири трагедије прочитао осјећаш се сав обузет човјекомрзошћу, презиреш и људе и живот. Тим је промашена и морална и умјетничка цијел.

Сам Бирон прича да је био склоњен да Фалијерору катастрофу оснује на љубоморству; «али пошто бих се, вели, тим изневјерио повјесници, а иначе љубоморство је страст исцрпева на позорници (чудна мисао у онаког велеума!), то сам се више приближио повјесници. А на то ме савјетовао и Матија Левис. Он ми рече: ако направиш љубоморним твога протогонисту, спомени се да ћеш имати да се утркујеш са одличним писцима, не рачунећи Шекспира, и да издржиш примједбе о једном већ исцрпеном предмету. То ми је исто од прилике савјетовао и Виљем Друмонд. Мени не приличи да ријешим докле сам се послужио овим савјетима, или да ли су исти били корисни. Говорећи о трагедији Фалијеровој заборавио сам рећи да, ма да сам још удаљен од јединства, жеља да се сачувам од неправилности пребачене енглеским драмима одвела ме до тога. да представим завјеру (конспирацију) већ готову прије него је Дужд њој и приступио, а у стиари са̂м је он био спремио са Израелом Бертучом. Други карактери, изузевши карактер Луждеве жене. збића и готово вријеме радње, које је било ванредно кратко

за тако предузеће у стварном животу, све је то чисто повјесничко, ван мјеста преговарања, које се све збило у двору. Да сам био вјеран у овој тачци, јединство би било боље очувано; али сам желио довести Дужда у средину завјереника, у мјесто да он монотоно преговара са истим лицима.«

Овдје сам Бирон признаје мане које сам напријед поменуо; а што се тиче монотоних преговарања са истим завјереницима, он их је могао избјећи да се придржавао чисто повјеснице, а не, отежући радњу, тражио ефекте, којима је за љубав повјесницу без нужде жртвовао. — Да пак љубоморство није исцрпено на позорници, као што нијесу ни љубав, ни друге људске страсти, то су доказали многи доцнији ваљани писци у потпуној мјери.

Гледе италијанског драматурга Алфјери његове се трагедије одликују чврстим, природним карактерима, правилним заплетима и расплетима, као и достојанственим слогом. Али узевши их све скупа, у њима влада типска монотонија која понављањем једних те једних типова јако умори читаоца. У томе га је погледу Манцони надмашио у својим трагедијама «Аделки» и «Кармањола.»

Каква разлика између прва два поменута писца и̓ Шекспира! различитост типова у овога иде у безкрајност; а то најбоље посвједочава пространост његовога драмског велеума, поред свих мана у изради.

Нашао сам се јако изненађен неким пјесничким мислима Бироновим, којима сам сличне и ја истакао у разним мојим драмама, а особито оном мишљу у петом чину Сарданапала, гдје Мира говори: *ето! прижегла сам буктињу, чија ће нас свијеглос одветти до*

звијезда. То је Бирон писао у почетку овога вијека, и да га ја нијесам тек ових дана први пут прочитао, и сам бих мислио да сам га репродукцирао у петом чину мог Јана Хуса, који вели: *да ће му пламен његове гломаче освијетлити пут к небесима.* Али то није никаква реминисенција, никаква репродукција, оего случајно подударање мисли. Да је пак у мене било и реминисенција, особито из Шекспира, то нимало не нијечем; али из Бирона с којим сам се тек упознао није их било, нити их је могло бити. Овим се ограђујем против сваког цјепидлачења критичарског.

«Овдје ћу навести како је Мицкијевић мислио о словенској драми. Он вели: ви видите велику тешкоћу да се створи словенска драма, драма која би обузимала све живље народне поезије, јер нигдје ови живљи нијесу тако многобројни и различити као у великом словенском народу. Така драма ваља да је лирична и да нас опомиње на дивне звукове народних пјесама. Ваља у исто вријеме да нам даје чути причања епска, којих имамо савршен образац у српској поезији. Ваља да нас пренесе у надприродни свијет. «Ово последње треба употребљавати опрезном штедњом, да се не би одвише пало у Мискјевићев мистицизам.

Завршићу кратким излагањем својстава што их по мени мора имати словено-српска драма; та су:

а) лијепа простота класичара у свему, њихова величанствена природност у карактерима и говору, а правилност у радњи; али у више заплета и живљега цокрета;

б) заплет и кокрет романтичара, њихова ватреност, њихово јако изражавање; али заплету и по-

крету више правилности, у карактерима и збићима мање претјераности, у изражавању више природне истинитости;

в) природна истинитост реалистичара у свему, али не њихово једнострано, посве материјалистично уочавање живота, не њихова неморална и противуестетична тежња да се износи што је ниско и порочно вјештином заогрнуто свијету на углед.

И поред свега тога ко нема, не позајмљеног него урођеног надахнућа, ко нема у своме духу правога драмског органа, ко само у тренутима надахнућа тим се органом не служи, тај никад неће бити, ма колико драма написао, угледан драмски писац.

Свршено у Бановцу 28 септембра 1890, а прочитано у сједници Академије 3. дец. исте године.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXVI

АРТЕСКИ БУНАР У СОМБОРУ

НАПИСАО

М. ПЕТРОВИЋ

ПРОФЕСОР

дописник Академије природних наука

(Са нрофилом артеског бунара)

БЕОГРАД

Штампано у штампарији Краљевине Србије

1891

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXVI

АРТЕСКИ БУНАР У СОМБОРУ

НАПИСАО

М. ПЕТРОВИЋ

ПРОФЕСОР

дописник Академије природних наука

(Са профилом артеског бунара)

БЕОГРАД

Штампано у штампарији Краљевине Србије

1891

АРТЕСКИ БУНАРИ

Сва подземна вода не налази се једино у издани, него још у много већој множини накупљена је она у дубљим слојевима земље. Тако се често под првим непробојним слојем, кад се исти пробије, нађе опет вода, па испод другог слоја опет по ново вода и т. д. То су тако звани *дубоки бунари*, који дају много чистију и здравију воду него наши обични издански бунари. За исте није нужно копати убао до воде, него се могу бушити сврдлом, које је за тај посао удешено.

При том бушењу може се у земљи наићи и на такву жилу или убао воде, која се скупља ту са које више тачке, те се због тога налази под знатним хидростатичним притиском. Ако је то случај, онда вода избије сама на поље до површине, као водоскок или ако то не, бар близу под њу, тако да се ту може накупити у обичном бунарском ублу. Такви бунари зову се *артески бунари*.

Име ово добили су ти бунари отуд, што су у Европи најпре бушени у француском грофству Артоа. Беше то истом у 12. столећу, и то нису најстарији артески бунари у опште, јер њих су градили и употребљавали далеко раније, још у староме веку у Хини и у оазама либијске пустиње. Ипак нису у Европи ни после 12. столећа посвећивали скоро никакву

пажњу артеским бунарима. Важност њихова и корист почела се истом признавати од г. 1842., кад је бушењем артеског бунара у Гренелу код Париза постигнут изванредан успех. Пошто су у том месту у дубини од 547. м. наишли на воду, искочила је она са великом силом на површину. У почетку даваше тај славни артески бунар за 24 сата 3,200.000 литара воде, дотле нечувена множина воде.

Од тог доба бушени су у разним пределима западне Европе врло многи артески бунари, тако, да нису данас тамо никаква реткост. Многобројно их има нарочито у Енглеској, у Сахари и у Северној Америци.

Да се са бушењем артеских бунара постигне жељени успех, морају постојати одређени одношаји земљишта, који се не налазе у сваком пределу. Због тога нису артески бунари свуда могући. По себи се разуме, да геолошки одношаји артеских бунара морају бити врло различни, као и геолошка грађа предела, у којима се налазе. Најпростије примере пружају нам пространији предели коритаста облика. У таковом пределу силазе се полако сви тавани земљишта према центру или централној линији дотичнога корита. У средини биће најмлађи слојеви, а од ње према периферији јављаће се све старије наслаге. Где ове излазе на површину, улази у њих вода, у колико исту пропуштају кроз себе и слива се правцем, који је одређен непролазном повлатом дотичнога слоја, према средини корита, налик као у спојеним цевима са два крака, где је у оба крака ниво виши него у средини. Ако слој, што носи воду и налази се под другим непробојним слојем, излази на површ-

шину у приличном пространству, да у њега може обилно воде да улази, онда ће због висине места, са које се вода слива, владати у средини корита довољан хидростатичан притисак, да се отуд вода издигне или искочи на површину, чим се у средини кроз горње слојеве пробуши рупа. Тако исто и у поменутим спојеним цевима искаче на поље вода, чим се у средини пробуши рупа и то до висине, која одговара притиску, што га изазивају стубови воде у обадва крака. Међу тим и ту висину умали увек трење. Што се дакле дубље спуштају такви водом обилни слојеви и други непролазни слојеви над њима под оближња места земљине површине, у толико ће се више подићи вода у рупи, која је у средини корита пробушена.

Ако је поредак слојева у за пример узетом пределу коритаста облика такав, да је више пролазних слојева утиснуто међу друге непробојне, онда ће се на таквом месту наћи једно испод другог више скровишта воде. Иста ће бити у опште различна по обилности и ваљаности воде и од околности зависи, које ће се од њих употребити, јер свако је подобно за ту сврху.[1])

Није нужно, да је и повлата и подина слоја, у ком се налази вода, непролазна, као што се обично наводи. Са свим је доста, ако је повлата непролазна.[2])

Има предела на земљи, где се не налази у дубини вода под тако јаким притиском, и ту не би на-

[1]) Dr Melchior Neumayr, Erdgeschichte I. 374.

[2]) A. von Lasaulx „Die Quellen“ у „Handvörterbuch der Mineralogie, Gellogie u. Paläontologie, herausgegeben von Prof. Dr A. Kenngott“ III. p. 127.

равски бушење артеских бунара имало никаквог успеха. Ствар је геолога да реши, јесу ли у неком пределу повољне прилике за бушење или не. Али много пута неће моћи ни он да изрече одсудан суд, јер геолошка грађа може бити тако сплетена, да се једино бушењем може доћи до извешћа, у каквом се стању налази вода у дубини.

У пустињи Сахари као да су се стекле на нашој земљи најповољније прилике за артеске бунаре. Тамо се налазе често у саразмерно малој дубини под врелом, сухом површином изобилне водене жиле, из којих вода на поље извире, чим се рупа до њих пробуши. Данас се налазе тамо многобројни артески бунари, који су сви изобилни водом. Тамошњи одношаји били су врло лепо представљени у красним моделима на последњој светској изложби у Паризу.

И терцијерна котлина вароши Париза особито је повољна за бушење артеских бунара, те их и тамо има у већем броју. Слој, из ког долази вода, лежи обично 5—600 метара дубоко.

Артески бунари у дунавско-тиској равници

Дуго је времена прошло, док су се почели бушити артески бунари и у равној Угарској, која заузима највећи део велике дунавске равнице. А потреба артеских бунара била је у тамошњим пределима врло велика, јер су се становници морали служити искључиво изданском водом, које беше врло ретко где добре, те је то приметно и кобно утицало на стање народнога здравља.

Пространа та равница простире се на унутрашњој страни карпатских гора као огромно велика депресија, те припада по томе геолошки исто тако Карпатима, као равница реке Пô Алпима или Тиренско море̂ Апенинима. Геолошки одношаји тога големога земљишта беху до скора са свим непознати и то је био један узрок, што се нико погледом на несигуран успех успех није смео усудити, да покушај учини, да бушењем артеских бунара несташици добре воде доскочи.

Велика угарска равница покривена је у својим средњим деловима искључиво талозима новијега и најновијега доба, дилувијалним и алувијалним слојевима. Докле се простиру ти слојеви у дубину, то није нико знао. Неогени слојеви појављују се на површини само око обала некадањег копна и на рубовима острва, која су се издизала из неогенога мора. Непокривени млађим творевинама виђају се они тако на западној страни целе депресије дуж источног подножја Алпа. Много мање излазе они на површину дуж јужног подножја Северних Карпата, али у прилично великој мери на источној страни дуж западне стране Бихарске планине, како северно тако и јужно од ње. Јужна граница у краљевини Србији беше до скора врло непотпуно позната, али сада су и на целој тој страни поглавито из публикација вреднога професора *Ј. М. Жујовића* познати неогени слојеви. Исти се налази и у Босни, али чекају још да се проуче као што треба.

Што се тиче некадашњих планинских острва, то се на рубу Угарског Средогорја ретко налазе неогене творевине у већим компактним масама не-

покривене на површини, али врло много таквих маса, које су класично значење стекле, има около Западнославенске планине (Псуња). Исте стоје према западу са нешто мало прекидања у вези са хрватским басеном, а на исток се простиру све до Фрушке Горе.

Истина да је свуда у стручним круговима владало уверење, да се ти неогени слојеви на периферији налазе и дубље унутра у равници и да покривају тамо непрекидно дно целе котлине, где су их затрпале млађе формације са градивом, које се доцније у води таложило. Али констотовати, да је тако у истину, за то је био једини пут дубоко бушење у земљу и тако су артески бунари, који се баш због непознавања геолошке грађе нису пре бушили, пружили могућност, да се та скривена геолошка грађа открије и од чести проучи. Колико је у том погледу до сада већ постигнуто, показаће ова расправа.

Прве артеске бунаре у Угарској почео је будити подузетни рударски инжењер *Вилмош Жигмонди.* Прво му је дело било артески бунар и *Харкању* у Барањи, који је дубок 38 метара, а најславнији је артески бунар у пештанској варошкој шуми, који је дубок 970·48 метара. Исти је бушио и артески бунар у *Липику*, који је дубок 235 метара. И друга купатила добијају сада већ своју лековиту воду из артеских бунара, тако *Пишпек-Ладањ* код Великога Варада, *Бузјаш* и т, д.

У Угарској је већ велик број и таквих артеских бунара, који имају задаћу, да становништво снабдевају бољом пијаћом водом, него што су је до тада имала. Већину тих бунара бушио је рударски инже-

њер *Бела Жигмонди*, брат Вилмошев. Тако варош *Ход-Мезе-Вашархељ* има два артеска бунара, један дубок 197·84 м., који даје за 24 сата 94.254 литара воде, други 253 мет. дубок, који даје за исто време преко 1,000 000 литара воде. Артески бунар у *Сентешу* дубок је 311·81 мет., вода искаче из њега 5 метара изнад површине и даје за 24 сата 252.396 литара воде. У *Сегедину* постоје већ три артеска бунара; први је дубок 245 мет., а давао је у почетку 500.000 литара воде, после све мање. Артески бунари буше се у *Чаби* и у *Дебрецину*. У последњем месту отишло се већ 500 мет. дубоко у земљу, али вода се није још појавила.

Приликом бушења артеских бунара на разним странама показало се, да су многи предели у угарској равници са свим згодни за грађење истих. Као да најбоље стоји у том погледу југо-источни део те равнице са вароши *Вршцом*, где већ из дубине од 32 метра излази обилна вода. Али како се те повољне прилике брзо мењају, види те отуд, што се у *Чакову*, које лежи близу Вршца, ни у дубини од преко 120 мет. није могло још доћи до воде. И код других околних места начињена су таква искуства, н. пр. и у још ближем *Каноку*. Ипак се може рећи, да су прилике у Банату у опште повољне и сада има тамо већ врло многих села, која имају артеске бунаре.

Како јако неповољне могу бити те околности показало је бушење артеског бунара у *Суботици* у близини железничке станице. Тамо је бушено 601 метар у дубину, потрошено је 65.000 форината, али се није постигао никакав успех. Доцније је избушена рупа зарођена до 188 метара, вода се ни из те ду-

бине не подиже до површине, него се мора вадити на шмрк у множини, која је довољна за потребе тамошње жељезничке станице.

У толико је већма изненадило, кад су у почетку ове (1890.) год. са свим у близини Суботице у *Сенти* и у *Старом Бечеју* у сразмерно малој дубини дошли до воде, која је излазила на површину. Артески бунар у Сенти је дубок 53, артески бунар у Ст. Бечеју 71 метар и овај други даје 100.000 литара за 24 сата. Успех тај може се и по томе назвати ванредан, што оба та места леже у Потисју на истој централној линији, на којој Сентеш, Х. М Вашархељ и Сегедин, и то одмах испод Сегедина тако су тих пет места једно другом са свим на близу. Ипак се у Сентешу морало бушити преко 300, у вашархељу и Сегедину преко 200 метара, да се дође до воде.

Напротив само неколико километара западно од Ст. Бечеја, у *Сенгомашу*, где је велепоседник сентомашки г. *Лаза Дунђерски*, познати добротвор свога места, још г. 1888. почео на пијаци о свом трошку да буши артески бунар, није се постигао још никакав успех. Сврдло је продрло до сада преко 120 метара, али о артеској води нема још ни помена.

Г. 1888. почео је и у *Осеку* војнички ерар да буши артески бунар. Али кад се ни у дубини од 201 метра није дошло до воде, обустављен је даљи рад.

Артески бунар у Сомбору.

згодне прилике, које постоје у погледу пијаће воде у Бачкој, разложио је писац опширно у својој књизи «Пијаћа вода, како се набавља и испитује, са

додатком Анализе пијаћих вода у Бачкој» (Панчево 1887.). Из анализа бачких пијаћих вода, које су тамо саопштене, види се, да у целој Бачкој нема скоро ни једног бунара унутра у самим местима, који би давали здраву, добру воду. Једино у бунарима изван места, у пољу, може се још наћи здравија и боља вода.

Те жалосне околности покренуле су и у Бачкој питање о бушењу артеских бунара, јер су исти сматрани за једино средство, којим би се могло доћи до здраве воде, тако важне за одржање човечјег здравља. Повољни успеси у другим крајевима Угарске бодрили су, да се такав покушај и у Бачкој предузме.

Ова ствар занимала је одмах, чим су први артески бунари у Угарској с успехом саграђени, више озбиљних, мужева и у Сомбору. Њиховом утицају и наговору пошло је за руком, да је Сомборска штедионица поклонила 15.000 форината за бушење артеског бунара у Сомбору. Кад је после неколико година та сума предата вароши, износила је она 18.000 форината. Општинско веће у Сомбору пристало је, да са том сумом отпочне бушење артеског бунара и примало је уједно обвезу, да сувишак трошкова, ако би нужно било, подмири из општинских средстава.

Место за артески бунар одређено је на св. Ђурђевској пијаци, у средини исте пред варошком кућом, на истом месту, на ком је и пре стојао варошки бунар. Посао је поверен и овде рударском инжењеру *Бели Жигмонди* уз награду од 85 форината за сваки метар дубине.

С пролећа 1887. год. подигоше над одређеним местом торањ од дасака и 23. априла отпочето је

бушење, које је због мењања гарнитура, које због тешкоће земљишта, нарочито због жестоких навала песка, а и због других незгода чешће на дуже или краће време прекидано.

Из дубине од 256 метара почела је вода да долази на површину. Али ни својом множином ни хемијским саставом није могла задовољити. 24. марта 1888. даваше бунар само 15.709 литара за 24 сата. Због тога се бушење наставило и даље у нади, да ће се доћи до другог и обилнијег скровишта воде.

Код 334 метра морало се бушење због техничких тешкоћа за неко време обуставити, а кад се за тим опет наставило, приметише на скоро раденици, да је из рупе са водом почео у обилној множини да куља и неки гас. За иста је одмах констатовано, да је чист лаки угљиководик, метан. У исти мах примећавало се на води, да постаје све више слана. Дотле се вода, која је излазила из артеског бунара, употребљавала у вароши као пијаћа вода, али наскоро је постала тако слана, да је није више било могуће пити.

Беше то рђав знак за очекивање, да ће се доћи до пијаће воде. Уз то је и множина воде остајала увек мала. У новембру 1888. не даваше више него 15,700 литара за 24 сата. Кад је за тим мерено 1. јуна 1889., нарасла је само на 18.000 литара.

Бушење је ипак настављено до 393 метра, где је инжењер подузетник мислио да мора обуставити даљи рад, изговарајући се на техничке тешкоће и због никаквог изгледа, да ће се у већој дубини доћи до више и боље воде.

На молбу варошке општине изаслало је тада кр. уг. геолошко друштво у Пешти свога геолога г. *Јулија Халавача* у Сомбор, да на лицу места извиди одношаје и изрази своје мишљење о изгледима даљега рада. Исти је изрекао мишљење, да се можемо надати скором и обилном доласку воде. У стручном мишљењу геолошког друштва, која је доцније послато, саветује се даље бушење. Друштво је дало тај савет на основу, што се рупа артеског бунара налази већ у најдубљим слојевима понтијске етаже, испод које ће као и у суседној Барањи и у Фрушкој Гори доћи сарматска етажа. Иста је састављена из вапнаца, али гдекад има у њој и песка, у ком се може вода очекивати. Не постигне ли се одмах ту сврха, онда има наде, да ће се, пошто сарматска етажа у поменутим суседним пределима није особито јака, доћи брзо до медитеранске етаже, која је испод ње и која обилује песком, па дакле и водом.

На основу тога стручног мишљења ваљало је рад на артеском бунару даље наставити, али подузетник *Жигмонди* није се на то дао никако склонити. Он је предложио вароши, да зарони рупу до у дубину од 256 метара, одкуд је прва саразмерно најбоља вода дошла на површину. Кад за тим намести шире цеви долазиће вода у већој множини и ако не буде можда тада излазила са свим на површину, ипак ће се уздићи довољно високо под исту, да ће се моћи шмрком вадити као и у Суботици и грађанству на услугу ставити.

Варош је најпооле прихватила тај предлог и дело, на ком је рађено више од две године дана с великим трудом и трошком, напуштено је. Кад је тада

рупа измерена, нађено је, да је дубока 381·96 метра. Остало, пошто је међувремено стојало без цеви, само се собом заронило.

7. децембра 1889. г. почели су зарођивати рупу, која је са толиком муком избушена и већ 3. фебруара 1890. беше затрпано до 248.06 метра. До те дубине простире се садањи артески бунар. У њега су спуштене шире цеви и обилније, него кад је пре сврдло продрло до пола места, излива се вода изнад површине. Одмах идућега дана, пошто је све било готово, т. ј. 4. фебруара дао је бунар за 24 сата 84.293 литре воде. Анализу те воде наћи ће читаоци на другом месту.

На тај начин је у Сомбору са бушењем артеског бунара постигнут врло умерен успех, несаразмеран жртвама, које су за њега принете. Али жртве те нису ипак избачене, јер су стечени нови податци за познавање геолошке грађе велике дунавске равнице, којима ће се наука користити моћи.

Геолошки профил артеског бунара у Сомбору

Варош Сомбор је столица бачке градомеђе и броји 24.874 душа. Велика већина становника су Срби и Буњевци.

По најновијим податцима ц. кр. војничко-географског завода у Бечу, износи за Сомбор северна географска ширина 45° 46′ 26″, а источна географска дужина 36° 46′ 50″. Висина над морем је просечно 90 метара. По извешћу варошког инжењера г. *Милана Гергурова* износи висина места, на ком је бушен артески бунар, 87·055 метара.

Сврдло је при бушењу пролазило кроз ове слојеве:

ДУБИНА У МЕТРИМА, КАД ПОЧИЊЕ СЛОЈ	(ЊЕГОВА МОЋНОСТ У МЕТРИМА)	
0	(7·11)	*Лес*, пун вапновитих и гвожђаних конкреција са овим органским остатцима у нижим таванима: Helix plebeja; Limnaea minuta; Hyalina sp (врло мала врста); Planorbis spirorbis; « rotundatus; ову последњу врсту, која је била особито многобројна, имао је доброту да одреди г. *П. С. Павловић*, професор II гимназије у Београду;
7·11	(2·63)	Плавичаста *иловача*, вапновита и лискуновита;
9·74	(6·59)	Жут, глиновит *песак*, лискуновит, садржи вапна;
16·33	(20·11)	Кварцовит сив *песак*, ситнији и крупнији, лискуновит, са врло мало вапна. Од 23·63 м. појављује се у њему шљунак све до 28·40 м.; у тавану 23—24 мет. од органских остатака нађен (по одредби г. *П. С. Павловића*) Planorbis rotundatus; за тим кварцовитим песком долази 1 м. дебео таван глиновитог песка

		попељасте боје; и тај је лискуновит и садржи вапна. За тим долази опет кварцовит песак са мало вапна, горе местимице са шљунком, доле још и са великим комађем леса, сав лискуновит; испод 32 м. особито велике љуспе лискуна;
36·44	(2·37)	*Шљунак*, измешан са кварцовитим плавичастим песком пуним лискуна и лапоровитих конкреција; кварцни облутци већином ћошкасти.
38·81	(3·92)	Глиновит *песак*, најпре сив, после плавичаст, лискуновит, са шљунком, садржи вапна;
42·73	(4·67)	*Лес*, лискуновит, пун великих и малих вапнених конкреција најразличнијега облика;
47·40	(11·96)	*Песак*, ком се физиогномија врло мења. До 48·13 мет. је глиновит, после до 51·62 м. кварцовит, до 52·63 м. опет глиновит, до 55·70 м. на ново кварцовит, за тим до 56·54 м. опет глиновит и одатле све до краја опет кварцовит. У глиновитим партијама садржи вапна, а сав је лискуновит. У последњој глиновитој и кварцовитој партији налази се ситан шљунак.
59·36	(11·02)	Загасита, за тим жута и при крају плавичаста *иловача*, лапоровита, са кварцним облутцима.

70·38	(5·81)	Глиновит *песак*, лискуновит, од 71 м. почињући са вапненим конкрецијама и многим шљунком, који је у почетку најкрупнији. У дубини 72—74 м. нађена конхилија Unio sp. али сврдло је изнело на жалост саме фрагменте и ако многобројне, тако да није било могуће по истима врсту тачно определити;
76·19	(1·92)	*Глина* плавичаста, лискуновита, са лапоровитим конкрецајама;
78·11	(12·23)	*Иловача* жуте боје, лискуновита, са лапоровитим конкрецијама, местимице у њој веома велико заобљено комађе од шкриљастих стена, при крају сва шарена од тавана лимонита;
90·34	(1·12)	Врло ситан глиновит *песак* са шљунком, лискуновит:
91·46	(7·88)	Жута *иловача*, пуна лапоровитих конкреција, лискуновита;
99·34	(7·66)	Сура *глина*, пуна лапоровитих конкреција, лискуновита;
107·00	(3·20)	Жута *иловача*, пуна лапоровитих конкреција, лискуновита;
110·20	(1.96)	Склад од скоро самих *лапоровитих* конкреција (бигар), тако, да се иловача са свим губи;
112·16	(7·04)	Жута *иловача*, пуна лапоровитих конкреција, лискуновита;
119·20	(6·95)	Сура *глина*, најпре компактна.

		после пуна лапоровитих конкреција. лискуновита;
126·15	(12·96)	*Иловача* мркожута, при крају плавичаста, пуна лапоровитих конкреција, лискуновита;
139·11	(1·27)	Глиновит, плав *песак* са љуспама од лискуна;
140·38	(8·73)	Кварцовит *песак* сиве боје, лискуновит;
149·11	(6·17)	Лапоровита *иловача*, боје сивасте, лискуновита;
155·08	(6·16)	*Глина* најпре црна, после жута са лапоровитим конкрецијама и таванима лимонита, лискуновита;
161·24	(0·90)	*Иловача* плавичаста са лапоровитим конкрецијама, лискуновита;
162·14	(2·20)	Глиновит *песак* са ситним шљунком, лискуновит;
164·34	(16·04)	*Глина*, црна до 170·24 м. и у почетку компактна, после плавичаста са лапоровитим конкрецијама, лискуновита;
180·38	(1·37)	Кварцовит, сив *песак*, лискуновит;
181·75	(41·56)	*Глина*, која врло мења физиогномију. До 190·2 м. је боје као шоколада, за тим жута и налазе се у њој лапоровите конкреције. Од 196 25—197·44 м. нема конкреција, боје је беличасте, мека је и блага, са свим налик на прави лапорац. Једна проба из тога слоја, раство-

рена је у врелој концентрованој со̂ној киселини, остатак је после сијања измерен, а у раствору је опредељено вапно. Резултат је био ово:

Нерастворљив остатак . 60·25%
Вапно (CaO) . . . . 7·29%
Одговарајући калцијум-
карбонат ($CaCO_3$) . . 13·03%;

После те лапоровите глине долази опет компактна глина боје као шоколада, па онда жута, за тим црна, па сура, па опет жута, па на ново сура и опет најпосле жута, у последњој партији са лапоровитим конкрецијама. Цела маса те глине је мање више лискуновита;

223·31 (1·11) Глиновит *песак*, лискуновит;

224·42 (2·80) Сура *глина* са лапоровитим конкрецијама, лискуновита;

227·22 (22·12) *Иловача* већином плавичаста са лапоровитим конкрецијама, лискуновита;

249·34 (4·76) *Глина* боје као шоколада, компакна, лискуновита;

254·10 (10·98) Жута *иловача*, компактна, лискуновита;

265·08 (80·92) *Глина*, у почетку поглавито жућкаста, после црнкаста, па мркожута, за тим скроз измешано црна, црвена и жута, даље плавичаста, зеленкаста, зелена, па црвенкаста

и најпосле при крају боје као шоколада. До 320 м. пуна је вапнених конкреција и лимонита, после све до краја губи се вапнени додатак и глина је више компактна, само од 327—330 м. има опет у њој повише лимонита. У тој другој партији примећава се врло мало лискуна. Једна проба из дубине од 332 м., од које се при испирању добило само врло мало песка, ближе је хемијски испитивана. Начињен је водени раствор и раствор у врелој концентрованој соној киселини. У овом другом раствору опредељено је вапно, оксид гвожђа и алуминијумоксид, а у воденом хлор. Резултат је био ово:

у HCl нерастворљиви остатак	77·60%
вапно (CaO)	0·94%
Одговарајући калцијумкарбонат ($CaCO_3$) . .	1·68%
Оксид гвожђа и алуминијумоксид ($Fe_2O_3 + Al_2O_3$)	13·85%
Хлор (Cl)	0·0355%
Одговарајући натријумхлорид (NaCl) . . .	0·0585%

Водени раствор показивао је алкаличну реакцију. У њему не беше ни вапна ни магнезије, а врло мало

сумпорне киселине (натријумсулфат);

345·00 (5·00) *Иловача* плавичаста, јако лискуновита;

350·00 (3·05) Врло ситан кварцовит *песак* беличасте боје измешан са глиновитим, са великим љуспама лискуна и ситним вапненим зрнима; водени раствор даȯ слабу, али јасну реакцију на хлор;

353·05 (7·95) Лапоровита *иловача* плавичасте боје, јако лискуновита. Једна проба из дубине од 355 м. ближе је испитивана на исти начин као и предходна глина, а и песак, који је добивен испирањем и који је био већином вапновит; овде је измерен после сијања као и остатак од киселог раствора. Резултат је био ово:

Песак	29·25%
У HCl нерастворљиви остатак	57·75%
Вапно (CaO)	10·65%
Одговарајући калцијумкарбонат ($CaCO_3$) . .	19·00%
Оксид гвожђа и алуминијумоксид (Fe_2O_3 + Al_2O_3)	13·50%
Хлор (Cl)	0·0426%
Одговарајући натријумхлорид (NaCl) . . .	0·0702%

Водени раствор и ове пробе пока-

		зивао је алкаличну реакцију. у њему не беше ни вапна ни магнезије, а истом се могла приметити реакција на сумпорну киселину (натриум-сулфат);
361·00	(7·00)	*Глина*, већином црна, при крају црвенкаста, лискуновита, садржи само мало вапна;
368·00	(2·00)	Лапоровита *иловача*, плавичаста, лискуновита;
370·00	(3·00)	Жут, глиновит *песак* са великим љуспама лискуна, садржи вапна; водени раствор дао јачу реакцију на хлор него предходни песак;
373·00	(17·00)	*Глина*, у почетку боје као шоколада, после мркожута и при крају плавичаста, са лапоровитим конкрецијама, лискуновита. Водени раствор једне пробе из 377 м. дубине показивао је алкаличну реакцију и дао је врло јаку реакцију на хлор;
390·00		Лапоровита *иловача*, плавичаста, лискуновита. До 393 м., докле је још бушено, не беше јој краја. Једна проба из последњег слоја ближе је испитивана на исти начин као и предходне две пробе. Резултат је био ово:

Песак (већином вапновит)	19·35%
У HCl нерастворљиви остатак	67·00%

Вапно (CaO) . . . . 6·14%
Одговарајући калцијум-
карбонат ($CaCO_3$) . 10·96%
Хлор (Cl) . . . . . 0·0803%
Одговарајући натријум-
хлорид (NaCl) . . . 0·1323%

Водени раствор показивао је алкаличну реакцију, вапна и магнезије не беше у њему, али се могла приметити слаба реакција на сумпорну киселину (натријумсулфат).

По белешкама, које су вођене за време бушења, продрло је сврдло до дубине од 393 метра. Кад је посао окончан и дубина тачно измерена, нађено је, да је она управо износила 389·54 метра, дакле за 3½ метра мање него по белешкама.

По изложеном поредку слојева види се, да се у сомборском земљишту измењују испод површине талози разне моћности, који су састављени из песка, шљунка, леса, иловаче, глине, лапора или вапна и лимонита. По том градиву има се дакле то земљиште као у опште све дубоке равнице сматрати као творевина воде. Море или каква велика језера или огромно велике реке морале су се некад простирати на тим местима, где сада те слојеве налазимо сталожене.

У почетку јавља се *песак* у веома моћним слојевима, али у већој дубини бивају исти све слабији и ређи. Што су већма удаљени од површине, у толико се већма разликују од обичног песка. У по неким слојевима налази се у њему и *шљунка.* Ови слојеви

песка правили су велике сметње при бушењу, али највеће неприлике чинио је баш последњи, најнижи слој, ма да му је моћност саразмерно мала.

У много већој мери него песак налазе се слојеви иловаче и глине, прва претежно ближе површини, друга веома јако развијена у већим дубинама. Писац је при означивању слојева оделио иловачу од глине и спреман је на то, да ће му то многи замерити. Он је нарочито при овоме раду имао пуно прилика, да се увери о великим тешкоћама, које су скопчане, кад се хоће од глине да одели иловача, па у овом случају и сам лапорац, јер сва та градива прелазе са свим поступно једно у друго. У таким околностима је заиста немогуће, повући између тих градива тачне границе, али у опште даје се то ипак учинити и писац је тај теретан пут изабрао, јер се тако много јасније истиче разноврсност промена у добу, кад су ти седименти постајали. Именом *иловача* означено је све оно глинасто градиво, у ком су подједнако измешани глина и песак, те које с тога при испирању даје повише песка. У подземним слојевима у Сомбору има у иловачи увек повише вапна, она је лапоровита, а често има у њој и ферихидроксида, од којег долази сура или жута.

Два слоја иловаче обележена су као *лес*. Поред характеристичних пужева одликује се лес нарочито особитим вапненим конкрецијама, које су више мање тврде, а облика округлог или дугуљастог, гдекад и са свим ваљкастог, као што је показао поглавито други слој леса на нашем земљишту.

Ни слојеви, који су означени као *глина*, не садрже никад праву, чисту глину. Из сваке дубине ос-

тавља она при испирању иза себе мало ситнога песка и садржи увек и нешто калцијумкарбоната. Има је у свакојаким бојама. Зелена боја долази јој већином од ферноксида, сура или црвена од ферооксида, црнкаста и црна од пирита или угља. Пирит није међутим код нас нигде опажен. Ипак нема у сомборској глини наведених нечистих саставака толико, да би јој потрли њена пластична својства. Од глине из дубине од 165—180 метара дадоше неки себи правити крчаге, који су са свим добро издржали лончарску пробу.

Као иловача, тако је глина често измешана са гвозденим рудама, којих је маса земљаста, једра и аморфна. По *Сенфту* [1]) имају се све такве гвоздене руде, чим се налазе међу слојевима, за које је извесно, да су постали у води, сматрати као *лимонити*.

Изузимајући само слој леса на површини, налази се у свима слојевима без разлике мање више лискуна. Долази само као калијев лискун, *мусковит*; нарочито у терцијерним слојевима сјаји се у тавном градиву као сребро. Ово опште присуство лискуна упућује на порекло тих слојева од гранита и гнајса, које се две стене у Угарској увек скупа налазе. Могуће да је нарочито у млађим слојевима ушао лискун истом доцније као нова творевина.

Различно градиво у различним слојевима извешћује понешто о приликама, у којима су се ти слојеви сталожити морали. Код свију некадањих великих река и језера примећава се, да су се поред обала, где се вода већма таласала, сталожиле крупније ру-

[1]) Dr. Ferdinand Senft, Synopsis d. Mineralogie u. Geologie, II. Abth. Hannover 1876. p. 228.

шевине, шљунак и крупан песак; до њих у близини обале на плићим местима или у речним заливима сместио се и лес, даље према средини ситан песак и иловача, а у централној зони тих река или више још тих некадањих језера, где су биле највеће дубине, сталожила се далеко од стене, из којих је постала, сама глина. За наслаге шљунака, нарочито ћошкастога комађа од стена, какво се налази и у сомборским слојевима, није била неопходно нужна већма усталасала вода, њих је могао на та места донети и лед.

Слојеви, који су бушењем артеског бунара у Сомбору откривени, припадају разним геолошким формацијама. Да се одреди старост неке формације, за то има две методе, које једна другу допуњују. Једна се оснива на петрографским и стратиграфским карактерима, другој су основ палеонтолошки одношаји. На земљишту нашег испитивања моћи ћемо се на жалост врло мало послужити овом другом методом, јер од палеонтолошких података није скоро ништа нађено. Само у најгорњем слоју леса било је више добро очуваних фосилија, за тим у дубини од 23·63 до 24·31 м. беше неколико примерака врсте Planorbis rotundatus и после још само у дубини од 72·11 до 73·65 м. неколико фрагмената рода Unio, па којима није било могуће одредити врсту или врсте, којима припадају. Испод те дубине, у нижим слојевима престале су фосилије са свим и од тих важних геолошких докумената није баш ништа више нађено.

Слично сиромаштво у фосилијама примећавано је и на другим местима у Угарској, где су бушени артески бунари. Само у Сентешу нађено је повише добро очуваних фолисија. У Х. М. Вашархељу нађено их је такођер, али не тако много и не тако добро очуваних као на првом месту.

При одређивању старости формација бићемо ми дакле поглавито упућени на прву методу, јер где нема фосилија, ту не остаје други избор, него да се обратимо петрографским и стратиграфским односима. Метода та даје се увек употребити, кад се тиче таквих места као овде, где се више формација једна поред друге налази. Важност, коју им у таквој прилици дајемо, оправдана је због тога, што еквивалентне формације у укупном поретку слојева земљине коре заузимају и исто место Трудићемо се, да потврду резултатима, до којих дођемо, потражимо у упоређивању са констатованим чињеницама у суседним пределима. али при том нећемо сметнути с ума, да петрографски карактер сам за себе није за разна места поуздано средство. на које се може увек ослонити, јер је познато, да исти може за једну исту формацију да буде често врло различан на различним местима. На тај начин мислимо се сачувати од неоснованих закључака.

Место Сомбор лежи 4—6 м. више него Дунав, а удаљено је од Дунава 15·1 километара. Од памтивека није никад Дунав, ни кад је највише нарастао, поплављао то место, те тако смо у праву, да одмах већ први слој леса, који се простире до 7·11 м. у дубину, уврстимо у *дилувијалне творевине.*

Исто тако је без сумње дилувијална наслага иловача испод тога леса и песак, који мењајући често свој петрографски характер, час са шљунком час без њега, простире се у великој моћности од 9·74 све до 42·73 м. у дубину. Најгорњи слојеви тога песка имају све особине тако званог *живог* или *летећег* песка, ма да су испод површине. Ситан је скоро као прашина и прикупио је у себе обилну воду. Справе врло лако продиру у њега, али у истоме часу одмах на ново горе покуља и све опет зарони, да се не може ни место познати, где се што спустило у њега.

То опасно својство овога песка узрок је, да је у Сомбору немогуће копати иоле дубље бунаре. Нигде нема дубљих бунара од 7—8 метара, тако да сви добијају воду из плавичасте иловаче, која покрива ту моћну наслагу песка. Чим се изађе из те иловаче, с места покуља песак и зарони сав убао, који је ископан. С тога нису могли ни Нортонови бунари, с којима је војнички ерар пре неколико година чинио покушаје, показати никакав успех.

Овај песак тако распуштена склопа смета и у целом суседству копању дубљих бунара. Њега има и у Потисју, тако и код Сегедина, где испод 5 м. моћног слоја песка на површини долази као и у Сомбору око 2 м. моћан слој плаве иловаче и испод те све до у дубину од 20 м. летећи песак. Највеће сметње при регулисању Тисе причињава овај песак и биће главан узрок, што се не давно нови ке у Сегедину срушио.

Слој иловаче, који долази испод ове моћне наслаге песка, тако је јасно најразличнијим и врло великим вапненим облуцима карактерисан као лес, да

нема ни какве сумње о његову дилујивалном постанку. То исто важи и за 12 м. моћан слој песка испод њега, у ког се физиогномија такође исто тако нагло мења као и у првом пешчаном слоју. У дубини од 59·36 м. наилазимо на прву моћнију наслагу иловаче, која упућује на друге прилике постајања, али тек у песку испод ње, који се простире од 70·38 до 76·19 м., излази пред нас са шкољком Unio поузданији доказ, да је та наслага морала постати већ у добу, које је претходило дилувијуму т. ј. у неогену и то у најгорњој његовој етажи, у *левантинској*.

Као што је тешко поставити оштру пограничну линију између алувијалних и дилувијалних наслага, исто је тако немогуће тачно оделити дилувијалне слојеве од неогених. Скоро неприметно прелазе једни у друге. Ипак се за дилувијалне (кватернерне) наслаге може рећи, да се од старих терцирјерних (неогених) доста битно разликују тим. што су код њих седименти из већих језера ретки и слаби. Напротив су код њих у толико већма заступљени седименти текућих река у виду шљунка, песка, леса и иловаче.

Ослањајући се на та посматрања може се рећи да на сомборском земљишту са слојем иловаче у дубини од 59 м. престају дилувијалне наслаге и да *у слоју песка, који почиње код 70 м., имамо без сумње већ неогену наслагу*.

Тај резултат слаже се врло добро са чињеницом доказаном приликом бушења артеског бунара у Пишпек-Ладању код Вел. Варада. Проф. *Сабо* је констатовао, да на том крају велике Дунавско-тиске равнице почиње левантинска етажа у дубини од 75 м.[1]) Истина

[1]) Dr. Szabo József, Geologia, Budapest 1883. стр. 443.

да *Халавач*, који је писао монографије о артеским бунарима у Сентешу [1]) и Ход-Мезе-Вашархељу [2]), ставља почетак левантинске етаже у великој Дунавској равници за Сентеш истом у дубини од 243 м., за Х. М. Вашархељ у дубини од 215 м., али је врло невероватно, да је левантинско језеро, од ког су потекле те наслаге, могло имати тако изванредно дубок ниво. При одређењу геолошке старости управљао се *Халавач* очевидно само по палеонтолошким моментима а није узео у достојан обзир петрографски карактер слојева, који је нужно морао ступити овде напред поред сиромаштва у фосилијама. Нема сумње, да је и на тим местима левантинска етажа већ пре почела, него што су нађени слојеви са левантинским конхилијама.

Иначе је и професор *Кох* из Колошвара, који је за време бушења артеског бунара долазио у Сомбор, усмено се такође изразио, да са иловачом испод другог слоја песка престаје дилувијум. Посматрања пишчева довела су до истог закључка.

Као велика већина дилувијалних наслага, нарочито оних у унутрашњости копна, тако су и дилувијални слојеви на сомборском земљишту седименти из слатке воде. Одношаји ти поступно се измењују код неогоних слојева, које имамо сада да расмотримо.

Много тежа него у старијим формацијама је раздеоба у неогену. Узрок лежи по своj прилици у том, што у неогену не налазимо скоро никаквих наслага

[1]) A m. k. földtani intézet évkönyve. VIII. 6. „A szentesi artézi kút Halaváts Gyulától“. Budapest 1888.

[2]) Mittheilungen aus dem Jahrbuche der k. u. geol. Anstalt VIII. 8. „Die zwei artesischen Brunnen von Hód-Mezö-Vásárhely von Julius Halaváts.“ Budapest 1889.

из дубоке, од обала удаљене воде, у којој је фауна мање променама изложена. Напротив сусретамо овде огромно велике наслаге плитке воде, које често у малим растојањима свој карактер мењају, географско распростирање њихових животињских форама је мало и уз то долазе многобројне наслаге из бракичке и слатке воде. које још у већој мери носе локалан карактер. За сваку котлину, за сваки предео показују неогене творевине видове, који су често битно различни. У таквим приликама губи се могућност, да дођемо до општег. целокупног прегледа, цела прошлост расцепљена је у више локалних развитака. из којих је често врло тешко прибрати оно, што је заједничко. Већ прва раздеоба у *миоцен* и *плиоцен* даје се у тој зони врло тешко извести.[1])

Тешкоће те двојином су веће на нашем земљишту, где у неогеним слојевима сем најгорњега нису нађени ни трагови од каквих фосилија. Ми смо овде упућени једино на петрографске карактере, на упоређивање са другим пределима, на тражење паралелности, а с коликим је незгодама такав начин испитивања скопчан, већ смо напред истакли.

Најмлађа неогена етажа (у плиоцену) зове се *левантинска* Први пут у Дунавско-тиској равници констатована је иста у Пишпек-Ладању. За тим су у Сентешу и Х. М. Вашархељу откривени левантински слојеви. И на једном и другом месту нађена је прилично богата левантинска фауна, у којој су најмногобројније били заступљени родови Vivipara и Unio, али и других родова било је доста. Од суседних пре-

[1]) Hauer Franz Ritter von, Die Geologie, 2. Aufl. Wien 1878. стр. 609.

дела на обиму велике Дунавске равнице особито је богата фосилијама левантинска етажа у Славонији, која је характерисана великом множином и разноводношћу истих родова Vivipara и Unio. Левантинска етажа констатована је на периферији нашега земљишта и у Србији и то у околини Зајечара и после не далеко од Градишта код села Тополовника, где је у жутом песку нађено много примерака од рода Unio.[1]).

На сомборском земљишту само су у најгорњем пешчаном слоју левантинске етаже нађени фрагменти од рода Unio, а у нижим слојевима није било ни фрагмената, те је тим веома отештано одређење дубине у којој левантински талози престају. У Пишпек-Ладању, јединим месту у Дунавској равници, где се то могло до сада констатовати, простире се левантинска етажа до 121 метра, те пошто јој је почетак код 75 м., износила би дакле њена моћност 46 м,[2]). Од прилике у истој моћности простире се она и на сомборском замљишту, свакако не преко још јединог јачег пешчаног слоја у дубини од 149 метра, где почињу моћни слојеви глине и иловаче, испрекидани на великим дистанцијама са саразмерно веома слабим таванима песка, што је карактеристичан хабитус за доњи плиоцен или понтијски степен.

Мишљење то поткрепљују прилике, које се налазе у оближњој барањској планини Мечеку код Печуја. Слојеви понтијскога степена састављени су и

[1]) J. М. Жујовића „Основи за Геологију краљевине Србије“ (Геолошки Анали Балканскога Полуострва. Књига прва). Београд 1889. год. стр. 111.

[2]) Dr Szabo József, Geologia, Budapest 1883. стр. 443.

тамо из петрографски сличне глине, која је и овде и онде на много места црна или боје као шоколада. И у бечкој котлини понтијске су наслаге у главноме глина са саразмерно мало пешчаних тавана. Глина та садржи у себи прилично много вапна, те се с тога за разлику од праве глине назива често и засебним именом *тегел*. Тегел је карактеристична понтијска наслага и у Угарској. У бечком теглу налази се увек и мало ситнога песка и нарочито и љуспица од лискуна.

Ни у сомборским седиментима, нигде, па ни у големом слоју глине (иловаче), који се простире од 224·31 до 350 м., дакле скоро 126 м. далеко, не налази се чиста глина, него има увек у њој повише вапна. И та је глина тегел. Лапоровити характер у гдекојим слојевима тако јако превлађује, да глина добија скоро спољашњи изглед лапораца, који су тако карактеристични за брактичке наслаге истога степена (конгеријска етажа) у оближњем Беочину. Дакако да лапоровита глина сомборских слојева далеко заостаје иза драгоценог беочинског материјала за цеменат, јер у проби, која му је била спољашње највећма слична, нађено је тек 13°/₀ калцијумкарбоната, дочим је писац у једној проби беочинског лапорца нашао не мање него 66·5°/₀.

У глини сомборских слојева, па и у најчистијој, налазило се даље увек још и песка, у гдекојој толико, да смо је морали означити као иловачу. Особито је пак карактеристично за ту глину, да је веома јако и увек измешана као и бечки тегел са љуспицама лискуна, који се сјаје у њој као сребро. Слична глина са песком и лискуном налази се и у неогеним сло-

јевима у северозападној Немачкој, те јој је *Форххамер* дао засебно име *Лискуновита глина* (Glimmerthon). Шта више, глина је та и тамо боје као шоколада, црна и сура, а слојеви њени имају моћност од 50 до 100 метра. Имамо дакле пред собом у Европи веома распрострањену карактеристику понтијских (конгеријских) слојева.

Још су у понтијским слојевима у Сомбору примећавани овде онде и ситни фрагменти лигнита. Познато је, да су ти слојеви у Хрватској и Славонији врло богати лигнитом (Лепавина, Нова Градишка, Брод). Исто тако налазе се и у конгеријској етажи код Костолца у Србији врло моћни складови лигнита.[1]) За присуство угљена сведочи и метан, који је из дубљих слојева почео излазити на површину, јер као што је познато, тај се гас развија из угљених складова, где доцније није увек нужно, да се ти складови налазе баш на том месту, него могу гдекад бити и удаљени. Иначе може метан долазити и од поступних промена биљних материја, сахрањених међу слојевима, које се преображавају у мрки и камени угаљ.

На основу свију тих паралелности *довољно је констатовано присуство понтијских седимената на сомборском земљишту*. Други докази не стоје нам на расположењу, јер не беше никаквих конхилија, које су тако важне за разредбу нарочито у неогену и које су иначе у понтијској етажи у другим пределима, па тако и у Србији, обично обилно заступљене.

[1]) Ј. М. Жујовића „Основи за Геологију Краљевине Србије“. Анали I. стр. 110.

Сем лигнита одликују се неогени слојеви још и тим, што често садрже у себи соли (Карпати, Галиција и Румунска) и петролеума (Румунска). Сӧна импрегнација могла се констатовати и у дубљим неогеним слојевима сомборскога земљишта.

У големој маси глине, која се простире од 224 до 350 м., појавила се на име и кујнска со, као један нов саставак, којега пре није било у њој. Вода, која је извирала на површину, поче бивати све сланија, што је сврдло дубље продирало. Хемијским испитивањем изнађено је, да се у 1 килограму глине из дубине од 332 м. налазило 585 милиграма кујнске соли. У дубини од 355 м. у иловачи нарасла је та множина већ на 702 милиграма, а у највећој дубини, до које се дошло, т. ј. код 393 м. износила је она већ 1322·7 милиграма, т. ј. $1^1/_3$ грама у 1 килограму. То није више била обична глина, она беше већ јако на путу, да постане *слана глина* (Salzthon).

Како појава метана, тако и појава кујнске соли, што се скоро у исто доба збило, очевидан је доказ, да се нарав седимената променила, да су се они морали у са свим другим околностима сталожити него слојеви над њима. *Налазимо се на граници, која раздељује плицена таложења од миоцена.* Последњи откривени слој песка (370—373 м.), који од једаред показује са свим нову физиогномију, лежи вероватно већ у горњој миоценској, у *сарматској етажи* и по томе и глина под њим, која је начичкана вапновитим конкрецијама као и лапоровита њена подина, која би се с истим правом као лапоровита иловача могла назвати и песковити лапор.

У суседној Барањи и у Фрушкој Гори састављена је та етажа, која ни на једном ни на другом месту није иначе особито јака, поглавито из вапнаца, али гдекад и песка. И на јужној периферији дунавске долине у Србији налази се у сарматској етажи песковити лапор, песковита и лапоровита глина и нарочито често жут песак (тако у Београду граду, у Ритопеку, Ропочеву и т. д.[1])

Кујнска со може истина да се налази у свима формацијама, али где год је у Угарској нађена со, долази она из миоцених слојева. Исти окружују скоро непрекидно северне окрајке Карпата и примећују се на врло дугачкој прузи све до далеко унутра у Румунску. У свима тим миоценим слојевима има слане глине и на многим местима у њеном друштву богати складови камене соли. Увек се она налази у најближем суседству сôних складова. Таквих складова познато је са обе стране Карпата, нарочито пак на њиховој северној страни код Вјеличке и Бохније. И ту прати сô свуда песковита слана глина, и тако је свуд у Галицији, тако да често каквих других слојева ни нема. Па и где се у другим формацијама сô налази, као н. пр. у Салцкамергуту и у баварским и тиролским Алпима, налази се она већином у глини.

Истина да складови камене соли, па ни грумење соли нису бар до постигнуте дубине нигде откривени на сомборском земљишту, али импрегнована сô у глини и слана вода показују, да су и овде морали у доба таложења тих седимената владати најмање бар исти онакви одношаји, који су потпомагали ди-

[1]) Ј. М. Жујовића „Основи за Геологију краљевине Србије". Анали I. стр. 95.

социјацију морске воде на сличан начин као у Галицији и у Ердељу, где су постали велики складови соли.

На основу тога упоредног проматрања дозвољено нам је дакле закључак изрећи, да је са свим вероватно, да је *вода у артеском бунару у Сомбору, кад је најдубљи био, долазила већ из најгорњих миоцених слојева.* Позитиван доказ могле би да пруже само фосилије, којих на жалост није било.

Кад сада приступамо упоређивању резултата стечених на сомборском земљишту са резултатима добивеним при бушењу других артеских бунара у великој дунавској равници, онда излазе пред нас опет велике тешкоће, које јако отештавају јасан преглед догађаја, који су се збивали у геолошкој прошлости на том пространом земљишту. Не само да је већина артеских бунара у Угарској бушена само до сразмерно мале дубине, него о великој већини истих не налазимо још никаквих података у књижевности. До сада постоје у том погледу само две *Халавачеве* публикације о бунару у Сентешу и о бунарима у Х. М. Вашархељу. Али ни на једном од тих места није бушено дубље него само до левантинских слојева, а ни бунари у Сегедину, о којима *Халавач* спрема монографију, нису дубљи од 245 м., те се и тамо по његовом усменом саопштењу добија вода из левантинске етаже. Сва та места леже једно до друго у саразмерно малом растојању. Сегедин лежи североисточно од Сомбора у растојању од не пуних 100 километара, Х. М. Вашархељ северно од Сегедина

само 25 километара, а толико од прилике северније над Вашархељом лежи и Сентеш. Та би места дакле због њихове близине била тако згодна за упознавање са подземним таванима на већем простору, али смо на жалост код њих ограничени само на упоређивање дилувијалних таложења.

Још већу важност за нас имао би артески бунар у Суботици, и то не само због тога, што је то најдубљи бунар (601 м.), који је у опште бушен у дунавској равници, него што је и најближи земљишту нашег испитивања. Суботица лежи на име између Сомбора и Сегедина скоро у правој линији, а удаљена је од Сомбора само 59 километара. Али о том најдубљем артеском бунару нису на жалост до сада још никакви подаци саопштени, и писац има само пријатељском посредовању г. *Милана Гергурова*, варошког инжењера у Сомбору да захвали, што је дошао до неколико података о поредку слојева у тамошњем земљишту. Списак до ког се доћи могло, иде истина само 402·62 метра дубине — остало се није могло набавити — али за упоређивање са слојевима, који су откривени у Сомбору, та је дубина управо довољна. Како поменути податци о суботичком артеском бунару нису до сада још нигде објављени, то ће бити од користи за науку, ако их овде у кратко саопштим.

Место, на ком је бушен артески бунар у Суботици, лежи 107 метара изнад морске површине, дакле за 20 метара више него код артеског бунара у Сомбору. Поредак слојева био је овај:

ДУБИНА У МЕТРИМА, КАД ПОЧИЊЕ СЛОЈ	(МОЋНОСТ МУ У МЕТРИМА)	
0	(2·20)	Сив и црн песак;
2·20	(10·92)	Песковита глина, жута и сива;
13·12	(10·08)	Глина плавичаста са облуцима;
23·20	(3·84)	Пешчар ситнозрн;
27·04	(15·86)	Песковита глина, жута и плавичаста;
42·90	(5·53)	Пешчар једар;
48·43	(15·85)	Песковита глина, плавичаста, са банком песка;
64·28	(8·70)	Песковита глина. жућкаста;
72·98	(8·62)	Глина плавичаста са лапоровитим конкрецијама;
81·60	(4·40)	Песак са шљунком;
86·00	(10 36)	Глина сура;
96·36	(28·17)	Песак ситан и крупан наизменце;
124·53	(11·27)	Глина сура, једра;
135·80	(2·92)	Пешчар ситнозрн;
138·72	(6·77)	Глина плавичаста, тврда, са облуцима;
145·49	(8·90)	Песак ситан и крупан;
154·39	(4·65)	Глина као камен, плава;
159 04	(10·05)	Песак крупан и ситан;
169·09	(6·39)	Глина плава, чврста;
175·48	(0·52)	Песак ситан;
176·00	(66·40)	Глина сура, чврста, са многим лапором;
242·40	(2·25)	Пешчар ситнозрн;
244·65	(1·72)	Глина чврста;
246·37	(29·33)	Песак крупан, местимице ситнозрн;

275·70	(32·04)	Глина плава, врло чврста;
307.74	(8·11)	Глина боје као шоколада, чврста;
315·85	(7·53)	Глина плаветна, песковита;
323·38	(6·70)	Глина плаветна, при крају више сура, са лапоровитим конкрецијама;
330·08	(2·08)	Пешчар ситнозрн;
332.16	(4·72)	Глина плава, песковита;
336·88	(45·92)	Глина, наизменце плава, сура и црнкаста, местимице песковита са лапоровитим конкрецијама;
382·80	(6·50)	Пешчар ситнозрн, тврд;
389·30		Глина црна и плава, чврста.

Последњи слој простире се до 402·62 м., а даље нема више података.

У исписаном поредку наведени су неки слојеви као *пешчари*. Тако је било забележене у оригиналном списку, који је писцу у руке дошао, али по приликама на сомборском земљишту и на другим местима у Угарској не може сумње о том бити, да се под тим пешчаром не може разумевати никаква компактна стена, него по свој прилици какав глиновит песак, збијен у јачој мери и можда понешто и слепљен са угљенокиселим вапном, као што је то често и ако не у једној мери примећавано и у Сомбору. У опште су сва таложења терцијерне формације у средњој Европи колико се до сада зна скоро искључиво пластичне глине и трошан песак. Ни у Угарској није до сада у понтијској етажи нађено што друго до песак, глина, лапорци, а само у Хрватској и Славонији налажено је, и то само местимице, и тврдих лапоровитих шкриљаца. Под пешчарем у гор-

њем попису разумећемо ми дакле овде само нешто већма збијени песак.

У оригиналном тексту наводи се сва глина као *тегел.* По нашим расматрањима напред код сомборских слојева приличи јој збиља већином тај назив. Иловача као таква не наводи се, под њом ваља разумети песковиту глину у горњем попису.

Код ни једног слоја не помињу се фосилије, мора дакле бити, да их ни тамо није нађено.

Као што се из горњег поретка суботичких тавана види, састављени су тамошњи подземни слојеви из истог градива као и у сомборском земљишту. Слојеви глине, богати лапором и у којима је увек и песка, измењују се са песком и на једном и на другом месту. У суботичком списку није нигде ни код песка ни код глине изречно означено, да се у њима налази лискуна. Да је то случајно изостављено, не може се позитивно тврдити, а ближег обавештаја нисам могао добити. Ни *Халавач* не помиње за сентешке и вашархељске слојеве нигде лискун као састојак глине, дочим га увек где треба истиче код песка. На сваки начин било би нужно да се зна, имамо ли ту посла са стварима, које су само случајно превиђене или не. За наша садања расматрања је то међу тим од споредне важности.

Што се тиче поредка слојева на једном и другом земљишту, то се у горњим, млађим таванима, ма да су та земљишта тако на близу, не може приметити никакав паралелитет. Него истом у већој дубини, почињући од песковитога слоја у Сомбору у дубини од 139 м., испод којег је сталожена голема маса глине, испрекидана тек са мало незнатних та-

вана песка, која траје све до дубине, докле је бушено (149—393 м.), дакле са моћности од 244 метара тек у тој дубини налазимо паралелну појаву и на суботичком терену, где се управо у истој дубини (159·04 м.) испод садањег морског нивоа налази исто онако моћан слој песка и испод њега исто као и у Сомбору глина у големој маси. На једном и на другом месту испрекинута је та глиновита маса на целом путу од даљих скоро 250 метара само са 5 тавана песка, од којих међу тим један на суботичком земљишту има моћност од близу 30 метара, дочим су у Сомбору свих 5 веома слаби.

За ту моћну наслагу глине (иловаче) показано је напред код Сомбора, да се сталожила у понтијској епохи и нема сумње, да то важи и за паралелне суботичке слојеве. Та петрографска и стратиграфска сличност казује, да су у понтијско доба морали на једном и другом земљишту владати слични одношаји и да је глиновита голема маса сталожена на оба места у истим приликама.

Напред је наведено више разлога, на основу којих смо могли закључити, да најдубљи слојеви, до којих је продрло сврдло у Сомбору, припадају већ сарматској етажи, т. ј. најгорњем миоцену.

У доба, кад су ти слојеви постали, покривало је то земљиште још *сарматско море*. Исто се простирало на западу до Беча и покривало је садању Угарску и цело садање Подунавље, као и велики део јужне Русије, а на југу простирало се чак до у област Егејскога мора. Марински слојеви горњега миоцена налазе се сада у Београду, протежу се Моравском долином у унутрашњост Србије, па могу се и источно

пратити све до у Бугарску. Из тог мора издизала су се поједина велика острва. Геолози нису још били у стању да докуче, на који је начин то велико море стојало у вези са другим морима, али нема сумње, да је те везе морало бити негде са морем, које се налазило на југу, јер то доказује богата морска фауна у миоценим слојевима поменутих предела.[1])

Веза та са свим је прекинута истом у почетку понтијскога доба. Крајем миоцена наступиле су изванредно велике промене у подели воде и копна. Из свију предела у Европи, које је дотле море покривало, почело се море натраг повлачити, а на земљишту, које је оно заузимало, преостадоше само језера, од којих нека беху изванредно велика. Струје, којима се у њих слатка вода сливаше, ослабиле су јако њихову сȏну садржину, али не потпуно. Због тога се у понтијским слојевима не налази више морска фауна.[2])

Немогуће је данас тачно означити величину и положај тих језера. Најзападније језеро било је код Беча, као што је донде допирало и сарматско море. Отуд се простираху друга језера преко целог Подунавља (Потисја, Подравине и Посавине) у Угарској, Хрватској, Славонији, Босни и Србији и даље преко Румунске чак близу до Црног и Каспијског Мора.

Голема ова затворена језера понтијскога доба почеше мало по мало усањивати, а нека су и са свим понестала. У место њих преостала су на разним местима мања затворена језера, којих трагове налазимо

[1]) Dr Melchior Neumayr, Erdgeschichte, Band II., Leipzig 1887. стр. 523, 521.

[2]) Jd. стр. 529, 526.

сада у горњем плиоцену. То је *левантинска етажа*. Од тих левантинских језера зна се до сада поуздано за *западно-славонско*, које се налазило у пределу, где сада леже Нова Градишка и Брод. Једно левантинско језеро било је и у Срему, а и на месту, где се сада налази Блатно Језеро.

Левантинска етажа у Сомбору показује, да је такво једно језеро морало бити и на месту, где лежи сада Сомбор. Бушења артеских бунара у другим крајевима доказала су, да је тих језера било и у центру дунавске равнице. Тако је откривена левантинска етажа у Пишпек-Ладању, у Х. М. Вашархељу и у Сегедину. Положај тих басена даје нам средство у руку, да се оријентишемо о подели воде и копна у оно доба.

У Пишпек-Ладању почетак је левантинске етаже као и у Сомбору у дубини до око 70 м. У првом месту износи јој моћност око 50 м., у Сомбору није се иста могла тачно одредити, али неће бити много већа. Левантинска етажа у Сентешу могла се констатовати истом у дубини од 243 м, у Х. М. Вашархељу у дубини од 215 м., а од прилике у истој дубини и у Сегедину. Већ напред смо истакли, да изгледа доста невероватно, да су левентинска језера могла имати тако дубок ниво. али морамо и то приметити, да сва та три места леже у Потисју, где је и данас у угарском делу дунавске равнице највећа депресија.

Да ли и за суботичко земљиште постоји левантинска етажа, то је тешко рећи по подацима. које имамо. Баш у том простору, где се у Сомбору простире левантинска етажа, показују суботички слојеви

тако велику петрографску и стратиграфску различност, да се у оскудици фосилија не може изрећи ништа иоле поуздано.

На врло велике тешкоће наилазимо и кад приступимо прегледу дилувијалних (кватернерних) таложења. Промене у развитку збивају се одвећ брзо, неправилна таложења сувише су честа, а фосилије на земљишту нашег испитивања за поједина места тако ретка, да је тачно упоређивање разних предела врло отештано.

Већ између Сомбора и Суботице, на малом том растојању од 59 километара, једва је могуће приметити какав паралелитет између дилувијалних слојева. Много више слажу се суботички слојеви са онима у Сентешу и Х. М. Вашархељу. Упоређивањем дилувијалних слојева на тим разним местима обара се доста распрострањено мишљење, да подземни слојеви у Дунавској равници (Алфелду) одмах у дилувијуму заузимају хоризонталан положај, што су већ многи изрекли и што је и *Халавач* мислио да може потврдити на основу чињеница посматраних у Сентешу и Вашархељу.[1]) Али ето, чим се поље испитивања мало рашири, одмах излази на видело, на каквим слабим основима почива такво тврђење.

И заиста многобројна посматрања на другим странама убеђују, да хоризонталан положај могу имати само они слојеви, који су се сталожили у дубокој води. Да у дилувијално доба такве воде на нашем земљишу не беше, то очевидно показује та околност, што се нигде у тим слојевима не налази

[1]) Halaváts J., Die zwei artesischen Brunnen von Hóld-Mező-Vásárhely, стр. 21.

права, чиста глина У језерима, у текућим рекама, ма како их велике себи представљали, морају седиментарни слојеви бити увек нагнути. По испитивањима H. Tayol-a [1]) то је нарочито и онда случај, кад је та вода мирна, шта више, нагиб слојева је мањи, слојеви су пространији и правилнији, кад се вода у басену таласа.

О каквој већој паралелности дилувијалних слојева у Дунавској равници не може бити дакле говора. Они се напротив много разликују и у самим блиским пределима, а то показује, да су дилувијалне реке на томе земљишту биле изложене врло великим и честим променама, као што је то н. пр. са свим добро познато и за Северну Немачку. Инундациони њихови терени мењали су се и с тога нема основа, кад се мисли, да су хоризонтално положени талози искључиво градиво земљишта у Дунавској равници. Напротив што више података долазе, види се све јасније, да геолошка грађа тога земљишта није баш тако једноставна и да су геолошки процеси на њему текли и у новије доба локално врло различно.

Хемијске промене у води артеског бунара у Сомбору.

На истом месту, на ком је бушен артески бунар, стојао је пре варошки бунар на шмрк. По једној краткој анализи налазило се у 1 литри те воде:

Сталних састојака	2·375	гр.
Хлора	0·440	«
Азотне киселине	0·781	«

[1]) „Archives des sciences physiques et naturelles, 1888". Ser. 3. tome XV. p. 70.

Вода та показивала је и реакцију на азотасту киселину и беше у опште тако рђава пијаћа вода као све бунарске воде у Сомбору.

Све до дубине од 250 м. остао је ниво воде у артеском бунару исти као и у старом бунару т. ј. у висини сомборског издана. Вода из нижих слојева мешала се са изданом. Да би се промене сазнале, узимата је неколико пута у испитивање.

Тако 29. априла 1887., кад је сврдло продрло тек 21 метар у дубину. У 1 литри воде нађено је тада

Сталних састојака . . . . . 3·080 гр.

дакле много више него и у издану. Вода је показивала јаке реакције на хлор и сумпорну киселину, а азотне киселине беше у њој толико, да је остатак, пошто је посут угљеним прахом, при грејању експлодовао. Вода је најпосле садржавала амонијак и азотасту киселину. Јака реакција на гвожђе приписивала се гвозденим цевима.

Још ни у дубини од 75 м. (3 јуна 1887.), где је вода већ придолазила из трећег пешчаног слоја, није се карактер изданске воде променио Реакција на минералне састојке биле су још једнако јаке, вода је садржавала и тада амонијак и азотасту киселину, а под микроскопом видели су се шта више још и многи конци од окрека.

Тек кад је вода испитивана 22 септембра 1887. где се бушењем дошло већ до 340 метара, могло се приметити, да она нема више издански карактер. У 1 литри воде нађено је

Хлора . . . . 0·1562 г.

множина хлора почела се дакле губити. Али још и тада је показивала вода јаку реакцију на азотну ки-

селину, што је упућивало на и ако слабо мешење (због цеви, које нису добро затварале) са горњом изданском водом.

Опадање множине хлора у води давало је наде на долазак чистије воде. Мало после тога, у дубини од 256 м., почела се вода подизати и излазити на површину, како онда, тако и после у малој множини. Али нада на боље није се на жалост успунила, јер сва даља испитивања сада већ артеске воде показивала су множење хлора у наглој мери.

12. децембра 1887., кад је дубина бунара износила 284 м., нађено је у 1 литри воде:

Сталних састојака	1·070 гр.
Хлора	0·263 «
(Одговарајући натријумхлорид) .	0·433 «

Вода та није више показивала реакције на амонијак азотасту и азотну киселину, па ни на сумпорну киселину. Реакције на вапно, магнезију и гвожђе биле су врло слабе, само реакција на натрон била је јака. Вода та имала је дакле са свим прост састав, у њој су се као главнији састојци истицали само натријумкарбонат и натријумхлорид. То је иначе издавала већ алкална реакција воде. Слободне угљене киселине не беше у води.

Даље бушење настављено је до 334 м. и морало се тада за неко време обуставити због техничких тешкоћа. — 1. Јуна 1888. нађено је у 1 литри воде.

Хлора	0·355 гр.
(Одговарајући натријумхлорид) .	0·585 «

Иначе је квалитативно испитивање дало исте податке као и предходна анализа. Множење хлора могло

се већ сматрати као сигуран знак, да у воду улази из подземних слојева натријумхлорид.

Два месеца за тим т. ј. 31. Јула 1888., пре но што ће се даље наставити, опет је вода испитана. При испаравању воде над ватром остала је иста бистра и из ње се излучила тек незнатна оборина, која се састојала из гвожђа, вапна и магнезије. У 1 литри воде нађено је:

Сталних састојака	1·230	гр.
Хлора	0·355	«
(Одговарајући натријумхлорид) .	0·585	«

Слободне угљене киселине не беше у води. Иста није показивала реакцију на амонијак, азотасту, азотну и сумпорну киселину, па ни на органске материје. Врло слабе су биле реакције на вапно, магнезију и гвожђе, али врло јака на натрон. Реакција воде била је алкалична.

Одмах чим је даље бушење настављено придошао је води као нов саставак лаки угљиководик и наскоро за тим није се дала вода више пити. Иста је анализована 30. новембра 1888. опет, кад је дубина рупе износила 384·6 м. Вода је била тада јако мутна и дала је јак талог. Сем лаког угљиководика у великој множини не беше у њој никаквих других гасовитих састојака. Реакција воде беше једнако алкална. Вапна, магнезије и гвожђа беше врло мало а и реакција на азотну и сумпорну киселину испала је негативно. У 1 литар воде нађено је:

Сталних састојака	2·650	гр.
Хлора	1·221	«
(Одговарајући натријумхлорид) .	2·012	«

Тим је био довољно разјашњен слан кус воде.

Кад је решено било, да се даље неће бушити и да се бунар има заронити, израђена је 9. Новембра 1889. коначна анализа воде црпљене из највеће достигнуте дубљине т. ј. 393 м. (управо 389·54 м.).

Вода, из које је обилно излазио *лаки угљиководик*, опалесцирала је и изгледала је мало жућкаста. Слободне угљене киселине није било у њој, а црвен лакмус поплавио је истом после дужег стојања. Свежа вода поплави на додатак галусове киселине истом после дужег времена и помркне исто тако тек после дужег времена на додатак танина, што издаје присуство *феро-оксида* у малој множини. При дужем стојању одлучује се из ње жутоцрвени оксид гвожђаног хидрата.

При лаганом испаравању, које је подрживано 1 сат, одлучило се из воде мало мркожутога талога. У истом је нађено гвожђа, вапна и магнезије.

Квантитативном анализом нађено је у 1 литри воде:

Сталних састојака укупно	2·800	гр.

а од појединих састојака:

Натријум Na	0·0042	гр.
Вапно CaO	0·0230	«
Магнезија MgO	0·0540	«
Оксид гвожђа и алуминијума $Fe_2O_3 + Al_2O_3$	0·0200	«
Силицијска киселина SiO_2	0·0600	«
Хлор Cl	1·2709	«

По томе је 1 литар вода садржавала једињења:

Натријумхлорид Na_2Cl	2·0943	гр.
Натријумкарбонат Na_2CO_3	0·4102	«
Калцијумкарбонат $CaCO_3$	0 0411	«

Магнезијумкарбонат $MgCO_3$	0·1134	гр.
Силицијска киселина SiO_2	0·0600	«
Оксид гвожђе и алуминијума $Fe_2O_3 + Al_2O_3$	0·0200	«
Сума сталних једињења .	2·7390	гр.
Нађен сух остатак . . .	2·8000	«
Диференција	0·0610	гр.

Анализована вода има дакле јасно изражен характер *минералне воде*. О минералним изворима говори се онда, кад је множина минералних саставака тако велика, да се то одмах позна по кусу и мирису. Постанку њеном морају бити узрок са свим опредељени услови, који се не налазе на сваком месту. Где водене жиле пролазе кроз слојеве сољу импрегноване, растварају оне ту сô и ако нађу прилику, да изађу на површину, онда ту извиру као минерално врело.

Главни састојак карактерише ту минералну воду као *слану воду*. А пошто множина натријумхлорида није тако велика, уврстићемо је у *просте слатине* (салине).

Како вода суботичког бунара није колико је писцу познато у своје време анализована, то је ова сомборска артеска вода до сада једина позната вода у угарској равници, која долази из дубљих терцијерних слојева.

Код свију осталих артеских бунара у Угарској долази вода из виших или нижих дилувијалних слојева или и из левантиских, као што је случај у Сентешу и код једног бунара у Ход-Мезе-Вашархељу. Вода из свију тих бунара има са свим други тип него сомборска вода. Све те друге артеске воде су

пијаће воде, ако и не без сваке мане, али у пределу у ком нигде нема у насељеним местима иоле добре воде за пиће, ипак су велика благодет. Тако се у свима тим водама налазе трагови сумпорног водика, а вапна и магнезије нема у њима толико, да би се могле сматрати као нормалне пијаће веде. Од сомборске воде (каква је била у њеној највећој дубини) разликују се поглавито по томе, што је код њих сума сталних састојака обично мала и што се у свима налази веома мало хлора (натријумхлорида). То нека покаже ова мала таблица, у којој је за разне артеске бунаре у Угарској означен број грамова за сталне састојке и хлор у литри дотичне воде:

МЕСТО	СТАЛНИ САСТОЈЦИ	ХЛОР
Сентеш	0·3074	0·0029
Сегедин	0·308	0·003
Ђир	0·400	—
Вршац	—	0·025
Улма	0·250	0·010
Карлсдорф	0·200	0·010
Николинци	0·200	0·010
Сомбор	2·800	1·2709

Подаци за Сентеш узети су из анализе *Шандора Келечинског*, хемичара код кр. уг. геолошког завода. За сентешку је воду наведено, да има алкаличну реакцију.

Сегединску воду анализовао је *Чонка*. У истој се налази и азотне киселине и амонијака.

Множину сталних састојака за воду из артеског бунара у Ђуру (у Банату), који је 75 метара дубок, одредио је сам писац. У тој води беше врло мало вапна, магнезије и гвожђа и нарочито врло мало хлора. Али у њој беше трага и азотној и азотастој киселини, амонијаку као и органским састојцима

Податке за Вршац, Улму, Карлсдорф и Николинце послао је писцу његов пријатељ *д-р Јосиф Волрат*, ц. кр. штабни лечник у Белој Цркви.

Све те артеске воде разликују се дакле битно од воде из сомборског артеског бунара, кад је исти имао своју највећу дубину.

Сада је тај бунар зарођен до 248 м., из које долази садања вода. Вода ова нема више ништа заједничког са старом водом. Она је са свим бистра и чиста, смрди мало на сумпорни водик, али се тај мирис брзо изгуби. Реакција јој је алкалична, а нема у њој слободне угљене киселине. Сух остатак састављен је поглавито из натријумкарбоната, од вапна и магнезије налазе се истом незнатни трагови, а реакција на сумпорну киселину испада са свим негатквно. У тој води има и мало гвожђа, а констатовани су и трагови азотне киселине, који по свој прилици долазе од ма и врло малог утицаја горње воде У 1 литри садање воде нађено је:

Сталних састојака	0·720 гр.
Хлора	0·0746 «

Вода је та дакле сада много чистија него у први мах, кад је сврдло у бушењу продрло до тога места, што је очевидан знак, да садање цеви боље затварају, те спрече придолазак воде из виших слојева.

Температура воде у артеском бунару у Сомбору.

Ако вода артеских бунара дозази из веће дубине, у којој утиче већ унутрашња топлота земљина, онда долази она горе на површину као топла вода. Штогод из веће дубине долази вода, у толико мора имати вишу температуру. Узима се, да топлота земље са сваким метром у дубину расте за 0·0285° С. или у округлим бројевима на сваких 35 метара дубине за 1° С. Артески бунари одликују се тим, што код њих топлота са дубином расте правилније и брже него у рудницима.

Ради даљег упоређивања саопштавамо овде температуре из неких од најдубљих артеских бунара:

	ДУБИНА	ТЕМПЕРАТУРА ВОДЕ
Гренел (код Париза)	547 м.	27·7°С
Ридерсдорф (код Берлина). .	696 „	33·6
Најсалцверк (Вестфалска). . .	671 «	34·0
Сперенберг (код Берлина). .	1080 «	46·5
« « .	1268·1	48·1

Два последња податка (за Сперенберг) не односе се на артеске бунаре, него само на рупу, која је тамо бушена ради камене соли, које тамо има. Цела јој дубина износи 1272 м. Али то још није најдубља рупа, која је избушена у земљи, него се најдубља налази

код Шладебаха близу Лајпцига. Та рупа је дубока 1748·4 м., бушили су је 6 година, а трошкови су износили 210.000 марака, отуд 100.000 марака само за потрошене дијаманте. На жалост нису ми познати нађени подаци за температуру у тој најдубљој рупи на земљи.

Посматране температуре у артеском бунару у Сомбору доноси ова таблица:

ДАН ПОСМАТРАЊА	ДУБИНА У МЕТРИМА	ТЕМПЕРАТУРА ВОДЕ С.	ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА С.
1. маја 1888. . .	334	20 6	—
31. јула 1888. . .	334	21·6	—
1. јуна 1889. . .	393	22·8	—
9. новембра 1889.	393	23·4	+ 11·8
16. новембра 1889.	393	22·6	+ 7·5
3. фебруара 1890.	248	22·0	+ 1·0

Таблица ова показује колебање температуре, што је иначе примећавано и код других топлих извора.

О другим артеским бунарима у околини могло се доћи до ових података:

МЕСТО	ДУБИНА У МЕТРИМА	ТЕМПЕРАТУРА ВОДЕ С.
Сентеш	311·81	22·7
Х. М. Вашархел први бунар	197·84	19·0
« други «	253·00	20 5

МЕСТО	ДУБИНА У МЕТРИМА	ТЕМПЕРАТУРА ВОДЕ C.
Сегедин	245·00	21·4
Стари Бечеј	71·00	16·0
Сента	58·00	15·0

Воду зовемо топлом, чим је њена температура виша него средња годишња температура у атмосфери дотичног места. За такве воде каже се да су *терме* и тај израз употреби се одмах, чим температура воде прелази ма и само за 1 степен средњу годишњу температуру дотичног места.[1]) Терма не мора дакле бити врела вода.

Г. Бишоф [2]) поставља као опредељену меру температуре за топле изворе средњу температуру ваздуха на екватору, а у нивоу тамо налазећег се мора т. ј. 22°. *Апсолутно топао извор* је онај, код ког температура воде прелази ону на екватору, кад износи дакле преко 22°, а место, где извире на земљиној површини, нема на то никаквог утицаја.

По тој дефиницији давао је дакле артески бунар у Сомбору, кад му је дубина била највећа, апсолутно топлу воду, а и садања вода држи се управо на постављеној граници.

[1]) Dr Melchior Neumayr, Erdgeschichte I. p. 376.
[2]) Lehrbuch der chemischen und physikalischen Geologie I. Bd. стр. 187.

180·38	1·37			лапор. конкрецијама
181·75				Кварцовити песак

180·38
181·75
1·37
17·00
390·08

лапор. конкрецијама
Кварцовит песак
Глина разне боје,
са лапор. конкр.
Лапоровита иловача

КРАЉЕВСКА СРПСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXVII.

О АРОМАТИЧНИМ ДИТИЈОКАРБАМАТИМА.

од

С. М. Лозанића

Саопштено у свечаној седници Академије 4. Новембра 1890.

У БЕОГРАДУ

У српској краљевској државној штампарији

1890

О АРОМАТИЧНИМ ДИТИЈОКАРБАМАТИМА.

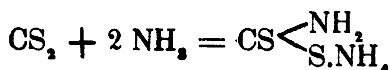
од

С. М. Лозанића.

Поштована госиодо Академици.

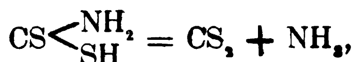
Нека ми буде дозвољено, да на овом свечаном скупу, а у овом мом првом говору у Академији, изнесем резултате мог испитивања на пољу ароматичних дитијокарбамата. Но пре излагања тих мојих проналазака, навешћу радове оних људи, који засноваше ту групу једињења.

Први је *Цајзе* показао, да се амонијак и сумпор-угљеник, у алкохолном раствору, једине у амонијум-дитијокарбамат:[1])

$$CS_2 + 2\,NH_3 = CS\!<^{NH_2}_{S.NH_4}$$

и тако је засновао деривате дитијокарбаминске киселине. Но сама дитијокарбаминска киселина није постојано тело; она се распада и на обичној температури, и то од чести у амонијак и сумпор-угљеник:

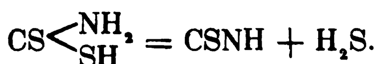

$$CS\!<^{NH_2}_{SH} = CS_2 + NH_3,$$

---

[1]) Berzelius-Jahresbericht 4.96 (по Беилштајну).

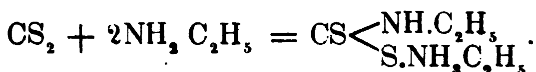
а од чести у тијоцијанску киселину и сумпор-водоник.

$$CS<^{NH_2}_{SH} = CSNH + H_2S.$$

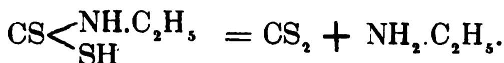
Познато је даље, да осим соли дитијокарбаминске киселине, постоје и њени естари — дитијоуретани.

За тим је *А. В. Хофман* показао, да се и засићени угљоводонични амини исто тако према сумпор-угљенику понашају, као и амонијак, градећи одговарајуће угљоводоничне дитијокабамате[1]) :

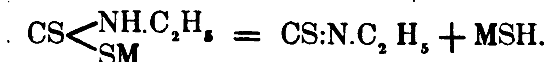
$$CS_2 + 2NH_2.C_2H_5 = CS<^{NH.C_2H_5}_{S.NH_3C_2H_5}.$$

Па ни угљоводоничне дитијокарбаминске киселине нису постојана тела; и оне се распадају на подобан начин у своја два саставка, у сумпор-угљеник и угљоводонични амин:

$$CS<^{NH.C_2H_5}_{SH} = CS_2 + NH_2.C_2H_5.$$

Хофман је, у том важном раду свом, показао и ту значајну особину металних угљоводоничних дитијокарбамата, да при грејању прелазе у сенфска уља, и тако је показао синтезу те важне групе једињења:

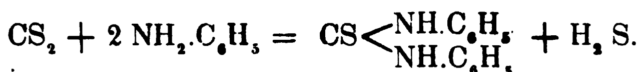
$$CS<^{NH.C_2H_5}_{SM} = CS:N.C_2H_5 + MSH.$$

Још пре тога био је опазио Хофман, да се ароматични амини другојаче понашају према сумпор-

---

[1]) Berichte d' deutsch. chem. Gesellschaft I 25 и 170.

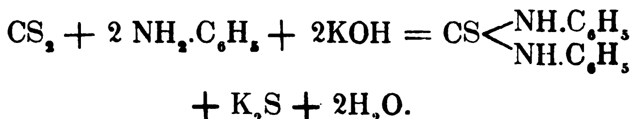
угљенику, но што беше случај код амонијака и амина засићених угљоводоника. Тако кад је анилин и сумпор-угљеник у алкохолном раствору кувао, није добио ароматичан дитијокарбамат, као што би се према горњим реакцијама могло очекивати, већ се при томе ослобађаше сумпор-водоник, а постајаше тијокарбанилид[1]:

$$CS_2 + 2\,NH_2.C_6H_5 = CS<\begin{matrix}NH.C_6H_5\\NH.C_6H_5\end{matrix} + H_2S.$$

Свима нама добро је познато, колико је та реакција корисно послужила за добијање многих ароматичних тијокарбамида.

Доцније показа *Вајт*, да калијум-хидрат убрзава знатно реакцију између сумпор-угљеника и ароматичног амина[2]). Он је држао, да при томе калијум-хидрат просто посредује елиминисање елемената сумпор-водоника из реагишућих једињења.

$$CS_2 + 2\,NH_2.C_6H_5 + 2KOH = CS<\begin{matrix}NH.C_6H_5\\NH.C_6H_5\end{matrix} + K_2S + 2H_2O.$$

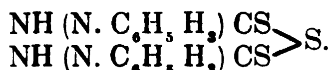
и то тумачење беше опште примљено. Видићемо мало час, да улога калијум-хидрата, при тој реакцији, није тако проста, као што је у тој једначини претстављена. Та једначина казује само крајњи резултат те реакције, али она пролази у самој ствари кроз две фазе.

---

[1]) Annalen der Chemie 70, 142 (по Бенлштајну).

[2]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft VI, 967.

Кад су *Хлазивец* и *Кахлер* опажали дејство амонијака и анилина на сумпор-угљеник у алкохолном раствору, на обичној температури, добили су неко ново јединење, које они сматрају као *фениламонијумтиурамсулфир* [1]).

$$\begin{matrix} NH\,(N.\,C_6H_5\,H_3)\,CS \\ NH\,(N.\,C_6H_5\,H_3)\,CS \end{matrix}\!\!>S.$$

Они узеше дакле, да је то јединење ансулфхидрит фениламонијум-дитијокарбаминске киселине. Видићемо доцније, да су поменути аукториi погрешно одредили састав тог јединења.

Ратке је, кувајући тијокарбанилид у алкохолном раствору калијум-хидрата. добио неку киселу со фенилдитијо-карбаминске киселине, којој је, према својим анализама, овај састав дао [2]):

$$C_6H_5.HN.\,CS.\,SK + C_6\,H_5.HN.CS.SH + 14\,H_2O.$$

Ову реакцију требало би, по мом мишлењу, тачније проучити.

Први ароматичан дитијокарбамат наградили су пре кратког времена *Бамбергер* и *Ленгфелд*, а тај је декахидрохинолинов дитијокарбамат [3]):

$$CS\!<\!\begin{matrix} N:\,C_9H_{16} \\ SH,\,NH:\,C_9H_{16} \end{matrix}.$$

Осим тога познати су и естари (уретани) ароматичних киселина. Њихову синтезу показао је прво

---

1) Annalen der Chemie 166, 142.

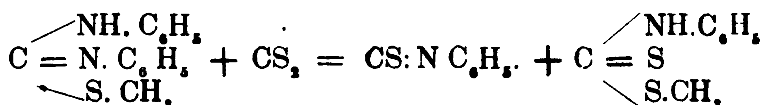
2) Berichte d. d. chem. Gesellschaft XI, 958.

3) Berichte d. d. chem. Gesellschaft XXIII 1151.

Хофман, спајајући ароматична сенфска уља са меркаптанима [1]):

а за тим *Вил*, грејући угљоводоничне деривате тијоура са сумпор-угљеником [2]):

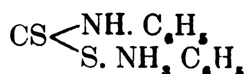
То су постојећи радови о дериватима дитијокарбаминске киселине. *Цајзе* и *Хофман*, као што видосмо, карактерисали су потпуно та једињења масног низа; у ароматичној групи пак, та су једињења само од чести проучена. Ја сам предузео овај рад у тој цељи, да ту празнину попуним, да проучим ароматичне деривате дитијокарбаминске киселине, и држим да сам то, бар у неколико, и постигао.

Стоји факт, да се ароматични амини не једине са сумпор-угљеником, и по томе непосредно добијање ароматичних дитијокарбамата немогуће је. Да би у опште неки дитијокарбамат постао, нужно је да се оствари двоје: да се из амонијака, или амина, образује с једне стране амидо, а с друге амонијум-група. Амонијак и амини засићених угљо-водоника, као јаке базе, имају склоност да образују и једну и другу од тих двеју група, и то нам тумачи лаки

[1]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft II 120.

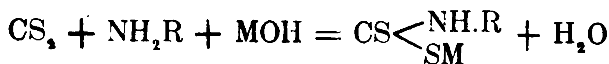
[2]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft XV 342.

постанак дитијокарбамата масног низа. Али ароматични амини, као слабе базе, не могу да задовоље оба поменута услова. Они могу истина лако да образују амидо-групу, што нам многобројни примери тврде, али је код њих образовање амонијум-групе јако отежано, због слабог базисног карактера њиховог. Што дакле н. пр. анилин и сумпор-угљеник не могу да се једине у одговарајући дитијокарбамат:

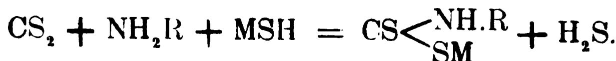

$$CS<^{NH.\,C_6H_5}_{S.\,NH_3.\,C_6H_5}$$

долази отуд, што је фениламонијум-група слаба база, те с тога не може то место заузети. Са тог гледишта, постанак тих једињења може се потпомоћи тиме, ако учинимо, да на сумпор-угљеник дејствује ароматичан амин поред неког хидрата базисног. У том случају аромтичан амин образоваће амидо-групу, а базисан хидрат ситиће кисео карактер тог једињења и тако му је постанак могућ. Ово очекивање оправдано је опитима потпуно, јер кад неки ароматичан амин и неки базисан хидрат или сулфхидрат у исти мах на сумпор-угљеник дејствују, наступа реакција и на обичној температури, а довршује се по овим једначинама:

$$CS_2 + NH_2R + MOH = CS<^{NH.R}_{SM} + H_2O$$

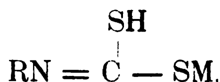
$$CS_2 + NH_2R + MSH = CS<^{NH.R}_{SM} + H_2S.$$

где NH_2R претставља неки ароматичан амин, MOH базисан хидрат, а MSH базисан сулфхидрат.

Но да би горња реакција наступити могла, морају бити и ароматичан амин и базисан хидрат неког извесног јачег базисног карактера. Тако анилин ступа лако у ту реакцију поред јачих база; али нитранилини (мета и пара) и триброманилин (обичан) не могу да граде та једињења. Или с друге стране: алкални хидрати, амонијак и баријум-хидрат посредују лако горњу реакцију, али стронцијум-хидрат и друге слабе базе то не чине.

Горња реакција може се и тако модификовати, да поред наведених једињења суделује и нека метална со, коју не таложи присутна база, те ће у том случају постати дитијокарбамат тог метала. Тако кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и анилина додамо амонијачног раствора никл-сулфата, наградиће се никлова со. Ту на сваки начин постаје прво амонијумова со, која за тим ступа у измену са никл-сулфатом.

Као што видите, ја сам за ова једињења задржао ону молекуларну конституцију, која је првопостављена и која је још и данас опште примљена. Да ли се и на ова једињења може применути конституција *Вила*, *Раткеа* и др. коју они поставише за ароматична тијоура и уретане, то питање још није решено, и ако има података, који говоре у корист те нове конституције. Та нова конституција за тијокарбамате била би ова:

$$\begin{array}{c} \quad\ \ SH \\ \quad\ \ | \\ RN = C - SM. \end{array}$$

У идућем показаћу огледе, које сам у том правцу учинио, а преко двадесет нових једињења, која сам по овим реакцијама добио, тврде истинитост њихову.

I. ОГЛЕДИ СА АНИЛИНОМ.

1. *Амонијум-фенилдитијокарбамат.*

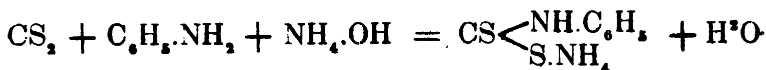

Ово је био први ароматичан дитијокарбамат, који сам још прошле године добио, и који ми даде повода проучавању те врсте једињења. Добијање његово врло је просто: треба растворити у алкохолу сумпор-угљеника и анилина у сразмери њихових молекуларних тежина и томе додати у вишку воденог раствора амонијака или амонијум-сулфида; брзо после тога почеће та смеша да се загрева, а после једног сата одвајаће кристале и то ће се за један дан довршити. Добитак продукта врло је повољан; 200 г. анилина дају до 300 г. овог једињења. Добивене кристале треба испрати алкохолом и најзад етаром, па су савршено чисти. Прекристалисати можемо ово једињење из врелог воденог раствора, но да се исто не би, при загревању, распадало, треба додати води амонијака или амонијум-сулфида, и тада се добија у крупним бистрим призмама. Како се ово једињење распада лагано, кад на ваздуху стоји, а још брже при грејању, то сам га сушио држећи га неко кратко време на ваздуху, а за тим под звоном стакленим над кречом. Над сумпорном киселином

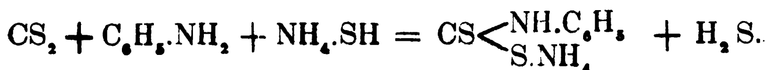
или над калцијум-хлоридом не може се сушити, јер губи амонијак па се распада. Идуће анализе овог једињења тврде горњу формулу:

	Опит:
$C_7 = 84 = 45{\cdot}16\%$	$45{\cdot}12\%$
$H_{10} = 10 = 5{\cdot}38$ «	$5{\cdot}66$ «
$N_2 = 28 = 15{\cdot}05$ «	$15{\cdot}06$ «
$S_2 = 64 = 34{\cdot}41$ «	$34{\cdot}60$ «

Ово тврди да сумпор-угљеник, анилин и амонијак, или амониум-сулфид, реагишу међусобно по овим једначинама:

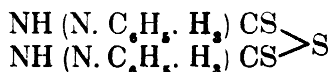

$$CS_2 + C_6H_5.NH_2 + NH_4.OH = CS<^{NH.C_6H_5}_{S.NH_4} + H^2O$$

$$CS_2 + C_6H_5.NH_2 + NH_4.SH = CS<^{NH.C_6H_5}_{S.NH_4} + H_2S.$$

Хлазивец и *Кахлер* описали су неко једињење под именом *фениламонијум-тиурамсулфир*, које по њиховим анализама има овај састав $C_{14}H_{18}N_4S_3$, и према том саставу дају му ову конституцију[1]):

$$\begin{matrix} NH\,(N.\,C_6H_5.\,H_2)\,CS \\ NH\,(N.\,C_6H_5.\,H_2)\,CS \end{matrix}>S$$

Гледећи пак на начин добијања и на особине тог једињења, што поменути ауктори наводе, оно је идентично са овим мојим једињењем. Господа су, може бити, неки нечист продукт анализали, те с

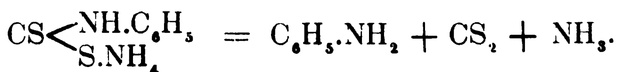
[1]) Annalen der Chemie 166, 142.

тога су дошли до погрешног састава и погрешне конституције тог једињења.

Амонијум-фенилдитијокарбамат кристалише у крупним прозрачним бледожутим призмама; мирише на амонијум-сулфид, јер се лагано распада; куса је горког и палећег, опомињући на укус горког бадема; раствара се у води лако, у алкохолу мало, а у етару ни мало. Распада се лагано и на обичној температури, а много бржи при грејању; тако кад сам га загревао у реторти, на води, дестилисао је амонијум-сулфид, амонијум-тијокарбонат и сумпор угљеник, а у реторти је остао тијокарбанилид и нешто анилина. На исти начин распада се и његов водени раствор при грејању, али извесан додатак амонијака или амон-сулфида спречава то распадање. Кад ово једињење стоји на обичној температури, почиње после неког времена мирисати на фенилсенфуље. Према томе вероватно је, да поменуто распадање амонијум-фенилдитијокарбамата пролази кроз две фазе, и то:

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S\,NH_4} = CS:N.C_6H_5 + NH_4.SH$$

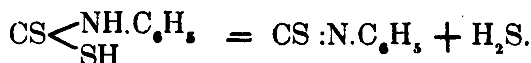

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S.NH_4} = C_6H_5.NH_2 + CS_2 + NH_3.$$

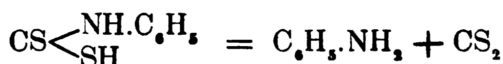
Тијокарбанилид пак је секундеран продукт из анилина и фенил-сенфуља; а тако исто и амонијак и амон-сулфид једине се даље са сумпор-угљеником.

Кад сам био покушао, да из воденог раствора амонијум-фенилдитијокарбамата ослободим фенилдитијокарбаминску киселину, таложила се нека густа течност, која мирисаше на сумпор-угљеник, и кад

је исти испарио, остао је тијокарбанилид. Аналого горњем распадању, вероватно је, да и ово пролази кроз две фазе :

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{SH} = CS:N.C_6H_5 + H_2S.$$

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{SH} = C_6H_5.NH_2 + CS_2$$

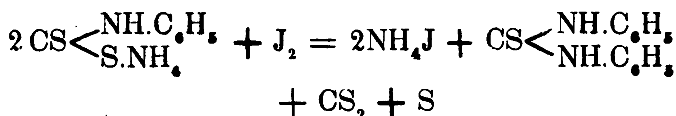
где је тијокарбанилид такође секундеран продукт из анилина и фенилсенфуља.

2. *Сулфанхидрит фенилдитијокарбаминске киселине* (фенилтиурамсулфир):

$$S<^{CS.NH.C_6H_5}_{CS.NH.C_6H_5}$$

Први је *Гродцки* показао, да етиламонијум-етилдитијокарбамат, под утицајем јода, прелази у етилтиурам-дисулфир,[1]) а *Брмбергер* и *Ленгфелд*, пре кратког времена, потврдише то исто и за декахидрохинолинов дитијокарбамат, при чему то једињење прелази квантитативно у одговарајући тиурамдисулфир[2]). И ја сам у том правцу испитао амонијум-фенилдитијокарбамат, и нашао сам, да се то једињење другојаче понаша према јоду; при томе прелази оно поглавито у тијокарбанилид :

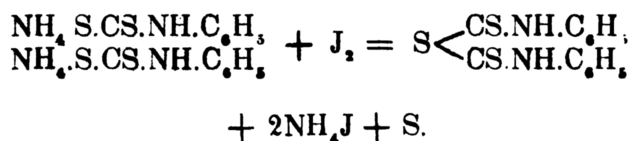

$$2\,CS<^{NH.C_6H_5}_{S.NH_4} + J_2 = 2NH_4J + CS<^{NH.C_6H_5}_{NH.C_6H_5} + CS_2 + S$$

[1]) Beriche d d. chem. Gesellschaft XIV 2756.

[2]) Beriche d. d. chem. Gesellschaft XXIII 1152.

који за тим, под даљим утицајем јода, прелази по познатој реакцији у фенил-сенфуље. Но неки омањи део амонијум-фенилдитијокарбамата прелази при томе у сулфанхидрит фенилдитијокарбаминске киселине:

$$\begin{matrix} NH_4.S.CS.NH.C_6H_5 \\ NH_4.S.CS.NH.C_6H_5 \end{matrix} + J_2 = S<\begin{matrix} CS.NH.C_6H_5 \\ CS.NH.C_6H_5 \end{matrix}$$

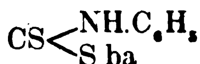
$$+ 2NH_4J + S.$$

То једињење добио сам овако: Амонијум-фенилдитијокарбамат прелио сам смешом воде и алкохола (равне запремине) и томе сам додавао јода, док га није било у вишку. Реакциону смешу дестилисао сам у струји водене паре, и при томе је дестилисао прво сумпор-угљеник, а за тим фенилсенфуље. После тога остаје у дестилационој боци раствор, који садржи јодоводоничну со трифенил-гуанидина, и талог, који се састоји из сумпора и горњег сулфанхидрита. Тај талог прекристалисао сам прво из алкохола, а за тим из бензола, те сам сулфанхидрит одвоио од сумпора.

Сулфанхидрит фенилдитијокарбаминске киселине кристалише у жутим сјајним танким иглицама; раствара се лако у бензолу, а знатно мање у алкохолу и чистој сирћетној киселини; топи се на 136—138°; не мења се у киселинама, а калијум-хидрат претвара га у тијокарбанилид. Анализе тог једињења тврде му састав:

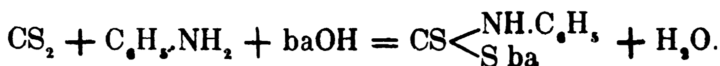
						Опит :
C_{14}	=	168	=	55.26°/₀		55.41°/₀
H_{12}	=	12	=	3.95«		3.70«
N_2	=	28	=	9.21«		9.05«
S_3	=	96	=	31.58«		

3. *Баријум-фенилдитијокарбамат.*

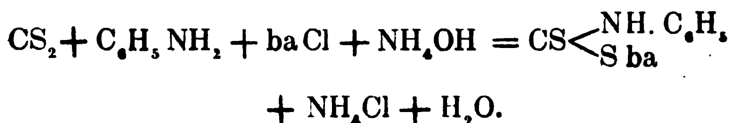
$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S\,ba}$$

Кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и анилина додамо воденог раствора баријум-хидрата, одваја се ово једињење лагано у кристалним листићима слабог жутила:

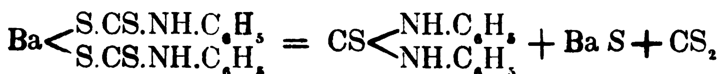
$$CS_2 + C_6H_5.NH_2 + baOH = CS<^{NH.C_6H_5}_{S\,ba} + H_2O.$$

У место баријум-хидрата можемо узети смешу баријум-хлорида и амонијака:

$$CS_2 + C_6H_5\,NH_2 + ba\,Cl + NH_4OH = CS<^{NH.\,C_6H_5}_{S\,ba}$$
$$+ NH_4Cl + H_2O.$$

Ова со не раствара се у ладној води ни у ладном алкохолу; при грејању или кувању у води распада се као и амонијумова со у тијокарбанилид, баријум сулфид и сумпор-угљеник:

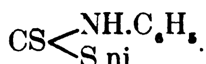

$$Ba<^{S.CS.NH.C_6H_5}_{S.CS.NH.C_6H_5} = CS<^{NH.C_6H_5}_{NH.C_6H_5} + Ba\,S + CS_2$$

Анализе ове соли тврде постављену формулу:

						Опит:
C_7	=	84	=	35·52°/₀		35·60°/₀
H_6	=	6	=	2·54 «		2·75 «
N	=	14	=	5 92 «		6·04 «
S_2	=	64	=	27 06 «		27·12 «
$^1/_2$ Ba	=	68·5	=	28·96 «		28 98 «

4. *Никл-фенилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S\,ni}.$$

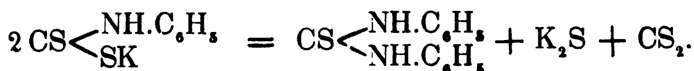
Кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и анилина додамо амонијачног раствора никл-сулфата, одваја се ово једињење лагано у жутим сјајним кристалним листићима. У води се не раствара, а у алкохолу се раствара са мрко жутом бојом и из тог раствора може да кристалише; раствара се у воденом раствору калијум-хидрата, а киселине га из тог раствора таложе. Анализом је нађено никла у овој соли 14·88 и 14·63°|₀ а постављена формула захтева 14·94°|₀.

5. *Калијум-фенилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{SK}.$$

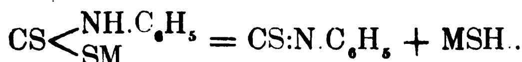
Одваја се у врло танким белим кристалним иглицама, кад етарском раствору анилина и сумпор-угљеника додамо алкохолног раствора калијум-хидрата. Ова со раствара се у води и алкохолу врло лако, а у етару не раствара се. Анализом нађено је калијума у овој соли 19·10°|₀, а горња формула захтева 18·8°|₀, При грејању или кувању у води, или у алкохолу, распада се и ова со као и остали фенилдитијокарбамати, прелазећи при томе у тијокарбанилид, калијум-сулфид и сумпор-угљеник:

$$2\,CS<^{NH.C_6H_5}_{SK} = CS<^{NH.C_6H_5}_{NH.C_6H_5} + K_2S + CS_2.$$

Ова реакција тумачи нам улогу калијум-хидрата при Вајтовој методи добијања тијокарбанилида.

Најзад ћу поменути, да сам, додајући воденом раствору амонијум-фенилдитијокарбамата растворе металних соли, добио двогубом изменом и многе друге металне фенилдитијокарбамате. Од ових соли бакарна је угасито-жут талог, гвожђана (феро) црвен, кобалтова зелен, а манганова и живина бледожут. Све ове соли врло су непостојане, још при таложењу миришу на фенил-сенфуље, а при кувању у води распадају се потпуно у метални сулфид и фенил-сенфуље. Вероватно је да то распадање бива по једначини, коју је *Хофман* поставио за подобно распадање металних етилдитијокарбамата[1]).

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{SM} = CS:N.C_6H_5 + MSH.$$

Према томе, најбољи метод добијања фенил-сенфуља био би овај: Воденом раствору амонијумфенилдитијокарбама додати довољно раствореног сулфата бакра, да се сталожи бакарни фенилдитијокарбамат. Ову смешу дестилисати у струји водене паре, те ће се бакарна со распасти у сулфид бакра и фенил-сенфуље, па ће ово и дестилисати. При овоме не постају никакви споредни продукти, с тога се добија теориска количина фенил-сенфуља.

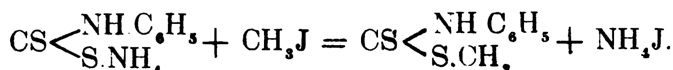
6. *Метилуретан фенилдитијокарбаминске киселине*

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S.CH_3}.$$

[1]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft I 170.

Постаје из амонијум. или баријум-фенилдитијокарбамата, грејући их у алкохолу са метил-јодидом. Реакција се довршује квантитативно по овој једначини:

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S.NH_4} + CH_3J = CS<^{NH.C_6H_5}_{S.CH_3} + NH_4J.$$

Кристалише из алкохола у белим игластим кристалима; раствара се у алкохолу лако, а у води не; топи се на 93·5°; мирише на меркаптан. Анализе тврде горњу формулу:

	ТЕОРИЈА	ОПИТ:
C	52·46 %	52·01 %
H	4·92 «	5.23 «
N	7·65 «	8·10 «

Ово једињење добио је први пут *Вил*[1]) из менилтијокарбанилида и сумпор-угљеника, грејући их та 160°; поменути аукатор наводи, да то једињење кристалише у листићима и да се топи на 87—88°.

7. *Етилуретан фенилдитијокарбаминске киселине.*

$$CS<^{NH.C_6H_5}_{S.C_2H_5}.$$

Добио сам га као и метилно једињење. Из алкохолног раствора одваја се као густ зејтин, кад га разблажимо водом, а из тог зејтина, кад стоји, одвајају се крупне беле призме овог једињења; топи се на 59·5°; мирише гадно Ово једињење наградио

(1 Berichte d. d. chem. Gesellschaft XV 342.

је први пут *Хофман*[1]) из фенил-сенфуља и етилмеркаптана; по њему топи се оно на 56°.

У збирци мојој имао сам нешто тетраметиламонијум-хидрата, и то ми даде могућност, да опробам понашање те јаке органске базе према анилину и сумпор-угљенику. Кад сам оставио да стоји алкохолни раствор анилина, сумпор-угљеника и тетраметиламонијум-хидрата, одвајаху се одатле, после неколико дана, неки жути игласти кристали, који се од воде распадају, прелазећи у тијокарбанилид, а у врелом алкохолу растварају се, кристалишући одатле непромењени; при дужем стајању добијају мирис фенилсенфуља; тачка топлења тог једињења лежи између 152 и 153°. За сада могу казати о том једињењу само толико, да се оно, према анализама, разликује по саставу од описаних фенилдитијокарбамата. Каква је пак молекуларна конституција тог једињења, на то питање још не могу никакав одговор дати, јер студију истога још нисам довршио.

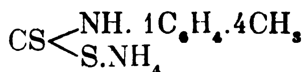
---

[1]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft II, 120.

II. ОГЛЕДИ СА ТОЛУИДИНИМА.

Сва три толуидина понашају се према сумпор угљенику онако исто, као што се и анилин понашаше; и они се, поред базисних хидрата, једине са сумпор-угљеником у металне толуилдитијокарбамате, а ови опет даље могу да пређу у одговарајуће уретане. Али из орто и метатолуидина ни сам могао добити амонијумове соли, јер се из алкохолног раствора сумпор-угљеника, тих толуидина и амонијака не одвајају никакви кристали; после више дана пак одваја се из тог раствора дитолуил-тијоуре (орто и мета). То показује, да и та два толуидина ступају у реакцију са сумпор-угљеником и амонијаком, само што су њихове амон-соли јако растворне, те с тога се не одвајају. Према свом хемиском понашању толуилдитијокарбамати у свему су подобни одговарајућим фенил-једињењима. Од толуилдитијокарбамата добио сам ове:

8. *Амонијум-p-толуилдитијокарбамат.*

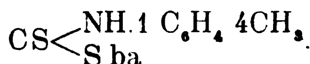
$$CS<^{NH.\,1C_6H_4.4CH_3}_{S.NH_4}$$

Одваја се лагано у крупним кристалима, кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и p-толуидина додамо амонијака или амон-сулфида. Кристалише у жу-

тим бистрим призмама; раствара се у води лако, у алкохолу мало, а у етару ни мало; распада се при грејању онако исто као и одговарајуће фенил-једињење, а при томе прелази у дипаратолуилтијоуре. Слободна паратолуилдитијокарбаминска киселина такође је непостојана, а распада се као и одговарајуће фенил-једињење. Анализе тврде састав овог једињења:

					Опит:
C_8	=	96	=	48 °/₀	47·84 °/₀
H_{12}	=	12	=	6 «	6·23 «
N_2	=	28	=	14 «	14·65 «
S_2	=	64	=	32 «	32·20 «

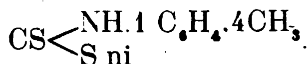
9. *Баријум-p-толуилдитијокарбамат.*

$$CS\!<^{NH.1\ C_6H_4\ 4CH_3}_{S\ ba}.$$

Одваја се лагано у белим игластим кристалима, кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и p-толуидина додамо баријум-хидрата. Не раствара се у ладној води ни у ладном алкохолу; при грејању распада се онако исто као и одговарајуће фенил-једињење. Анализом нађено је баријума у овој соли 27·35°/₀ а толико захтева и постављена формула.

10. *Никл-p-толуилдитијокарбамат*

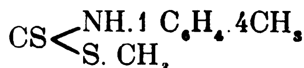

$$CS\!<^{NH.1\ C_6H_4.4CH_3}_{S\ ni}.$$

Одваја се у мркожутим ситним игластим кристалима, кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и p-т-о

луидина додамо амонијачног раствора никл-сулфата. Ова со не раствара се у води, а у алкохолу се раствара са мркожутом бојом. Анализом нађено је никла у овој соли 14·17°|₀ а горња формула захтева 13·86°|₀.

11. *Метилуретан p-толуилдитијокарбаминске киселине.*

$$CS<^{NH.1\,C_6H_4.4CH_3}_{S.\,CH_3}$$

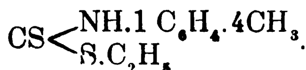
Постаје из амонијумове или баријумове соли, грејући их у алкохолу са метил-јодидом. Раствара се у алкохолу, а у води не; из алкохолног раствора кристалише у белим дебелим призмама; мирише гадно, топи се на 82°. Нађено је азота у овом једињењу 7·32°|₀, а горња формула захтева 7·11°|₀. Ово једињење наградили су први пут *Вил* и *Билшовски* из толуилимидотолуилкарбамин-тијометила:

$$[N\,C_7H_7:C.(NH.C_7H_7).SC\,H_3)$$

и сумпор-угљеника грејући их око 160°; по њима то се једињење топи на 84°.[1])

12. *Етилуретан p-толуилдитијокарбаминске киселине.*

$$CS<^{NH.1\,C_6H_4.4CH_3}_{S.C_2H_5}.$$

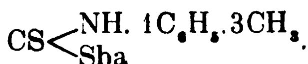
Добио сам га као и метилно једињење. По особинама подудара се у свему са наводима *Вила и Билшовског* [2]).

---

[1]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft XV 1310.

[2]) Berichte d. d. chem. Gesellschaft XV 1312.

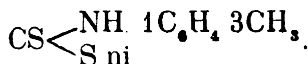
13. *Баријум-m-толуилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH.\ 1C_6H_4.3CH_3}_{Sba}.$$

Одваја се у белим ситним игластим кристалима, кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и m-толуидина додамо баријум-хидрата. Не раствара се у ладном алкохолу, а у води се раствара; при грејању распада се као и паратолуил-једињење прелазећи у дипаратолуилтијоуре. Нађено је баријума у тој соли 27·05°|₀. а горња формула захтева 27·35°|₀.

14. *Никл-m-толуилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH\ 1C_6H_4\ 3CH_3}_{S\ ni}.$$

Одваја се у мркожутим сјајним ситним кристалним листићима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и m-толуидина додамо амонијачног раствора никл-сулфата. Нађено је никла у овој соли 13 7°|₀ а горња формула захтева 13·86°|₀.

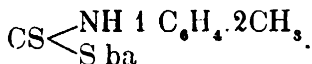
15. *Метилуретан m-толуилдитијокарбаминске киселине.*

$$CS<^{NH.\ 1C_6H_4.3CH_3}_{S.\ CH_3}.$$

Постаје из баријумове соли и метил-јодида грејући их у алкохолу. Раствара се у алкохолу лако, а у води не; кристалише у иглицама; топи се на 89°. Нађено је у овом једињењу: C 54·3°|₀ и H 5·8°|₀, а горња формула захтева: C 54·8°|₀ и H 5·6°|₀.

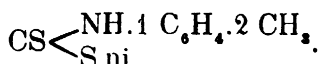
16. *Баријум-o-толуилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH\ 1\ C_6H_4.2CH_3}_{S\ ba}.$$

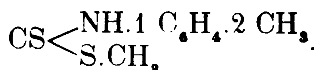
Одваја се лагано у белим кристалним листићима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и о-толуидина додамо воденог раствора баријум-хидрата. Не раствара се у ладној води ни у ладном алкохолу; при грејању распада се прелазећи у ди-о-толуилтијоуре. Нађено је баријума у овој соли 27·06°|₀, а горња формула захтева 27·35°|₀.

17. *Никл-о-толуилдитијокарбамат.*

Одваја се у мрким игластим кристалима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и о-толуидинина додамо амонијачног раствора никл-сулфата. Ова со не раствара се у води, а у алкохолу раствара се са мркожутом бојом. Анализом нађено је никла у овој соли 13·44°|₀, а горња формула захтева 13·86|°₀.

18. *Метилуретан о-толуилдитијокарбаминске киселине.*

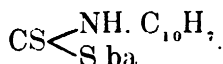
Постаје из баријумове соли и метил-јодида, грејући их у алкохолу. Раствара се у алкохолу врло лако, а у води не; кристалише у белим иглицама; топи се на 132°. Анализе овог јединења тврде његов састав.

	Теорија	Опит:
C	54·82°|₀	54·61°|₀
H	5·58 «	5·80 „
N	7·11 «	7·54 «

III. ОГЛЕДИ СА НАФТИЛАМИНИМА.

Оба нафтил-амина понашају се према сумпор-угљенику онако исто, као што се понашају и досадашњи ароматични амини; т. ј. и они се, поред базисних хидрата, једине са сумпор-угљеником у металне нафтил-дитијокарбамате. Амонијумове соли нисам могао ни овде добити, по свој прилици због лаке растворљивости њихове, а од осталих једињења добио сам само баријумове и никлове соли.

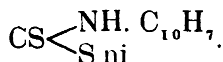
19. *Баријум-α-нафтилдитијокарбамат.*

$$CS{<}^{NH.\,C_{10}H_7}_{S\,ba}.$$

Одваја се лагано у белим пљоснатим игластим кристалима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и α-нафтиламина додамо воденог раствора баријум-хидрата. Не раствара се ни у води ни у алкохолу; при грејању распада се као и остали ароматични дитијокарбамати прелазећи у диалфанафтилтијоуре. Нађено је баријума у овој соли 23·82°|₀, а горња формула захтева 23·91°|₀.

20. *Никл-α-нафтилдитијокарбамат.*

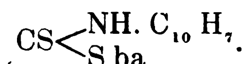

$$CS{<}^{NH.\,C_{10}H_7}_{S\,ni}.$$

Одваја се у мркожутим игластим кристалима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и α-нафтила-

мина додамо амонијачан раствор никл-суфата. Ова со не раствара се у води, а у алкохолу раствара се са мрком бојом. Нађено је никла у овој соли 12·06°|₀, а горња формула захтева 11·93°|₀.

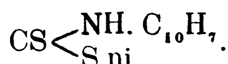
21. *Баријум-β-нафтилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH.\,C_{10}H_7}_{S\,ba}.$$

Одваја се лагано у жућкастим кристалним листићима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и β-нафтиламина додамо баријум-хидрата. Не раствара се ни у води ни у алкохолу; при грејању распада се и прелази у ди-β-нафтилтијоуре. Нађено је баријума у овој соли 23·95°|₀, а горња формула захтева 23·91%.

22. *Никл-β-нафтилдитијокарбамат.*

$$CS<^{NH.\,C_{10}H_7}_{S\,ni}.$$

Одваја се у мркожутим сјајним игластим кристалима кад алкохолном раствору сумпор-угљеника и β-нафтиламина додамо амонијачког раствора никл-сулфата Ова со не раствара се у води, а у алкохолу се раствара са мрком бојом. Нађено је никла у овој соли 11·62%, а горња формула захтева 11·93%.

То су огледи, које сам, овом приликом, извршио на неколико ароматичних амина. Ти огледи доведоше ме до читавог низа нових једињења, а тиме сам потврдио: да базисни хидрати и сулфидрати посредују лако реакцију између сумпор-угљеника и

ароматичних амина, чиме сам тој реакцији општи значај дао. На том пољу стоје у изгледу још многи нови продукти, и ја ћу се, може бити, још једном на то питање вратити. Но том напоменом не мислим задржати себи неко искључиво право рада у тој интересантној групи једињења.

Из хемиске лабораторије вел. Школе.

4. Новембар 1890 г.
у Београду.

СПИСИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас I. Пронијари и баштиници** (спахије и читлук-сахибије) Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX. века. (Једна глава из пространијег дела «Народ и земља у старој српској држави»). од *Стојана Новаковића* — Цена је књизи 1 динар.

2. **Глас II. Расправа о Константину Теху**, написао *П. С. Срећковић.* — Цена је књизи 1 динар.

3. **Глас III. Ламирофири у Србији**, од *Јована М. Жујовића* Саопштено у Академији природних наука 14-ог октобра 1887 год.). — Цена књизи 50 пара дин.

4. **Глас IV. О Ивану Гундулићу**, беседио *Матија Бан* 27-о декембра 1887 у свечаној седници Српске Краљевске Академије за три стагодишњу прославу Гундулића. Цена књизи 50 пара дин.

5. **Глас V. Народна Библиотека** у Београду, написао *М. Ђ. Милићевић.* — Цена књизи 50 пара дин.

6. **Глас VI. Поглед на Лајбницову инфинитезималну методу.** Приступна академска беседа *Д. Нешића.* Цена књизи 50 пара дин.

7. **Глас VII. О компензацији вертикалног клатна.** Приступн академска расправа од *Љубомира Клерића.* Цена је књизи 50 пара дин

8. **Глас VIII. Грађа за геологију и палеонтологију источне Србије.** — I. Увод у геологију источне Србије. — **Лијас код Рготине** (с једним профилом, једном геолошком картицом и с двема литографским таз блама), од *Светолика А. Радовановића.* Цена књизи 1 динар.

9. **Глас IX. Приступна академска беседа** *Ј. М. Жујовића.* Цена књизи 50 пр. дин

10. **Спомен** на тужну свечаност приликом смрти Д-ра *Јосифа Панчића,* првога председника Српске Краљевске Академије. Цена 50 пара дин.

11. **Годишњак** Српске Краљевске Академије за 1887 год. Цена је Годишњаку 1 динар.

12. **Глас X. Српска Краљевска Академија и неговање језика српског.** Посланица Академији наука философских од *Стојана Новаковића* прочитана на свечаном скупу Академије, држан 10 Септембра 1888 г, у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића, стр. 88. — Цена 1 динар.

13. **Глас XI. Примедбе о теорији виших инволуција** и други чланци. Од *М. Лерха, Љ. Клерића, М. Петровића.* Цена 1 динар.

14. **Глас XII. Ђ и Ћ** у маћедонским народним дијалектима од *Ст. Новаковића.* Цена 1 динар.

15. **Глас XIII. Бранко Радичевић** од *Свет Вуловића.* — Цена 1·50 динара.

16. **Глас XIV Бранко Радичевић** (други део) — Цена 2. дин.

17. **Глас XV. Поглед на поезију и њен утицај на човечанство** Од *Љ. П. Ненадовића* — Цена 1 дин.

18. **Глас XVI. О натпиоу на цркви Херцега Стефана у Гораждy.** Од *И. Руварца* — Цена 1 дин.

19. **Глас XVII.** Поглед на стару српску архитектуру. Приступна расправа академика *М. Валтровића.* Цена 1 дин.

20. **Глас XVIII.** Поглед на драмску литературу **О Косову.** Написао Д-р. *Милан Јовановић.* — Цена 1 дин.

21. **Глас XIX. Анализа земаља из Славоније.** Од *М. Петровића* Цена 1 динар.

22. **Глас XX. Воља и слобода** од *Мил. Кујунџића.* — Цена 1 дин.

23. **Споменик I.** Птице хрватско-српске, од *С. Брусине.* Цена 1 динар.

24. **Споменик II. Исписи из француских архива.** Од *Ив. Павловића.* — Цена 3 дин.

25. **Споменик III. Стари српски хрисовуљи** и т. д. Од *Љ. Стојановића.* — Цена 5 динара.

26. **Споменик IV. Светостефанска хрисовуља Краља Милутина.** — Цена 1 дин.

27. **Споменик V. Зборник попа Драгоља.** Садржина и прорештва, од *П. С. Срећковића.* — Цена 1 дин.

28. **Годишњак II.** за 1888 год.

Све књиге по означеној цени могу се добити у књижарници Велимира Валожића у Београду.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXVIII

СТЈЕПАН ВУКЧИЋ КОСАЧА

I

НАПИСАО

Љ. Јовановић

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1891

СТЈЕПАН ВУКЧИЋ КОСАЧА

I

Племенито отимање српскога народа, да послије смрти цара Уроша одбрани своју мучно стечену државу, испунило је и славом и тугом више од сто година прошлога живота његова. То је вријеме поодавна постало пријелмет мога марљивијега испитивања. До сад сам у десетој «Годишњици Николе Чупића» изнио обрађен један листић из тога времена: «Ратовање Херцега Стјепана с Дубровником 1451—1454 године». Наумио сам, да оно мало доколице, што могу уграбити школском послу, употријебим на обраду, већ из раније спремнога, градива о истом Стјепану. Овдје причам догађаје првијех пет година његове владе; а служио сам се грађом, која се налази у дјелима споменутијем већ у почетку реченога рада у «Годишњици». Сад сам се још користио и обилатијем писмима, које је Јосиф Ђелчић преписао из дубровачкога архива, те их с Лајошем Талоцијем штампао о трошку маџарске академије наука.[1]

[1] Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae. Raguza és Magyarorzsag összeköttetéseinek oklevéltára. Budapest, 1887. — Пошто је овај рад већ био изнесен пред академију, изашла је IX књига Љубићевијех Listina o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Edidit academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium. Volumen XXI. Zagrabiae 1890). На тај сам начин имао у рукама поузданије издање оне грађе, коју сам прије био употријебио по Шафарику.

I. Стање Стјепанова нашљеђа. — II. Први дипломатски кораци Стјепанови: на порти, с Дубровником и у Угарској. Радосав Павловић. — III. Раздор с Павловићем. Дубровник узалуд посредује за мир. Обнављање уговора с Дубровчанима. — IV. Стјепан савлађује буну у Хуму. — V. Утврђивање старијех односа с Млецима. — VI. Борба с Павловићем. — VII. Економно-политички сукоб с Дубровником. — VIII. Узалудни покушаји око завођења католичанства у великој војводини. — IX. Рат с Угарском и освојење Омиша. — X. Завршетак.

I. — 15 Марта 1435 године умре велики војвода краљевства босанскога Сандаљ Храњић, а наслиједи га Стјепан, син млађега му брата Вукца, млад човјек у најбољим годинама.[1]

Велика војводина, коју је стриц Стјепану оставио, бијаше пространија и моћнија и од једне друге области у ондашњој српској краљевини: дуги рад Сандаљев бијаше је учинио најсилнијим од оно неколико «господстава», која се тада дизаху у земљи краља Твртка II Твртковића. Она се шираше од Неретвина ушћа до преко Лима. Омиљена љетња војводска боравишта бијаху подрински градови: Самобор код Горажда, Косман између Фоче и ушћа Сутјескина, Соко на стјецишту Пиве и Таре, Кукањ код Пљевља. Кључ код Цернице, Оногошт, бијаху његови као и манастир Милешева са својим градом. Тако и сав Хум с Коњицом, Врапцем, Невесињем и Благајем. У Боци имаше Нови и Рисан с границом до самога Котора. Само земља Радосава Павловића око Тре-

биња, Билећа и Клобука прекидаше јединство ове широке области.[2] Од дубровачке међе код Суторине бијаше јој живица морска обала до млетачкога града Котора. Ту, одмах више овога мјеста, сучељаваше се велика војводина с деспотовином Ђурђа Вуковића, која је обухваташе с југа и са истока. Са сјеверне стране бијаше остала краљевина, на сјеверозападу Далмација, тада под угарском влашћу, а одатле, са запада, море до близу Стона, гдје опет настајаше граничење с Дубровником.

Па и пак је био веома тежак стад младога великога војводе и његове земље. Било је прошло скоро двије године, како је краљевином владао један од онијех нереда, каки не бијаху још ријетки у њену животу. Изазвао их је био кнез Радивој Остојић, дозвавши у помоћ султанову војску, да му она освоји од Твртка пријесто. Прилике су се биле и горе узмутиле, кад су деспот Ђурађ и сам Сандаљ просто купили у султана цијелу Тврткову земљу и дигли се на њега, тако да је он био принуђен бјежати у Угарску под окриље тадашњега цара њемачкога и краља угарскога, Жигмунда. У земљи наста страшно безвлађе, те Ђурађ заузе Звоник и Усору (1433). Сандаљ, који је у почетку тако исто отео многе крајеве, као да није до краја био среће свога савезника, јер наиђе на страшан отпор у Јурја Војисаљића војводе Доњих Крајева. Овај му пред смрт сузби оружје и диже на ноге њеку властелу хумску, коју је Сандаљ био са свијем свладао и превио.[3]

Рекло би се, да је Сандаљ ту хумљанску побуну био угушио; али чим се чу за смрт његову, буњеници опет дохвате оружје, па с мјеста потраже заштите у краља Жигмунда, изјављујући, да признају

над собом угарску врховну власт. Жигмунду се учини да ће сад моћи над Хумом разастрти своју власт, што није никако могао за жива Сандаља, заклетога непријатеља угарскога. За то прими побуњене Хумљане под своју власт, па их је 31 Марта писмом препоручио Дубровчанима.[4]

И друга непријатељска властела у краљевини једва чекаху згоду да Стјепану разграбе земљу. Његови градови, неопремљени и нечувани, сваки час могаху постати плијен дрскијих сусједа.[5] Сами људи као да Стјепану нијесу били поуздани. Тако је заповједник Новога у Боци хтио употријебити на своју корист ову промјену на пријестолу, па се понуди млетачком кнезу у Котору, да преда Млецима град са свом околином; па као да ни становништво онога краја није било у том погледу с раскида.[6] Предвиђаше се нов неред, који ће прогутати Стјепаново нашљеђе. Већ се проношаху свакојаки гласови. Млечићи бијаху чули, да ће у том вртлогу Дубровчани спопасти Нови, па како им стиже понуда новскога заповједника одлучише 11 Априла, да га узму они прије Дубровчана, па ће се послије већ управљати према приликама, које настану.[7]

II. — Примајући своје нашљеђе, у тијем приликама Стјепан најприје огледа, да сачува оне везе, које је његов стриц био исповезивао, да своју државу очува, кад настану оваки дани.[1] Сандаљ је био добро уочио значај порте султанове и појмио, да се у Једрену станило средиште балканске политике. Било онај, коме није било доста оно што имаше, било онај, који би био пресрећан, кад би очувао оно што му се затекло — све се то о порту вјешаше. У ње тражаху прибјежишта и претенденти на краљевски при-

јесто и силна а незадовољна властела. С тога, кад је султан био затражио Сандаљу данак и да призна његово господство над собом, он и на то приста. — Тако и Стјепан с мјеста наста, да не изгуби ту скупу заштиту, да признањем власти докаже султану, како неће скренути с пута, који му је Сандаљ означио. То му није могло бити тешко: његова прва настајавања на порти успјеше; Стјепан могаше отуд бити спокојан.[2]

И с Дубровчанима настави Стјепан стричево пријатељство. Одмах им, још у Марту, посла нешто блага на оставу.[3] А и Дубровчани, чим су чули глас о смрти Сандаљевој, послаше Федерика Гундулића, да пожали Стјепана и да му у једно честита ступање на владу. Према упутству говораше му о добријем односима републичиним са Сандаљем; опомену га, да му је Нови са свијем запуштен, без посаде и бојнијех потреба, а међу тијем одасвуд окружен непријатељима, који га могу зграбити и послије задати Стјепану велике муке.[4] Велики војвода бијаше задовољан таким поступањем; он без сумње знађаше, од колике му они могу бити користи. За то посланику веома захвали и изјави, да је и он у вијек готов учинити све што буде жеља дубровачка.[5]

У том је тренутку може бити најпогибнији непријатељ Стјепанов био Радосав Павловић, његов сусјед са сјевера, чија баштина бијаше између ријеке Босне и Дрине. Било је вријеме, кад су племе Косачино и преци Радосављеви имали тијеснијех веза као пријатељи и савезници. Али доцније запливаше једни другима у крв. 1415 године погубе завјереници, а на глави им Сандаљ, Радосављева оца Павла Радјеновића, и од тога времена бијаше између ове двије куће само пролазне заједнице и пријетворна прија-

тељства а сталне мржње и освете. — Тако Радосав бијаше непријатељ готов и одлучан, да распе противника и да освети и накнади штете својега племена. Између њега и Стјепана букну распре, раздор и борба.[6] Радосав се највише надаше на порту, с којом је његова кућа имала давнијех веза. Мислио је, да ће му лако бити изаћи на крај с млађим и невјештијим противником: Стјепан се међу тијем био постарао, да сам не остане без заштите код султана.

Али као да се побојавао, да се Радосав не споразумије с Угарском, с којом је сам и без тога био у неприлици. Он се понада, да му ту могу доста помоћи Дубровчани, и замоли их, да му буду пријатељи у цара Жигмунда и да јаве цару, како жели «постати и бити вјерна слуга његова величанства». Сва ће прилика бити, да је Стјепан желио мало одушке за вријеме а да му није било ни на крај памети, да поред султана Мурата II тражи себи господара. Овако се надао, да ће и његови хумски одметници бити лишени потпоре и да ће му се морати покорити. Дубровчани, који су већ били примили Жигмундову поруку, да потпомогну Хумљане, отпишу 7 Маја 1435 Жигмунду, јављајући му за жељу Стјепанову.[7]

Ови први Стјепанови кораци припомогоше јамачно, што се његове прилике почеше мало по мало бистрити Свакојако ево први дани његове владе већ протекоше, како се многи нијесу надали. Није још ништа било поуздано, али је Стјепан чврстом руком захватио управу у своје руке. Од расула његове државе није било ни помена, тако да Млечићи у брзо видјеше, да није Стјепан онаки, како се могло мислити, те се оставише мисли о заузимању Новога.[8]

III. — Стјепанове су прилике најбоље познавала дубровачка властела и знала, да је Стјепанова власт тврда и јака. За то су од срца и жељела, да легну ови покушаји против Стјепана, јер су сметали њихову трговину а и мир на њихним границама. Особито им је стало било, да се стиша борба, која се почела између Стјепана и Радосава Павловића, јер су земље обојих тицале њихов котар. Осим тога као да слућаху, да се Радосав највише узда у помоћ с порте, а знала су боље од њега, како ни Стјепан није без заплећа на султанову двору. Дубровчани су, што се Османлија тиче, у вијек видјели даље од својих сусједа. Њихову се оку није умакло, шта је донијела султанова заштита свијем редом штићеницима. Могли су дакле предвиђати, шта ће на крају бити и са Радосавом и са Стјепаном.

За то и насташе, да се какогод стиша распра између ове двојице. Са Стјепаном су знали да ће им лакше ићи; с тога се и обрате најприје Радосаву, који бијаше стигао у Требиње. Послаше му Мароја Јакетина Гундулића и Џорету Гучетића. Ови му изнесу пред очи, шта ради раздирањем државнога јединства краљевине. Говораху му, како ће му слабо помоћи, што је добро на порти, јер је и Стјепан тако исто, па ће их она, обојицу одржавати, док се сама не могне умијешати и поклопити њихове земље. За то и понуде у име своје владе посредништво у тој распри са Стјепаном.[1]

Дубровачка понуда не нађе видљива незадовољства у Радосава,[2] и властела похитају, да склоне и Стјепана, с којим им је у напријед посао био много лакши.

То је Дубровчанима особито згодно падало, што су му и тако морали слати посланике, да им потврди дотадашње уговоре.

Изаберу Паока Соркочевића и Паладина Гундулића. Овој двојици буде повјерен тај двоструки задатак[3] и предани им богати дарови и поклони за Стјепана.[4]

Стјепан је за то вријеме непрестано био забављен примањем власти и уређењем своје државе. Пред онаким спољашњим неприликама била му је једна од првијех брига, да одржи у вјерности своју силну властелу. Уређујући разнолике своје односе према њима, потврђиваше и записиваше им права и повластице; дијељаше и одузимаше; примаше од њих као нов владалац знаке подложничке вјерности.[5] Баш кад се таким послом бавио у свом двору у Соколу, стигоше му Соркочевић и Гундулић. Изнијеше му почасне дарове од стране републичине.[6] Поменуше старинску љубав и пријатељство, велика добра, која им је Сандаљ учинио.[7] Да би се љубав и даље наставила, поднесоше на потврду све дотадашње уговоре:[8] а они из захвалности доносе са своје стране понуду и готовост своје владе, да га измири с Радосавом, пошто од својих раздора могу и један и други видјети само несрећу.[9]

Према томе предложише му, да он пошље кога свог властелина, који ће с њима отићи к Радосаву, а да ће се они као посредници трудити, да се уклоне тешкоће, које би настале при преговарању. Стјепан радо прими понуђену љубав;[10] тако исто приста и да потврди раније уговоре с Дубровником. Међу тијем, било што у Соколу не бијаху на окупу властела, без чијега се пристанка не могаше ствар свршити, било због чега другога,[11] упути се Стјепан с посланицима из Сокола у Невесиње под град Вјеначац.

Под Вјеначцем бијаху му сакупљени братственици и «изабрана» властела: кнезови Гргур Вукосаљић, Вукашин Дукојевић, Влатко Обрадовић, Стјепко Дукојевић, Радосав Стјепковић, Обрад Хлапомировић, Иван Вуковић, Сладоје Вуковић, Вук Десисаљић, Драгић Грданац, Мркша Дукојевић и Јурај Радивојевић. Договоривши се и посавјетовавши се с њима, потврди с њиховијем пристанком све што је до тада било урађено с Дубровником. — 10 Октобра 1435 године Стјепан «милошћу божјом велики војевода русага босанскога и к тому» нареди, те се написа потврда свијех дотадашњих уговора с Дубровником, и на то се свечано закуну он и цио збор властеоски.[12]

Посланици се дубровачки упуте одатле к Радосаву, а одмах за њима посла и Стјепан свога посланика војводу Санка.[13] —

Кад су дубровачки посланици стигли к Радосаву, не нађоше га нимало вољна, да попусти Стјепану, коме он — тако мишљаше — може лако доћи краја. Он захтијеваше, да му најприје Стјепан врати све, што му је раније било отето, па да почне преговоре. Залуду су га свјетовали Дубровчани. У то приспије од Стјепана војвода Санко, па кад Радосав и њему тако изјави, прекине се сваки даљи покушај, а Санко се врати свом господару.[14]

IV. — За то је вријеме у Хуму непрестано трајала буна, потхрањивана Угарском.[1] Стјепан је рад био, да јој најприје подсијече подржавање с угарске стране, и за то је био учинио онај корак преко Дубровчана к Жигмунду. Али он хтједе и силу употријебити против побуњеника, па, немајућиваља да довољно своје снаге, замоли Османлије за помоћ. Влада султана Мурата II није имала никака разлога

не примити ту молбу, која је управ била као поручена. То је био начин, којим се лако и цијене ширио султанов утјецај по краљевини. Што нијесу могли учинити напади султана Бајазита (1392 и 1398), то учинише таке молбе и позиви; они широм отворише земљу јаничарима његовијех нашљедника. Тако Стјепан добије Августа мјесеца војводу Бараха са 1.500 војника, који поплијенише њеке земље побуњене властеле.[2]

У исто доба хтједе Стјепан наставити започето, ма и привремено, приближење к Жигмунду, те сад, послије узалуднијех преговора с Радосавом, замоли Дубровчане за једнога властелина, да га опреми цару. Ну Дубровчани нијесу били ради истицати се у Угарској као каки заступници Стјепанови, те се уљудно одговорише. Дотле је пак Жигмунд био још даље пошао у свом непријатељству против великога војводе. С оном разметљивошћу, с којом су угарски владаоци у вијек говорили о српским приликама, прогласи, како по смрти Сандаљевој «управу над Хумом повјерава» кнезу Матку Таловцу. О томе писаше одмах, и он и Матко, Дубровчанима, захтијевајући, да од сад Матку плаћају доходак хумски а тако и половину соне добити на Дријевима и да га у свему потпомажу. Одмах за тијем стиже на Дријева њекаки кнез Ђурађ у име Матково и узе управу у своје руке. И он с мјеста писа у Дубровник, да му пошљу човјека, коме ће казати поруку, коју је за њих примио. Дубровчани још не стигоше, да учине, као што им је писао, а кнез Ђурађ осјети, да је његдје у близини војвода Барах, који са својима плијењаше одметнике Стјепанове. Од тога се кнез толико уплаши, да утече с Дријева, што је брже могао, и не сачекав дубровачкога изасланика, који се залуду за њим журио.[3]

Барах се међу тијем, поплијенивши Хумљане, повуче пут Ходидједа.[4] Његова је помоћ била од неоцијењене вриједности Стјепану; она га је потпуно учврстила у власти; нико од сад више не помишљаше о Стјепанову расулу.

V. — Сад је великом војводи јамачно једна од првијех брига била, да одржи добре Сандаљеве односе према Mледима. За то је у пролеће 1436 године послао своје посланике Прибисава Похвалића и Групка Пручинића. Они су без сумње изјавили републици пријатељска осјећања господарева и жељу за одржењем добријех односа, те су тражили, да се Стјепану потврди кућа и приход од 600 дуката у Котору, као што је то било за живота Сандаљева. Млечићи им испуне захтјев и 15 Маја дужд Франческо Фоскари изда повељу, којом то потврђује Стјепану и његовијем нашљедницима, док узвладају оном земљом и док узврше погодбе утврђене Сандаљевом повељом 1 Новембра 1423 године,[1] по којој се овај био нарочито обвезао не сметати, да трговачки карвани слазе у которски пристан.[2]

VI. — У ово се вријеме краљевина не бијаше ни мало умирила. Користећи се раздором властеоским, заузе султанова војска стратегиски најзнатнију тачку у земљи, Врхбосну, садашње Сарајево (1436). Ту буде смјештена јака војничка посада, која је држала у стези слободнију властелу; одатле излијетаху поједине гомиле, које плијењаху и паљаху по цијелој земљи,[1] од чега је веома страдала јавна безбједност а с њом и трговина. Тако су се у прољеће ове исте, 1436. године хтјеле Османлије осветити Дубровчанима, што су њеки арбанаски буњеници мирно прошли кроз њихов град, па ухватише засједу двјема

карванима дубровачких трговаца на земљишту војводе Стјепана. Срећом трговачком бијаше ту близу њекаки град Стјепанов, те се у њ склонише под заштиту Стјепанову, али њеко вријеме не смјеше нигдје из града.[2] —

Бујном и одлучном Стјепану није требало много времена, да одахне од онијех неприлика, које су га биле опколиле прве године његове владе. Пошто га минуше оне погибије, стаде мислити у оном вихору борбе и међусобица у краљевини, да се сам користи незгодама својих непријатеља. Такога сматраше на првом мјесту Радосава Павловића а његову земљу око Требиња као најзгоднији добитак, на који могаше помишљати. Тек освојењем тога клина, који му је цијепао обласну цјелину, стекао би јединство и округлину својој држави. Било што није могао, било што није хтио, не позва Стјепан султанове војске. Он се окрену Дубровчанима, за које је знао, да жуде за проширењем свога ускога котара, и да би им добро дошао комад Радосављеве земље. Он им посла посланика, позивајући их у савез, да узму Радосаву Требиње и околину. Ма да је понуда била примамљива, Дубровчани јој виђаху и незгоду због Османлија, које ће се свакако умијешати у ту борбу Ради тога одбију позив, представљајући и самом Стјепану све неприлике, које би могле искрснути из такога посла.[3]

То, што су Дубровчани одбили Стјепанов позив, пресјекло је за час његов даљи рад против Радосава. Шта више рекло би се, да је млади војвода остало вријеме ове године и добар дио 1437 провео у миру и тишини. Још би се рекло, да се је и с царем Жигмундом био измирио и уредио с њим од-

носе.[4] Међу тијем се средином 1437 године вратио из Угарске у краљевину краљ Твртко II.[5] Као да га је Стјепан одмах у почетку лијепо дочекао, а на скоро се међу њима види заједница и пријатељство. Њихов споразум бијаше окренут против војводе Радосава Павловића, с којим обојица почеше рат,[6] с намјером, да га са свијем униште а земљу му подијеле међу собом.[7]

Осим Твртка нађе се Стјепану на руци још један помоћник. Султан Мурат, који у почетку не бијаше ни на једној ни на другој страни,[8] окрену се против Павловића. Не зна се ближе, како је с овијем било,[9] тек се Стјепан све њекако за султана заклањао и зло радио Радосаву у име падишино,[10] па као да је имао и војске његове.[11]

Непријатељства поче Стјепан. Он посла властелина Рајка Рипчића с јаким одјељењем, да удари на Требиње. Та се војска непријатељски држаше према становништву, које стане пребијегати у дубровачку границу.[12] Радосаву су биле везане руке на све стране, те се са слабијем успјехом брањаше од удруженијех нападаја савезничке војске. Тада Стјепан узе град требињски, а тијем паде сва јужна област Радосављева, јер ни Клобук ни Билеће не могоше одољети Стјепановој војсци.[13] Као да Радосав и на сјеверу не бијаше боље среће, јер би се рекло, да му је тада османлиска војска заузела њеке крајеве.[14] Он се на то измири с краљем Твртком и као да му даде сина Иваниша за таоца.[15]

Ово је освојење имало великога значаја за Стјепана. Није му само област била повећана прилично пространијем пријеђелом, који захваташе три читаве жупе, Требиње, Врм и Бањане. Од тога је главније

било за њега, што му земље на которском залијеву нијесу више биле одвојене од осталијех туђим клином, него му је саобраћај и веза с њима био прав и непретргнут, ствар од знатнијех пошљедица у војеном и привредном погледу.

VII. — Доиста се у брзо виде њеки појави, који нијесу без везе с успјешнијем ратом са Радосавом. Они су у првом реду привреднога значаја, а особито их објашњавају трговачке прилике Стјепанове земље, којој је скоро сав обрт био у рукама дубровачких трговаца Трговина се сва без мала стјецала или у Дубровник или на Дријева, а ова су била проста дубровачка насеобина, гдје су више господарили њихови закупци но Стјепан. Штетни уговори с овом државом везивали су великом војводи руке, да ништа није могао почети. Шта није само Сандаљ огледао, да подигне Нови, како ће му постати главно земаљско трговиште! Али је сваки таки покушај осујећен одлучношћу, с којом су Дубровчани бранили неповредљивост дотадашњих уговора.

Стјепан је још раније имао омањих сукоба с Дубровником. Први се помиње 1436 године због закупнине дријевске.[1] Свакојако, док је Павловића земља предвајала велику војводину, цијепана јој је с цјелином и привредна снага, те је тијем самијем био тежак сваки рад на путу пресуднога бољитка.[2] Сад је већ, послије рата с Радосавом, земља била у згоднијим приликама, јер је прибраном привредном снагом могла заподјести борбу, кад би ова настала.

У свијем уговорима с Дубровником била су од старина утврђена на српском приморју још три мјеста, која су с њим у свијем правима била изједначена. То су била Дријева, Котор и Свети Срђ на Бојани.

Једина Дријева бијаху у Стјепана, али је већ речено, колико је од њих добра виђала његова земља. Друга два, Свети Срђ и Котор, бијаху млетачка. Први је био далеко од велике војводине, али је Котор био један од најприроднијих тргова већем дијелу Стјепанове земље; осим тога тај је град њекад био у власти Сандаљевој То и спомен њекадашње трговачке силе которске изазва у Стјепана мисли, које му пружаху пут к ослобођењу из зависнога стада према Дубровнику.

Јамачно је Косачи та дубровачка превласт била догрдила, кад се 1439 године латио веома пресуднијех мјера. Да не би ударио о уговоре, учини му се, да би најлакши излаз био, кад би у своје руке добио Котор и начинио га главнијем тргом својој земљи. Разумије се, да Стјепан није помишљао, да своју силу сломи, ударајући о јаке зидове которске, и да се понесе са моћном млетачком госпоштином. Он изабра други пут, који му се чињаше без злијех пошљедица. Одлучи, да понуди Млецима замјену за Котор и одабра Дријева, која му и тако бијаху од слабе користи. Требало је само видјети, хоће ли на то Млечићи пристати.

Не ће бити погрјешка ако се узме, да је с оваким мислима Стјепан, почетком 1439 године опремио посланство с даровима млетачкој господи. Поред пријатељских изјава, посланству је наређено, да затражи од републике Котор, који је њекада био Сандаљев, и да у накнаду понуди Дријева.[3]

У исто је вријеме Стјепан заподио распру с Дубровником, особито гонећи им веома оштро трговце по цијелој земљи. Уз то се изроди међу њима и распра због једнога дијела дријевске закупнине, те му Дубровчани пошљу Џуња Гундулића и Жупана Бунића, да

расправе дријевску ствар и да склоне Стјепана, неће ли им престати гонити трговце.

Кад посланици стигоше к Стјепану и почеше преговоре, и једна и друга страна рађаше дволично и неповјерљиво.

Стјепанови људи сметаху дубровачку трговину и на Дријевима и свуда. С трговцима им по земљи неправо поступаху; често их ноћу потајно нападаху. Њеки Риђани плијенише Дубровчанима Конавле. За по њеке ствари дознадоше од плаћенијех људи, које имаху на двору његову, да су урађене с његовијем знањем и наредбом [4] Још он постави њеке нове царине у Требину, Сутјесци и код Подринца,[5] а већ се јавно говораше, да ће на њих ударити. То му и посланици рекоше, али све залуду: он се не промијени.[6]

Дубровчани се нађоше у запари, и прибјегну за помоћ угарском краљу Албрехту, нашљеднику Жигмундову, те одаберу Антонија Криспина, чувара сланскога манастира, за посланика. У упутству издатом посланику 3 Маја мољаху оружану помоћ, ако Стјепан изврши пријетну. Изријеком тражаху, да краљ нареди бану Матку Таловцу и другим војводама у Стјепанову сусједству, да провале у његову земљу, ако почне напад.[7] Криспин се пожури, изађе пред Албрехта, изложи молбу и изради, те краљ, ради дубровачких заслуга према круни угарској, нареди писмом, даним 6 Јуна у Будиму, бану Матку Таловцу и брату му Петру, бану хрватском и далматинском, да, не чекајући даље заповиједи, нападну на Стјепана, чим чују да је почео непријатељства.[8] Албрехт у једно писа Стјепану и другим великашима у краљевини, препоручујући им Дубровчане, и да се не усуде радити штогод против њих.[9]

Дубровчане је понајвише плашило Стјепаново посланство у Млетке. Говорило се, и они су вјеровали, да Стјепан нуди дужду савез против Дубровника, те је то још горе кочило њихове преговоре.[10] За то вријеме стигоше Стјепанови посланици к дужду и буду лијепо примљени, а 15 Априла искупи се вијеће умољенијех, да вијећа о њихову приједлогу. Ту одлучише, да се Стјепану на ласкаве изјаве и на дар одговори уздарјем, које неће бити скупље од његова дара, и увјеравањем о својој наклоњености и жељи, да и даље остану у добријем односима. Што се тиче главнога, а на име приједлога о Котору, одбише, говорећи, да су Котор примили под заштиту с погодбом, да га не смију другоме уступити, те и Стјепан види, да то не би могли урадити до на штету свога угледа, а то им он неће жељети, као што не желе ни они њему.[11]

Одлука сенатска разори за вријеме све Стјепанове намишљаје; без ње му је залуду било све што је спремао Дубровчанима, ако се је и мало хтио обзирати на уговоре. Поред тога је, може бити, и препорука Албрехтова била, ако ће и мало, од утјецаја на Стјепана. Тако му оста, да се што боље споразумије за њеке несугласице, па да сачека бољу згоду. Невоља је била, што се Дубровчани никако не могаху разувјерити о тобожњем задатку Стјепанова посланства у Млетке.[12] Срећом се посланици из Млетака врате баш кроз Дубровник, те вијеће дође до упутстава, која им је Стјепан био дао, и не нађе ни ријечце о оном, чега су се бојали. Кад видјеше колико су се преварили, тргну се и они, а и Стјепан поста много мекши; једино још не попушташе у дријевском питању. Преговори се и пак протегоше

до у јесен, те на пошљетку леже како тако цијела ствар.[13] — Дубровчани се могаху похвалити, да је срећно сузбијен још један покушај, да се сусједна велика војводина истргне из њихове трговачке превласти. Свршетак овога сукоба није одговарао истина жестини, с којом се водио; упорност и пријетње Стјепанове остале су без већих пошљедица, те би према овијем цијела ствар тешко заслуживала иоле опширнијега помена, да није сама распра веома значајна за ондашње прилике и да није била претеча још одлучнијем Стјепанову покушају.

VIII. — Тако је исто без даљих пошљедица прошао други један корак Стјепанов из овога доба. Он је тешко потекао из стања, које је владало у земљи Стјепановој, колико због спољашњих прилика. Као да је још с прољећа 1439 године, за распре с Дубровником, био Косача наумио обезбиједити се од западнијех сила, те умирити Угарску, којој је тада, како би се рекло, слао свога посланика.[1] Он одлучи задобити папску заштиту, а томе јамачно није био главни узрок ни у Стјепановијем раздорима с Дубровником, већ га прије треба тражити у његовијем односима према краљевини.

Послије његова савеза с краљем Твртком против Павловића Стјепан се не види ни у какој вези с краљем, који се с Радосавом и измирио, док је Стјепан и даље остао с њим у непријатељству.[2] С тога је занимљиво, да се Стјепан обраћа Риму баш онда, кад се је мало прије тога једно папино посланство морало без успјеха вратити из краљевине.[3]

Тако Стјепан посла посланство папи Јевђенију IV, јављајући му, да жели пријећи у католичку вјеру, моли, да му пошље бискупа, који ће га покато-

личити и увести у земљи нову цркву.[4] Папа прими жељу Стјепанову и 12 Септембра 1439 године одреди писмом из Фиренце хварскога бискупа Тому за посланика у Хрватску, у краљевину и у велику војводину.[5] Вјешти и окретни Тома дође у земљу, али залуду. Не зна се, шта је омело његов рад, тек се Тома у брзо врати, не оправивши ништа.[6]

IX. — Крајем године (27 Октобра 1439) умре у Угарској краљ Албрехт, те по његовој смрти завлада земљом велика забуна, и ако је краљева удовица Јелисавета одмах била узела управу у своје руке.[1] Таке прилике једва дочека Стјепан. У почетку[2] 1440 године паде он с војском под Омиш,[3] град при ушћу Цетињину у море. Град је од природе био јак, и ако су му утврђења била запуштена;[4] и пак опсађени бјеху у великој стисци; из Угарске се не надаху помоћи; а и осталијем градовима запријети погибао од Стјепана.[5] Краљица не могаше ништа урадити; у земљи је бивало из дана у дан горе. Што се часом било учинило, да окреће на боље, кад се Јелисавета склонила на жељу већине властеле, да пође за Владислава краља пољскога, коме понудише круну; то се све промијени, кад краљица 22 Фебруара роди сина, а међу тијем Владислав прими круну од угарскога посланства.

Особито је повољно било за Стјепана, што је бан Матко био у том посланству к Владиславу.[6] Да би се Стјепану колико толико опрла, писа Јелисавета још у Јануару, а у Марту позва преко нарочитог посланика[7] Дубровчане, да узму Омиш и да осталијем градовима притеку с храном. Понуда је била примамљива[8] али и погибна. Сва дубровачка земља опкољена Стјепановом; овај моћан самијем собом, а још моћнији пријатељством и заштитом султановом.

За то вијеће одговори 7 Марта, да с тијех разлога не може примити понуду.[9] Стјепан међу тијем настављаше борбу под личнијем надзором, а мало послије остави војску, да продужи опсаду, а сам се упути у Нови.[10] Ту га затеку посланици дубровачки Никола Џурговић и Андрија Бобаљевић, који дођоше да га поздраве и позову, да сврати к њима у град, али се Стјепан извини.[11]

У то доба не бијаше Стјепан на миру ни с Павловићем. Баш док су се Џурговић и Бобаљевић бавили у Стјепана, стигоше к њему и Радосављеви посланици. По ономе, што је том приликом Стјепан изјавио Дубровчанима, Радосав их је залуду слао. Радосав је био обећао султану њекаки новац, па га послије не дао. Султан је сад захтијевао или новац или да му Стјепан отме земљу. Како Радосав немаше новаца, Стјепан удараше на њега, јер би то — говораше — иначе Османлије урадиле. Дубровчани су све употребљавали, да Стјепана одврате од те несреће, али узалуд.[12]

Међу тијем се вратио Матко Таловац у своју бановину.[13] Он је природно морао одмах гледати, што ће са Стјепаном. Али је он и другога посла имао, јер се у брзо поче у Угарској грађански рат. Матко је био уз Владислава, али против овога бијаху Маткови сусједи Улрих Цељски и Ладислав Горјански. Неће бити неумјесно узети, да је Матко имао окршаја и с Улрихом.[14] Није познато, каке је среће био Стјепан у насталој борби. Тек као да му није било рђаво.

То се види и по томе, што му догађаји у Далмацији нијесу били заузели сву пажњу. Крајем љета намисли, да заиште у Млетака помоћ против Матка и да затражи, да му предају њеке бјегунце, који се

бјеху склонили на млетачком земљишту у Далмацији и у Боци. Кад је за то опремао посланство, имао је на уму још што шта, што није било у непосредној вези с ратовањем око Омиша. Стјепан није заборављао како је њекада био јак и моћан Сандаљев утјецај у Баошићевој држави; још није могао прежалити свој лањски неуспјех с Котором, коме је познавао велику вриједност према Зети; а види се, да су му добро били познати зетско стање и прилике. Баш му сад бијаше згода, да свом имену стече мало поште у тој земљи. Стеван, звани Марамонте, који је био у млетачкој служби у Ломбардији, па их њешто изневјерио, мољаше га сада, да му у Млетака испроси јемственицу, да може слободно ступити у њихову земљу. Теже је објаснити, шта је гонило великога војводу, да их моли, неће ли га нарочитијем посланством препоручити у султана. Да га није била уплашила кака обична сплетка, која је доцније срећно покварена?[15] — Посланство стиже у Млетке с поклонима почетком Септембра. Према упутству тражаше помоћи против Матка, понови стари приједлог о Котору, замоли за препоруку код султана и оно за Стевана Марамонта; на пошљетку затражи да истјерају Стјепанове одметнике, који се бијаху склонили по Млетачкој. Ствар дође пред вијеће умољенијех 13 Септембра 1440, али вијећници не бијаху ни мало вољни послушати Стјепана. Што се Матка тиче, одговорише, да му не могу помоћи против њега, пошто између њих и Угарске влада примирје. За Котор и Марамонта одбише му молбу, а и за препоруку султану, дајбуди за тада, јер одговорише, да ће му то радо урадити, ако сами узашиљу посланство. За Косачине одметнике тражаху имена, па обе-

ћаше, да ће их протјерати из Далмације и Арбанаске. На пошљетку одлучише, да се посланству да дар у вриједности њихова.[16]

Као што се види, посланство бијаше узалудно. Али дајбуди према Угарској Стјепан већ добро стојаше. Пошто је опсада трајала више од осам мјесеца; паде, од прилике, у Октобру Омиш у његове руке,[17] исто тако предају му се и сусједна Пољица, и Матко му не могаше ништа. Ствар се међу тијем била мало разбистрила и у Угарској, и Владислав се бијаше њешто утврдио у земљи, па могаше мислити и на Далмацију. Шиљући посланство Млецима, да утврди добре међусобне односе, мољаше да помогну Матку, да преотме од Стјепана Омиш. И ово дође пред вијеће умољенијех 17 Декембра, али и Владиславу одбише јавну помоћ, говорећи, да су обећали неутралност. Али као да се Матко надао таком одговору, за то је он био замолио, да му допусте извести разнога оружја и џебане, те на то и присташе, али да све буде опрезно и тајно, да остану тобож неутрални, те да топове унесе преко које пусте луке. Даље обећају, да ће Матка као свога грађанина препоручити кнезовима цељском и сењским и да ће наложити својим управитељима у Далмацији, да га приме као грађанима, ако би тражио уточишта на млетачкој земљи.[18] Матко се дакле спремао да не остави Стјепана на миру.

Међу тијем су се догађаји око Стјепана на Балкану гомилали. да нијесу дали одушити. Борба је у Угарској све силније бјешњела. Султанова је војска отимала комад по комад Ђурђеве деспотовине. Матко је морао имати одријешене руке према Угарској, а Стјепан је већ предвиђао, да може себи наћи посла на другој страни. Прилике су обојицу водиле к из-

мирењу. Као да је то на пошљетку и наступило крајем године (1440). Матко без сумње признаде Стјепану Омиш и Пољица, па се доцније поче, шта више, радити и на тјешњем савезу између Матка и Стјепана.[19]

X. — Тако је Стјепан за ово пет година своје владе раширио наслијеђену баштину трима жупама отетијем Радосаву Павловићу и Омишем с Пољицима освојенијем од Угарске. Овај одсјек његова рада показује сав правац онога, што ће Стјепан послије наставити. Главно су обиљежје свакојако тијесне везе с портом и ослањање на ту страну, тежња да помоћу султановом развије снагу своје државе и рашири њене границе. Како је порта имала доста разлога, да потпомаже Стјепана против онијех, који су, било сами било наслоњени на Угарску, били препреке османлиском ширењу на полуострву, велики је војвода показао, да је добро уочио тадашње прилике, не предвиђајући у осталом, шта ће се из тога на крају излећи још за живота његова.

Као год што је порта радила, да расцјепка краљевину, потпомажући своје присталице, и да сузбије у њој утјецај угарски, те учини немогућним сваки озбиљан покушај против султана; тако је и Угарска хтјела, да слабљењем свега јачега у краљевини учини од ове земље њеколико феуда угарских и да јој уништи сваки знак самосталнога државнога живота. С тога је Стјепан остао вјеран предањима свога дома као непријатељ угарски; а како су краљ Твртко и његови нашљедници били понајглавнија оруђа угарска, он је и према њима радио као и према Угрима. Свако зближење с једнијем и другим било је пријелазно и привремено. Са свијем се овијем пак нај-

боље слагала Косачина тежња за што већом самосталношћу према краљевској власти.

Стјепан је показао, да је с Дубровником био рад живјети у пријатељству, али и да је збиљски намио ослободити своју земљу од крајње привредне зависности према Дубровнику, те је доцније због тога имао много озбиљнији сукоб од онога, који је испричан.

Једна држава, којој је Дубровник био привредни такмац, која је имала с Угарском много противнијех интереса, била је са свијем природно сила, с чијим се добром и Стјепаново доњекле потпуно подударало. То бијаху Млеци, чије је пријатељство велики војвода хитно тражио и брижљиво његовао за цијело вријеме своје владе, ако се изузме једна једина прилика.

Оваким путем идући, стигао је велики војвода, да 1448 године прогласи своје херцештво и потпуну самосталност, али и да пред своју смрт јасно види, да га његова државна творевина неће много преживјети.

НАПОМЕНЕ

I

[1] Смрт Сандаљеву јављају Дубровчани цару Жигмунду 24 истога мјесеца, Lettere e commissioni di Levante, 1430—35, у Ђелчића и Талоција, Diplomatarium, 390. Година се потврђује и другим споменицима (Растић, Croniche di Ragusa; Kratki ljetopisac hrv. od I. K. Sakcinskoga, Arkiv za pov. jugosl. IV, 65; Лукаревић, 90). Безимени љетописац дубровачки, Нодило, 55, каже, да је било „in quaresima", али погрјешно казује 1433 годину.

[2] Јиречек, Handelsstrassen, 40. У писца је Црница а не Церница, ја сам то исправио према Даничићу, „Rječnik" код ријечи „Cernica". Од Павловићевијех земаља Јиречек помиње само Требиње; видјеће се доцније, за што сам додао друга два града. — В. Клаић, Pov. Bosne, 274, каже, како граница „на југу сизаше дубоко у Зету", али не помиње основ том тврђењу, које се противи чињеницама иначе познатијем.

[3] Матковић, Rad, VII, 235; Јиречек, Hand., 39 и 40; Љ. Ковачевић, „Знамените српске властеоске породице", I (Годишњица Николе Чупића, X) 205 и 206; Клаић, Pov. Bosne, 273—275.

[4] Lett. e comm. di Lev. 1430—35, Ђелчић, 391. Растић каже, да су се Стјепану били побунили крајеви на угарској граници.

[5] Растић.

[6] Secreta cons. rog. XIII, 149, С. Љубић, Listine, IX, 77 и 78. О становницима је заповједник Стјепанов говорио млетачкој влади да су „веома привржени" њима и которској општини, „quia sub illa civitate semper fuerunt nisi a paucis annis citra", на истом мјесту.

[7] На истом мјесту. У вијећу је млетачком говорено о Дубровчанима: „Quum illud castrum est in faucibus culfi Catari", кад би га Дубровчани заузели „ex eo possent futuro tempore valde molestare statum nostrum et territorium nostrum Catari et illarum partium per mare et per terram, et etiam possent faciliter deviare caravanas, que pro sale venirent Catarum cum mercationibus suis". Стјепана једва и спомињу, и кажу: ако Сандаља наслиједи (succedet) каки моћан владар, „castrum predictum poterit a nostro dominio recognosci aliquo premio, aut eidem domino poterit restitui, sicut conditio temporum demonstrabit". На почетку писаше кнезу которском: „Castelano autem persuadeat, ut veniat

ad nostram presentiam, qui dominatio nostra, habens gratum servicium, quod fecerit, erit grata versus eum; quando autem non posset hoc sibi persuadere, promittat dare sibi ypperperos mille et abinde infra sicut melius poterit.«

II

[1] Лукаревић на реченом мјесту пише, како Сандаљ Стјепана на самрти „pregò che mantenesse la pace a' Rausei, honorasse il Rè di Bosna, e riverisse il Rè d' Ungaria; perche dell' uno era soldato, e dell' altro feudatario.« Тешко је вјеровати у истинитост овијех ријечи, кад се зна: 1) да је Сандаљ био вјечити противник краља Твртка и заклети непријатељ Жигмундов; 2) да је вас његов рад ишао на одвајање од краљевине, и 3) да Сандаљ није своју земљу држао као клетвеник угарски. Што сам оволико проговорио о овом Лукаревићеву помену, дало ми је повода, што Чедомиљ Мијатовић, „Деспот Ђурађ Бранковић“, I, 234, прима то казивање, додајући по истом писцу (?) да је то Сандаљ урадио својим тестаментом. Према ономе, што је речено, отпада с податком Лукаревићевијем и све, што на основу тога говори Мијатовић, на истом мјесту, о значају Сандаљева „политичкога тестамента“.

[2] Мало доцније говорили су Дубровчани Радосаву Павловићу: „esser vero, che esso Pavlovich teneva corrispondenza con li ministri turchi e godeva la prottezione di quella porta, pure anche il conte Steffano essersi insinuato dipender dal medesimo imperio.« Растић. Свему су најбоља потврда догађаји, који су скоро настали.

[3] Стјепан је послао поклад по Прибисаву Похвалићу на име своје и синова Владисава и Влатка, на што су му Дубровчани издали признаницу 28 Марта, Миклошић, Monumenta Serbica, 379 и 380, и Пуцић, Споменици Српски, II, 93. Ево шта је било у покладу: а, 5340 дуката; б, 300 перпера динара дубровачких; в, један бокар сребрн, мјестимично позлаћен са заклопом, тежак 6 литара, 5 унача и 3 аксађа; г, двије сребрне кругле (чиније) позлаћене, са заклопима, 5 литара и 8 унача.

[4] Лако може бити, да су Дубровчани нешто на Млетке сумњали.

[5] Растић. И Лукаревић, 91, помиње ово посланство Гундулићево. Орбини на два мјеста, 363 и 382, говори о дубровачким заслугама према Стјепану. Осим што претјерује значај њихове помоћи, још гријеши, да је Стјепан био од краља Твртка на невољи. — Јиречек (Hand., 76, напомена 255) има биљешку, по Lett. e comm. di Lev. 1430—35, да су Дуброчани 28 Марта писали некаком свом посланству к Стјепану: то ће свакојако бити овом, о ком је ријеч.

[6] Lett. e comm. di Lev. 1430—35, Ђелчић, 392.

[7] На истом мјесту.

[8] Љубић, Ogled., I, 259. У изданијем споменицима нема ништа више о Новоме послије оне одлуке 11 Априла.

III

[1] Растић.

[2] Пошто је испричао садржину дубровачких приједлога, Растић наставља: „dopo questi passi con Radoslavo furono inviati.... dal conte Steffano“.

[3] О овом посланству имамо помена у Растића, Лукаревића, 90, и у Стјепановој повељи, којом потврђује уговоре 10 Октобра 1435, Mon. Serb. 381—83. Растић и Лукаревић не говоре ништа о потврди уговора, а листина опет не зна за дубровачко посредовање око мира с Павловићем. Пошто се сва три пута помињу исти посланици, а пошто оба посла падају у једно исто вријеме, спојио сам оба помена у једно.

[4] Mon. Serb. на реченом мјесту.

[5] На истом мјесту, 381.

[6] На истом мјесту, 381 и 382.

[7] Растић.

[8] Mon. Serb. 382.

[9] Растић.

[10] Исти писац. С њим се не слаже Лукаревић, који на реченом мјесту пише, да је Стјепан посланике примио „più tosto liberalmente che con humanita; ma non volle assentire alla pace con Radoslau Pavlovich, che con molta instanza li fu domandata da noi, da Helena e da Caterina, quella matrigna e questa sua madre.“

[11] И у Стјепана и у других ондашњих владалаца бијаше обичај ићи с двором од града до града по земљи.

[12] Mon. Serb. 382 и 383. Мислим, да је и о миру с Радосавом рађено с пристанком властеоским, и ако се то нигдје нарочито не каже.

[13] Растић.

[14] Исти писац.

IV

[1] Међу побуњеницима су без сумње била властела Ђурђевићи Радивојевићи, који су се и за жива Сандаља бунили и били вјечити непријатељи Косачама.

[2] Тако јављаху Дубровчани у Угарску 24 Августа 1435, Lett. e comm. di Lev. 1430—35, Ђелчић, 393. Име турскога војводе написао сам по Ђелчићу, 394, а у Јиречка, је, Hand., 85, „Baruch“. Ту се вели: „in regione Calumfelde et extra aliquas terras predatus est.“

[3] Растић. Исти писац вели, да су тада Дубровчани држали галију и два оружана брода за заштиту Дријева, и како су послије говорили Стјепану, да би му без тога била пропала „per li gran sconvolgimenti stati tra Bossinesi e per le novita di Sigismondo.“ Услуге дубровачке Стјепану и Орбин помиње, и о томе је раније била ријеч (види напомену II, 5). Лако може бити, да је и Радосав Павловић потпомагао Хумљане против Стјепана. — Да би се спасли од неприлика, у које их је могао Жигмунд увући, писаше му Дубровчани, цртајући свој стад и каке би рђаве пошљедице за њих настале, да Стјепан посумња, е и они имају кака

удјела у том послу против њега. То исто писаше и Матку, кога је у то доба Жигмунд поставио за бана славонскога. Растић. — Ови се догађаји не могу ни у колико пратити по штампаним споменицима дубровачкога архива. Осим онога спомена о доласку Барахову имамо још једко писмо дубровачко од 30 новембра исте године Матку Таловцу (у Ђелчића, 993—95), из кога се види: 1) да је Матко писао Дубровчанима њекака два писма, без сумње у два маха, тајне садржине; 2) да су они њему одговорили по Федерику Гундулићу с молбом, да им ствар мало боље разјасни; 3) да је Матко њима 19 Новембра јавио своје ново достојанство, на што они њему одговарају 30 истога мјесеца писмом, о коме је ријеч. Ту има још један податак, о коме доцније. Пошто сам се имао довољно прилике увјерити, да је Растић ове дијелове свога љетописа израдио по службенијем изворима, примио сам потпуно све његово казивање.

4 Тако су јављали Дубровчани Матку Таловцу писмом, о ком се говори у напомени пред овом. Помен тога мјеста из дубровачкога писма налази се·и у Јиречка, Hand., 85.

V

1 Commemoralium, XII, 159, Listine, IX, 88.

2 Љубић, Listine, VIII, 257—2 3.

VI

1 Клаић, 275—277; Hand., 85; Растић.

2 Тако су јављали Дубровчани у Угарску 4 Маја 1436, Lett. e comm. di Lev. 1435—40, Ђелчић, 398. Под овом годином пише Растић: „Si spinse un cittadino Marino Giurcovich in Slavonia dal vojevoda Baach Turcho, figlio d' Isak vojevoda, pregarlo, che prestasse buoni offici in solievo de mercanti col nuovo hasnadar venuto in Bossina. Questi ministri non solo che facessero commandamenti alli Turchi di trattar bene li mercanti ragusei ma anche a Radoslavo Pavlovich et al conte Steffano Cosaccia ordinarono di tener aperte le strade e nette di qual si sia incursione a commodo delli mercanti ragusei."

3 Растић. У које је доба године ово било, не може се рећи. По реду, којим га Растић прича, могло би се мислити, да је било или срединои или почетком године.

4 У једном писму 1453 године (Lett. e comm. di Lev. 1451—52, Ђелчић, 529) помињу Дубровчани „le scritture le qual (el detto Cherzech) ha dal rè Sigismondo e da altri reali de Ungaria." То се може тицати само овога времена, али се о томе ништа више не зна.

5 Вријеме Твртковa повратка из Угарске није тачно одређено. Клаић га, 276 и 7, одређује између 25 Јуна 1436, кад се Твртко пошљедњи пут спомиње у Угарској, и Августа 1439, кад га опет видимо у Бобовцу. Ја сам узео средину 1437 године на основу тога, што Дубровчани 14 Новембра исте године јављају у Угарску о краљевини: „regem eiusdem Bosne vintum et confederatum esse in liga cum voivoda Stipano." (Lett•

e comm. di Lev, 1435—40, Ђелчић, 405). То се са свијем потврђује и споменом у писму млетачке владе 27 Јуна 1437 кнезу спљетском, који у мало те није заратио с хрватским баном Матком, те као да је за то био почео тражити савезника. Влада му пише: „Ad alliud vero, quod tangitis de comite Stephano nepote condam Sandalis et de rege Bossine, vobis respondemus quod supra dicta materia nihil eis scribatis nec faciatis et omnino a talibus vos retrahere debeatis.“ Senato IV. Secreta. Lettere, Listine, IX, 101.

[6] Lett. e comm. di Lev. 1435—40, Ђелчић, 405. Добре односе између Стјепана и Твртка претпостављa и оно писање млетачке владе, које је исписано у напомени пред овом.

[7] Растић. Добри Стјепанови односи с краљем могу се по Растићу потврдити за цијелу годину 1438.

[8] 14 Новембра 1437 писали су Дубровчани у Угарску: „Imperator autem Teucrorum ad presens se minime impedire videtur hac.... nec sentitur, quod aliquem gencium apparatum faciat“ (на реченом мјесту).

[9] Ако се узме, да су Дубровчани били добро обавијештени пишући оно, што је наведено у напомени пред овом, треба узети, да је Стјепан, пошто се већ заратио с Радосавом, успио и склонио Мурата против њега. По Растићу, Стјепан је, доцније, Дубровчанима говорио, да му је султан заповједио, да отме Радосаву „li tre castelli (то су, ваља да, Требиње, Билеће и Клобук)“, које би османлиска војска заузела, кад не би он. Могло би се дакле узети, да је Мурат хотио за штогод казнити Радосава и да је Стјепан то његово расположење умио употријебити на свој корист; може бити, да је то и новцем купио. Још треба имати на уму, да је у то доба и Твртко II почео плаћати данак султану (Клаић, 277). Свакојако, што се тиче овога османлискога учешћа, рекао бих, да му је главни узрок, колико у жељи Стјепановој, да му дођу у помоћ, толико у жељи Муратовој, да се умијеша и извуче каку корист.

[10] Растић. Види напомену пред овом.

[11] Исти писац. Мјесто је нејасно. У мом пријепису пише, како Стјепан „aveva meschiato querela de Turchi.“ Приличније би било: „aveva meschiato quelle (forze) de' Turchi.“ Још треба имати на уму, што каже Растић под годином 1436, како Стјепан овијем савезом с краљем против Радосава „diede occasione alli Turchi d' occupar una parte delli stati di Radoslavo.“

[12] Исти писац. Стјепанова војводу назива Растић само Rajko. Пошто се у Стјепана не помиње други Рајко осим кнеза Припчића (1454 године, Mon. Serb. 468), узео сам, да се овога тиче и овај помен. — Због примања требињских бјегунаца на своје земљиште, Дубровчани су имали мали заплијет са Стјепаном. Тако република, побојавши се, „che da ciò potesse darsi occasione alle medeme truppe entrar nel di lei stato, per perseguitar li Trebinensi, mandò Nicolò Tarcovich cittadino protestar a Raico, la republica esser in buona pace col conte Steffano, col quale s' avevano patti e convenzioni, di poter dar franco e libero rifugio ad ogni sorte di persone nel suo stato di Ragusa, onde, occorrendo che qualcheduno delli Trebinesi si rifugiasse, esso Raico guardasse di non entrar

nelle tenute della republica e seguitarli, non dovendo ad alcuno esser molesta questa commodità di sicuro rifugio, e particolarmente alli Bossinesi doveva esser grata, mentre da molto tempo hanno provato molti un gran beneficio della libertà di questo rifugio, e particolarmente il padre d' esso Raico accolto et accarezzato a Ragusa, sinchè ebbe fortuna da giustarsi col conte suo padrone. Sentitosi da Raico l' ambasciata, rispose lui esser puro e fedele esecutore dell' ordini, ne poter far meno di non obedir li commandi del conte Steffano suo signore, il quale aveva un commandamento dell' imperator de' Turchi da sogiogar la contrada di Trebigne e perseguitar li Trebinesi dovunque si trovassero. Sentitosi ciò a Ragusa il senato spedì subito dal conte Steffano Giorgio Gozze ambasciatore, il quale per istrada s' abocò con Raico, col quale si condolse, che contro li patti e convenzioni alcuni delli suoi siano calati su le tenute di Ragusa et avessero spogliato certi suditti, per essersi parechi Trebinesi ridotti nel stato della republica. Ma l' ambasciatore da Raico riportò le medeme risposte date al Tarcovich, onde lui prosegui il viaggio et, arrivato dal conte Steffano, li espose: li predecessori suoi aver fatto molti trattati con la republica e da lui istesso esser stati confermati, tra li quali la principal convenzione esser, che nel stato di Ragusa ogni rifugito fosse salvo nè potesse esser da chi si sia richiesto; ora certi Trebinesi essendosi salvati a causa della entrata delle sue truppe in Trebigne, dietro d' essi esser calati in Breno e Bergatto alcuni suoi soldati con aver comesso delli disordini; per la qual insolita nuovita aver la republica mandato dal commandante delle sue truppe, dolersi delli insulti, ma lui aveva risposto d' averlo fatto per ordine d' esso conte Steffano; per ciò veniva esser pregato commandante (di commandare?), che li suoi s' astengano de simil innovazioni, per esser lo stato di Ragusa libero dal ricetto ad ogni uno, come s' è visto in molte occasioni, quando il vecchio re Tvarco guereggiò con li suoi ribelli, e vojevoda Pietro quando ebbe delle dife renze con Sandagl Hranich, e quando questo domò il conte Gregorio, col quale poi si rapacificò; esser pregato esso conte Steffano considerare, che la fortuna è volubile e giornaliera et accidenti umani mobili per poter accadere, che un giorno li suoi abbino bisogno di questo rifugio. Il conte rispose lui aver più ocasioni di agravarsi della republica per aver ricevuto nel suo stato li suoi nemici Trebinesi con tutte le famiglie e facoltà e levato ad esso il modo di vendicarsi. Replicò l' ambasciatore aver ciò fatto la republica non per diminuir il suo onore nè render vana la sua potenza, ma per esser franca e libera come al tempo di Helisalda et altri principi rifugiti e salvati a Ragusa. Al che il conte cominciò scusarsi, che, non procedendo in tal maniera ne obedendo alli comandi della porta ottomana, questa prenderebbe per se li tre castelli di Radoslavo Pavlovich. Ma l' ambasciatore Gozze li rimostrò, che anche Sandagl Hranich suo zio aveva avuto simili e più pressanti ordini, ma, come quello, che intendeva molto bene la ragione politica della Slavonia, mai aver voluto obbedire nè cominciare con l' armi far novità, benchè fosse stato nemico del Pavlovich, per non ridurre necessaria l' entrata de Tur-

chi in sommenzione (sovvenzione?) d' alcuna delle parti, conoscendola destruttiva e del protetto e del oppugnato. Non s' aquietò alle ragioni il conte, ma cominciò minacciar guerra." И пак цијела ствар леже без даљих раздора. Растић.

[13] О наставку овога рата врло су оскудни подаци. Јиречек, Hand., 40 и 38, каже, да је Стјепан 1438 године заузео те земље Радосаву. Сам Радосав у повељи изданој Августа 1439 пише, да му је Стјепан отео град у Требињу, Mon. Serb., 400. Растић међу тијем не прича даљи развој догађајима. Он, као што ће се видјети (напомена VIII, 2), чак мисли, да је Радосав крајем 1439 године имао у својим рукама све три жупе, о којима је ријеч, али пише, да су му Османлије биле у овом рату заузеле све остале земље, те да му је само то остало. Очевидно је, да он у овоме гријеши.

[14] То изријеком тврди Растић (види напомену пред овом и крај 11 напомене).

[15] Почетком године 1439 примили су Радосављеви посланици — Будисав Богавчић, Радашин крстјанин Вукшић, Вучихна Радосаљић, Иваниш Хребељановић — разне годишњине од Дубровчана, и на то је Радосав издао признаницу у Фебруару. – Као што би се рекло, тада су у једно узете и све поставе Радосављеве, тако да не оста ништа његова у Дубровнику. Требало је, да се сад и Дубровчанима поврате њихове признанице за те поставе; али је Стјепан при освојењу требињскога града био узео Радосаву „записе и повеље", с тога они послаше Радосаву, да им изда запис, којим ће поништити заплијењене њихове записе. Тако буде и урађено. При овоме се десило, да Иваниш Радосављевић није био код куће у Борчу него у Бобовцу код краља Твртка. За то Радосав посла к сину кнеза Радоја Живиничића, с којим иђаху и два дубровачка посланика. Тако се закуне и Иваниш, па за то изда у Бобовцу, Августа, свједоџбу сам Твртко (Види за све Mon. Serb. 398—403). Ово пошљедње без сумње свједочи, да је Радосав био у миру с краљем. Али за што је Иваниш био у Бобовцу? Ако је био обичнијем послом, за што није он дошао у Борач, да се све простије сврши, него да се још више заплијета пометња с онијем записима? Сва је прилика, да је био у каком таоштву код Твртка. Свакојако није без значаја, што Твртко свједочи, да се Иваниш доиста заклео. С тога сам и узео, да се Радосав, пошто је видио да се више не може бранити, измирио с Твртком, и да му је за већу тврђу дао Иваниша.

VII

[1] О том Растић пише, да су Дубровчани послали Стјепану Николу Џурговића и да су му дали упутство, да се с њим споразумије „circa la gabella di Narenta, mentre già il medemo aveva più volte richiesto il resto del pagamento per il primo anno." Како је раније било уговорено, да се закупнина неће плаћати, док устраје ондашње ратовање и кад иначе не буде слободан саобраћај, нареде Џурговићу, да захтијева да им се то призна због прилика у Хуму; али и пак, да би угодили Стјепану

пристајаху, „offerisse però dare ad esso conte tutto il guadagno del sale fatto quell' anno, senza metter a conto la spesa fatta dalla republica in custodir con una galera e due barche armate quella scala.“ Цурговић успије у свом задатку, у толико лакше, што је Стјепан онда нудио Дубровнику онај савез против Павловића, те овај издаде посланику „спедиторију.“

[2] Дотле, на прилику, ма шта да су радили Сандаљ или Стјепан, Нови, или које друго мјесто, није никако могао постати тргом и за сјеверни дио државе, од кога га дијељаше туђа граница.

[3] Secr. cons. rog. XIV, 195, Listine, IX, 116.

[4] Растић. Што писац говори о онијем плаћенијем људима на двору Стјепанову, потврђује се и упутством, које су Дубровчани у скоро писали свом посланику у Угарску, Lett. e comm. di Lev. 1435—40, Ђелчић, 424.

[5] Дубровачка је влада 12 Јуна упућивала посланике, да се за то жале Стјепану, Hand., 76, напомена 235. Само је у Јиречка погрјешна година 1436, без сумње мјесто 1439, јер 1436 није било његово Требиње.

[6] Растић; упутство, о коме је ријеч у 4 напомени, Ђелчић, 425. Љубић, Ogled., II, 39, пише: „Не зна се с чеса, а ваљда што је сматрао Дубровник као удо, кô што је управо и било, хрватске круне, Стјепан Вукчић, завадив се с Матком, баном цијеле наше земље, загрови се ратом и Дубровнику.“ Послије онога, што је у тексту изложено, није потребно опширније побијати ове ријечи. Довољно је поменути, да тада Стјепан није ни био у непријатељству с Матком, те о томе ни Љубић не говори нигдје иначе.

[7] Lett. e comm. di Lev. 1435—40, Ђелчић, 423—27. Тачан извод у Растића и Матковића, Rad, VII, 242.

[8] Албрехтова наредба у Матковића, Starine I, 156 и 157, Текелије, Hunyadak kora Magyarorszagon, X, 39—41, и Љубића, Listine, IX, 117.

[9] Види се из писма дубровачкога у Угарску 7 Марта 1440, Lett. e comm. di Lev. 1435 - 40, Ђелчић, 429.

[10] Растић.

[11] Secr. cons. rog. XIV, 195, Listine, IX, 116 и 117.

[12] У опште бих рекао, да су Дубровчани себи много увеличавали погибао. Може бити, да је ту било прилично кривице и до извјештаја онијех плаћенијех људи, који обично у вијек тако раде.

[13] Растић. И у Филипа де-Диверсиса (Макушев, Изслѣдованія объ истор. пам. и бытоп. Дубровника, 375) има доста занимљива биљешчица, која ће се јамачно тицати овога сукоба.

VIII

[1] У упутству Антонија Криспина, на реченом мјесту, писаху Дубровчани: „exploratum habemus, quod ipse voivoda Stephanus mittit unum eius nuncium proprium ad conspectum eiusdem domini nostri.“

[2] Може бити, да има мјеста поменути овдје један податак из Растића, који каже, да је за подушја, које су Дубровчани давали краљу Албрехту (по Матковићу, 240, првијех дана декембарских), стигао у Ду-

бровник по Иванишу Хребељановићу, Радосављев приједлог републици, да јој прода Требиње и Клобук. Он је, вели се даље, увиђао, да му Стјепан „avesse causato la perdita di tutti li altri stati, occupatili dalli Turchi, e che, restatoli questo solo (Trebigne e Clobuk), non aveva forza di mantenerlo.“ За Дубровчане је било исто тако погибио примити те градове, као и Радосаву задржати их. Па ипак се не могаху на пријечац одреѣи таке добити, него одлучише, да одуговлаче ствар, неѣе ли се прилике указати повољне. Тако и одговорише Иванишу, да припита Радосава, мисли ли збиља продати та мјеста. Ово казивање завршује Растић: „e si riferisce, che all' ora si sarebbe procurata aver licenza dal re di Bossina e dalla porta del Turcho poterle comprar.“ Као што се види, ово се казивање противи свему, што смо раније говорили о односима Стјепановијем и Радосављевијем. Би ли могло бити, да је Радосав нудио продају онога, што је мислио, да је по праву његово, и ако је у ствари било Стјепаново, па да је то Растић рђаво разумио а за тијем и оставио изврнуо?

[3] Запазивши ово, пита се Рачки, Rad VIII, 145: „Није ли војвода већ тада тежио за потпуном самосталности, те јој се тим путем надао?“

[4] Писмо папе Николе V, 1 Фебруара 1448, бискупу Томи хварском, Raynaldi Annales eccles. ad an. 1449 n. 9, све по Рачком, на реченом мјесту. Напомињем, да се не зна тачно вријеме овога Стјепанова посланства.

[5] Колико знам, није познато папско упутство бискупу Томи, које му је издано, може бити, другога дана а не 12 Сентембра. Има у осталом у Фарлата, IV, 256 (упореди Рачкога, 146) писмо папино Томи тога дана, којим га облашћује, да може „произвести“ до три витеза и дати им све знакове и части (insignia et honores) и повластице правијех витезова, да тијем узмогне себе онамошњим људима „redere gratiosum.“ Ту још имамо садржај другога писма папина Томи истога дана и испис из трећега, којим му даје њека права, како би што боље успио у свом послу.

[6] Речено писмо папе Николе V (1 Фебруара 1448), испис из Рајналда у Рачкога, на реченом мјесту.

IX

[1] Ogled., II, 40 и 41.

[2] Растић помиње догађаје под годином 1440.

[3] Види дубровачко писмо краљици Јелисавети, Lett. e comm. di Lev. 1435—40, Ђелчић, 428. По њему и Матковић, 242, и Растић. У писму се вели, да је Стјепан имао војске „tam suorum quam vicinorum eius.“

[4] Упореди мишљење млетачкога кнеза у Сплету, Sen. Mar. H, 100, Listine, IX, 232.

[5] Дубровачко писмо на реченом мјесту.

[6] Ogled., II, 41.

[7] Дубровчани пишу краљици, на реченом мјесту: „Litteras maiestatis vestre datas Bude in festo beati Vincencii martyris solium die quinta

huius mensis allatas ....recepimus.“ Матковић каже: „Одасла Јелисавета у Дубровник својега посланика“ и тако даље; а Растић пише: „Scrissero del mese di Gennaro e poi di Marzo mandarono a Ragusa Gregorio Diomiscio ambasciatore.“ Пошто је испричао, шта је вијеће дубровачко краљици одговорило, Растић завршује: „con questa risposta l' ambasciatore fù licenziato.“

[8] Област је омишка у Крајини, по Растићу, била толика, да би се Дубровчанима било удвојило земљиште.

[9] Речено писмо дубровачко, на истом мјесту.

[10] Растић. Дубровачко је вијеће било чуло, да ће Стјепан, идући у Нови, прије ћи преко Конавала, те је било одредило Влахушу Рањину и Дамјана Џурговића, да га сјајно дочекају. Исти писац.

[11] Исти писац.

[12] Исти писац. Не зна се, каки је био крај том раздору. За вријеме свога бављења у Новом издао је Стјепан 7 Маја Дубровчанима признаницу на њеке узете оставе.

[13] Он се вратио чим је пуштен из коморанскога затвора, а то је могло бити око краја Марта (8, III примио је Владислав у Кракову од Матка самотрећега понуду за пријесто. За тијем „бан Матко и Мирко Марчали сађоше одмах до Коморана, да изјаве Јелисави, како су своје налоге овршили, но буду од разјаћене краљице у запт бачени, што тешко Угре и Хрвате повриједи, те их она на њихово захтјевање мало кашње пусти на слободу.“ Ogled., II, 41).

[14] Љубић управ вели, на истом мјесту, 43, да је Стјепан и напао на Омиш „потакнут својим рођаком Улриком.“ Да ово није, види се по томе, што је Стјепан почео нападање још док у Угарској није било међусобица. Али ће свакојако бити могућно, да је доцније настала збиља кака веза међу Улрихом и Стјепаном, и ако не знамо, како је то сродство било међу њима.

[15] Има спомена, да се и једном раније био Стјепан забринуо са султанове стране. То је, по Растићу, било почетком 1439 године, кад је у Врхбосну стигао нови султанов крајишник с повеликом војском. Али је и тада плашња била пролазна.

[16] Secr. cons. rog. XV, 41, Listine, IX, 122 и 123.

[17] Sen. Mar. II, 100, Listine, IX, 232.

[18] Secr. cons. rog. XV, Listine, IX, 132 и 134.

[19] Lett. e comm. di Lev. 1441—48, Ђелчић, 433 и 434. Стјепан посла Матку нарочито посланство, да склопи савез за нападај и одбрану од свакога. Матко је дуже времена развлачио преговоре, али, шта је од тога било на пошљетку, не види се. И Растић говори о том посланству, али са свијем без разлога мисли, да је Стјепан мислио окренути тај савез против Дубровника. У том Растићеву причању има и иначе њеких нетачности.

II

Други дио мојих биљежака о Стјепану Вукчићу обухвата наставак његова рада, који пада у доба од јесени 1440 године па до јесени 1445. Како оно, што је Стјепан тада радио, није имало значаја само за његову област већ и за остале наше земље. обратило је на себе пажњу писаца и прије мене. Док за чланак пред овијем нијесам имао претходнијех радова осим гдје које узгредне цртице. сад су ми били у рукама «Огледало књижевне повијести југославјанске» Сима Љубића и «Деспот Ђурађ Бранковић» Чедомиља Мијатовића. Ни они у осталом нијесу о овоме приједмету писали ни специално ни опширно. — Још бих могао споменути и оно, што је у «Повијести Босне» Вјекослава Клаића; ну то је не само сувише кратко и површно него још и прилично погрјешно. По што шта ближе о овијем дијеловима сва три поменута списа наћи ће се у напоменама, које су уз овај чланак.

I. Стјепан и деспот Ђурађ. — II. Стјепан заузима Ђурђеву Зету, али наилази на Млечиће. Млеци у Зети. -- III. Први млетачки кораци код Стјепана. — IV. Зима 1441 и 1442 године. — V. Нове одлуке млетачке. Стјепаново посланство у Млецима. Краљ Твртко II предлаже Млечићима савез против Стјепана. — VI. Стјепану се предаје Бар. Његови узалудни покушаји, да задобије остале градове. — VII. Безуспјешна настајавања, и млетачка и Стјепанова, да се дође до споразума. — VIII. Стјепан се ненадно повлачи из Зете. — IX. Млетачки успјеси у Зети. Добитак Будве и Дриваста. — X. Нови преговори између Млетака и Стјепана, и ровљења по Зети. — XI. Стјепан под Сњадром. Стефаница Црнојевић. Млетачке понуде умира. — XII. Млетачки протест на порти и њихово одлучно спремање у прољеће 1443. Заузеће Бара. — XIII. Опет се безуспјешно обнављају преговори. Стјепан губи Пољица и Омиш. — XIV. Стефаница одустаје од Стјепана и прелази Млецима. — XV. Повратак деспота Ђурђа у земљу и посљедице тога за прилике у Зети. — XVI. Мир.

I. — Међусобице, које су послије смрти краља Албрехта обладале Угарском, нијесу само Стјепану дале маха, да тој краљевини отме Омиш и Пољица; оне су дале маха и другим, за српски народ замашнијим, догађајима. Као што је речено, док се Стјепан борио с Матком, дотле је на истоку Стјепанову падала под Османлије деспотовина Ђурђа Вуковића, којој у пресудном тренутку не помогоше скупе везе, које је деспот био повезао с Угарском.

Кад се Смедерево предаде 1439 године султану, оста Ђурађ њеко вријеме у Угарској; али кад видје

да у овој земљи облађују раздори и домаћи рат, упути се приморском и јужном дијелу своје државе, да спасава, што се узможе спасти. Крај њега и цијелу јесен 1440 године провео је у Бару, надајући се још њечему, пошто се још држаше Ново Брдо и ситнички градови. На градове у Зети још не бијаше озбиљна покушаја султанове војске,[1] која је сав напор била обратила на Ново Брдо.

У ово је вријеме Стјепан био непрестано саплетен борбом с Матком. Али је већ тада његово понашање према деспоту Ђурђу било тако, да је овоме могло уљевати само сумњу и зебњу од Стјепана клетвеника султанова. Оно је управ носило на себи све знаке правога непријатељства. — Не зна се, за што је велики војвода био тада насјекао дрва у дријевској шуми. То је дало повода, да Ђурђу у Бару допре глас, који је био далеко од истине. Чуо је, да је Стјепан спремио галицу с још њеколико бродића и да спрема војску да га нападне с мора и са суха. Ђурађ се уплаши, па то својеручно писа Дубровчанима, молећи их, да му дају у помоћ своје галије. Дубровчани су увиђали. да их чека очита пропаст од Стјепана, који ће их с Османлијама сатријети, ако и шта учине против његовијех намјера а у помоћ Ђурђу;[2] али су они у једно знали и колико је истине у гласу, који је Ђурађ чуо. За то му јавише по посланику, шта је с тијем у ствари, додајући, да Стјепан никако не може опремити два бродића па да ради цијеле зиме. У једно му поменуше, да не остави градове и тврђе без хране и оружја, па му доцније на његову молбу донесоше довољно пшенице и проса.[3]

Али се Ђурађ није дуго станио у Бару. Осјетивши, да султанови људи придобијају Баране, да им га издају, уклони се Јануара мјесеца у Будву, па одатле Априла мјесеца у Дубровник.[4] Али и ту гоњаше Ђурђа рука султанова. Познате су ласкаве понуде султанове републици, да му преда деспота, и пријетње, којима је тражњи хтио придати већега значаја.[5] Ну тијех се истијех дана јављао вијећу и Стјепан у два маха узастопце «слатким и пријетворнијем ријечима», па одмах за тијем и по трећи пут, отворено грозећи ратом и објављујући им, да ће их по нарочитој наредби султановој напасти свијем силама.[6]

Каки је разлог био овијем пријетњама Стјепановијем?[7] Оне падају у исте дане, у које је несрећни Ђурађ видио, да не смије злоупотријебити гостољубивост дубровачку. 25 Јула Дубровчани моле против Стјепана помоћ у Матка и Петра Таловца,[8] а сутра дан предаје Ђурађ општини пошљедњи дио своје оставе, и одмах се за тијем праштa са чазбенијем и дочекљивијем градом.[9] Све говори, да је Стјепан радио, да Ђурђа преда у султанове руке: послије одласка деспотова из Дубровника нема спомена, да је Стјепан што год даље узнемиривао вијеће. Свему је пак најбоља свједоџба његов рад управљен против деспотовијех земаља у Зети.[10] Што се овога пошљедњега тиче, може бити, да би се смјело узети, да је и страх натјерао Стјепана, да на скоро одлучно настане око уништења Ђурђеве власти у Зети; али све, што је о њему иначе познато, даје права, да се та његова радња припише вољном учешћу у обарању остатака деспотовине.[11]

Он је без сумње цијелу ствар сматрао као лијепу прилику, да што год учини за себе.

II. — Стјепан је имао жену Јелену, кћер Баоше II Баошића, који је, умријев без мушкога порода, оставио био земљу свом ујаку деспоту Стевану Лазаревићу. Од овога је послије прими његов нашљедник Ђурађ Вуковић, коме сад држава падаше под ударцима Мурата II. Тако је вјерном султанову слузи Стјепану, немирном и жељном да рашири своје границе, згодно падало, да објави своја права на Зету и да покуша, неће ли их и остварити, служећи се онијем везама, које је у њој имао, као што је једном раније поменуто.[1] — Тијех је дана падало и Ново Брдо, пошљедњи браник деспотов у земљама дунавскога слива (27 Јула 1441);[2] настајало је дакле вријеме, да Стјепан, клетвеник османлиски, уради у Поморју оно, што је у рашким и подунавским земљама већ био урадио његов господар Мурат, и да заузећем Зете уништи пошљедњи остатак Вуковићеве државе.[3]

У Зети се међу тијем ништа није знало, шта ће се радити;[4] а Стјепан већ приступи послу.

У то је доба било тамо веома разноликих чинилаца, с којима је требало рачунати. Ту је било старијех градских општина, као Будва, Бар, Дриваст; ту је било јаких племена са разнијем правима и повластицама; ту је на пошљетку било моћнијех властеоских кућа. Свакојако је од свега тога најзнатнија била властеоска породица Црнојевића или Ђурашевића, чији је утјецај и у вријеме Немањића бивао знатан, али која долази до веће снаге, тек кад моћ Баошића поче слабити крајем XIV вијека. Од тога се времена види у ове куће јасна тежња

да се истави као противник сваке и ма чије било чврсте власти у земљи. Бивало је, да се јавно признавало, да је деспотски намјесник у Поморју немоћан према Црнојевићима. Њихова је кућа на том путу безобзирно радила; њој није бивало зазорно, да и у других држава нађе себи помоћника или савезника. Овдје ће се само споменути савез Радича Црнојевића са краљем Стјепаном Дабишом и војводом Сандаљем, кад је 1392 године устао на Ђурђа II Страцимировића Баошића.— У вријеме, о ком сад причамо, била су четири сина Ђурђа Црнојевића, али се једном не зна имена; међу осталом пак тројицом Стефаница је био много знатнији од Којчина и Ђурашина. Вукчићу, с његовијем намјерама према Зети, није могло бити, а да не обнови своје везе с Црнојевићима.[5]

Доиста се он с њима споразумје о заузимању Ђурђева Поморја, те крајем Септембра мјесеца[6] диже војску и заузе Горњу Зету.[7] У Доњу још не силажаше. У осталом као да се у њој и не надаше раширенијем рукама: било што јој је још тињала нада на деспота, било што не бијаше склона Стјепану. За њу се вели, да је била у велику страху.[8] Ђурђеви управници не чињаху скоро ништа са своје стране.[9] — Али је било друго око, које је будно пазило све зетске ствари.

То је била млетачка република,[10] која је за педесет година пред овијем догађајима стала поузданом ногом и намјестила се на српском приморју у Зети, пошто јој Ђурађ II Страцимировић Баошић предаде Скадар, Дриваст и још њека мјеста Бојани на југу. Доцније је Баоша II, син и нашљедник Ђурђев, хотио повратити уступљене градове и крајеве, те се отуд изроди с Млецима дуга борба, која се њеколико

пута прекидала и настављала, па чак и за Баошина пријамника у Зети, деспота Стевана Лазаревића, док се једва стиша миром 1423 године. Тада Млецима оста, осим земље на јужној и лијевој обали Бојане, још Скадар, а Дриваст изгубише; али, као нова тековина, бјеху им сад: град Уцињ и племе Паштровићи. Осим тога бијаше им се, за трајања те борбе, драговољно подвргла слободна општина града Котора. Тако су Млеци имали лијеп комад некадашњега немањићскога Поморја. —

Чим је Стјепан ушао у Горњу Зету, млетачка је влада одмах сазнала од свога которскога кнеза, шта је Стјепан почео. По томе су Млеци могли изгледати, да ће оне земље и градове, око којих су они водили дугу и упорну борбу с Баошићем и Лазаревићем, пасти у руке трећему, Стјепану. Међу тијем, богати градови и плодне жупе зетске нијесу једино собом привлачили на се жеље млетачке него су они у једно били и потребни трајном и безбједном опстанку млетачке власти у онијем крајевима, које су Млечићи већ држали. Кад се пак видјело, да сад то постаје пријеђмет заузимања Стјепанова, Млечићи нијесу могли одолијевати својој похлепној жељи, да и они на то пруже руке.[11] Свакојако се и пак ово види у цијелом раду млетачком: да су се уплели у овај посао више подстакнути Стјепановијем радом, да са Стјепаном баш нијесу жељели борбе и да у опште нијесу били вољни поднијети каких већих жртава, па да постигну, што мисле. Је ли овоме био разлог страх, да не навуку на се рат султанов, за кога су знали, да је иза леђа Стјепану; или су мислили, да може доћи вријеме, да и Ђурђу одговарају за свој рад; или их је спутавала погибао, да се колебљиве

талијанске прилике и стање тадашње не изроде у велик рат; или је, на пошљетку, све то троје утјецало на њихов рад, не може се одсјечно сад одговорити.

III. — Кад се млетачко вијеће умољенијех сакупило 28 Октобра, да о овој ствари први пут одлучује, био је истина престао њихов дугогодишњи рат са војводом миланским Филипом Висконтом, али мир још не бјеше проглашен.[1] Вијеће је међу тијем тога дана у рјешавању показало велику неодлучност, тако да тога дана није на пошљетку ништа ни ријешено. Сачувана су са тога састанка два приједлога, који истина нијесу добили већине, али су знатни већ и по томе, што их већина није примила. И једни и други предлагачи мишљаху, да не би добро било по Млетке, ако Стјепан заузме Ђурђеву Зету. Чињаше им се згодно, што се могу позвати на млетачке уговоре с деспотом Стеваном и с Ђурђем, у којим се обје стране бијаху обвезале, да ће чувати и бранити једна другој зетске земље. Предлагачи су се само разликовали, што су једни тражили, да се извршење предложене одлуке повјери скадарском кнезу млетачком, а други су за то мислили да треба изабрати нарочитога посланика.[2] Предлагаху дакле, да се најприје испита, шта мисле Зећани,[3] те ако Доња Зета не нагиње Стјепану, да се према њему истакну са својим обавезама Ђурђу на основу оног уговора. У првом реду предлагаху, да се гледа, неће ли се склонити Стјепан, да се окани своје намјере, те да све остане по старом; ако ли се у томе не успије, да се одмах приме под своју власт те земље и уради све што треба за њихову одбрану. Али, као што је већ речено, оба ова приједлога буду одбијена.[4]

Послије пет дана опет се вијеће сакупи, да вијећа о томе.[5] Великом већином буде одлучено: да се дипломатским кораком покуша спријечити Стјепан, да уради, што је наумио, и да се у исто вријеме, ако се тако не успије а Зећани буду вољни уз њих пристати, спреми земљиште за заузимање онога, што Стјепан не би заузео. Ту дакле није ријеч о чувању онијех земаља деспоту него о простом узимању за себе. Ствар буде повјерена кнезу скадарском Франческу Квирину. Наређено му је, да што прије, како најбоље види, оде к Стјепану и да му каже, како су се обавезали српском деспоту бранити му оружјем Зету, и да га с тога позове као пријатеља млетачкога, да се повуче с војском. Даље су наређивали: ако Стјепан пристане, да се задовољи онијем, што је већ заузео, нека му изјави њихову готовост да му то признају, и ако то чине против свога права и части, ну само да се обавеже не дирати остала мјеста; али ако хтједне и даље се пружати, нека му изјави, да ће влада морати радити што је дужна, па нека га и пак замоли, да се «ради њихова узајамнога пријатељства» притрпи. док стигну од владе нови гласови за Стјепана. Млеци, дакле, неће радо раскид са Стјепаном. Осим свега овога, наређено је и кнезу скадарском Квирину и кнезу которском Петру Далмару, да споразумно раде око Зећана, да им се с градовима предају под заштиту, и да за то пошљу у Дриваст, Бар, Будву и друга мјеста деспотова човјека поуздана, који ће их охрабрити против Стјепана, казати им, како се влада млетачка брине за њих, и улити им наду на оружану помоћ. О извршењу свега овога, наређено је, да се одмах и поуздано јави у Млетке.[6]

IV. — Стјепан међу тијем држаше заузета мјеста у Горњој Зети. Црнојевићи му бијаху најглавнија потпора, и ако му нијесу били најпоузданији: они за то пристајаху уз Стјепана, што с Млецима нијесу могли, јер су били од прије рђаво с њима па их се бојаху.[1] — Кад је кнез Франческо Квирино примио наредбу своје владе, дошао је к Стјепану. Али, било да Стјепан није могао од султана у овом послу ништа радити на своју руку, било да се није хотио одрећи наде на добитак Доње Зете и да се није много бојао што Млеци пријете, Квирино није могао ништа успјети. Успјешније је на против рађено с деспотовијем Зећанима, те је о свему јављено у Млетке.[2]

У то је доба владао у Италији дубоки мир, те се вијеће, охрабрено гласовима својих кнезова о расположењу зећанском, састаде 19 Децембра и одлучи, да прими под своју власт сву Доњу Зету с Црнојевићима. Буде ријешено, да ће се свакоме опростити све раније кривице, а за Црнојевиће нарочито одлучено, да им се обећа годишња пенсија до сто дуката.[3] Сад је могло настати питање, хоће ли се извршењем ове одлуке наићи на отпор у Стјепана; него, у осталом, Млеци и не хитаху да је изврше. Томе је, може бити, много припомогло и зимње доба, које је у велике завлађивало, те по свој прилици спречавало сваки знатнији корак и млетачки и Стјепанов; нити се овај помицаше напријед, нити се у опште зна, да се у ово доба и шта значајније догађало у Зети. Стјепанов се сав рад ограничавао на преговоре с поједијенијем дијеловима те Ђурђеве земље. Рекло би се, да у почетку 1442 године није Косача био њешто најбоље с Црнојевићима; и пак

они бијаху уз њега и не показиваху се склони, да пријеђу к Млечићима. Ови сами веле, како им се чини, да се Црнојевићи боје «вратити се» под њихову власт.[4] С њима није могло имати успјеха настајавање млетачких чиновника у Зети, који су, већ иначе, живо радили с појединијем градовима и племенима, да их задобију за своју владу.[5] Тако стање стоја до прољећа 1442 године

V. — Тада већ Млеци видјеше, да немају шта више чекати с извршењем своје одлуке 19 Декембра прошле, 1441, године.[1] За то се вијеће састаде 20 Марта; на вијећање буде позван и Петар Баластро њекадашњи кнез уцињски, да помогне својим познавањем мјеснијех прилика.[2] Тако одлучише и писаше кнезу скадарском и которском, да заузму сву Доњу Зету, разумијевајући ту и Црнојевиће; а ако би се ови што устезали, јер су и сами за њих сумњали, нека им обећају владину милост и до сто дуката годишњине. Да би се ствар боље свршила, изабраше истога дана. 20 Марта, за провидура зетскога Марка Зена, и одмах му издадоше упутство, како ће радити у споразуму са поменута два гранична кнеза. Ову су ствар Млечићи мислили свршити мирнијем путем, да не покваре са Стјепаном и с Османлијама, а на Ђурђа, види се, да нијесу ни мислили. За то су провидуру наређивали, да се стане с једнијем од кнезова и с њим добро све измјери и процијени, па, ако се обојица сложе, нека пише Стјепану и објасни му њихов поступак: то су биле њихне земље, које им је био узео деспот Стеван, и које им по праву припадају, па и оне саме желе вратити под њихову власт, као власт законитога господара Ако би се Стјепан бранио, да су то биле

Баошине земље и да њега иду, нека му каже, како је текла њихова распра с Баошом ради градова, које им је био одступио отац му, Ђурађ Страцимировић. Како су пак Млеци знали, колико има самосталности у цијелом овом послу Стјепанову, одлучише, да се до потребе упусте у преговоре и с Османлијама. За то наредише провидуру, да, по договору с једнијем од граничнијех кнезова, пише и алајбегу, султанову заповједнику над освојеном деспотовином, — тражећи без сумње од њега оно, што се није могло добити од Стјепана, — и да му објасни, како су то била њихова мјеста, па им их је био одузео деспот Стеван, те је сад Ђурађ хотио, да их врати њима, а и мјеста сама желе опет пријећи под њихову власт; те да су их за то заузели. Шта више, ако буде потребе, може Зено огледати, да и алајбега задобије, и нека му обећа до 500 дуката годишње. Ако ли се с њим не узмогне радити, нека се, ако виде, обрате самом султану.[3] — Ну изабрани провидур није ни отишао у Зету и није, ни он ни други, ништа радио по овом упутству.[4] Томе је по свој прилици разлог у томе, што је тијех дана стигло у Млетке једно Стјепаново посланство.[5]

Без сваке је сумње, да је Стјепан, у духу цјелокупнога свога рада, био рад одржати млетачко пријатељство и да није желио недогледнијех заплијета. За то и покуша, да мирнијем склони Млечане, да му не сметају у Зети, и посла два посланика, од којих се за једнога зна, да му је било име Иван. Они су стигли Марта мјесеца, те је вијеће јамачно мислило, да треба најприје саслушати, шта они доносе, па тек онда, ако устреба, послати Зена. Шта је Стјепан преко посланика предлагао,

није из ближе познато. Ти су приједлози били пред вијећем 26 Марта 1442, те оно о њима донесе, такође непознату нам, одлуку.[6] Ну тога се истога дана рјешаваше у вијећу и другим поводом опет о ствари Стјепановој. —

Вукчићев је рад у Зети изазвао природно у његова, дајбуди по имену, господара краља Твртка II Твртковића незадовољство. Пад деспотовине под Османлије веома је био уплашио Твртка, чија је војска имала и сукоба са султановом на граници. Пред њим бијаше страшан изглед, да својој краљевини види онаки исти удес. Краљ се очајнички озираше око себе, неће ли, било у Угарске било у Млетака, наћи спаса од неминовне погибије. Он у Јануару 1442 нуђаше цијелу цјелцату краљевину Млечићима.[7] У таким приликама гледаше, како, тобож његов, велики војвода служи султану Мурату II, те без сумње једва чекаше згоду, да штогод науди свом одметном властелину, Стјепану. С прољећа 1442 године био је Твртко послао посланство у Млетке, те се и о његовијем приједлозима онога дана (26 Марта) вијећаше. Бијаше их читав низ, а сви иђаху на то, да му Млеци помогну, неће ли се одбранити од Османлија, и да га што јаче приљубе уз Млетке и њих уз њега. Између осталога јављаше им, како чује, да се Косача спрема на њих, па им нуђаше своју помоћ. Како Млеци нијесу били жељни рата, а надали су се, да и Стјепан тако мисли, захвалили су краљу, изјављујући наду, да неће доћи до тога, а ако дође, да ће понуду вазда радо примити.[8]

Посланици су за то вријеме Стјепанови чекали. Сад се показа слаба морална страна и сва неучвршћеност храњићске државне творевине. Или зане-

сени сјајем и богатством млетачким, те што су се, може бити, надали доброј награди од републике, или, много прије, другим нечим, тек сваки на по се нуђаше своје услуге против Стјепана, свога господара. Ствар одмах дође пред тајно вијеће, и 10 Априла мјесеца буде одлучено, да се сваком захвали и каже, да ће се тога сјетити. ако буде потребе, али да се сад надају, е Стјепан неће ратовати.[9] Тако им и Твртковн посланици бијаху поново предложили савез против Стјепана, јер говораху, да виде, да ће доћи до рата; али и њима, истога дана, одговорише што и прије.[10]

VI. — Већ се у Зети ствари помицаху, ако ће и полако. Види се, да се највише радило на томе, да се придобије поједини град или племе. У то се доба Стјепан одлучи, да сиђе у Доњу Зету; у томе га потпомагаше Стефаница, и ако остала три брата Црнојевића нијесу била с тијем задовољна. Сви су они управо једино гледали, да што више извуку за себе, а за сада се као највише могаху надати, ако буду уза Стјепана. Овога тада послужи срећа, те к њему пријеђе Бар, и он га одмах заузе, те тако стаде ногом и у Доњу Зету.[1] Али осим Бара не хтје ниједан знатнији зетски град отворити врата његовој војсци. Будва бијаше глуха на све његове позиве. Да би је казнио, провали, може бити и више пута, у њену околину, посатира њиве, попали куће, поплијени стоку и друго имање. Али све залуду.[2] Тако је било и с Дривастом. Стјепан крене војску и пане под Дриваст, да присили грађане на предају; али му поход би лоше среће, и мораде се оканити града.[3]

VII. — Најмање је Млечићима могло годити тако неодређено стање, које је својим неочекиванијем

промјенама могло свакога часа изазвати најозбиљније заплијете. Знали су, да би им рат са Стјепаном могао навући на врат и султанову војску; саме им галије, које су се под поморским војводом Алвизом Лореданом налазиле у онамошњим водама, бијаху потребне на другој страни.[1] За то хитаху да мирнијем начином сврше цијелу ствар Како на сву прилику није било користи од онога Стјепанова посланства, шиљу 11 Јуна с новом наредбом провидура Марка Зена, да оде у Котор, те да се нађе с кнезом которским и поморским војводом Лореданом. Због превртљивости зетских прилика, а како су жељели, да се ствар што прије сврши, дадоше им власт, да они тројица одлучују већином гласова све, што би се тицало споразума са Стјепаном и са Црнојевићима, било засебно и појединце, било скупа с обје ове стране. Остављаху им, да сами виде, с ким ће од њих почети. Ако се одлуче за Стјепана, отићи ће до њега и понудити га, да му оставе сву Ђурђеву Зету осим Дриваста и Будве и осталијех мјеста, која би до тада дигла заставу њихову, јер да ово захтијева њихова част; па да му и то могу уступити, осим Будве и Дриваста, па и саме њих, тек да се дође до мира и споразума. Млеци дакле бијаху склони, да се на крају крајева одреку сваке користи. Ако ли одлуче — наређивало је даље упутство — да почну преговоре с Црнојевићима: нека им обећају до 600 дуката од прихода онијех мјеста, која сада пријеђу под власт млетачку; ако им то буде мало, но Стефаница хтједне, да му дају војводство над тамошњом војском, нека му буде; па, ако би он још и Будву тражио, на пошљетку нека му дају и њу. Ако се на тај начин споразумију, нека онда приме Доњу Зету под власт мле-

тачку. Ако ли би им се у овом другом догађају допало, да би добро било порадити и са Стјепаном, нека му пусте све, задржавши Доњу Зету и Дриваст, а и од тога нека му оставе, ако се не могне иначе, Бар, који је и тако у његовијем рукама.[2]

И Стјепан је са своје стране од срца желио мир с Млецима; али је био рад, да му Бар остане. Надајући се, да ће му помоћи дубровачко посредништво, обрати се кнезу и властели с молбом, да пошљу у Млетке од своје стране једнога од своје властеле, који ће га с луждем измирити, или, ако неће тако, да му дају једнога, да пође у име његово. Дубровчанима по свој прилици није био по вољи сав његов рад у Зети, за то одбише његову молбу.[3] И пак се Стјепан не устави ни на томе: може бити, да га је стишавала доста и сама млетачка мирољубивост; али је много утјецало на таки његов рад то, што је желио, да му руке не буду саплетене у Зети. Баш је недавно био умро Радосав Павловић, оставив за собом сина Иваниша. Стјепан није много оклијевао него похита, да му заузме очевину, и удари на њега.[4] Како је даље свршио овај рат с Иванишем, не зна се; али је за онда навео Стјепана, да опет сам покуша, неће ли што урадити мирнијем путем с Млечићима. За то и посла у Млетке свога посланика Групка.[5] Овај, кад стиже, изјави Стјепанову жељу, да остане с њима у миру, те мољаше, у име његово, да му опросте, ако мисле, да им је што крив. Из Групковијех ријечи бијаше јасно, да би се Стјепан задовољио с Горњом Зетом па ма и без Дриваста. Због овога наредише 19 Јуна својим представницима у зетским странама, јављајући им о Стјепанову посланству, да према томе гледају добити од Стјепана

сву Доњу Зету и Дриваст па и Црнојевиће, али, ако не узмогу, нека не губе времена него нека се што прије, без великих преговора, споразумију са Стјепаном на основу изданога им упутства.[6] Поред тога је и само вијеће ушло у преговоре с послаником. Да су његови приједлози били веома попустљиви, види се из тога, што је вијеће увидјело, да ће по свој прилици повољније склопити мир, ако само сврши с послаником него ако то остави својим представницима у Зети са Сјепаном. За то је 29 Јуна одлучено, да се прегледа, је ли посланик законитијем писмом облашћен од Стјепана, да може потписати уговор, па да се само у неповољном догађају оставе представници у Зети и даље с дотадашњим упутствима.[7] По ономе, што је послије било, рекло би се, да Стјепанов посланик није био облашћен онолико, колико се вијеће надало. О њему нема више никакога помена, те су даљи преговори вођени нарочито у Зети,[8] гдје су одмах отпочети по оном упутству 11 Јуна. Млетачки представници већ 2 и 3 Јула јављају о њима својој влади,[9] а, на чему су били, није познато.

Односи су се међу тијем на оном крају све више заоштравали. Међу Црнојевићима бијаше највећа неслога; неки се бијаху изјаснили са свијем против Стјепана, а тако и њека мјеста у Зети. Стјепан и Млечићи рађаху опет свијем начинима, да поједине градове, племена, братства придобију за себе.[10] Стјепан је толико био успио преговорима с војводом дривастаским, да се очекивала скора предаја тога града.[11] Од споразума пак Стјепанова и млетачкога још не бијаше ништа, и ако га је жељела и једна и друга страна.

VIII. — 15 Јула била је ствар по ново пред млетачким вијећем. Значајно је, да је једна странка предлагала, да се на крају све напусти Стјепану, те да се једино повољнијем уговором утврде исти пријатељски односи, каки су им били с деспотом. Други, тако исто непримљени, приједлог, који је допуштао и рат са Стјепаном, сводио је на најмању мјеру своје пошљедње захтјеве, прије но се дође до рата.[1] Шта ли је на пошљетку тога дана одлучено, не види се, само се помиње, да је вијеће међу осталијем стварима одлучило, писати поморском војводи, провидуру и кнезу которском, да нарочито гледају, неће ли задобити Будву.[2]

Преговори, који су за ово вријеме текли у Зети, нијесу њекако ни до чега могли довести. Стјепан је непрестано био с војском у заузетијем крајевима,[3] а млетачки бродови и војска стражаху, да не добије осталу земљу. Тешко је објаснити, за што се није могло доћи између њих до споразума поред свијех онако попустљивијех наредаба у упутствима луждевијех људи. Како било да било, сами догађаји покрену од једном ствар из такога стања.

....Стјепану се све на једаред окрену, да не може бити горе. Шта га је снашло, не види се; тек се почетком Јула морао повући с војском из Зете. Могућно је, да су томе били узрок догађаји, које је он сам изазвао поводом смрти Радосава Павловића; али ће најприличније бити, да га је принудила кака буна, којој је могло годити дуго Стјепаново бављење преко границе с војском. 14 тога мјесеца јавили су млетачки представници својој влади за тај догађај и разложили јој стање, у коме су се зетске прилике налазиле.[4] У овом је погледу необично значајно, што

је кнез Иван, један од она два Стјепанова посланика, који су и прије нудили своје услуге републици, дошао у Млетке. По његовијем ријечима, његово је било право на земљу, коју је тада држао Стјепан а прије Сандаљ. За то се нудио, да га пошљу у Котор, говорећи, да се нада доста урадити против Стјепана. Ово истицање његовијех права, ова нада на повољан покушај показује, да је унутрашње стање у великој војводини било тако, да веома правда претпоставку о узроку Стјепанова повлачења из Зете. Ту Иванову понуду приме Млечићи 24 Јула, пошто већ предвиђаху могућност рата, и ако не знађаху за Стјепанов одлазак из Зете, дају му 25 дуката путна трошка до Котора и нареде кнезу которском и провидуру, да Ивану дају мјесечно из которских прихода, колико им се ушчини да заслужује.[5]

Стјепаново се повлачање брзо чуло у Млецима. 27 Јула искупи се вијеће. Вијећници су различито мислили: приједлога је било њеколико шта ће се одлучитити. Из њих се у осталом види, да је у владе још била жива жеља, да се не ратује са Стјепаном; томе су много припомогли заплијети, који су били настали у Напуљској и Ромањи, те је на пошљетку тога дана и одлучено. да се у Зету пошље њешто војске из Падове а галије да се из Зете отправе у Пуљу.[6] Само су догађаји, који су у брзо настали, омели извршење овога пошљедњега дијела одлуке; они су Млечиће и преко њихове воље мало по мало уплели у рат са Стјепаном.

IX. — У самој Зети Вукчићу су веома биле наудиле сплетке млетачких људи. Црнојевиће су му били са свијем ужљуљали. И ако нијесу били потпуно

успјели са свом браћом, особито са Стефаницом, и пак је било до тога дошло, да су ови искали провидуру двадесет комада њекаке свите. Исто тако не само да су у Дривасту и Будви имали својих људи, него су били привукли доста и Барана. Знатнијим су обећавали удјела у приходима од тијех самијех градова. Осим других угледнијех људи, имали су њекога Хота, Јунха, који је од Млетака примао редовну плату.[1] Али тек Стјепаново повлачење изазва неуморност млетачких представника у Зети! Поред Дривашћана и Барана доби кнез скадарски Матагуже и многе друге Горње Зећање; склапаше с њима пријатељства, везиваше везе, обећавајући, да ће свијем сачувати у цјелини све старинске уредбе и права. Тако се и из Котора непрестано радило, особито с Црнојевићима и с Будљанима.[2]

Најприје придобију новцем браћу Стефаничину, обећавши им хиљаду перпера годишњине и једном од њих, Којчину, војводство над свом зетском војском, која би се кад у Зети дигла, али под погодбом, да ће се то заповједништво пренијети на Стефаницу, ако се он само одвоји од Стјепана.[3] Шта више Којчин и Стеван, син другога брата, Ђурашина, одоше главом у Млетке и ту потанко уговорише с владом разне користи себи и својим присталицама.[4]

Послије овога успјеха, прегоше млетачки управници у Зети даље. Видећи, да се градови сами не предају, дигну војску, да их силом узму. Будва је била прва на ударцу. Рекло би се, да су у граду изазвали најприје домаћи немир, па тако, као позвани, ушли у њ 28. Јула[5]. По свој прилици, да би Будљане обвезали, а у једно и да би то утјецало на држање осталијех Зећана, потврди Ал-

виз Лоредан у Котору 1 Августа Будви сва права, која је уживала под деспотом Ђурђем.[6] Ни кнез скадарски није заостао за својим друговима у Котору. Он одмах диже сву војску те паде под Дриваст, да га узме лијепијем или ружнијем. Око му бијаше под старијем градом дривастаским, близу цркве светога Николе, кад му стигоше најодабранији грађани, облашћени, да с њим склопе уговор о предаји. Доиста им и пође за руком, те се споразумјеше под веома повољнијем погодбама за Дривашћане. Значајна је особито погодба, да Млеци не смију никад никоме уступити град, осим, ако би хтјели, једином деспоту Ђурђу. Тако буде заузет Дриваст, а сав уговор утврђен писмом кнеза скадарскога 5 Августа 1442 године.[7]

X. — И ако се Стјепан био повукао из Зете и тако дао онолики мах противнику, и пак млетачки представници у Котору нађоше, да му треба послати посланство за преговарање. Ово је било доста чудно, и могло би се објаснити, да су мислили, е им се треба од ријечи до ријечи придржавати наредбе 15 Јула, или стање по Млечиће и послије Стјепанова одласка није било са свијем лако, поред свега, што су они били јавили својој влади 14 истога мјесеца. О свему што се урадило, осим о заузећу Дриваста, који се предао послије њеколико дана, јавише 28 у Млетке. —

Колико год вијеће бијаше задовољно, што је добијена Будва, толико му не бијаше по вољи глас, да су њихови представници послали Стјепану посланство. Оно је хтјело исцрпсти до краја све користи од Стјепанова одласка из Зете, те одлучно приступи послу. Састанак 7 Августа одлучи, да се одржи мир ако буде закључен; ако ли не буде, да

се заузме сва Доња Зета, као што је и пријђе одлучено, па, ако се узмогне, и Горња, или дај пролази њени, који би обезбиједили Доњу. Да би се то постигло. нека се Матагужима и осталијем Горњијем Зећанима обећа потврда свега онога, што су и дотле имали. Одмах се према томе писа у Котор и Скадар

Кнезу се скадарском нарeђиваше, да дигне што више војске и да заузме Дриваст и Бар и ако што узмогне од Горње Зете, па, ако му се ушчини упутно, нека с војском сиђе и до својих другова. Овијем наредише, да гледају посао с Црнојевићима, и да настоје задобити мјеста око Котора, даље да оду у стан кнеза скадарскога па да и они дигну војску из Котора, или: ако им се боље узвиди, нека онда ту остану. За све треба, да се споразумијевају обје стране и да никад не раде једно те исто сваки на своју руку, да не би кварили један другоме. Али, ако виде, да не могу заузети сву земљу, коју је деспот држао, нека раде, како су их упутили 27 прошлога Јула. Истога дана одлуче, да пошљу у Зету 160 пјешака.[1] Како је пак раније одлучено, да се из зетскога приморја мичу галије, по ново се написа поморском војводи, да се пожури и потпомогне извршење њиховијех наредаба о тамошњим пословима, па да за тијем одведе галије.[2]

Против свијех овијех догађаја као да Стјепан није могао ништа; непрестано је био с војском изван Зете, па није било прилике ни да ће се скоро вратити,[3] него почетком Септембра затражи јемственицу, да пошље дужду посланство ради преговора. О томе се вијећало у Млецима 17 Септембра, те буде одлучено, да му се одобри што тражи.[4]

Међу тијем ни Млечићи нијесу имали у Зети спреме за како вјеће дјело. Они су нешто од своје поморске силе морали одонуд тргнути, а кнез скадарски са својим друговима, немајући довољно снаге, не могаше иристуипити освојењу онога, што му је било наређено пошљедњом наредбом (7 Августа).[5] Уз то је настајала јесен и примицала се зима, те су се сви морали ограничавати на преговарање и придобијање појединијех људи и крајева.[6] Из Котора се радило, неће ли се задобити Стефаница Црнојевић,[7] а кнез је опет скадарски радио с племенима око Бара па и с људима из самога града. Он је имао толико успјеха, да је задобио сву област барску, те је признала млетачку власт; сад се поуздано надао, да му ни град неће дуго одољети.[8] —

Зетске су прилике постале опет пријемет вијећања у Млецима, те 17 Септембра, истога дана, кад се говорило о оној јемственици Стјепановој, буде одлучено, да се препоручи у Котор, да задобију Стефаницу. За то се давало облашћење, да му се, осим других ситнијих накнада, може обећати до шест стотина дуката годишње од прихода онијех крајева зетских, које је требало задобити, и осим тога војводство, које се прије и дало Којчину с погодбом, да га уступи Стефаници, ако овај пријеђе к Млецима. Осим тога буде наређено кнезу скадарском, да лијепијем или ружнијем заузме Бар, и за то му одредише једну галију и областише га, да може обећавати појединцима пенсије, али само да то буде од барских прихода.[9] На скоро за тијем добили су глас од кнеза скадарскога о добићу села око Бара, те

су очекивали свакога часа глас о предаји града.[10] Ну у том им чекању прилично времена протече.

XI. — Сви су ови догађаји морали јасно показати Стјепану, да ће залуду мислити и на шта више у Зети, ако и даље потраје његово одсутство За то се Стјепан, од прилике Декембра мјесеца, вратио с јаком војском и упутио се самоме Скадру.[1] Уставио се на три хиљаде корака од града. Одатле је захтијевао од кнеза, да се склопи примирје, те на то кнез пристаде; али послије њекога времена сам Стјепан прекрши вјеру и поче се непријатељски понашати према Млечићима. Није познато, како су даље згоде пратиле Стјепана; толико се зна, да је опет повукао војску кући.[2]

У ово је доба сва равнија и приступнија Зета, осим Бара, била већ у рукама млетачким. Приједјели више планински били су пак са Стјепаном, који је, да би се одржао, био подигао њеколико тврђавица по земљи. И пак је њему углед и власт непрестано највише подржавао Стефаница Црнојевић, и Стјепан је то добро знао. За то је гледао, да га што више обавеже. Тако му је поклонио пет села у Горњој Зети, која су била до самога властелинства Стефаничина: Озриниће, Вере, Гољемаде. Горичане и Крусе;[3] а то без сумње није била једина награда Стефаници. Баш се у то вријеме деси, те овоме умрије четврти брат, који остави за собом нејаку дјецу, те му тако осташе Којчин и Ђурашин. Стефаница се тада био са свијем с њима завадио, те им притиште дијелове очевине, тако да су Којчин и Ђурашин примали храну од кнеза которскога, те су од тога живјели.[4] —

Кад се све прилике у Зети узму у обзир, може се рећи, да нијесу биле баш ни мало повољне за

Стјепана, па опет Млечићи нијесу жељели с њим даљега рата. Знали су, да се може опростити онијех неприлика изван Зете, па на овој страни постати много силнији; а њима су међу тијем требале на другом крају галије и војска.[5] У то су вријеме двије ствари могле њих бунити. Прво су биле ствари у Италији, које су по ново биле до тога дошле, да су их Фјорентинци, као њихови стари савезници, позивали, да обнове рат с Филипом Висконтом, с којим су се оно мало прије били измирили. И ако вијеће умољенијех није примило тога позива, прилике су биле таке, да су од часа до часа могли бити увучени у рат.[6] С друге стране. било се почело радити на великом крсташком походу против Османлија. Млеци су мислили имати ту знатнога учешћа.[7] Природно је, да су у такој прилици могли жељети, да избјегну ратовање у зетском и арбанаском приморју, гдје би у таком догађају могли очекивати удружено нападање Стјепанове и султанове војске. Ови су двоструки обзири могли изазвати у вијећа 8 Јануара 1443 одлуку, да најживље поради на миру. Погодбе су изрицали, да свак задржи, што има у рукама, само да Стефаница врати браћи и синовцима, што им је био заузео, па су шта више и напуштали барску област Стјепану;[8] али су залуду биле те понуде.[9] Ни ти преговори не доведоше ни до чега, као год ни дотадашњи.

XII. — Стјепану је за леђима непрестано био султан Мурат, коме нијесу могле бити непознате намјере хришћанских држава, па се није морао много обзирати, да их чим год не изазове. Од њега се сад Стјепан надао видјети и оружане потпоре. Султанов је крајишник на зетској граници с прољећа 1443 године већ наређивао њеким околнијем кнезовима, да

спреме војску и да потпомогну Стјепана против Млечића.[1] То је било оно, чега су се могли Млеци бојати. У то су спреме за крсташки поход поуздано напредовале, и влада се млетачка ријеши, да одлучнијем кораком на порти, не штедећи много осјетљивост Муратову, покуша отклонити погибао. Тако је 10 Маја примљен нацрт тужбе султану, у којој се поступак Стјепана, султанова подложника, а још више рад султанова крајишника оглашавао као нарушавање мира између падише и републике, те се захтијевало, да све то престане, па уз то тражило, да султан Стјепана казни, како је заслужио.[2]

Ништа се не зна о успјеху ове тужбе султану; толико се може рећи, да се више послије не спомиње никако мијешање његовијех паша против Млечића. Ови су међу тијем и даље остали при одлуци, да што прије добију у Зети одушке; а хтјели су, да им остане све, што су тамо били заузели, и уз то град Бар, јер је барска околица била пристала уз њих, и мислили су да добију од Стјепана мир или, на пошљетку, подуже примирје. Само што сад, пошто су увидјели, да је ранији начин преговарања остао безуспјешан, одабраше други пут. Да одмах почну с преговорима, нијесу се, дакле, хтјели никако спуштати, осим само, ако би Стјепан био толико јак, да му се не би смјело ударити; па ни тада нијесу мислили попустити ништа своје осим једине барске околине и нешто годишњине, највише до двије хиљаде дуката. Још нијесу могли добити никака одговора од султана, а они се, како је већ настајало угодно вријеме, готовљаху за рат. Сами изрекоше начело: «ко добро ратује, с коришћу се мири.» За то нијесу само за Зету гледали. На сјеверном крају Стјепанове ве-

лике војводине радио је у потаји кнез спљетски, да му отргне Омиш и Пољица, те је то и јавио влади у Млецима. У таким приликама одлучи вијеће, да почне одлучно рат са Стјепаном и да га до потребе нападне у самој његовој земљи. На своме састанку 17 Маја изда вијеће таку наредбу поморском војводи Антонију Диједу. Преговоре ће о миру почети, само ако му се учини, да би им војска или галијо могле страдати од Стјепана и то под већ реченијем погодбама. Тако му исто препоручише и дуже примирје, али најмање за двије године. Ако ли не би било страха од Стјепана, или ако не би могао добити ни мир ни примирје, нека почне рат. Остављено му је да бира, одакле ће почети. Али су му нарочито препоручили, да Бар освоји, ударајући он с мора а кнез скадарски са суха; за то су му допустили, да може раздати мјештанима новаца и одјела, обећати приходе од доходака зетских, само да постигне, што се жели. Допустише му пак, да може почети и тијем, што ће препадом, у споразуму са задобијенијем људима, ударити на Омиш. Тако исто може ударити и на Дријева или на Нови у Боци, па одатле упасти, плијенећи и палећи, у осталу земљу Стјепанову, те га тако присилити, да се повуче из Зете, ако буде тамо дошао с војском.[3]

Док су се Млечићи овако спремали, Стјепан је био забављен према краљевини,[4] те није могао мислити на каки рад или отпор у Зети. По своj прилици, да би заварао Млетке и добио времена, посла им у прољеће посланике ради преговора о миру. Али у њих не бијаше никакa облашћења, да што год подвежу у име Стјепаново, за то је вијеће умо-

љенијех 25 Маја 1443 године одлучило, да се с њима с тога не упушта ни у иаке дубље преговоре.[5]

Стјепанови пријатељи у Зети бијаху међу тијем сами, напуштени пред млетачком силом, тако да је кнез скадарски баш у вријеме, кад се у Млецима спремала она пошљедња одлука, и не знајући за њу, дигао војску и пао под Бар, да сломи ту потпору Стјепанову у Доњој Зети. Град је био без веће војске, с малом посадом и са слабом надом, да ће одољети Квирину. Дајући вољу за невољу, изађу представници градски, да углаве с кнезом погодбе предаје, а одјељење се Стјепаново затвори у градској тврђави.[6] 19 Маја потписа кнез у име луждево низ тачака, на основу чега заузе млетачка војска град[7] Доцније стигне и бродовље Антонија Диједа. Он удружи своју силу с оном, што је била у кнеза скадарскога, те ударе на тврђаву, која се дотле била одржала. Њихов напад дочека посада, али послије крваве борбе подлеже већој сили.[8] Тијем је била испуњена најглавнија жеља млетачка. Од предаје барске могао је Стјепан не мислити више на равну Доњу Зету. Сад се ствар почела врсти око Омиша и баштинских Стјепановијех земаља.

XIII. — У једно је вијеће све одлучније бивало да натјера Стјепана на мир. Најприје му је стигао глас, да Стјепана нема у Зети и да је према краљевини заузет, те је одмах 31 истога, Маја, мјесеца, — увјерено, да ће се Бар предати, — наредило Антонију Диједу, да сврши с Баром, па онда удари на Омиш или на Дријева.[1]

Али је губитак Бара био учинио, да је Стјепан још јаче осјетио потребу, да одахне с једне стране. Или што је хотио, да добије времена, или што је

од срца желио мир, посла, Јуна мјесеца, Диједу посланике, да углаве примирје, па да се почну преговори за сталан умир.[2] Кад је тај глас стигао у Млетке, нијесу му се много обрадовали, јер су се бојали, да то није гола пријевара Косачина, само да одахне; хоћаху вољети, да је Диједо по упутству ударио на како приморско мјесто Стјепаново те га тако збиљски присилио на брз мир. 1 Јула наредило је Диједу вијеће, да се потежи, јер је потребан на другом крају; за то или нека брзо изради повољан мир или часно примирје најмање за годину дана, или, ако то не може, нека удари на Стјепана по ранијој наредби, како ће овај бити принуђен, да се с мјеста мири.[3]

Диједови и Вукчићеви преговори нијесу још били ни до чега довели, кад овоме искрсну још један непријатељ. То је био бан Матко Таловац, који га виђаше у рату с Млецима а жељаше му се осветити за Омиш и Пољица, па се спремаше на рат.[4] За то се обрати влади млетачкој, нудећи јој савез и молећи у помоћ двије галије и сто стријелаца и да може извести праха и шалитре. О његовијем приједлозима расправљаше вијеће 12 Јула. Њеки су предлагали, да му се само допусти, да извезе, што тражи, а савез и остала и молба, да му се не прими, пошто је Диједо са свијем ушао у преговоре са Стјепаном; али, како се вијеће није много надало од овијех преговора, буде примљен други приједлог: да се понуда још не одбије, док се не сазна што поуздано, на чему је поморски војвода с Косачом.[5] Ти његови преговори нијесу међу тијем ни до чега довели; али и пак не би ништа од млетачкога савеза с Матком, без сумње за то, што је влада хтјела имати сло-

бодне руке у својим намјерама с Омишем.[6] Са Стјепаном се пак рат продужи поред све жеље млетачке, да се дође до брзога мира.[7]

Сад је опет војводи Антонију Диједу остајало, да уради онако, како му је прије било наређено. Појединости млетачкога рада око заузећа Омиша не виде се сада. Толико се зна, да су више помогли новци и обећања него друго, и ако није прошло са свијем без застрашивања.[8] Тајне сплетке спљетскога кнеза Христифора Марчела преко Пољичанина Ивана Угриновића успјеше, да првијех дана 1444 године стигну у Спљет пољички посланици Радош Петровић и Иван Гргуревић. Они уговоре погодбе, под којима се предају републици, и то утврде повељом Марчеловом 29 Јануара 1444.[9] Њеколико је тачака утврђивало главна права пољичка и уређивало по њеке, рекло би се, несугласице између Спљета и Пољица, а скоро сав остали дугачки низ одређивао је поименце годишњине угледнијим Пољичанима. На првом је мјесту стојао дар у земљи Радошу Петровићу и Ивану Гргуревићу: имање закучачко, које припада граду Омишу, њеке куће у Спљету и уз њих имања у околици градској; за тијем је низ дарова Пољичанима завршен поклоном једнога комада свите цијелој општини пољичкој, да се подијели међу становницима.[10] — Предаја пољичка повукла је одмах и судбину града Омиша, који се предаде Млецима у почетку Јануара, пошто му потврдише све повластице и права, која је до тад уживао.[11] Овијем је нанесен велики удар Стјепану, јер му је отет не само лијеп него и знатан град према Хрваткој, тако да га Стјепан никад није могао прежалити.[12]

XIV, — У исто је вријеме задан Вукчићу и други ударац, у Зети. Још су раније, као што је речено, облијетали Млечићи око Стефанице Црнојевића, али залуду. Да би га боље притврдио уза се није Стјепан пропустио, да га награди, али је ради јемства узео му сина Ивана за таоца. Без сумње је ово пошљедње и задржавало Стефаницу за вријеме уз Стјепана и преко његове воље;[1] али кад почетком 1444 године окрену још горе Стјепану, он већ не хтје одолијевати позивима млетачких власти. Споразумјеше се, да Стефаница задржи све, што је дотле имао, и да му сва дотадашња права остану неповријеђена; да он буде једини судија својим људима и да му их Млеци враћају, ако би им који добјегао; да га не напусте или не предају никаком владаоцу, већ да му, ако му дође до невоље, дају склоништа и помоћи; на пошљетку, да се не могу измирити са Стјепаном, док му не врати сина из таоштва. Стефаница се са своје стране заклео, да ће бити вјеран господи млетачкој, од чије се стране кнез скадарски Франческо Квирино закуне, да ће му се свето чувати све обећано, те за већу тврђу изда у Скадру повељу 26 Марта 1444 године.[2] — Стефаница се још измири и с браћом,[3] те се још тјешње приби уз Млетке, кад са својим потомством доби од владе млетачко грађанство и других награда преко оних, које је уговорио са кнезом скадарским.[4]

XV. — Овијем је већ било и сувише јасно, да ће Стјепан само штете видјети од цијелога овога посла. Пошто је и Стефаница пријешао Млецима, тешко је Стјепану и шта остало осим које тачке сјевероисточнога дијела Горње Зете, то би од прилике била водопађа ријеке Мораче;[1] али су за то

изгубљени Омиш и Пољица, и, поред свега, предстоји непоуздана будућност, јер се његову господару и заштитнику, Мурату II, била уздрмала царевина. У јесен 1443 године дигла се велика крсташка војска угарскога и пољскога краља Владислава с деспотом Ђурђем Вуковићем, да протјера Османлије из Европе. Крвави бојеви на Нишу, Срецу, Златици и Куновици свршавали су се великим турским погибијама. Срби пристајаху листом уз Ђурђева одјељења у војсци Владисављевој, Ново Брдо само протјера султанову посаду, а по Ситници се Фебруара мјесеца 1444 године туцијаше српска устаничка војска са султанском. Сами су Млеци, чим су се увјерили у озбиљност угарскога похода, одлучили, да судјелују у општем рату против Османлија. Ови су појави јасно говорили Стјепану, да треба добро видјети, шта ће се радити. Једина корист, што је он тад имао од тијех догађаја, била је, што су се Млечићи задовољили својим пошљедњим успјесима,[2] очекујући без сумње, шта ће се даље збити на осталом Балкану. Ну сегедински мир у прољеће 1444 год. устави сваку ратну мисао, а деспоту Ђурђу поврати цијелу деспотовину са проширенијем границама. Разумије се, да је сад још мање било мјеста, да Стјепан настави ратовање с Млецима, дајбуди док не види, шта ће радити Ђурађ. Губитак је Омиша и Пољица истина био учинио, да се његова распра с Млецима није више тицала само Ђурђевијех земаља; али је свакојако неупутно било наставити рат с Млецима по Зети, па дочекати на врат и Ђурђеву војску.

Тако су обје стране чекале, шта ће Ђурађ урадити, кад се врати, и то им чекање није дуго трајало.

Ђурађ је одмах по повратку свом у земљу учинио, да Млеци осјете, како им ни мало не захваљује

на њихову поступању у његову Поморју: крајем године (1444) млетачка се Горња Зета опет повратила под његову власт.[3] Не зна се, је ли с његове или са Стјепанове стране потекао први корак ка зближењу; несумњиво је за обојицу најпаметније било споразумјети се па гледати, неће ли, дајбуди Ђурађ, што повратити од Млечића. Они се доиста и измирише, ако не већ при крају 1444 године, свакојако првијех дана 1445. Стјепан врати Ђурђу, што је било његово;[4] не види се, је ли све, или је тијем миром и Стјепану што остало. Што се тиче рата с Млецима, ту је овај слабо шта више могао тражити с надом на успјех. Гласови су се међу тијем проносили, да је против њих уговорио савез с деспотом;[5] а исто је тако био узбудио Млечиће и долазак четири галије напуљскога краља Алфонса Арагонскога у Нови у Боци, и уз то гласови, да иде још других двадесет галија. Било је страха, да Стјепан с њима не удари на Котор,[6] и већ су 27 Априла издаване наредбе поморском војводи у том погледу.[7] Али у ствари не поче Косача ништа ни с Ђурђем ни с Алфонсом против Млетака; он је на против био веома жељан мира.[8]

XVI. — Он доиста посла Фебруара мјесеца у Млетке посланство, да га измири с републиком.[1] А кад то посланство не доведе ни до чега, Стјепан опреми друго, па га области из Сокола 20 Јула, да у његово име углави мир с уждем.[2] Кад су посланици дошли у Млетке, изјавили су срдачном бесједом жељу свога господара, да поврати негдашњу љубав и пријатељство с републиком, те је вијеће одлучило, да се започну преговори.[3] Кад се то почело, посланици су тражили, да се Стјепану врате Бар и Омиш и да му дају куће, које је имао по једну у Котору, у

Задру и у Млецима, и годишњину од которских прихода. Кад је то саопштено вијећу, примило је пошљедње захтјеве, али је одбило повратак Бара и Омиша (19 Августа).[4] Стјепанови пак посланици изјаве, да су задовољни тијем погодбама, тако да вијеће, одушевљено, што ће се једном умирити на оном крају и што ће то и за трговину бити добит, одлучи, задобити добру вољу те четворице посланика, о којима вели, да су «први и најглавнији људи» у Стјепана, и потрошити до 120 дуката око одјеће или какога другога дара за њих.[5]

За тијем се приступи склапању уговора. У манастиру свете Марије кармелитске, пред њеколико одличнијех свједока, утврде 23 Августа 1445 године посланици са облашћенијем дуждевијем представницима: да се забораве све штете и увреде, које је једна страна учинила другој; Стјепан се одриче Бара и Омиша; Млеци му враћају куће у Котору и Задру а трећу ће у Млецима купити што прије; на пошљетку, једна ће страна другој издавати одметнике, који би потражили склоништа на њену земљишту. Још буде одређена глоба од 25.000 дуката злата и накнада сваке штете и трошкова за онога, који би у чем прекршио уговор.[6]

Тако се свршио овај рат, који је Стјепан почео с великом надом, да ће за трећину увећати своју велику војводину; који га је доста муке стао; у ком је изгубио и од своје стране границе; који је, на крају, помагао султановој војсци обарати деспотовину Ђурђа Вуковића Бранковића.

НАПОМЕНЕ

I

[1] Друкчије пише Ч. Мијатовић под годином 1438, „Д. Ђ. Бр." I, 258: „Да су се Турци и Срби по Зети тукли знамо по сведочанству млетачких листина, али и тамо градови су се Ђурђеви бар ове године одржали, и ако није било много наде, да ће се још дуго држати моћи (Acta Arch. Ven. II. 311)." Али се Мијатовић овдје двоструко вара. Прво: млетачка листина, коју он помиње, носи дан 2 Јануара 1439 године по млетачком бројању. А како је Млечићима година свршавала пошљедњим даном фебруарским, треба овај споменик пренијети на дан 2 Јануара 1440 године нашега рачунања (споменик је послије по ново штампао с тачнијем даном Љубић у Listinama, IX, 118). Тога је дана имало млетачко вијеће умољенијех сједницу, на којој га је влада између осталога извјештавала о приликама Ђурђевијем у Зети. С тога би та борба, о којој Мијатовић говори, падала у годину 1439 а не 1438. Ну овај се писац преварио и друго: из овога се, на име, споменика не види, да је те борбе у опште било. Она се не спомиње ни у другим споменицима, а у реченом се записнику вијећа млетачкога само каже, како посланици млетачкога града Котора моле владу, да заузме Ђурђеву Зету, да је не би заузеле Османлије, јер је деспот слаб, да се одржи (ne ad manus Turchorum perveniant cum *(despotus)* non sit potens ea sustinere). Види се, дакле, да је било велике могућности, да Ђурађ изгуби своје Поморје, и ништа више.

[2] Растић.

[3] На истом мјесту. По дубровачком понашању у овој прилици јасно се назире велико непријатељство Стјепаново према Ђурђу. Растић, јамачно по службеном записнику, пише: „Al senato non parve rispondere in materia così importante con lettere, perciò mandò Giorgio Gozze ambasciatore darli risposta a bocca per acertarlo, che sempre la republica è stata desiderosa di ogni suo bene, esaltazione et onore, et esser anche persuasa, che lui in corrispondenza, non vorrebbe la sua distruzione, il che certo succederebbe, quando si sapesse d' averlo accomodato delle sue galere, mentre attorniata dalli stati del conte Steffano, sarebbe stata attaccata da lui unito con li Turchi, meschiati da esso in ogni suo affare; onde si compiacesse desister dalla richiesta delle galere."

[4] Мијатовић, „Д. Ђ. Бр.“ I, 297—301.

[5] На истом мјесту, 303.

[6] Дубровчани писаху: „*(Stipanus)* novissime tres *(litteras?)* absque ullo intervallo et magna cum frequencia ad nos destinavit, quarum etsi due satis mellifluis et simulatis verbis ordite fuerint ac composite, ultimatim omnem virum contra nos iam diu conceptum evomit, et ita evomit, ut, breviter loquendo, nobis bellum palam indicaverit, asserens se ex speciali mandato magni domini sui Teucrorum imperatoris nos in brevi invasurum et quicquid hostiliter militando faciet nos visuros.“ Lett. e comm. di Lev. 1441—1448, Ђелчић, 435.

[7] Дубровчани у оном писму не говоре ништа о томе.

[8] На истом мјесту, 435 и 436. Још Априла мјесеца, баш кад се код њих бавио посланик Стјепанов, предлажући им онај савез, понудише Таловци Дубровчанима помоћ против Стјепана, али она Дубровнику не бијаше потребна; те су само молили банове, ако би закључили мир са Стјепаном, да унесу у уговор, како ни једна страна не смије ничим бити непријатељска Дубровнику и како ће се повреда те тачке сматрати као раскид уговора (Lett. e comm. di Lev. 1441—1448, Ђелчић, 433 и 434). Према томе су их сад молили, ако су закључили поменути мир, да интервенују у њихову корист, и да им, свакојако, јаве, каку би им ратну помоћ могли дати.

[9] Мијатовић, на реченом мјесту, 305 и 306.

[10] Уз остале разлоге овој сумњи треба додати и ово. Барани раде, да предају Ђурђа султану: Бар је први град, који се послије предаје Стјепану; Будва је склониште Ђурђу из Бара: Будва је заклети непријатељ Стјепану и његовијем савезницима Црнојевићима (о чему ће свему доцније бити говора). Тешко да је ово било без икаке међусобне узрочне везе.

[11] Да је Стјепан радио у Зети с пристанком султановијем, види се з развијања самијех догађаја.

II

[1] Њему је могла бити на руци и стрина, госпођа Јела Сандаљевица, мајка пошљеднъега Баошића, која је у ово вријеме живјела у Зети, те имамо помена и да се с њом Стјепан доцније састајао у Горичанима, Mon. Serb. 415 (да на овом мјесту доиста не треба да буде „Горьчани“ већ „Горичани“, као што је Даничић мислио, „Рјечник“ ad vocem, види се по млетачким споменицима, гдје стоји: „Gorizane“, Sen. Mar. IV, 96, Listine, IX, 408). — Мијатовић, на реченом мјесту, 319, овако говори о раду Стјепанову: „Косача нађе да је згодна прилика и са свим у реду, да као зет куће Балшине заузме онај део Балшине државе, који је дотле признавао Ђурђа Бранковића за свога господара“. Писац ништа не помиње о вези Стјепанова рада с Муратовијем.

[2] Мијатовић, на истом мјесту, 306.

[3] И Мијатовић, на истом мјесту, 318, сматра Стјепанов поход на Зету као „непосредну последицу паду Новога Брда“.

[4] Овдје ми треба додирнути нешто из споменика, на чему сам се, пишући ово, доста устављао. Кад се деспот Ђурађ послије сегединскога мира (1444) опет повратио у своју државу, и кад се скоро сва његова Зета налазила у рукама млетачким, послао је он своје посланике у Млетке, да траже повратак Зете, па су између осталога и ово говорили: „quod fluctuante statu suo mandaverat *(despotus)* officialibus suis terrarum et locorum, que tenebant in Albania, quod, si opprimetentur loca ipsa, in manibus nostris *(Venetiarum)*, tanquam boni fratris et amici sui, tradere deberent, sperans ea rehabere cum recuperaret dominium suum“, Secr. cons. rog. XVI, 180, Listine, IX, 217. Мислим, да су ове ријечи само довијање Ђурђево, јер како би се могао објаснити факат, што о тој наредби његовој нема ни ријечи у мотивацијама млетачким за све вријеме њихова ношења са Стјепаном Вукчићем? Тој је тобожњој наредби, шта више, противно цијело развијање догађаја у Зети. — Исто је тако и са још једнијем мјестом, а то је, што су Млеци 1442 године наређивали, да се пише граничном заповједнику османлиском: „Despotus Georgius illa *(loca quae nostra fuerunt et nobis accepta per condam despotum Stefanum)* nobis restituere voluit“ (Secr. cons. rog. XVI, Acta, II, 328). Да ово у ствари није било, види се најбоље и по ономе, што је Ђурађ радио, а и по томе што би то Млеци у својим правдањима без сумње помињали, да је само тако било.

[5] О Ђурашевићима Црнојевићима види скупљене податке у Ил. Руварца, „Прилошци к објашњењу извора српске историје. X. Ђураш Илић и Ђурашевићи“ у „Гласнику“, 47, 206—213, и у Миклошића, Die serbischen Dynasten Crnojević. Wien, 1886 (на страни 41, под годином 1439 и 1442, и на страни 49 смијешани су погрјешно Стефаница Црнојевић и Стјепан Вукчић). Што ова два писца сматрају, да су Црнојевићи једно а Ђурашевићи друго, да су дакле двије а не једна породица, не може се одржати сад, пошто је у деветој књизи својих Listina Љубић изнио многу нову грађу млетачкога архива. Што пак Мијатовић, на реченом мјесту, 319, говори, да су Ђурашевићи „у име деспота Ђурђа управљали већим делом горње Зете“, то се из споменика не види. Прилично је, међу тијем, чудно, да се у свијем догађајима, који су сад у Зети настали, нигдје не осјећа присутство какога Ђурђева намјесника, и није довољно разумљиво, како да Ђурађ некако са свијем напусти оне крајеве по свом одласку из Дубровника.

[6] Већ 6 Октобра јављао је кнез которски млетачкој влади, да је Стјепан ушао у Зету, Secr. cons. rog. XV, Listine, IX, 150.

[7] Secr. cons. rog. XV, 102, Listine, IX, 147.

[8] На истом мјесту.

[9] Упореди крај 5 напомене.

[10] Стјепан је с Млецима дотле непрестано подржавао добре односе. Мало прије овијех догађаја, Јула мјесеца, слао је у Млетке свога посланика, понављајући некаке своје раније приједлоге. Том је прили-

ком одлучено, да влада сама одговори посланику, без сумње према ранијим одлукама о истијем приједлозима, Senato Mar. I, 51, Listine, IX, 145. За тијем је сад слао посланика кнезу млетачком у Котору. Тај је посланик, рекло би се, имао два задатка: прво, о њекаквом дохотку Стјепанову (ваља да которском), и друго, о Стјепанову уласку у Зету. У том погледу одговара влада кнезу: „Et quantum circa factum provisionis sue nobis placet responsio per vobis facta; ad factum vero locorum despoti vos advisamus *(шта они раде у том послу)*", Secr. cons. rog. XV, Listine, IX, 150.

[11] Мијатовић, на реченом мјесту, овако објашњава млетачко поступање: „Влада млетачка није могла равнодушно да гледа да власт Стефанова, која је допирала до северне међе Боке Которске, обухвати ову и са истока и са југа; још мање да се власт та простре на приморје зетско до ушћа Бојане". Овдје писац смеће с ума, да у оно вријеме Боке Которске није ни било и да од онога, што се доцније назвало Боком, нијесу Млечићи ни имали до само мален дио, а то је Котор и Паштровиће. Котор пак и Паштровићи нијесу у оно вријеме имали ни из далека за Млечиће онај значај, колики је послије сва Бока имала. Ну, још њешто о Паштровићима, о којима Мијатовић, 318, мисли, да су тад а били у власти српској, а ја рекох, да су били млетачки. То је, дакле, племе још од 1423 године припадало Млецима, али не цијело, јер је њешто кућа било остало деспоту Стевану, и влада јеираздева за овијех догађаја (1441—1445) радила да задобије цијело то племе (Види о томе многе спомене, Listine, VIII, 225 и 226, IX, 8, 9, 10, 15, 16, 167).

III

[1] Види S. Romanin, Storia documentata di Venezia, IV, 201.

[2] Да би се видјело колик су значај придавали предлагачи том посланству, испричаћемо по њешто из приједлога. Тражили су: да се избор изврши одмах у вијећу; да се одреди глоба од 200 дуката, ако се изабрани не прими или ако се не крене на пут за осам дана; да може повести са собом биљежника (notarium) са слугом и пет својих слуга о државном трошку; да преко свијех путнијех трошкова за лађе и јахаће и товарне коње може још трошити по три дуката на дан; ако не узмогне склонити Стјепана на одступање, да остане у онијем крајевима и да му буде плата 40 дуката мјесечно и да буде ослобођен од свакога кулука; да, на поштетку, буде дужна држава накнадити му сваку штету, коју би му ко нанио.

[3] Требало је одмах наредити, да кнез скадарски узме приличан број коњаника и да обиђе Бар, Будву и остала мјеста деспотова, да их охрабри и да им свуда каже, како је влада намислила послати га Стјепану, да га позове, да их ни по што не дира, те ће тако бити без погибли, а ако не послуша, да ће их примити под своју заштиту.

[4] Скраћен текст првога приједлога штампао је из записника (Secr. cons. rog. XV) Шафарик, Acta, II, 323—325. Издавач је означио овај при-

једлог као одлуку, те је тако ствар узео и Мијатовић, на реченом мјесту, 319—321. На против, Љубић у својој критици те Шафарикове збирке, Književnik, II, 294, исправља то и каже, да је ово био само приједлог и ништа више. Али у Љубићеву издању тога споменика, Listine, IX, 147—149, гдје су штампана оба приједлога, не види се добро, да је онако, како је он сам писао у „Književniku“. Шта више, колико ја разумијем млетачко биљежење гласова, рекло би се, да је први приједлог примљен великом већином, а само други одбијен. Да не буде Љубић, пишући ону критику, овлаш загледао у своје исписе, па видјевши на дну записника гласање о другом приједлогу, пренио то на први? На то би упућивало и то, што ту Љубић ништа не напомиње, да је тога дана било још приједлога. С друге стране добро је имати на уму ове опште Љубићеве ријечи: „Овдје ми је јоште опоменути, да, за освједочити се једа ли је писмо било одобрено и оживотворено или не, мора се у вијек добро пазити, има ли на лијевом крају његову крижа. Гдје је крижа, то је ријешено било већином гласова и овршено; гдје га нема, то без двојбе било је забачено или барем необављено и онда кад би се под писмом гласовање изнашло са свим правилно назначено и привидно као по већини гласова ријешено“, Književnik, 295. У овој нашој прилици Љубић не помиње има ли на записнику крста или нема, ву свакојако, био ово приједлог или одлука, до извршења није никако дошло, као што ће се видјети даље у тексту.

[5] За то су вријеме добили и писмо кнеза скадарскога о истијем догађајима.

[6] Secr. cons. rog. XV, Listine, IX, 149—151. Веома скраћено и осакаћено издан је овај записник и у Шафарика, II, 326, гдје није ничим забиљежено, је ли приједлог примљен или одбијен. Мијатовић, на реченом мјесту, 321, сматрао је ово просто као приједлог мањине, који је пропао пред онијем првијем (28 Октобра); само је чудновато, како се приједлог поднесен пет дана доцније може сматрати као противан приједлог другом примљеном прије пет дана.

IV

[1] Secr. cons. rog. XV, 117, Acta II, 327.

[2] О овоме нема ни једнога изричнога спомена, већ узимам по ономе, што је послије било.

[3] На истом мјесту, 326 и 327.

[4] На истом мјесту.

[5] Види се по споменику на истом мјесту.

V

[1] Secr. cons. rog. XV, 117, Acta, 326 и 327.

[2] Љубић, Književnik, 295; Index (Secr. rog.), II, 111, „Гласник“, 10, 109.

[3] Secr. cons. rog. XV, 117, Acta, 327—328, исправљено према Љубићу, на реченом мјесту, 294. По овој листини правилно нагађа Мијатовић, 321, за алајбега: „као да је по налогу портином држао страну Стефану Косачи."

[4] Ово се види из тога, што је Зену по други пут, 15 Јуна, издано упутство, Secr. cons. rog. XV, 124, Acta, II, 333—335; а да је тек тада отишао, јасно је из одлуке 19 Јуна, да му се између осталога и ово пише „Post recessum vestrum de Venetiis ocursum est, quod unus ambassiator comitis Stefani venit ad pressentiam nostram", Secr. cons. rog. XV, 125, Acta, II, 336. Овдје ми ваља напоменути, да у записнику вијећања 17 Септембра исте године стоји о Зену: „quoniam complevit suos quatuor menses", те су једни предлагали да се врати, а други: „quod.... differat adhuc per unum mensem", Senato Mar. Reg. I, 123, Listine, IX, 164 и 165. Ово се вријеме не подудара ни с временом одласка по првом упутству (20 Марта) ни с одласком по другом (11 Јуна). Од првога је било прошло без мало шест мјесеца, а од другога је тек било истекло три! — Што се цијеле ствари тиче, Љубић је, Ogled. I, 259, схвата онако, како сам и ја узео, те пише: „Одабраше за управитеља оне земље Марка Гена (ожујка).... У то дођу у Млетке посланици Стјепанови, да Млечане обуставе у њихових незаконитих захтијевих гледе Зенте. Договори сви бадава, а Стјепан предоби Бар. Чега ради Млечани одаслаше Гена налогом и т. д."

[5] Љубић, Književnik, II, 295.

[6] На истом мјесту За ту је одлуку одлучено, да се саопшти посланицима; ну то не буде учињено и ствар се поново изнесе пред вијеће 5 Априла, те њеки предлагаху, да се још чека с одговором, али се остаде при старом, Acta, II, 331. За име посланика Стјепанова, дознајемо из Secr. cons. rog. XV, 131, Acta, II, 339 и 340.

[7] Клаић, 278—280. Само се овај писац преварио и Твртково понуде Млецима узео Јануара 1441, јер га је на то навео Шафарик, Acta' II, 321, који није разликовао млетачки почетак године од нашега.

[8] Acta, II, 328—331.

[9] Secr. cons. rog. XV, 117, Acta, II, 331 и 332.

[10] Secr. cons. rog. XV, 118, Acta, II, 332.

VI

[1] Secr. cons. rog. XV, 124 и 125, Acta, II, 334, 335 и 337.

[2] Listine, IX, 156 и Starine, X, 5.

[3] „Војска Стефанова опсади Дриваст, али је Дривастанци како се чини под командом Андреје Ангеловића једним жестоким испадом разбију и растерају (Fatti illustri de Georg. Castr. l. III, 111.)" Мијатовић, 323

VII

[1] Ма да је у Италији владао мир, стање није било поуздано због догађаја, које је у јужној Италији изазвао крањ Алфонсо Арагонски, и

других, које је по том проузроковао у Романьи Висконти, те је Млецима ваљало бити на опрези.

[2] Secr. cons. rog. XV, 124, Acta, II, 333—335. Љубић, Ogled, I, 198, каже, да је Зено послан 4 Јуна.

[3] Растић. — Чудновато је, како у Растића нема више о Стјепану за ово вријеме осим овога податка и још једнога, о коме ће одмах бити ријеч. То ће бити с тога, што, ваља да, у дубровачком архиву није било грађе о овијем догађајима, те је нема ни у Ђелчићевој збирци. С тога је без сумње Растић и схватио цијелу ствар са свијем наопако. Ево шта он пише о Стјепану, пошто га је најприје приказао као владара лакоумна и плитка: „Fece un progetto, riuscitoli tanto bene, che levò alli Veneziani la citta d' Antivari con alcune adiacenze. Non era quella republica ne in stato ne in volonta di sofrir un affronto cosi fatto, ma il Cossaccia, preocupato dalla stima della propria abiltà, pretese impampanar li Veneziani“. Сад прича, шта је молио Дубровчане, па наставља, да их је још молио: „Intanto per aver migliori condizioni *(dalla republica di Venesia)* la republica lo accomodasse delle sue galere, per potersi lui ostentar più potente alli Veneziani, supponendo cosi fare un vantaggioso trattato“. Сад даље прича, како су му Дубровчани све то одбили и савјетовали га, да се не шали с млетачком силом. Нешто на лик Растића пише и Клаић, 283, да је „у липњу исте *(1442)* године Вукчић провалио у Зету, да тамо заузме млетачке градове“, и опет, да су га Млечани настојали склонити, „да се окани њихових земаља и градова у Зети“! Могло би бити, да је, дајбуди Растићу, за онако схватање крив Орбини, који овако пише: „Ultimamente, l' anno 1442, Zenta con Antivari fù tolta a Veneziani da Stefano voievoda; ma non stette più d' un anno sotto il suo dominio, che di nuovo la ricoverarono li Veneziani“, 296.

[4] Растић, који даље додаје: „*(Steffano)* per osservar il contegno de Ragusei in questa querra, spedì ambasciatore alla republica un tal Giupco *(sic! мјесто: Grupco)* sotto prettesto di darli parte della guerra mossa“.

[5] Растић. Овај писац вели: „Il senato di Ragusa, alcuma diligenza non omettendo e dubitando poter lui trattar cose pregiudiziali alla republica, trovò il modo, mediante qualche spesa, di veder tutte le commissioni date dal Cosacia ad esso Giupco (пошто је овај пролазио кроз Дубровник)“.

[6] Secr. cons. rog. XV, 125, Acta, II, 336 и 337.

[7] Љубић, Književnik, 295.

[8] Ради онога, што је Групко за новац издао Дубровчанима садржину свога упутства, сумњичи га Растић, да ће бити тако радио и у Млецима: „Da un ministro di tal elevatura e fedeltà manegiato, il negozio a Venezia ebbe quel fine, che naturalmente doveva avere, et il Cosaccia fù spogliato delle conquiste prima d' un anno.“ Како било да било, он претјерује, кад на Групка баца сву кривицу за све што је послије снашло Стјепана.

[9] Secr. cons. XV, 129, Acta, II, 337.

[10] Види се из вијећања у Secr. cons. rog. XV, 129, Acta, II, 337—339.

[11] Кад су се послије Млечићи правдали деспоту Ђурђу за своје поступке, говорили су, да је војвода дривастаски већ био пошао к Стјепану, да му преда град, али да је то спријечио кнез скадарски, дигавши војску и заузев град, Secr. cons. rog. XVI, 180, Listine, IX, 217.

VIII

[1] Secr. cons. rog. XV, 129, Acta, II, 337—339; Književnik, 294.

[2] Secr. cons. rog. XV, 134, Acta, II, 349.

[3] У ово ће вријеме падати онај Стјепанов састанак с госпођом Јелом у Горичанима, о ком смо раније помињали (II, 1). Велики је војвода за тијем слао Јели старца Радјена у послу њене опоруке, Mon. Serb. 417. На том мјесту истина стоји и у Миклошића и у Пуцића „корьчански“, али ја мислим, да је то мјесто „горьчански“.

[4] Secr. cons. rog. XV, 132, Acta, II, 340. Љубић, Ogled., I, 198, пише: „Стјепан, покушав међу тим, да продре из горње у доњу Зенту, буде потучен и одбијен. Ушљед те побједе млетачко вијеће заповједи сада М. Гену (27 липња 1442), да истјера Стјепана из цијеле Зенте, а поморскому начелнику, да с мора нападне мјеста Стјепанова у Далмацији“. Из листина се нигдје не види, да је између млетачке војске и Стјепанове било овога боја, о ком Љубић говори, као што му ни садржина наредбе млетачкога вијећа није ни мало тачна, као што ће се даље видјети.

[5] Secr. cons. rog. XV, 131, Acta, II 339 и 340. Иван је говорио: „dominium dicti comitis Stefani, quod alias fuit Sandalli, ad eum spectare“. Да није ово по чему био Иваниш Влатковић?

[6] Садржај одлука у Љубића, Književnik, 294. (Упореди и Index књига Secr. cons. rog. свеска II, 111, „Гласник“, X, 110). Листине у Acta, II, 360—343, нијесу биле одлуке него приједлози, као што се види по Љубићу, на истом мјесту.

IX

[1] Види се из листине у Secr. cons. rog. XV, 132, Acta, II, 341 и 342. Свиту, коју су Ђурашевићи тражили, зове листина: „XX pannos quarantinos“.

[2] Види се из Secr. cons. rog. XV, 134, Acta II, 348—350, Listine, IX, 160 и 161.

[3] Sen. Mar. Reg. I, 123, Listine, IX, 165; Sen. Mar. II, 15, Listine, IX, 206.

[4] Види се из онога, што су доцније Црнојевићи молили владу, која је о томе расправљала 4 Јула 1444 године. Ту се говори, да су им потврдили: сву баштину и све, су чим су дошли под власт млетачку; право, да суде својим људима, и, ако би им који утекао на земљиште млетачко,

да им га врате њихове власти. Још су им дали 1000 перпера, сваком по 500, годишње, од зетских прихода и још Којчину војводство. Даље се помињу њека три села око Скадра, која су им Млечићи обећали дати, и друга четири села у Горњој Зети, на која су они полагали право а која је тада држао Вукчић, те су им их обећали, ако их Црнојевићи отму од њега. Ђурашинов властелин Polo Tus добио је тада осам перпера мјесечно а други Којчинов Chiato четири, па су послије, 4 Јула 1444, и њему повисили на осам, Sen. Mar. II, 15, Listine, IX, 202, 203 и 206.

[5] Ogled., I, 260. На страни 198 и 199 истога списа стоји: „Будва већ се бијаше предала Млечаном (студенога 1441)"!

[6] Listine, IX, 156 и 157, Starine, X, 5 и 6. Не много послије предаје послали су Будљани своје посланике у Млетке, с различитијем молбама влади, која им је све то примила и одобрила, Sen. Mar. Reg. I, 135, Listine, 167.

[7] Commemorialium, XIII, 159, Listine, IX, 157—159. Значајна је Квиринова мотивација, како узима Дриваст, „ne ipsa *(civitas)* in manus infidelium deveniat et inde maxima incomoditas et periculum omnibus christicolis, et presertim civitatibus, que sunt sub umbra excellentissimi dominii Venetiarum, consequantur." Још један доказ о дијелу османлиском у овом послу Стјепанову!

X

[1] Secr. cons. rog. XV, 134, Acta, II, 348—350, Listine, IX, 160 и 161.

[2] Secr. cons. rog. XV, 134, Listine, IX, 161.

[3] Sen. Mar. Reg. I, 123, Listine, IX, 164.

[4] Sen. Mar. I, 122, Listine, IX, 164. Извршење је ове одлуке било у први мах обустављено, те је опет било вијећања о овој јемственици 8 Октобра, и најприје се одлучило, да се јемственица не издаје, да се не би штогод помео рад скадарскога кнеза око добитка Бара; али је истога дана по ново одлучено, да се остане при старом, Sen. Mar. Reg. I, 128, Listine, IX, 165.

[5] Како се у ово доба гледало на Стјепанову власт у Зети као на њешто стално и чврсто, види се по овијем ријечима госпође Јеле у њеној опоруци: „И виногради кои су у Сѣсехь (*варијанат:* Лѣсехь), што самь купила, и с црьквомь светаго Георьгиіа заменила и утакмила, виногради и ниве и маслице у Бару и солила, тои да ми господин воевода потврьди црькви реченои, а по моіеи самьрти да буде томуи ктиторь и окрьмитель моіа унука госпоґіа Елена воеводина и нихь кнезь Владисавь, или би нихь господство или чиіе ино, они о томе попеченіе да имуть", Mon. Serb. 416 и 417, Пуцић, II, 122.

[6] Колика је обазривост млетачка била у овом погледу, види се по томе, што је раније било одлучено, да се удари њекаки намет од три на сто, али је сад на приједлог кнеза которскога привремено обустав-

љено извршење наредбе, без сумње из политичких разлога, Sen. Mar. Reg. I, 123, Listine, IX, 165.

[7] На истом мјесту, 164.

[8] Sen. Mar. Reg. I, 128, Listine, IX, 165. То је кнез јавио влади 9 Септембра, на истом мјесту.

[9] Sen. Mar. Reg. I, 123, Listine, IX, 164 и 165.

[10] Sen. Mar. Reg. I, 128, Listine, IX, 165.

XI

[1] Љубић, Ogled., I, 129, са свијем без основа пише, да је тек овом приликом Стјепан заузео Бар, и ако на страни 259 о томе потпуно правилно говори.

[2] Secr. cons. rog. XV, 154, Listine, IX, 167.

[3] 3 Декембра 1451 године пише дужд Франческо Фоскори: „Item confirmamus predicto vayvode Stefano *(Cernoevich)* et filiis suis donationem sibi factam per illustrissimum dominum ducem Stefanum voivodam Bossine de quinque catonibus infrascrpitis, videlicet Horisgene, Beri, Goglie, Made, Gorizane, Crussi a latere suo et qui sunt in Centa superiori“, Sen. Mar. IV. 96, Listine, IX, 408. Прво ћемо се уставити на томе, што дужд каже, да потврђује пет катуна, а послије их ређа шест. Ту се је лако помоћи, ако се два имена »Goglie« и »Made« саставе у једно „Gogliemade“. То се потврђује и ранијом листином млетачком, о којој ћу још говорити у напомени за овом, гдје се спомиње село „Egolemadi“ без сваке сумње мјесто „e Golemadi“ или још боље „e Gogliemadi“. Ово се село и сад налази у љешанској нахији на руској „Карти Црногорске Књажевине по најновијем разграничењу“ 1881, гдје је забиљежено: »Голјемады«. Од остала четири, два су тако исто у љешанској нахији: Бери и Крусе (Дучић, „Црна Гора“, Гласник, 40, 20, и Даничић, Rječnik, ad vocem „Бери“); једно је, »Горичани«, близу Жабљака (Даничић »Рјечник« ad vocem), а четврто ће бити познати Озринићи. Да ће пак „Horisgene“ ваљати читати „Озринићи“, упућује онај ранији млетачки спомен, који има на том мјесту „Osrichene“ без сумње мјесто „Osriniche“. Још би се могло запети око ријечи „катуна“, како Млечићи називају та „села“, као што сам их ја назвао. Напоменућу, да се три од тијех пет катуна, опет у оном ранијем споменику, називају »селима«, и мислим да је то нестално називање знак, да већ тада нијесу били прави катуни него да су били на путу претварања у села, о ком је појаву на другим мјестима и за друге догађаје расправљао Стојан Новаковић, „Село“, Глас, 24, 43 и даље. Што сам пак ријечи „a latere suo“ схватио да значе „до властелинства његова“, не знам јесам ли добро урадио. О питању међу тијем на чији је рачун могла ићи ова награда Стефаници, бавићемо се у напомени која иде.

[4] Secr. cons. rog. XV, 154, Listine, IX, 167 и 168. — Овијех би се догађаја могло тицати још једно мјесто из млетачких споменика. Кад су Којчин и Стјепан Ђурашинов ишли у Млетке ради онијех споразума,

о којима је већ прије била ријеч у тексту, тражили су: „Si misser dominedio ne aidera, e tolemo la Zenta de sora de le mane del conte Stefano, che ne sia date ville quatro, le qual pertien a nuy, zioe Busati, Egolemadi!, Eberi e Osrichene", и то су им Млечићи дали повељом на основу одлуке вијећа умољенијех, Sen. Mar. II, 15, Listine, IX, 203. Ако сад имена овијех села исправимо овако: „Busati e Golemadi (Gogliemadi) e Beri e Osriniche", наћи ћемо, да су сва осим првога, Вушата, поменута међу онијем селима, која је Стјепан поклонио Стефаници (види напомену пред овом). Овдје међу тијем Којчин и Стјепан кажу, да та села „pertien a nuy", и ово би се могло на два начина протумачити. Прво би могло бити, да су Црнојевићи полагали кака права на та села и да су хтјели имати млетачку потврду тога права за доцније прилике. Али би могло бити и друго, да је, на име, Стефаница од оно пет села три био отео браћи, и да су их ова за то тражила. Да су доиста три од тијех пет села, не знамо да ли баш ова побројана (Бери, Гољемади и Озриниħи), били приједмет распре за Стефаницу, имамо доказа, само не знамо, да ли је ту распру имао с браћом или с ким другим. Кад су Млечићи потврђивали Стефаници онијех пет села, тада је он два имао у својим рукама, за остала три говоре Млечићи „si in manus et ditionem nostram venerint". То је пак било вријеме, кад су Стефаничина браћа била одустала од Млетака и била заједно с деспотом Ђурђем. Међу тијем треба знати, да је Којчин оно прије (1444 године) тражио од Млечића, да им се та села дају, пошто су „per la gratia de dio e cum la vostra bona ventura" освојили од Стјепана сву Горњу и Доњу Зету. Вијеће је тада одлучило: пошто је било уговорено, да му се та мјеста дају „quando ipse Coycinus ceperit illa loca et residuum Zente", за то „scribemus comiti nostro Scutari, quod si ipse Coycinus dicta loca acquisivit, sicut dicit, illa sibi debeat consignare". Би ли могло бити, да она мјеста Којчин није био освојио, него да су добровољном предајом Стефаничином Млецима дошла у њихове руке, те да их с тога нијесу ни могли ни хтјели давати Којчину? На то би нешто мало упућивало, што даље вијеће одлучује: ако би Којчин и Ђурашин штогод били незадовољни тијем одговором (види се дакле, да је било за то могућности), да се та одлука оправда пред њима.

[5] Secr. cons. rog. XV, 154, Listine, 167 и 168.

[6] S. Romanin, Storia, IV, 207 и 208.

[7] Мијатовић, 333—335.

[8] Secr. cons. rog. XV, 154, Listine, IX, 167 и 168.

[9] Ogled., II, 260.

XII

[1] Из овога времена имамо спомен, да се Стјепан 1 Априла налазио са својим двором у Кључу, код Цернице, где је тога дана издао Дубровчанима запис, да је са женом и сином Владисавом примио све, што им је оставила госпођа Јела, Mon. Serb. 425.

[2] Secr. cons. rog. XVI, 9, Listine, IX, 170. Тада је још одлучено, „quod littere mittantur per comitem Scutari per nuncium proprium qui reportet responsum“, споменути Index, на реченом мјесту.

[3] Secr. cons. rog. XVI, 10, Listine, IX, 170—172.

[4] Кнез је которски јављао влади „comitem Stefanum occupatum esse erga partes Bossine“, Secr. cons. rog. XVI, 15, Listine, IX, 175.

[5] Secr. cons. rog. XVI, 12, Listine, IX, 174.

[6] По чему узимам ово о посади Стјепановој и по чему мислим, да је ње у опште било у Бару, видјеће се у напомени 8.

[7] Commemor. XIII, 152, Listine, IX, 172—174. Послије неколико дана отишла је депутација барска у Млетке, те јој је дужд потврдио уговор с Квирином. У Мијатовића, 324, стоји о овоме друкчије: „С почетка 1443 Бар изјави да драговољно ступа под заштиту млетачку и његови пуномоћници дођу у Млетке, где им Дужде Франческо Фоскари 19-ог Маја потврди уговор о условима, под којима су се предали“. Пошто је извор, на који се и он и ја позивамо, један исти, треба ми објаснити, од куд овако у Мијатовића. На челу споменика (Acta, II, 354) стоји: „1443. 19. Maii ind. VI. Capitula comunitatis Antibari“ а одмах за тијем обична формула: „Franciscus Foscari dei gratia dux“, и, послије краткога увода, исписује се повеља Квиринова, која се завршује даном: „MCCCCXLIII, indictione VI, adi 19 del mexe de Mazo“. За тијем је продужење луждевијех ријечи, те се завршује овако: „Datum etc.“. Није дакле штампано (па ни у Љубића), кога је дана Фоскари издао ову повељу. Као што се види, нетачно је радио издавач, који је дуждеву повељу, издану доцније, ставио под 19 Маја. То је навело Мијатовића, те је узео предају Бара „с почетка 1443“ а 19 Маја потврду Фоскарову у Млецима.

[8] Да је и Дијело учествовао у заузећу барском, види се из једнога доцнијега писма у записнику, гдје вијеће њему пише: „que pariter cum nostro comite Scutari fecistis circa adeptionem castelli civitatis Antibari ad obedientiam nostri domini vestramque prudentiam et virilitatem merito commendamus“, Secr. cons. rog. XVI, 24, Listine, IX, 175. Међу тијем Дијело није никако имао удјела у предавању барске општине, нити га је могао имати, јер су грађани склопили погодбу с Квирином 19 Маја, а Дијело је само два дана раније, 17, био у Млецима, јер му се тога дана давало упутство, и он је у путу од Млетака до Бара имао много што шта посвршавати, што му је било наређено, тако да му је пут могао трајати најмање осам до десет дана. Кад пак погледамо оно изрично спомињање „*castelli* civitatis Antibari“ и ријеч „virilitatem“, морамо узети, да је једно била предаја града, гдје је био сам Квирино, и друго заузимање тврђаве, гдје је с њим био и Дијело и гдје је овај показао своју „virilitatem“. То, што се тврђава држала и послије предаје градске, објаснио сам у тексту претпоставком, да је у њој било Стјепанове посаде. Све ми се ово најбоље потврдило једнијем мјестом из одговора млетачкога вијећа посланицима деспота Ђурђа, 17 Априла 1450, гдје пишу за себе, да и деспот зна: „nos ipsam civitatem *(Antibari)* equissimo bello

et iustissimis armis.... de eius *(Stefani)* manibus extraxisse." Још је знатније, што се у истом одговору даље каже: „Unde sequutum est, quod civitas Antibari per vim in manus nostras devenit, non tamen sine multa et magna expensa nostra et occisione hominum nostrorum", Secr. cons. rog. XVIII, 181, Listine, IX, 345.

XIII

¹ Secr. cons. rog. XVI, 15, Listine, IX, 174 и 175. У једно му је наређено, да поруши њекаку тврђу, коју је Стјепан подигао покрај мора пред Котором, „obviando Murlachis ne veniant ad civitatem". Поменућемо једно мјесто из наредбе, која није без значаја: „Si quis locus, obediens dicto comiti, levaret insignia alicuius, volumus, quod, hoc non obstante, faciatis, sicut in vestra comissione denotatur". По свој се прилици мислило, да би могао Омиш развити Маткову заставу.

² Имамо спомена, да је у ово доба Стјепан био на њеком, иначе непознатом, мјесту Цимовку, гдје је издао увјерење Дубровчанину Паоку Михојевићу, царинику свом, да му ништа није остао дужан, Пуцић, II, 104.

³ Secr. cons. rog. XVI, 24, Listine, IX, 175 и 176.

⁴ Љубић, Ogled., II, 46. Овај писац даље вели, како су Млеци знали, „да су и наши бани (*Таловици*) тежили, опет си присвојити та мјеста, и да јих је на то тјерао краљ босански."

⁵ Secr. cons. rog. XIV *(XVI?)*, Listine, IX, 176.

⁶ Тако мисли Љубић, и, како се мени чини, са свијем правилно. На против у чланку „La contea di Poglizza" од непознатога писца у „Annuario dalmatico diretto da L. prof. Benevenia, V. prof. Brunelli, S. Ferrari-Cupilli. Anno II. Zara 1885, 223 и 224, стоји, да је влада млетачка покушала, да 1443 године заузме Омиш и Пољица, „ma avendo questo medesimo desiderio i fratelli Matteo e Pietro Talović, bani, sospese pel momento l' impresa". То се међу тијем из наших споменика нигдје не види.

⁷ Из овога времена имамо још један спомен о Стјепану. Он је имао да прими између осталога од оставштине госпође Јеле „двије свите" (контуш и плашт) од Никше Тамарића и сина му Матка. То је примио Стјепанов ђак Радивој Шиглица у Дубровнику и донио их Стјепану. Овај је за тијем заповједио истоме Радивоју, да на то напише признаницу. Стјепан се тада 3 Јула 1443, налазио на Доброј Води. Та је признаница послана у Дубровник и заведена у књиге 9 Јула. Гдје је та Добра Вода? Она се по Даничићу („Рјечник" ad vocem) и Будману („Rječnik" ad vocem) спомиње само на овом мјесту (Пуцић, II, 104 и 124), и они пишу: „мјесто у Босни". Али у Будмана има (ad vocem под j) и ова друга биљешка: „вода или мјесто у Црној Гори (?): „На мојега с Добре Воде Вука". Оглед (ало) ср(пско), 144." У самом „Огледалу" немамо ништа из ближе о том мјесту, а спомен му се налази још у једној пјесми, гдје гласи: „Гледа Јово с Добре Воде Вука" (96). Толико се

може рећи према цјелокупној садржини пјесама, да је, ваља да, био каки заселак или катун цуцки или чевски. Би ли могло бити, да је Стјепанова Добра Вода била у садашњој Црној Гори, и да је он био тамо и отуд с Дијдом преговарао? Друга би Добра Вода била село на путу између Бара и Улциња (види речену руску карту). Ну ја мислим, да је Стјепанову најприличније тражити у трећој Доброј Води на гатачкој планини Чемерну. У свом „Опису Гацка са старинама и обичајима народним" пише о њој Лука Грђић, „Босанска Вила", 1888,88: „Овђен извире извор тако звани Добра Вода.... На Добру воду излазио је сваке године по једно петнаест дана Дервиш-паша Ченгић, те је по Чемерну лов ловио и теферичио." Би ли се смијела узети могућност, да је и Стјепан 9 Јула 1443 био на тој Доброј Води, те са ње по Чемерну „лов ловио и теферичио"?

[8] Љубић, Ogled., II, 46, помиње „мита и грожње", а безимени писац чланка „La contea di Poglizza," 224, каже опет „usando, a quanto pare minacie e promesse."

[9] Љубић, на истом мјесту. — Само је предаја колико Пољица толико Омиша била прије тога дана, јер је већ 2 Фебруара вијеће у Млецима расправљало тужбу Таловаца ради заузећа тијех мјеста (види напомену 11), тако да се она морала десити најдаље првијех дана Јануара.

[10] „La contea di Poglizza", 224—226. Да се види, како су Пољичани отргнути од Стјепана, поменућу, шта је који од њих добио: 1, кнез Гргур Дражојевић са своја четири сина кућу у Сплету и 60 лира годишње; 2, кнез Павле Дражојевић и брат му Матија 20 „малијех лира" годишње; 3 кнез Петар Дражојевић, ако се врати кући и поклони власти млетачкој, 20 „малијех лира" годишње; 4, кнез Дујмо Угриновић и његов синовац (? nipote) кућу у Сплету и 20 „малијех лира" годишње; 5, кнез Иван Тврковић (? Fuarković) и његови синовци (? nipoti) плашт, 30 лира и 20 лира годишње; 6, кнез Иван Новаковић, његов брат и четири братучеда (cugini) кућу у вриједности 200 лира и свите у вриједности 50 лира; 7, кнез Петар Угриновић са своја четири чина 20 лира и до године 40; 8, кнез Иван Угриновић, као посредник, плашт од свите и 32 „мале лире" годишње. Доцније су (Марта 1446) Пољицима и Пољичанима утврђене још друге повластице и користи. Поменућу, да је за кнеза Петра Дражојевића — који се налазио код бана Пјерка Таловца и који ће бити онај, што се у горњем низу спомиње под 3, — ријешено, да му се даје оно 20 лира „да би могао свесрдно и успјешно бранити пољичка права и чувати их од сваке напасти, коју би им могли нанијети горњи људи (*из Хрватске*)". Другоме опет, Павлу Дражојевићу (Drastriuchs), чије јунаштво Пољичани веома хвале, а који је био остао с Вукчићем, допуштено је, да се слободно врати кући и дана му је годишњина од 80 „малијех лира" (Sen. Mar. II, 135, Listine, IX, 236—239). Међу посланицима, који су израђивали те повластице, био је и кнез Матија Дражојевић, који је врло много радио, да се Пољица предају Млецима, и његова су браћа била добила неке мале дарове, али је он био остао ненаграђен, те је одлучено, да

му се да 80 лира годишње (Sen. Mar. II, Listine, IX, 239). Што се писац чланка „La contea di Poglizza“, 227 и 228, домишља о странкама пољичким у оно доба и о дијелу и понашању њихну у предаји Млецима, не види се, да је и шта друго до голо и лично његово нагађање.

[11] Secr. cons. rog. XVI, 61, Listine, IX, 179; Љубић, Ogled., I, 260, II, 46. Права пољичка и омишка потврдила је влада млетачка по Љубићу, Ogled., II, 46, 28 Фебруара 1444 године, а по чланку „La contea di Poglizza“, 226, 7 Јануара 1445. Што Љубић на другом мјесту у Ogledalu, I, 199, пише, да су Млеци задобили Омиш „26 ožuj. 1444“, то му је некака омашка, која није без својих друга у овом дијелу Љубићева списа. — Добитак Омиша и Пољица донио је Млецима тужбе бана Матка Таловца, који је те крајеве сматрао угарским и да их је Стјепан само неправедно отргао и држао. Вијеће је умољенијех о томе неколико пута рјешавало. 2 Фебруара одлучи, да оправда Матку свој поступак. 8 се опет стаде вијећати. Било је приједлога, да се напусте и Омиш и Пољица, пошто им то може донијети неприлике с Угарском; али је и пак одлучено, да се коначна одлука одложи за неко вријеме. Послије три дана било је опет три приједлога, да се Матку пусте заузета мјеста, али су опет сва три одбијена, Secr. cons. rog. XVI, 61, 63, 64, Listine, IX, 179—182. Кад су 6 Марта писали упутство посланику, кога су слали у Угарску, наређивали су му, како ће правдати њихово заузимање реченијех мјеста, Secr. cons. rog. XVI, 74, Listine, IX, 185 и 186. Нешто послије Матка јави им се с истијем протестом и краљ Стјепан Томаш који је Стјепанову земљу сматрао као дио своје краљевине. Та се његова тужба први пут помиње у оном упутству посланику у Угарску, 6 Марта, на реченом мјесту. Доцније су краљ и бан слали у једно исто вријеме посланике у Млетке ради овога посла, али без успјеха, Secr. cons. rog. XVI, 92, Listine, IX, 193. Распра се још повлачила, и Таловци су се с тешком умирили. Тако је Матков брат Пјерко био почео ударати на Пољица, те су Млечићи слали (5 Августа) због тога нарочитога посланика к самом Пјерку и краљу угарском, Secr. cons. rog. XVI, 112, Listine, IX, 207 и 208. Послије овога, као да је ствар са свијем легла.

[12] О значају и пошљедицама заузећа Омиша и Пољица овако пише Мијатовић, 324: „Како су Млечићи напали на Стефана са севера, упавши од Сплета и отевши му Пољице и Омиш (Acta, II, 336), то је он морао са свим напустити доњу Зету“. У истом смислу, до некле, пише и Клаић, 283: „Дадоше Млечани заповјед свому бродовљу, да удари на Омиш и Пољица, најсјеверније чести Стјепанова владања, не би ли га овако присилило да остави Зету. Ну Стјепан Вукчић остави Млечаном, да заузму Омиш и Пољица, а сам остаде свеђер у Зети.“ Ово би могло значити, да је нанадај на Пољица и Омиш био нека стратегиска диверсија, да се принуди Стјепан, да се тргне из Доње Зете и да се пожури на сјевер. У ствари ништа од тога није било, нити је тај напад млетачки могао имати какога војничкога стратегискога значаја, јер Стјепан није ни био с војском у Зети: његову је власт тамо држао Стефаница, а узеће Пољица није било никако војничко дјело већ дипломатско, па ни с

Омишем није било, без сумње, много друкчије. О овоме имамо изричне потврде у ономе, што су доцније писали Млечићи. Тако 13 Августа 1448 говоре Стјепанову посланику: „locum illum *(videlicet castrum Almissae)* et homines, qui sponte nostro dominio se dederunt, accepimus etc," Sen. Mar. III, 139, Listine, IX, 310. Опет послије, 17 Априла 1450, одговарају Стјепановијем посланицима, који су тражили, да му се та мјеста врате: „Ad factum Polize et Almissii dicimus, sicut magnificentie sue notum est, postquam loca predicta in nostram eorum sponte ditionem devenerunt etc," Secr. cons. rog. XVIII, 181, Listine, IX, 345 и 346.

XIV

[1] Први помен о Стефаничину колебању налазимо у млетачком записнику 19 Јануара 1443 године, гдје се помиње по писму кнеза которскога, да је Стефаница тражио примирје. То је Млечићима био знак, да Стефаница, видећи, да млетачки послови напредују, жели, да им се приближи. Да би га пак што прије натјерали, да им приђе, одлучише, да се не склапа примирје и да се његовијем људима не допушта долажење у млетачка мјеста ни њиховијем у његова. У једно су препоручили кнезу, да почне преговоре са Стефаницом и да му може обећати до двјеста дуката од зетских прихода. Али је за вријеме на овоме и остало, Sen. Mar. Reg. I, 141, Listine, IX, 168. Доцније се помиње, да су поморски војвода (по свој прилици Дијedo) и кнез которски били добили Стефаницу и с њим склопили уговор, по ком се Стефаници давало војводство над горњо-зетском војском. Али је послије Стефаница одступио од тога уговора и остао с Вукчићем, Sen. Mar. II, 15, Listine, IX, 206.

[2] Commemor. XIII, 160, Listine, IX, 188 и 198.

[3] Види се по записнику млетачком 4 Јула 1444, гдје се говори о њеким тачкама поднесеним влади од стране сва три брата: Стефанице, Ђурашина и Којчина, Sen. Mar. IV, 15, Listine, IX, 204 и 205.

[4] На истом мјесту, 205—207. Тада је Стефаница, који је тражио 20 дуката мјесечно, добио 500 перпера годишње, као и браћа му, од прихода зетских, али тако, ако претекне од осталијех расхода. Два су његова властелина добила, као и она његове браће, по 8 перпера мјесечно, ако претекне преко свијех других прихода и Стефаничине годишњине. Стефаница је тражио и војводство, које је оно прије добио, али му то, ради Којчина, одбише.

XV

[1] 4 Јула 1444 читало се у једној молби Црнојевића влади: да су они, с Божјом помоћу и срећом млетачком, заузели од Стјепана сву Горњу и Доњу Зету, Sen. Mar. II, 15, Listine, IX, 203. Овоме има и других потврда, али да је Стјепану још њешто било остало, види се по томе, што је много доцније могао уступити град Медун деспоту Ђурђу (упореди Мијатовић, 324).

[2] Sen. Mar. II и Secr. cons. rog. XVI, 140, Listine, IX, 213 и 214. Кнез се скадарски одмах почео спремати и скупљати војску, да опет заузме изгубљене крајеве.

[3] Secr. cons. rog. XVI, 151, Listine, IX, 215 и 216. Ту се изрично помиње предаја Медуна у Горњој Зети. — О овом споразуму њихову види њеколико ријечи у напомени XVI, 4.

[4] Тако је јављао крањ Томаш Млецима преко посланика Павла Јајчанина, Secr. cons. rog. XVI, 151, Listine, IX, 215 и 216. Послије опет кажу Млечићи: „Despotus pacificatus est et colligatus est comitis Stefani inimici nostri publici", Secr. cons. rog. XVI, 187, Listine, IX, 220.

[5] Secr. cons. rog. XVI, 187 и Sen. Mar. II, 160, Listine, IX, 220 и 251. Которани су се били толико уплашили, да се нијесу уздали сами одољети навали, већ су тражили помоћ од Стефанице, те је он дошао и охрабрио их; и они му за то поклоне двије пече „de pano quarantin", које су у једнога трговца узели на почек за 32 дуката, па је то влада послије платила, на истом мјесту.

[6] Književnik, 295.

[7] Галије су њеко вријеме остале под Новијем, па послије отишле, Secr. cons. rog. XVI, 187, Listine, IX, 220.

XVI

[1] Secr. cons. rog. XVI, 151, Listine, IX, 215 и 216.

[2] Commemor. XIII, 170, Listine, IX, 227—229. У посланству су били: „miles Georgius magister curie domini Stefani, sapiens vir Johannes, egregius vir Vlatko de Pochvaliza et Grupco coemptor suus". — Малко јо необично, што Љубић, Ogled., I, 261, пише: „У том помирив се Стјепан с краљем Томашем, овај, да га одцијепи од деспота, до мало га наведе, да се с Млечани помири. Стјепан дакле посла липња 1445 четири посланика у Млетке". Ну још је необичније, што одмах за тијем пошто је испричао мир, наставља: „Сада Стјепан по наговору Млечана помири се својим краљем Томашем"! Да, ово пошљедње бар, није проста омашка види се из тога, што Љубић и у „Opisu jugoslavenskih novaca". 224, каже: „Млечани с војводом утаначивши мир (23 кол. 1445), наведоше га на то, да се својим краљем помири". Значи, дакле, да се најприје Стјепан измирио с Томашем, па да је Томаш био покретач мира Стјепанова с Млецима, да се Стјепан опет завадио с Томашем и да су га опет Млеци с њим измирили! Даће Бог, да се потврди и половина од свега тога.

[3] У овом погледу има једна нејасност у споменицима. Одлука вијећа умољенијех, која се помиње у тексту, била је 27 Јула (Secr. cons. rog. XVI, 194, Listine, IX, 222), облашћење је Стјепаново издано 20 Јула. Сва је прилика, да је ово једно и исто посланство, јер се и у једном и у другом каже, да је било четири посланика, и јер за 23 дана (од 27 Јуна до 20 Јула) није прилика, да су се преговори прекинули, посланици се вратили и Стјепан опремио друге. Према томе мислим, да је Стјепан,

пошто су му јавили, шта је с преговорима, послао из Сокола оно облашћење, а да су посланици непрестано били у Млецима.

[4] Secr. cons. rog. XVI, 214, Listine, IX, 225 и 226. Што је Стјепан и послије свога измирења с Ђурђем тражио да добије Бар, даје ми повода мислити, да је по том њихову споразуму било остављено великом војводи, да гледа повратити тај град од Млетака (упореди и напомену I, 10).

[5] Sen. Mar. II, Listine, IX, 226.

[6] Commemor. XIII, 167, Listine, IX, 226—229. Занимљиво је поменути, да је посланицима преводио уговор на српски ријеч по ријеч њихов тумач „Johannes de Pace, barbitonsor.“

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXIX

О ТЕРЦИЈЕРУ ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Са девет профила у тексту, једном геолошком картицом и једном таблицом слика.

од

Др Св. А. Радовановића и П. С. Павловића

(ПРИМЉЕНО НА ГОДИШЊЕМ СКУПУ АКАДЕМИЈЕ, 22. ФЕБР. 1891. ГОД.)

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1891

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXIX

О ТЕРЦИЈЕРУ ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Са девет профила у тексту, једном геолошком картицом
и једном таблицом слика.

ОД

Др Св. А. Радовановића и П. С. Павловића

(ПРИМЉЕНО НА ГОДИШЊЕМ СКУПУ АКАДЕМИЈЕ, 22. ФЕБР. 1891. ГОД.)

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1891

„У спису „О терцијеру тимочке Крајине“ налази се топо-„графски и стратиграфски опис терцијерног терена у срезу „крајинском и брзопаланачком и опис фосила, прикупљених „у томе крају.

„Узимајући у обзир, да је како научна тако и литерарна „обрада у спису „О терцијеру тимочке Крајине“ достојна да „се уврсти у издање Академије, предлажем да се исти штампа „у „Гласу српске краљевске Академије“.

J. М. Жујовић

(у реферату своме о овом спису).

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР.

Овај спис наш подељен је на два одељка. Први од нас израдио је геолошки одељак, ослањајући се при том, поред својих теренских проматрања, и на палеонтолошке детерминације, које му је други, у току свог рада, стављао на расположење; а други је обрадио палеонтолошки одељак, при чему га је први (налазећи се у то време у Бечу, и користећи се литературом и збирком «Јестаственичког Музеја» и саветима познатог терциолога г Th. Fuchs-а, директора геолошко-пантеолошког оделења у том музеју) потпомогао у приликама, када се извесни примерци, са непоступности стручне литературе не могаше у Београду довољно проучити и тачно одредити.

Нека нам је, дакле, дозвољено изјавити и овим путем г. Фуксу своју највећу захвалност. Исто тако најсрдачније благодаримо г. проф. Ј. М. Жујовићу, који нас је и упутуо на овај рад, и био нам на руци нарочито при одређивању плана, по ком смо извршили екскурзије по описаном терену, као и свој оној господи, која су нас, приликом путовања, својим пријатељским услугама обавезали.

8. Септембра 1891. год.

у Београду.

Писци.

Шта је досад писано о терцијеру тимочке Крајине. — Деоба наше расправе.

Прву белешку о тимочком терцијеру налазимо код А. Boué-a[1]. Тимочки Басен схвата он, са свим правилно, само као «продужење влашких брежуљака између Крајове и Чернеца,» и на неколико места у ондашњем видинском пашалуку, у Црној Реци и у околини Књажевца констатује терцијерне творевине: «argile marneuse grisâtre, molasse, sable, grès» и т. д. У околини Неготина чинио је и детаљнија проматрања. «Cette partie du bassin offre aussi, surtout à un niveau plus bas, des sables et quelques couches de calcaire coquillier, avec des Vénus, des Cérithes, d'autres univalves ou bivalves, ainsi que des microscopiques».... И Herder је морао разгледати ове терцијерне творевине, кад у опису свога «рударског пута по Србији» са Доњег Тимока помиње[2] «einen tuffartigen, versteinerungsreichen, leicht zu bearbeitenden Kalkstein» (сигурно

[1]. Esquisse géologique de la Turquie d'Europe. Paris, 1840., стр. 98 — 99.

[2]. Bergmännische Reise in Serbien. Pest 1846., стр. 47.

кречњак у мокрањским каменим мајданима). Ну све ове Буеове и Хердерове белешке имају више историјског значаја, и са свим су без утицаја на даље геолошке радове по овом крају Ми смо се највише користили оним нотицама, које налазимо прибележене за разна интересна места овог терена у Жујовићевим «Основима за геологију Краљ. Србије». Ту[1] се: 1). наводи листа миоценских фосила, које је по свој прилици сакупио Szabo приликом свог путовања кроз Србију из неке непознате нам локалности II медитеранске етаже, и који се налазе у универзитетској збирци у Пешти; 2). констатују се обе фације II. медитеранске етаже, и тегел и лајтовац, у атару села Трњана; — и 3). набрајају се неколико сарматских локалности у околини Неготина (Буков Манастир, Функија и Братујевац), у атару села Чубре (у Чубарском Потоку и на Савиној Стени), код Малајнице и на Високој. О свакој од ових локалности биће доцније говора, и онда ће се свуда опширније навести и садржај поменутих нотица из «Основа»; засад пак изјављујемо, да су нам те нотице биле најглавнији путоказ у целој екскурзији.

Овај свој рад поделили смо на два одељка, како би лакше одговорили двогубом задатку свом: да изнесемо геолошки карактер терцијерног терена у тимочкој Крајини, и палеонтолошку студију свих фосила, које смо нашли приликом својих екскурзија по том терену.

[1]) Геол. Ан. Балк. Полуострва, I., стр. 92-93. и 101—105.

ДЕО ПРВИ: ГЕОЛОШКИ.

I.

Екскурзије по тимочкој Крајини; прибирање материјала и нарочито излагање факата, који су од значаја за стратиграфски преглед и геолошки склоп овог терена.

Од планине Дели-Јована пружају се у терцијерни терен тимочке Крајине доста (400-500 m.) високи огранци, захватајући цео хоризонт западно од М. Јасикове, Салаша и Сикола. Један такав огранак — Скровница — иде далеко на ЈИ., градећи на завршетку свом западну страну једне мале долинице, познате под именом Шиб, што се налази на по сата северно од Копривнице. Како ова коса тако и сви остали огранци састављени су из самог еуфотита[1], кога има од неколико варијетета. Тако, кад се из Шиба улази у потоке и усеке на Скровници, наилази се на два разна еуфотита: један је зрнаст и зеленкасте боје, и веома

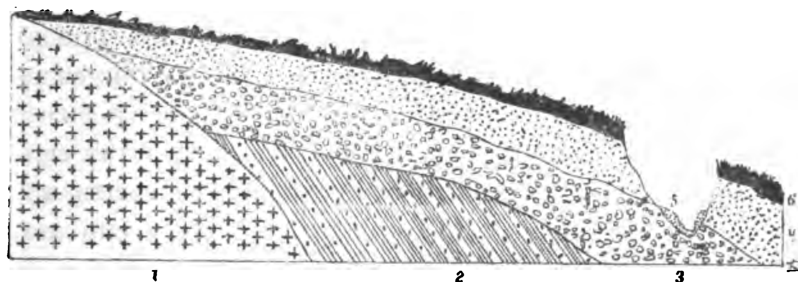
[1]. Следујући примеру г. Ј. М. Жујовића, који је ове стене у Србији детаљно проучавао (види „Еуфотити у Србији," Геол. Ан. Балк. Полуостр. III), употребисмо и ми назив еуфотит уместо габро, под којим су их именом погрешно помињали Брајтхаупт, Тице и Сабо.

личи на онај еуфотит са Чукаре више села Главице код Параћина, а други је компактан и прљаво зелене боје, подсећајући на неке већ распаднуте варијетете еуфотита у Поречју. При врху Глоговачког Потока, што тече између Мале Јасикове и Салаша, и више Салаша еуфотит је зеленкаст, с крупним кристалима од дијалага и с белим плагиокласом. Ово је најраспрострањенији варијетет, и од њега су створени силни валуци, о којима ће бити доцније речи; други, много ређе распрострањени варијетет има крупне, по стени упрскане, скоро црне кристале од бронцита, а цела остала маса стене је сиве боје и т. д. Сви ови еуфотити, који у главном састављају једну самосталну еруптивну масу, што се поред Мале Јасикове па преко Дубочана и Салаша а више Сикола простире на С. чак до близу Танде, захватајући велики део Дели Јована и Црног Врха, чине овде западну границу нашег терцијера. Идући Глоговачким Потоком види се, како је терцијер наслаган у сложно поређане, махом по $0{\cdot}1^{m}$ дебеле слојеве сивог лапорца и ситнозрног пешчара отворено жуте и црвенкасте боје. Осим тога, што је пак веома интересно, види се, да су ови терцијерни слојеви издигнути из свог пређашњег положаја под углом од 45 па скоро до 90°, те добили и своје пружање (у главном С.—Ј.) и свој пад (ка И.). Стварање планина вршило се дакле у овом крају тек после онога доба, када су ови терцијерни слојеви наслагани; кад је то управо било видеће се доцније, пошто се прво одреди и сама старост ових слојева. Идући још даље уз поток наилази се, најзад, и на јасно откривену границу између еуфотита

и терцијера. Слојеви терцијерни присно су налегли на еуфотит, који је у додирном нивоу излучен у табличасте и подебеле банкове, па су и ови банци, приликом набирања, сложно пристали уз терцијер.

Исти се овакви терцијерни слојеви могу проматрати још и у усеку на брду Садуру, затим у оба потока, што опкољавају Малу Јасикову, и по свим дубљим поточићима и усецима по таласавом терену измеђ Мале и Велике Јасикове и Салаша. Преко ових наслага долазе одмах моћни складови од веома крупних валутака, градећи читава брда. Валуци су махом од еуфотита, и растурени су, управо заровљени у песку; гдешто пак има овога песка врло мало, те и валуци изгледају као нагомилани. Преко њих долазе затим моћни складови крупнозрног песка, а гдешто прво шљунка па песка, па их онда обично прекрива подебљи слој обичне црвенкасте земље и напослетку танак хумус. Све је ово представљено на профилу сл. 1.

Сл. 1.

1. еуфотит, — 2. терцијерни слојеви песка и лапораца, — 3. еуфотитски валуци у песку, — 4. шљунак и песак, — 5. нанос једног данашњег потока, — 6. обична земља са живицом.

Никаквих фосила нисмо могли наћи у поменутим терцијерним лапорцима и пешчарима. Исто ово вреди

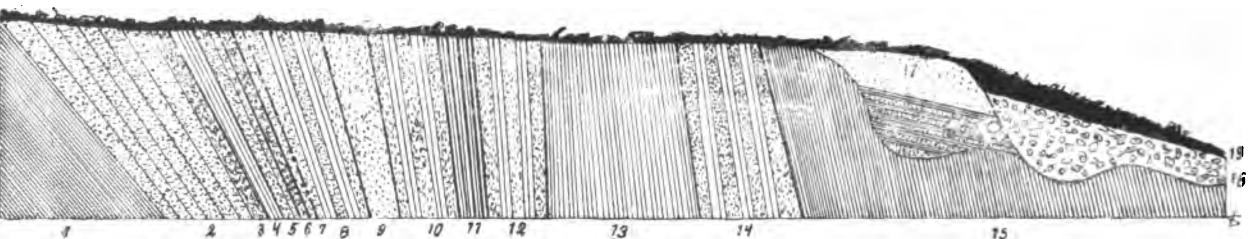
и за оне крупне валутке и за песак, који му се налази у повлати, у којим творевинама сумњамо и да има фосила. Међу тим на први поглед увиђа се, да су лапорци и пешчари много старији, но складови валутака, шљунка и песка. Заиста, валуци су се стварали тек пошто се довршило набирање Источне Србије, и пошто се у поменутим лапорцима и пешчарима ерозијом створили усеци и долинице. Ово се врло лепо може разматрати на много места по терену измеђ Мале и Велике Јасикове, а и на профилу је јасно представљено. По петрографском пак карактеру свом слажу се ови набрани лапорци и пешчари с исто тако набраним и петрографски потпуно идентичним лапорцима и пешчарима у Јагњилском Потоку (измеђ Малајнице и Јасенице), у чијој се повлати налазе више глиновитији слојеви песка, препуни сарматских фосила. Поред тога и оне танке жице трошнога лигнита, што се гдешто виђају у њима, иду у прилог овоме, јер је појав лигнита у целој тимочкој Крајини везан махом за сарматску етажу, а осим тога ово је случај и са сиколским мајданом лигнита, који лежи у непосредном продужењу овога терена. Према свему овоме и они складови еуфотитских валутака и оног силног песка и шљунка могли су се стварати тек по свршетку сарматске етаже, дакле почев од плиоцена па наовамо. Као што ћемо то доцније видети, у стању смо међ њима разликовати старије и млађе складове, јер се ови последњи налазе по разним усецима а и преко оних првих; осим тога ваља водити рачуна и о свима оним кршним потоцима и речицама, који са огранака Дели-Јована и Црног Врха снашају у долинице овог терена, истина од чисто локалног зна-

чаја, али опет доста моћне, наносе сличних валутака (види слику 2. и 3.). Од свршетка сарматске етаже па све до данас цео Доњи Тимочки Басен био је непрестано сува земља, јер нигде у њему није досад нађено ни трага од конгеријских и левантинских творевина. Набирање Источне Србије било је у главном већ довршено, и на западној страни овога краја, што га сад разматрамо, издизао се један моћан планински комплекс (у главном од еуфотита), који је пређе, још док га ерозија није овако распарчала и снизила, морао отварати много веће и с вишим огранцима планине, но што је то данас. И почевши од најстаријега плиоцена па наовамо снашају се денудацијом у подгорје овог масива силни валуци и моћни складови шљунка и песка, прекривајући набране и већ у велико еродиране слојеве сарматске. Схвативши им овако постанак, долазимо у исто време до врло интересног закључка: да ће се међ њима налазити творевине, које ће, по свом стратиграфском значају, бити аналошка формација с Belvederschotter-ом у Бечком Басену, да ће, осим тога, бити ту и млађих складова, из дилувијалног доба, и да у исту категориј у спадају и алувијони поменутих потока и речица, што доносе (покашто врло крупне) валутке с огранака Дели-Јована и Црног Врха. Ови се последњи валуци могу вазда јасно разликовати од оних претходних, јер се, као што је већ напоменуто, свуда налазе по усецима њиховим; да ли ће се пак моћи још издвојити и дилувијални складови од плиоценских, остаје на решење каквој доцнијој, специјално овом послу посвећеној екскурзији.

Биће бесумње интересно, да изложимо овде детаљни преглед једног дела овог терена, који смо нарочито разгледали, као пример за све отале долинице и усеке. Кад се низ поток, који пролази кроз Малу Јасикову, удари на ниже, онда, пре но што ће се овај поток састати с оним другим што долази са северне стране истога села, наилази се на један врло леп откос, који нам даје јасан преглед терцијерне формације (сарматске етаже) целог овог краја. У место сваког даљег описа разгледај сл. 2.

Кад се од Салаша удари преко Неразине, оне главице што се издиже одмах на СЗ. до села, па се ухвати пут за Сиколе, виде се исте геолошке прилике, као и на терену између Салаша, Велике и Мале Јасикове: по врховима брда и по већим усецима испољен је еуфотит у песку. Исто је овако и на десној страни, у дну оног повијарца, што га састављају брда Стржевица, Густа Шума и Празновређа; једина се разлика јавља у томе, што је овде еуфотит само у дну брда, а преко њега долазе одмах валуци и песак, који у правом смислу и чине поменута брда. Ово затим овако све једнако траје, док се не пређе она депресија, коју с десне стране ограничава Мирина Шума а с леве падине Латова. Кад се већ дође у непосредну близину Сикола, и кад се из оне долине почне пењати на утрину сиколску што се зове Говеђе Поље, онда се тек мења карактер терена, — јавља се гнајс, који је скоро исти онакав, као год и гнајс у подножју Стола. Ма да на површини не заузима ни најближу околину Сикола игра опет овај гнајс врло важну улогу у геолошком склопу овог краја. Сада га већим делом прекривају млађе геолошке

Сл. 2.

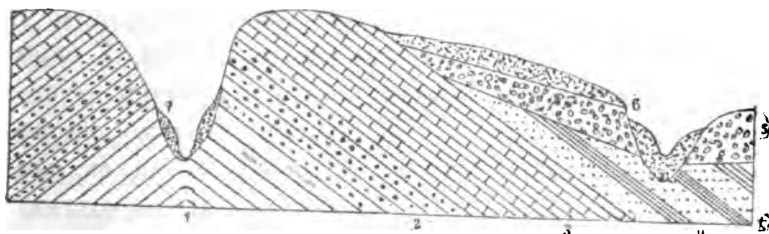

1. танки слојеви глиновитог лапорца, у моћности од неколико метара. — 2. песак издвојен у подебеле слојеве, 3. крупнозрни песак црвенкасте боје с облуцима од лапорца, — 4. танка серија глиновитих лапораца, — 5. слојеви песка с танким жицама од лапораца, — 6. танак (0·1m.) слој шљунка, — 7. танак слој песка, — 8. слојеви песка растављени лапорцем. — 9. цесак, — 10. лапорац и песак, — 11. доста дебела серија слојева од глиновитих лацораца, — 12. песак раствљен слојевима лапораца — 13. неколико метара моћна серија лапоровитих слојева, — 14. песак с лапорцем, — 15. моћна серија лапораца, — 16. глиновит песак, — 17. нестратификован песак, — 18. шљунак, — 19. обична земља са живицом.

творевине, али се он налази испољен и у селу, и у падини Ливоровца, као и на два-три места идући низ Сиколску Реку. Као директни наставак његов морамо узети и оне гнајсе, што се јављају у околини села Трњана, (кад се пође из села низ Јасеничку Реку), о којима ће пак доцније бити више говора На западној страни села Сикола види се, да је кроз гнајс пробио еуфотит, стварајући брдо Латово и главицу Говеђег Поља, а на северној и источној страни прекрилио га је један особити пешчар, који ћемо и доцније на више места сретати, а који смо ми склони уврстити у формацију креде. Заиста, овај се пешчар јако разликује од јурских творевина, какве се виђају у околини Рготине, на Вршкој Чуки и т. д., међу тим овде је у интимној вези с беличастим, лапоровитим кречњаком, који се, по аналогији с геолошким приликама Источне Србије, мора узети за кретацејски. У танким, табличастим слојевима и моћним складовима налазе се неколике ерозијом изоловане партије овога кречњака; он саставља доста брда на левој страни Сиколске Реке, као што су: Ливоровац, Граовиште и т. д., па онда прелази и на десну страну, чинећи кршно брдо Ру)арац. Видећемо доцније, да се овај кречњак може пратити одавде па чак до Тимока, у изолованим партијама и у главном на ЈИ. С пешчарима, које смо такође узели у формацију креде, и с гнајсом, који је овде непосредна подлога кретацејских творевина, као што се то види на многим местима у североисточној Србији, чини поменути табличасти кречњак у сиколској околини једну велику антиклиналу, коју је пробила Сиколска Река, те се идући низ њу може врло лепо посматрати тек-

тоника целог овог краја. Цела серија слојева (што се нарочито јасно види на излученим таблицама кречњака) пружа се у главном од ЈЈИ ка ССЗ, а пада у североисточној страни сиколског атара ка ИСИ, а у југозападној сасвим противно — ка ЗЈЗ. Пад варира. На месту што се налази око средине реке, ту где је управо теме антиклиналино разривено, слојеви су скоро усправљени, идући пак уз реку и на ниже пад слојева бива блажи. Онде где се из долине речне окрене за рудник сиколски, јављају се (у дну речног корита) глиновити лапорци и танки, јасно стратификовани слојеви песка, који се на мах разазнају као терцијерне творевине, сличне онима из Мале Јасикове Ове терцијерне (сарматске) слојеве прекривају крупни валуци са шљунком, исти онакви, какве смо виђали на путу између Салаша и Сикола, а по усецима њиховим, који залазе и у саме терцијерне слојеве, налазе се наноси (валуци, шљунак, песак и глина) данашњих потока.

Сл. 3.

1. кристаласти шкриљци. — 2. пешчар, — 3. кретацејски лапоровити кречњак, — 4. терцијер, — 5. еуфотитски валуци с повлатом од песковитог шљунка, — 6. алувијон једног потока, — 7. алувијон Сиколске Реке.

Као пример, из ког ће се увидети геолошка природа терцијерних наслага у овоме крају, навеш-

ћемо профил терена, у коме је сиколски рудник лигнита. Напоменули смо већ, како је овај терен непосредно продужење терцијера, који смо разгледали у атару села Мале Јасикове, а видели смо осим тога, да су и између Салаша и Сикола терцијерне творевине прекриљене моћним складовима крупних валутака, шљунком и песком. Према томе неће нам бити потребно, да се у профилу сиколског терцијера задржавамо дуже при овим творевинама, но ћемо их просто навести онако, како оне, озго на ниже, једна за другом следују:

1. Шљунак и еуфотитски валуци с песком; прекривају набране терцијерне слојеве, који се отпочињу са

2. нејасно стратификованим песком жућкасте боје, без фосила, незнатне моћности. Затим долази

3. глинац масан, компактан, поређан у танке слојеве с падом на И.; ово је непосредна повлата лигнита.

4. Лигнит, кашто у два-три метра моћним жицама. Подину његову чине

5. слојеви плаветникастог, јако цементисаног песка, растављени гдешто земљастом глином. У овом су нивоу налажени фосили («бели пужићи» — сигурно церити), али ми, на жалост, никако нисмо могли добавити ни једног примерка. Сами их пак нисмо могли ни тражити, јер је у сва дубље копана места у руднику наишла била вода, а избачени материјал. у коме је по причању било врло много фосила, преораван је, те су и фосили сасвим растрошени.

Кад се из сиколског рудника удари на С. преко заравни једне, зване Селиште, иде се доста дуго

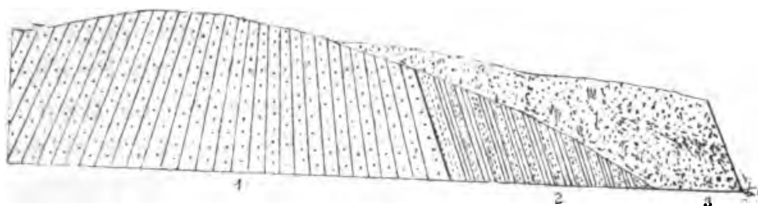
границом измеђ терцијера, покривеног еуфотитским валуцима, и познатог нам кретацејског пешчара. Овај се пешчар пружа у једној повећој зони чак иза села Трњана, а у правцу ка Шаркамену, где га опет прекривају кретацејски кречњаци, који затим захватају целу западну границу тимочког терцијера чак до Дунава. Пред сам улазак у атар села Трњана спустили смо се у један кршан и дубок поток, у коме су слојеви поменутог пешчара ванредно лепо откривени у дужини од неколико километара. Пешчар је компактан, јако лискуновит (особито по површини измеђ слојева) и веома много подсећа на неке варијетете флиша, тако, да би их сваки, кад не би знао да су одавде, држао за стене из околине Беча или из ког места у Карпатима. Поређан је у слојеве, који су врло разнолике дебљине: има их тањих и од једног педља, а има дебљих и од по метра. Измеђ слојева пешчара налазе се кашто танки слојеви лапораца. На целом мучном путу кроз овај кршни поток нисмо могли, и поред свеколике пажње, наћи баш ни једног фосила, ни у пешчару ни у лапорцу. И зато се у погледу на стратиграфску старост његову морамо задовољити с оно неколико речи, које напоменусмо приликом говора о сродном му пешчару из сиколске околине. Што се пак тиче тектонике му, то смо је детаљно разгледали, и дошли до врло интересног резултата: да се трњански пешчар мора схватити као продужење сиколског пешчара, с којим чини једну стратиграфску зону. Заиста, пружање слојева у почетку је исто онако, као што смо га видели у околини сиколској (ЈЈИ — ССЗ) а затим поступно прелази у правац С — Ј; ово пак значи само то, да и она зона,

у коју спадају сиколски и трњански пешчар, из свог досадањег правца ЈЈИ — ССЗ прелази у правац Ј—С. Пад слојева варира; ми смо посматрали све нијансе између 60° и 88°. И трњански као год и сиколски пешчар чини једну повећу антиклиналу, у које је пак теме абрадирано, те се не само не види свод, који спаја слојеве с падом на И. са слојевима с падом на З., него је однета и сва моћна серија оног табличастог кречњака, који долази у повлату пешчара. На основу дојакошњег проматрања изгледа, да је ова денудација извршена још пре сарматске етаже, јер овде набрани сараматски слојеви лапораца и песка долазе непосредно преко слојева поменутог пешчара.

М.ћни складови нестратификованог жућкастог песка, у којима се гдешто налазе и валуци (али знатно мање величине но што смо их до сад виђали), прекривају терцијер, и стварају све брежуљке у непосредној околини села Трњана: Дубраву на јужној, Чуку (или Сечу) на југоисточној, Кремењак (с многим валуцима од кварца) на источној и Бело Поље на северној страни. Ове смо творевине нарочито разматрали у Циганском Потоку на једном већем откосу, званом Урвине. Испод моћног банка нестратификованог песка долази један ниво црвеног песка (који мештани употребљавају као боју при кречењу) с разним облуцима, махом од пешчара, па онда плавичаста глина у хоризонтално поређаним, танким слојевима. Ове складове шљунка и песка с глином и валуцима сматрамо као еквиваленте оних еуфотитских валутака и оног шљунка и песка, што се виђају у околини Мале Јасикове, Салаша и Сикола, а њихов друкчији петрографски карактер држимо да се може лако разумети, кад се узме на

ум, да су постали данудацијом терена, састављеног од самог пешчара.

Сл. 4.

1. пешчар, — 2. терцијерни слојеви песка и лапорца, — 3. нестратификован песак са шљунком, местимице и с валуцима или с глином.

Из **Трњана** кренули смо смо се низ **Јасеничку Реку**, која у своме току веома вијуга, али одавде у главном води на СИ. Одмах на изласку из села јавља се на обема странама реке онај исти пешчар, који смо разматрали на путу од **Сикола** у **Трњане**. Овај пешчар на скоро престаје, и испод њега се помаљају кристаласти шкриљци (већином гнајс), те у моћним серијама свакојако испресавијаних и испрепуцалих слојева чине сав онај низ брда, што се на десној страни реке протеже у правцу ка **Карбулову**, и у чијој се средини налази највеће узвишење **Орловац**. Напоменуто је већ, како се ови кристаласти шкриљци имају схватити као продужење сиколског терена. И заиста, поред подједнаког петрографског карактера њиховог, за ово нам најбоље говори геолошки склоп овога краја: гнајс чини подлогу кретацеја и терцијера, и испољен је највише лево и десно од поменуте мезозојске греде, што се од **Тимока** пружа чак до **Дунава**. За време доњег дела горњег плиоцена трњански кристаласти шкриљци чинили су обалу терцијерног мора,

поред које се стварала литорална фација II. медитеранске етаже — лајтовац, у типском развићу Изгледа, као да овај лајтовац чини знатну оазу у терцијерном терену Доњег Тимочког Басена; од њега су по свој прилици састављена сва она брда, што се налазе на десној страни Јасеничке Реке, а преко пута од Јасенице и северно од Карбулова. Са брда Јаворовца, и са места где су карбуловачки виногради донео нам је г. М. Стојадиновић, парох јасенички, један велики егземплар од Ostrea crassissima, на ком се јасно познаје. да је извађен из лајтовачког кречњака. Исто тако у подножју поменутих брда виђа се на неколико места испољено стење лајтовца.

Бесумње најинтересније место за геолога у целом овом терену јесте тако звана Бела Стена. један повећи брдски откос на по сата од Трњана. Ова је локалност позната још од пре неколико година, када је г. Тома Јовановић, ондашњи срески начелник, донео у геолошки кабинет Велике Школе неколико фосила (Spondylus crassicosta Lam., Pecten latissimus Brocc и Pecten spec.), на основу којих је проф. Жујовић и цитирао[1] II. медитеранску етажу код Трњана. Доцније је обраћао велику пажњу на терцијерне фосиле у овој околини г. М. Рашковић, учитељ, који је скупио приличну збирчицу фосила и поклонио геолошком музеју Велике Школе. Између осталога из ове се збирке види, да су и у лајтовцу Беле Стене фосили обилато распрострањени. Заиста, кад се узме на ум, да смо из разног, махом одроњеног стења за непун сат ишчукали већину фосила, што се налазе у приложеној листи, да

[1]. Основи за геологију Краљевине Србије, стр. 93.

је при том још двојином више растрошено, а да се велика већина не може никако ни извадити, онда се с правом може рећи, да се овај лајтовац по богаству фосила може мерити и са самим Ташмајданом. Ми га, у осталом, најбоље и можемо упоредити с овом локалношћу, како по фауни, тако и по петрографском катактеру, а и по самој физиогномици му као целини. У моћним одсецима бели се овај кречњак и још из даљине јавља се оку геологовом; у близини пак, без јасне стратификације но чисто нагомилан, изгледа он као какав спруд, који би био прошаран разним, често унакрсним пукотинама. Наша збирка, допуњена још збирчицом фосила из овога места што се налази у геолошком музеју Велике Школе, констатовала је у лајтовцу Беле Стене ову фауну:

Cerithium scabrum Desh.
Monodonta angulata
Venus Basteroti Desh.
Venus clathrata Duj.
Cardium fragile Brocc.
Cardium multicostatum Brocc
Lucina incrassata Dubois.
Lucina columbella Lam.
Cardita Partschi Goldf.
Arca diluvii Lin.
Pecten latissimus Brocc.
Spondylus crassicosta Lam.
Pectunculus obtusatus Partsch.

Идући од Беле Стене на СЗ. гази се непрестано преко терцијера, који је по површини покривен или обичном земљом или моћним слојем песковитог шљунка. Кад се зађе у дубље усеке, види се,

да испод овог шљунка долази жућкаст, глиновити песак, с нејасном стратификацијом и без фосила, па онда мало крупнији песак с трошним конкрецијама од распаднутих фосила, на основу чега већ можемо помислити, да се у овом терену морају налазити ма где и фосили. И заиста, у најдубљем усеку овога терена, у такозваном Дубоком Потоку, на месту, које се налази управо на граници јасеничког, шаркаменског и трњанског атара, откривени су слојеви пешчара, песка и глинаца, с многобројним пужевима, шкољкама и коралима. У својим «Основима за геологију краљевине Србије» (стр. 93) убројао је Жујовић, на основу она два три фосила (Cerithium lignitarum Eichw., Strombus coronatus Desfr. и неки корали), које је добио од поменутога г. Т. Миловановића, и ову локалност у II. медитеранску етажу, а ово се још боље потврдило збирком г. М. Рашковића. Уз припомоћ г. П. Томића, учитеља трњанског, који нам је, и као неуморни вођ и као пријатан сапутник, знатно олакшао екскурзију по околини трњанској накупили смо у току од непуна два сата толико мноштво фосила, да смо напунили све торбе, џепове и мараме. Према доцнијим одредбама излази, да је фауна овог терцијерног терена веома богата, тако, да у овом погледу не уступа ни најбогатијим нашим локалностима као што су: Раковица, Голубац, Велики Извор и др. Досад су константоване ове феле:

Conus Daciae Hoern. et Auing.
« *Neumayri* Hoern. et Auing.
« *Brezinae* Hoern. et Auing.
« *ponderosus* Brocc.
« *Noe* Brocc. sp. var.

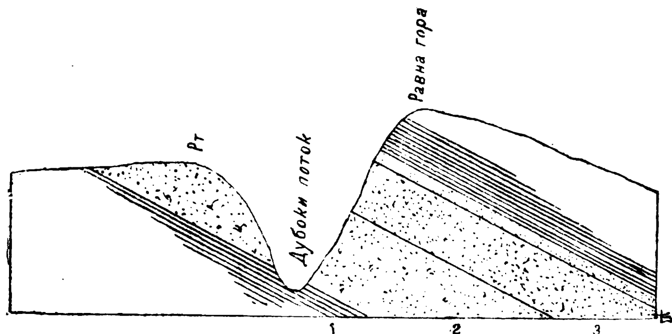
Conus praelongus Hoern. et Auing.
« *fuscocingulatus* Bronn.
« *Schröckingeri* Hoern. et Auing.
« *mediterraneus* Hwas.
Oliva flammulata Lam.
Ancillaria glandiformis Lam.
Cyprea Lanciae Brus.
Voluta faurina Bon.
Mitra fusiformis Brocc.
« *recticosta* Bell.
Terebra fuscata Bell.
« *acuminata* Borson.
Buccinum Schönni Hoern. et Auing.
« *vidobonense* Ch. Mayer.
Purpura exilis Partsch.
Strombus coronatus Defr.
Murex Aquitanicus Grat.
Fusus cf. bilineatus Partsch.
Fasciolaria spec.
Cerithium minutum Serr.
« *lignitarum* Eichw.
« *scabrum* Desh.
« *doliolum* Brocc.
« *crenatum* Brocc. var
« *pictum* Bast.
Turritella subangulata Brocc.
« *turris* Bast.
Solarium simplex Bronn.
Natica millepunctata Lam.
« *redempta* Micht.
Nerita expansa Reuss.
Trochus patulus Brocc.
Rissoina Bruguierei Payr.

Rissoa Mariae d'Orb.
« *Venus* d'Orb.
« *Lachesis* Bast.
Bulla convoluta Brocc.
Fissurella italica Defr.
Dentalium Badense Partsch.
« *Michelotii* Hoern.
Venus multilamella Lam.
« *Basteroti* Desh.
Cytherea Pedemontana Agas.
Cardium discrepans Bast.
Chama gryphoides Linn.
Licina leonia Bast.
« *incrassata* Dibois.
« *columbella* Lam.
« *ornata* Agas
« *reticulata* Poli.
Pectunculus pilosus Linn.
Arca barbata Linn.
„ *Turonica* Duj.
Ostrea digitalina Dubois.
« *cochlear* Poli.
« *spec. ind.*
Terebratula macrescens Dreger.
Heliastrea Reussana M Edw.
« *conoidea* Reuss.
Astrea crenulata Goldf.

Разуме се, да овим никако није исцрпљена сва разноликост облика што се налази у фауни II. медитеранске етаже у Дубоком Потоку, и нема сумње, да ће свака нова екскурзија по овом терену све више и више показивати велико богаство фауне његове. У овом погледу треба највећу пажњу обра-

тити на корале, брахиоподе, неке извесне шкољке (нарочито острее) и пужеве (фузусе и фасциоларије) и на фораминифере. Ну ипак, и на основу досад констатоване фауне, бићемо у стању, да распознамо тип ове геолошке творевине, и да јој одредимо стратиграфски значај њен, као и положај јој према другим, сродним терцијерним творевинама. — И овај је терен, као што је то и очекивати, убран, али му тектоника није баш тако јасна, пошто је и песак, који чини главни петрографски материјал, врло нејасно стратификован. Судећи пак према пешчару, који му се налази у повлати, изгледа, да је скоро цела ова серија слојева нагнута ка СИ., а под углом око 40°. При дну целе серије слојева испољена је

Сл. 5.

1. плаветникасто-зелена песковита глина с многобројним церитима, — 2. црвенкасти песак с трошним фосилима, — 3. глиновити песак с фосилима, — 4. главни фосилни ниво, — 5. пешчар.

плаветникасто-сива, песковита глина, која се на подводним местима још издалека распознаје као засебан ниво, промљаво-зелене боје. На неким местима налазили смо у овој глини на саме церите, који изгледају као да су сручени ту; интересно је при

том, да је овде највише распрострањен Cherithium pictum Bast., а да се Cerithium scabrum Desc. и Cerithium minutum Serr. много ређе налазе, које су пак феле по осталим хоризонтима толико распрострањене, да спадају у најчешће фосиле целе локалности. — Преко поменуте глине долази црвенкаст песак, с доста, али махом трошних, фосила. Овај песак поступно бива глиновитији, заузима затим највећи део целе серије и при врху постаје главни фосилни ниво. У повлати, као што је већ поменуто, налази се врло крупнозрни пешчар, издвојен у подебеле банкове и прекривен обичном земљом под гором.

Терен, што га сада разгледасмо, продужава се затим право на С. и скоро без прекида, чак до села Малајнице, градећи таласаве брежуљке, покривене млађим (дилувијалним и рецентним) геолошким творевинама. Отуда се по дубљим усецима у атару села Малајнице (нарочито на путу из овог села у Штубик) јављају исти овакви и исто овако фосилима богати слојеви II. медитеранске етаже, као што смо их видели у Дубоком Потоку.[1] Интересно је, да нигде преко ових творевина II. медитеранске етаже нисмо могли наићи на сараматске творевине. Или дакле сарматско море није захватало овај крај, или је то било, па су трагови његови доцније денудацијом сасвим избрисани. Ово нам последње изгледа вероватније, али опет не смемо, бар засада, док се не нађу какви позитивни факти, потпунце негирати оно прво. Осим

[1] Овај малајнички изданак II. медитеранске етаже проучавао је пре нас г. М. Банић, предавач неготинске ниже гимназије, а сада му проучава фауну, коју је тамо прибирао, и која се у велико подудара с фауном из Дубоког Потока. Поштујући право приоритета, остављамо, да се о овој ствари чује право глас г. Банића, који ће наскоро објавити своје резултате у „Геол. Анал. Балк. Полуостр.“

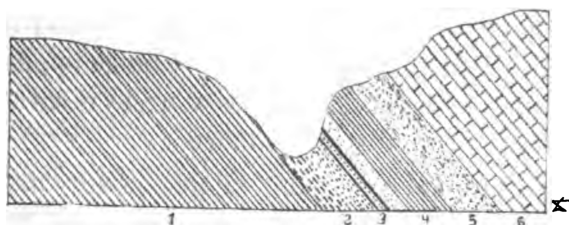
тога ваља још имати у виду, да сарматске творевине могу врло лако бити представљене оним слојевима песка, које смо ми, немогавши у њима наћи никакав сарматски фосил, придали II. медитеранској етажи или кватернерном покривачу њеном.

Размотривши околину, о којој је досада било речи, предузели смо даље пут од Беле Стене низ Јасеничку Реку, и на месту званом Саставци наишли смо на једну малу партију серпентина, која се јавља потпуно као оаза у терцијерном терену. С тога и нисмо у стању одредити, да ли је овај серпентин млађи од формације креде, или је првобитна маса, из које је он постао, избијала на површину земљину још за време док се ова стварала, као што је то случај са сродним му авалским и др. нек. серпентинима. — Терен, на коме лежи село Јасеница, није нас Бог зна колико ни могао интересовати; на северној и источној пак страни од Јасенице јавља се у дивно откривеним партијама моћне серије сарматских слојева, с мноштвом све лепо очуваних фосила. Благодарећи великој заузимљивости су г. П. Богдановића, учитеља јасеничког, коме сва за нас интересна места била већ позната, били смо у стању, да детаљно разгледамо цео овај терен. — Код места званог Богданов Крак, отприлике на граници јасеничког и малајничког атара, спајају се потоци Малајнички и Јасенички Поток, продужавајући се за тим у уску а веома кршну клисурицу једну, која чини десни крак Јагњилског Потока; леви крак овога потока долази опет из малајничког атара. На врху Богдановог Крака распрострањен је сарматски кречњак, препун љуш-

тура од *Mactra podolica* Eichw., поред којих се налазе још, али ређе, и љуштурице од *Ervilia cf. podolica* Eichw. и парчад неких других, али неодредљивих мекушаца. Испод овога кречњака налази се затим у моћној серији поређани слојеви разноврсног материјала: песак, глина, лапорци и т. д. Исти је овај материјал распрострањен и у левом краку Јагњилског Потока. У целој овој серији слојева нисмо нигде могли наћи фосила; на неким местима пак особито у левом краку Јагњилског Потока) наилазили смо на знатне количине цветале шалитре (измешане, наравно, с другим солима азотне киселине, а поглавито калцијумовим и магнезијумовим), а овде-онде још и на танке жице трошног лигнита. Десни крак Јагњилског Потока, почев од Богдановог Крака па до саставка му с левим краком, просекао је једну моћну серију кристаластих шкриљаца — гнајса, онаквог истог, какав смо виђали и код Трњана, пошав низ Јасеничку Реку. Ова се партија кристаластих шкриљаца показује такођер као са свим изоловано острво, прекривено са свију страна сарматским творевинама. Код саставка левог крака Јагњилског Потока с десним најинтересније је место за геолога: овде се јавља и прави фосилни ниво доњег дела сарматске етаже, а у исто време види се и додир кристаластог терена с терцијерним. Преко гнајса долази прво крупнозрни песак, местимице шљунковит и с валуцима, па онда настаје песковита глина, у којој се јасно разазнају две танке жице лигнита, затим један ниво модрикасто-плаве глине, препун церита (махом *Cerithium Duboisi* Hoern.) па жућкаст песак с доста али већином трошних фосила (међ којима смо могли

разазнати *Cerithium Duboisi* Hoern. и *Murex sublavatus* Bast.) и, напослетку, исти онакви слојеви, какве смо виђали у горњем делу Јагњилског Потока. Кречњак дакле с *Mactra podolica* Eichw., који смо разгледали на Богдановом краку, чини овде горњи ниво сарматске етаже, а слојеви песка, глине (са жицама лигнита) и лапораца долазе у подину његову. Цела серија слојева издигнута је, услед набирања под углом од 45° (а гдешто и више); пад им је у главном ка И. а пружање са С. на Ј.

Сл. 6.

1. криластасти шкриљци, — 2. шљунак, — 3. слојеви песка с двема танким жицама лигнита, — 4. плаветникаста песковита глина с многобројним церитима, 5. песак с фосилима, — 6. кречкњак препун љуштура од Mactra podolica и т. д.

Исти се овај фосилима богати ниво сарматске етаже виђа и у Рујевачком Потоку, који се налази отприлике на по пута између Јасенице и Богдановог Крака. При дну је испољена плаветникаста глина, па онда долази црвенкаст песак, гдешто доста гликовит. Фосили су овде махом боље очувани но у Јагњилском Потоку, те смо били у стању, да констатујемо прилично богату фауну:

Cerithium pictum Bast.
Rissoa inflata Andrus.

Rissoa angulata Eichw.
Trochus pictus Eichw.
« *podolicus* Duj. var *enodis* Toula.
Mactra podolica Eichw.
Cardium obsoletum Eichw.

Овакав терен, као што смо га разгледали у атару села Јасенице, распрострањен је затим, наравно с малим, чисто локалним модификацијама, на ЈИ. чак до Тимока, на И. до неготинске равнице и на С. све до Дунава. Ми смо га прегледали на путу од поменутог Богдановог Крака па преко видровачког платоа у Неготин, и у једној развученој елипси од Неготина преко Самариновца и Кусјака у Михаиловац, па одавде преко Мале Каменице а поред Дупљана и Душановца на Короглаш натраг у Неготин.

Цео стеновити и голи видрвовачки плато, на коме, у једној удољици, лежи сиромашно село Видровац, заузет је сарматским кречњаком. Овај је кречњак чврст, местимице препун љуштура од *Mactra podolica* Eichw, а гдешто без фосила и тако компактан, да изгледа, као да је кретацејски. Наслаган је у моћну серију слојева, која захвата читава брда, а нагнут је у главном ка И. У подини његовој налазе се затим исти онакви слојеви лапораца, песка и глине, какве смо виђали у Јагњилском и у Рујевачком Потоку. Отуда у свим дубљим усецима поменутог платоа, где је ерозија ишла и у саму подину, наилазимо опет на слојеве песка и глине с фосилима, као што је то н. пр. у потоку званом Градина, где је поред *Cerithium pictum* Bast нађено и мноштво омалених мактра, по свој

прилици *Mactra* cf. *caementorum* Andrus.[1] На додиру кречњака с овим глиновитим пешчарима, и у опште на местима, где је кречњак растављен више глиновитијим слојевима, јављају се они снажни извори, какви се виђају у Видровцу и у целом оном венцу, што са западне и јужне стране опкољава неготинску равницу. Овим улазимо већ у најинтереснију партију сарматског терена целе тимочке Крајине, о којој ће пак доцније бити говора, а сад да разгледамо прво сарматске слојеве и њихов однос према другим геолошким творевинама у партији северно од линије Милајница-Видровац-Неготин.

Сви брежуљци, што се налазе више села Михаиловца, састављени су из моћних, местимице јасно стратификованих складова крупнијег или ситнијег шљунка, испод кога се затим налази, у мањој или већој моћности, нестратификован песак, жућкасте и црвенкасте боје. Овакав је терен распрострањен

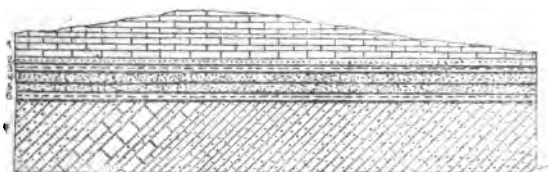
[1] Жујовић, Основи за геологију краљ. Србије, стр. 104. — У истом овом терену нашао је Жујовић у другом једном потоку, који наводи под именом Јагњилски Поток (?) на врло згодан усек, у ком је проматрао подину сарматског кречњака: „доста моћну серију слојева жутог песка, чистог или глиновитог, с једним слојем лигнита од 0·2 м. дебљине и мноштвом церита.“ Потпуности ради цитираћемо фауну, коју је овде констатовао:

Rissoa inflata Eichw.
» *angulata* Andrus.
Cerithium pictum Bast.
« *Duboisi* Hörn.
« *lignitarum* Eichw.
Bulla Layonkaireana Bast.
Trochus Auingeri Fuchs.
« spec.
Hydrobia spec.
Cardium obsoletum Eichw.
« *nov. spec.* af. *plicatum.*
Ervilia podolica Eichw.
(?) *Heliastrea conoidea* Reuss.

далеко на СЗ. и ЈИ.; он гради ону зону брежуљака, што се издиже поред дунавске обале овог краја, те као какав застирач прекрива сарматске творевине, пружајући се по свој прилици од Праова па чак до Брзе Паланке. — У моћним складовима а веома трошан, овај је терен био подесан да потоци и речице створе у њему дубоке усеке са стрмим и свакојако изупченим зидовима, — праве кањоне у минијатури. У једном од најдубљих ових усека, у кориту Каменичке Реке, виђа се појав, који је од великог значаја у погледу на геолошки склоп тимочке Крајине, те га с тога ваља детаљније изнети. Испод шљунка, који је у горњој партији слепљен глиновитим цементом, те изгледа као конгломерат, издвојен у подебеле банкове, долази доста моћна серија слојева од песка (жућкастог и црвенкастог) и шљунка. Одмах испод ових хоризонтално поређаних слојева долазе јасно откривени, под углом од 45° издигнути, танки слојеви лапоровитог пешчара, који нас на мах опомиње на оне изоловане партије пешчара код Трњана, између Трњана и Сикола и испод Сикола. По свом петрографском карактеру разликује се он од поменутих пешчара у толико, што није онако лискуновит, но више лапоровит, те се услед тога цепа у доста танке плочице. Ми смо међутим поменули, да се и у оном потоку, којим смо дошли из Сикола у Трњане, између слојева пешчара налазе покашто слојеви лапораца; даље смо навели, да је пешчар из околине Сикола у вези с творевинама несумњиво кретацејске старости, те смо га с тога и уврстили у формацију креде. Исто ово морамо урадити и с овим пешчаром, што се налази откривен у Каменичкој Реци. У целом

овом крају и немамо никаквих других геолошких творевина с којима би га могли упоредити, осим поменуте сиколско-трњанске пешчаре, с којима он, поред побројаних разлика, има опет највеће сличности. Осим тога наилазили смо местимице између плочастих слојева његових на читаве банкове модрикастог крочњака, који у свему има хабитус капротинских кречњака из доње креде. Ми дакле и овај пешчар уврштујемо у формацију креде, али не можемо ништа више говорити о ближој одредби његовој, пошто немамо никаквих палеонтолошких података. Међутим, на основу аналогије са стратиграфским приликама формације креде у Источној Србији, смемо ипак рећи, е је вероватније. да је творевинама, о којима је реч, представљена доња креда, но да ће то бити каква била етажа горње креде. — Напослетку поменућемо, да се слојеви овог пешчара пружају у главном са С. на Ј. (нагињући нешто мало к правцу ССИ — ЈЈЗ), а падају к З. под углом, који нешто мало варира ниже и више од 45°.

Сл. 7.

1. оконгломератисан шљунак, — 2. танак слој песка, — 3. шљунак, — 4. жућкаст песак, — 5. црвенкаст песак, — 6. шљунак, — 7. пешчар, растављен овде онде банцима од модрикастог крочњака.

По својој прилици и овај пешчар. као год и они други, гради неку антиклиналу, али ми нисмо нигде

наишли на слојеве с падом на И., те да то поуздано и тврдимо. Идући низ реку види се, да слојеви наскоро бивају прекривени оним хоризонтално поређаним слојевима шљунка и песка, а кад се удари уз реку, непрестано се пролази кроз једно и исто крило антиклиналино, — слојеви пешчара непрестано падају к З. На тај начин можемо себи представити колика је била грдна моћност ових творевина доње креде, па кад у памети додамо још једно толико крило с падом на И., и кад абрадирано теме антиклиналино допунимо, онда увиђамо, да је се овде, по свршетку набирања Источне Србије, морала издизати једна прилично велика планинска греда, која је пак у току доцнијег времена већим делом денудована, и преко које се затим наслагали они хоризонтално поређани слојеви шљунака и песка, — творевине, које смо склони уврстити у ред дилувијалних наслага.

Исти овакав пешчар избија затим на површину и код Мале Каменице, захватајући целу непосредну околину овога села. У повлати му се налази опет компактан лапоровити кречњак, као год и у околини сала Сикола. Вероватно је, да се овај терен пружа затим и даље на Ј., у правцу између Дупљана и Душановца, али на целом путу, којим смо ми ишли, не могасмо наићи ни на какву испољену партију његову, јер га свуда прекрива обична песковита земља, испод које се по свој прилици највише налазе сарматски слојеви песка и глине. На средскраћи измеђ Дупљана и Душановца, на месту, које нам влах један назва «Фундатури,» распознају се трагови интересне меопске етаже: оголићен је жућкаст, нејасно стратификован песак с врло

трошним фосилима, измеђ којих највише има ситних конгерија из феле *Congeria exigua* Roth. Као што ћемо то доцније видети, у истом се оваквом мноштву налази ова шкољка и у слојевима на Високој. По свом осталом простору пак распрострањени су махом моћни складови сарматскога кречњака, који управо и чини главни петрографски материјал сарматске етаже по целом овом крају тимочке Крајине. Разривен Дупљанском, Јасеничком и Сиколском Реком у омања брдашца и косе, свршава се овај таласави терен једним дивним, скоро самим виноградима окићеним венцем, који почиње близу Дунава па скоро у полукругу савија око Неготина и свршава Локвом и Високом на Тимоку. Карактер земљишта мења се овде напрасно; јавља се једна депресија — неготинска равница, — која заузима цео североисточни део тимочке Крајине.

Ма да. строго узев, не спада у наш задатак, опет, потпуности ради, проговорићемо две три речи и о неготинској равници. Цела је неготинска равница састављена од кватернерних творевина, и нигде у њој нема тако дубоких усека, који би нам открили терцијерну подлогу њену. За време дилувија био је дунавски ниво много виши но што је данас, и онда је Дунав плавио био ову целу равницу, и засуо је шљунком и песком, саградивши поред осталог и моћне спрудове, који се и данас разазнају као повеће хумке, што се за 30 а кашто и више метара издижу над осталим тереном. Таква је она пошира хумка, што се налази између Праова и Радујевца, таква је и она дугуљаста хумка — Капуђал — измеђ Радујевца, Србовлаха и Буковча. Узвишене овако над својом околином и изложене широм

ударцу јаке кошаве, ове су хумке врло згодне, да се и на њима развије онакав исти појав, какав се виђа у истом оваквом терену код Костоца и у околини Градишта, и који је познат под именом «живи песак.» И заиста, она прва хумка претворена је већ у праву пешчару; живи се песак шири по њој у ареалу од преко 200 хектара, допирући скоро до самог Дунава. Капуђал је пак срећнији по своју околину у овом погледу. Састављен више из глиновитог песка са крупним шљунком (што се врло лепо види по усецима на Буковачком Делу), овај је терен по површини својој доста учвршћен, а осим тога је још и вегетацијом покривен, те на њему, бар за сада, живога песка управо и нема. Међутим она карактерна степска флора, што на њему расте[1], наглашава нам већ и велико сродство његово с поменутим теренима. — Поред ових дилувијалних творевина улазе у састав неготинске равнице још и моћни наноси рецентнога доба, који су највише распрострањени у североисточном крају њеном, поред Тимока и на ушћу његовом у Дунав. Од мање важности су, али се ипак мора водити рачуна и о алувијонима Самариновачког Потока и Јасеничке Реке. Ова река долази чак од подножја Стола, и у кршној и веома вијугавој клисури просеца целу источну половину Североисточне Србије те се, идући коритом њеним, могу разгледати скоро све овде заступљене геолошке творевине. Просекавши видровачки плато улази она у неготинску равницу, и разлива се у оне велике, гдешто 2—4 m. дубоке ритове, што у непрекидном низу опкољавају

[1] Панчић, Живи песак у Србији и биље што на њему расте. Гласник Српске Словесности, 1863., стр. 283.

целу западну и јужну страну **Неготина**. То је оно чувено **Неготинско Блато**, у коме се непрекидно стварају тресетишта, од оних многобројних барских биљака, које ту расту, труле и падају на дно његово заједно са муљем.

Као што је већ напоменуто, цео онај венац, којим се на З. и ЈЗ. затвара неготинска равница, састављен је из сарматских творевина, и то тако, да су при дну обично распрострањени слојеви песка, крупнијег или ситнијег, глине, песковите или лапоровите, лапораца и т. д., а горњи ниво хватају затим моћни складови кречњака. У целом овом венцу слојеви се у почетку пружају са С. на Ј., а затим се, у југозападном делу, осећа тенденција ка правцу ССЗ — ЈЈИ; пад је слојева у главном ка И., resp. више ка ИСИ. Кружна кривина његова је дакле више резултат доцније ерозије, но што лежи у самој тектоници терена. На додиру сарматског кречњака с глиновитом и песковитом подином му, и у опште у самом том кречњаку јављају се они силни извори, у којима овај терен изобилује, окренути сви к И. — Ми смо разгледали овај терен на свима местима, у којима су слојеви његови лепо откривени, и у којима се, услед тога, понајвише налазе фосили: у долини **Јасеничке Реке**, код **Короглаша**, код **Братујевца**, код манастира **Букова**, на **Фунији**, на **Троици**, на **Локви** и на **Високој**. Да наведемо укратко стратиграфске односе понајинтереснијих од ових локалности.

На **Фунији**, месту где се у путу за **Мокрању** из неготинске равнице први пут пође узбрдо, откривени су:

1. Слојеви крупнозрног песка с мноштвом рђаво очуваних фосила (највише има неких неодредљивих, веома трошних расоа, затим Buccinum duplicatum Sow., Cardium obsoletum Eichw. и т. д.), затим долазе

2. танки банкови од јако глиновитог песка и

3. ситан песак, растављен местимице слојевима црвенкасте, песковите глине; напослетку

4. доста дебели банци од пешчара, који издалека изгледају као слојеви кречњака, а пружају се са СССЗ. ка ЈЈЈИ., падајући ка И. под благим нагибом од 25°.

Главни фосилни нивои су 2 и 3. Фосили су у њима обилато распрострањени, али, на жалост, врло су трошни, те се збирком ни издалека не може представити огромно богаство фауне ове локалности. Можда ће дакле у приложеном списку фауна сарматске етаже на Фунији изгледати доста сиромашна, међутим, сваки, који само дође на овај терен и погледа у њ, мора се заиста дивити оном грдном мноштву фосила, који леже овде сахрањени. И поред рђавог стања, у коме се фосили налазе, испало нам је ипак за руком, да међ њима констатујемо ове феле:

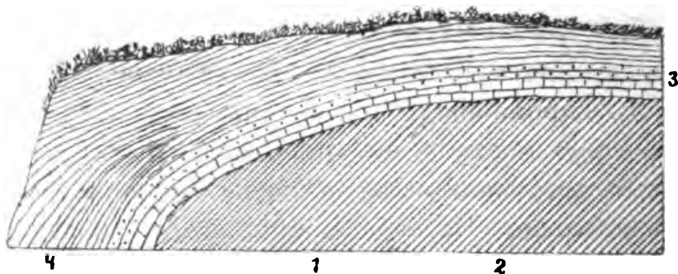
Buccinum duplicatum Sow.
Turbo Hörnesi Barb.
Bulla Layonkaireana Bast
Trochus pictus Eichw.
« *papilla* Eichw.
Nerita picta Fer.
Melania Escheri Brong.
« « *var.*
Paludina spec.
Cardium obsoletum Eichw.

Cardium plicatum Eichw.
Tapes gregaria Partsch.
Mactra podolica Eichw.
Donax lucida Eichw.
Modiola marginata Eichw.
« *Volhynica* Eichw. var. *incrassata* d'Orb.

Много сиромашнији у фосилима, али, бесумње, најинтересније место у целој околини Неготина, као важан аргуменат за расветљење теоријског питања о набирању Источне Србије, јесте манастир Буков. Главно место за геолога налази се одмах у почетку пута, који од друма, што иде подножјем поменутог венца, води за манастир. На великом откосу једном виде се веома лепо испољени, подебели слојеви, састављени из самог, кашто врло крупног песка, измешаног са шљунком и с повећим валуцима. Механичко дејство басена било је овде много јаче, но по осталим местима, па се и таложио грубљи материјал. За ово нам говори још и то, што се фосили махом налазе у лумакелама, и што је међ њима највише распрострањена *Mactra podolica* Eichw., и то у ситним, са свим излизаним и заобљеним парчадима, те се јасно види, како их је вода пре седиментације морала дуго ваљати и трошити. Веома је интересан профил овог места. У њему се могу јасно разликовати два дела: у доњој су партији слојеви нагнути скоро под углом од 45°, а у горњој се виђа несумњива дискорданција према њима. Напоменућемо да су и у горњем нивоу налажени исти фосили, као и у доњем, и да према томе не може бити никакве сумње: да је овде још за време сарматске етаже било набирање слојева, да је и даље продужена се-

диментација, и да је наступило поновно набирање. О овој ће ствари бити доцније више говора, а сад

Сл. 8.

1. песак, — 2. крупан песак, шљунковит. — 3. конгломерат, издвојен при дну у моћне банкове, — 4. обичан песак, као год онај први.

да наведемо фауну, која је констатована на овом месту:

Cerithium disjunctum Sow.
« *pictum* Bast.
« *rubiginosum* Eichw.
Nerita grateloupana Fer.
Melania Escheri Brong.
Mactra podolica Eichw.

Скоро исти овакав терен распрострањен је у околини села Чубре. Главни петрографски материјал је крупан песак, који је погдешто цементисан вапновитим цементом, те се издваја у подебеле банкове, или гради крупне громаде, без јасне стратификације. У овом погледу интересна је Савина Стена, састављена од крупних громада, које се издалека жуте као какав лајтовац, а, кад се изближе размотре, имају особену пизолитичну структуру: састављене су из самих, махом подједнако великих и као сочиво крупних зрнаца песка, слепљених међу

собом вапновитим цементом, и то тако, да су зрна прво обложена танким вапновитим слојем, па онда цементисана. С тога ово стење на свежим преломима изгледа као какав оолит, а на површини, на којој је зуб времена оставио свој јасан траг, као да су саграђене од самог сочива: скоро сав вапновити цеменат испрала је киша, поједина зрна од песка једва се држе међу собом, стена је сва црна и круни се при најмањем притиску. У самом селу скупљени су и у геолошки музеј Велике Школе прађени ови фосили:

Mactra podolica Eihw. var. *ponderosa*.
Cardium Filtoni.
« *Loveni* Nord.
Venus vitaliana d'Orb.
Cerithium spec.
Hydrobia (?) spec.

које је Жујовић одредио, и у својим, «Основима за геологију краљ. Србије» код ове локалности навео[1], а на Савиној Стени нашли смо ми много богатију фауну, с овим фелама:

Cerithium Pauli R. Hörn.
« *disjunctum* Sow.
Pleurotoma Doderleini Hörn.
Trochus pictus Eichw.
« *podolicus* Dubois.
« *papilla* Eichw.
Turbo Hörnesi Barb.
Phasianella spec.
Melania Fuchsi M. Hörn.
Cardium obsoletum Eichw.

[1] Види: Геолошки Анали Балк. Полуостр., I., стр. 103.

Tapes gregaria Partsch.
Mactra podolica Eichw. var. *ponderosa*.

На путу, којим се из Чубре преко брда иде за место звано Братујевац, наилазили смо по свима усецима на исти петрографски материјал и у главном на исте фасиле, какви се на Фунији виђају. Интересно је, што се овуда *Turbo Hörnesi* Barb. налази у огромној количини; треба само заћи по братујевачким виноградима, па тако рећи на сваком кораку, поред два три услед окопавања већ раstrошена, наћи и по један потпуно очуван егземплар. У истом оваком мноштву налази се ова фела у околини Коилова (у видинском округу), одакле је Toula[1] (под именом *Turbo Barboti* Toula) цитирао.

На брду Троици нисмо могли наићи ни на какво место, где би се налазили фосили, макар да смо се неколико сати по њему верали. Г. Милан Банић, предавач неготинске н. гимназије, и г. Јован Станојевић, великошколац, причали су нам, да су и овде налазили фосила. Обраћамо, дакле, пажњу ономе, који доцније буде екскурзирао по по овоме терену, на могућност, да и овде пронађе какав згодан усек, који би, нема сумње, обогатио досад познату сарматску фауну овога краја.

На Високој, најисточнијем брду онога венца, што опасује неготинску равницу, има четири повећа усека, у којима се терцијерни (махом сарматски) терен може врло лепо проматрати. Темељ Високе чине под благим углом издигнути слојеви крупнозрног, чисто шљунковитог пешчара, у којима се на-

[1] Toula: Die sarmatischen Ablagerungen zwischen Donau und Timok. Sitzb. d. k. Akad. d. Wissenschaft, Wien, 1877., стр. 8.

лазе типски сарматски фосили, а преко њих долазе затим, као трансгресија, са свим хоризонтално положени, танки слојеви ситнозрног, глиновитог песка, с траговима биља и с танким а плочастим жицама гипса. Прво и најинтересније што се примети, кад се дође на ово место, јесте са свим хоризонталан положај поменутих слојева и огромно мноштво једне ситне конгерије — *Congeria exigua* Roth — што се налази у њима; од сарматских фосила није се досад могао наћи ни један, међутим, не сумњамо, да ће се поред оне мале конгерије наћи још какви год други фосили, који ће допринети, да боље упознамо фауну ових интересних наслага. О овим се творевинама није до сад ни водило Бог зна каквог рачуна, и спајане су са сарматском етажом[1]). У целој тимочкој Крајини сарматски су слојеви поремећени из свог првобитног положаја: испресавијани, набрани, усправљени или косо положени. Они чине спољни омотач планинског костура североисточне Србије, и, идући И., падају све под блажим и блажим углом, тако, да у Бугарској леже већ са свим хоризонтално. Прва нам је помисао била, да ће Висока бити један део крајинског сармата, који није пристао уз набирање североисточне Србије, да је, дакле, зона планинског набирања ишла до њега, а да одавде па по целој северозападној Бугарској сармат има карактер табле. Изненадили смо се пак, кад смо видели, да се у подини поменутих слојева налазе сарматски слојеви, издигнути и исти онакви, какве смо виђали у целој околини. Да неће они први, хоризонтални, слојеви бити каква млађа геолошка творе-

[1]) Види: Жујовић, Основи за геолог. крањ. Србије. Геол. Анали Балк. Полуостр. I. стр. 102.

вина? О овоме смо се још боље уверили, размотривши фауну њихову: сарматских пужева и шкољака не могасмо нигде наћи, међутим је она ситна конгерија распрострањена у огромном мноштву. Решисмо се, дакле, за понтијску етажу. Разлози су нам били: дискордантност према сармату, одсуство сарматских фосила, присуство поменуте конгерије; уз то долази још и аналогија с извесним влашким теренима, у којима су такође распрострањене у великом мноштву ситне конгерије, и које влашки геолози стављају у понтијску етажу[1]. Проучавајући пак ону конгерију уверили смо се, да се она може потпуно идентификовати с једном формом, која је досад констатована само у једној локалности (Бодош) ердељског терцијера, — са Roth-овом *Congeria exigua*. Ствар, у место да се реши, још се више заплете. Поменуте творевине на Високој очевидно су млађе од сарматске етаже, међу тим, ево где се највише слажу с таквим творевинама ердељског неогена, за које се, по једном тако добром познаваоцу плиоценске фауне, као што је Neumayr[2], мора узети, да су старије од најнижег понтијског хоризонта!.. Дође нам до руку Андрусовљева монографија[3] о «кричком кречњаку», и видесмо, да серија слојева на Високој, о којој је реч, спада у меотску етажу. Заиста, ни с једном од досад описаних локалности не слаже се Висока, до с Бодошем и сличним му теренима по Влашкој. За Бодош пак вели изречно Roth:

[1]. Види: Porumbaru, Bull. de la soc. géol. de Frence. (3) tome X, 1882., № 4.

[2] Die Susswasserablagerungen im südöstl. Siebenbürgen. Jahrbuch d. geol. Reichsanst. 1875.

[3] Керченскій известнякъ и его фауна. 1890.

„der Fundort hat mit den Schichten von Vargyas (горњи хоризонат меотске етаже по Андрусову) im Ganzen mehr Formen gemein, als mit der höheren Ablagerung von Arapatak (најнижи хоризонат конгеријске етаже по Најмајеру).“ Према томе и закључујемо: да нам они хоризонтално положени, танки слојеви ситнозрног, глиновитог песка на Високој, који долазе као трансгресија преко благо издигнутих сарматских слојева, и у којима се налазе трагови од биља, жице од гипса и Congeria exigua Roth у безбројним егземпларима, представљају, највиши одељак горњег хоризонта меотске етаже (хоризонат конгерије C. *novorossica* Sinz.). — Кад се пође уз Тимок онда је ово био први усек на Високој, који нам је открио хоризонтално поређане слојеве меотске етаже. — У другом усеку испољен је крупнозрни песак, који јако подсећа на онај песак, што смо га видели код манастира Букова. Слојеви су врло нејасно стратификовани. Има и фосила (сарматских), али махом трошних. — Трећи се усек налази одмах пред средњом чесмом на Високој. Овде је оголићен жућкаст, доста ситнозрни песак, такође нејасне стратификације. Фосила има доста, и сви су доста добро очувани. — Четврти се усек налази на самој прузи железничкој. Слојеви су овде лепо стратификовани, и јасно показују своје пружање (скоро са СЗ. на ЈИ!) и свој пад ка СИ.). У доњем делу је песак јако глиновит; слојеви су чврсти и немају фосила. Фосилни је ниво у горњем делу; овде је песак трошан и препун зрнаца од кварца. Фосила има доста, али су махом врло трошни. — Целокупна фауна, коју смо по овим раз-

ним усецима ка **Високој** прибрали, представљена је овим фелама:

III. усек

Cerithium Pauli R. Hörn.
« *rubiginosum* Eichw.
Trochus serbicus nov. spec.
Paludina inimutata Frauenfeld.
Nerita picta Fer.
Solen subfragilis Eichw.
Mactra podolica Eichw.

IV. усек

Buccinum duplicatum Sow.
Cerithium disjunctum Sow.
Trochus serbicus nov. spec.
Paludina Frauenfeldi Hörn.
Mactra podolica Eichw.
Cardium obsoletum Eichw.

Исти је овакав терен распрострањен и код **Височких Пивница**: песак, местимице глиновит, нејасне стратификације и с трошним фосилима, међ којима смо могли распознати:

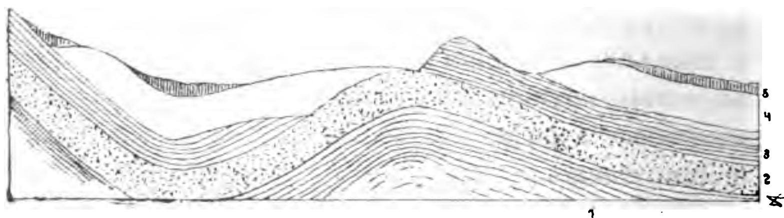
Cerithium disjunctum Sow.
Nerita grateloupana Fer.
Melania Escheri Brong.
Mactra podolica Eichw.

Сав овај терен, који смо разгледали на неколико места у околини **Неготина**, може се најбоље упоредити с тереном, који смо видели у атару села **Јасенице**; он представља, дакле, доњи део сарматске етаже, како је она развијена у Тимочком Басену. Још приликом говора о видровачком платоу

нагласили смо, да горњи део сарматске етаже у целој тимочкој Крајини по правилу захватају кречњаци. Исте се ове геолошке прилике виђају, кад се са Фуније удари преко брда за Мокрању. Она зона сарматскога кречњака, која се од Видровца протеже на ЈИ., прекинута је само Чубранском Реком (те се зато код Чубре виђају сличне сарматске творевине с онима на Фунији и Високој), па се затим нагло шири, захватајући целу околину селâ: Мокрање, Речке, Рајца и т. д. све до самог Тимока (прелази, наравно, и у Бугарску). По петрографском карактеру свом варира овај кречњак доста јако, тако, да се често може одмах погодити из ког је краја. Боје је највише беличасто-жућкасте, али има и жућкасто-сивих, па и чисто беличастих варијетета. Час је шупљикав и трошан, час здраво компактан; на неким местима састављен је из самих љуштура од ситних пужева [Cerithium, Paludina (?)] и шкољака (Cardium и др. неке), међ којима се јасно разазнају крупне мактре, на другим препун је фораминифера, а негде опет са свим је без фосила; кашто је јако глиновит, другда опет има врло мало глине у себи, или је песковит и љут, те се не може тако лепо ни израђивати, као они други, У овом погледу најбољи је кречњак из Мокрање, који се у многим мајданима у велико и вади. Ове је мајдане посетио у свом «рударском путу по Србији» и Хердер, и оценио кречњак као изврсан грађевинарски материјал. Силни гробни споменици граде се од њега, а осим тога од њега су саграђене скоро све куће (па и ограде око њих!) и једна врло лепа црквица у Мокрањи.

Веома се пријатно изненади геолог, кад у сред овога монотоног сарматског терена угледа прави крш кретацејски, какав се виђа по Кучају, Сврљишким Планинама и т. д. Једна оаза жућкасто-сивог, једрог, чисто кристаластог кречњака, наслаганог у моћне банкове, пресечена је Сиколском Реком, и ствара, истина малу, али веома дивљу и импозантну клисурицу, познату под именом Соколовица. Наскоро овога кречњака нестаје; јавља се опет сарматски кречњак, испод кога се помаља пешчар, — онакав исти какав смо видели код Сикола и Трњана. Овај се пешчар пружа у главном са С. на J., а пада к З. Што се тиче тектонике овога места, то, у место сваког даљег описа, доносимо доњи профил.

Сл. 9.

1. кристаласти шкриљци, — 2. пешчар, — 3. кречњак. — 4. терцијер, — 5. квартер.

Цела брдовита околина села Речке, изузев само јужни обод њен, којим се она раставља од атара села Брусника, заузета је сарматским кречњаком. Овај је кречњак компактан, јако песковит, те с тога и љут, а махом је са свим без фосила. Најбоље је испољен на брду Трши и на Градишту, где се у доста великом размеру и вади. Пружање слојева иде скоро са ССЗ на ЈЈИ., а пад им је, под доста благим

угломъ к ИСИ. Поменута греда брдска, преко које се удара кад се иде за Кленовац и Брусник, састављена је од кретацејског кречњака, који у главном захвата целу околину ова два, одмах једно уз друго настањена села. На голом а поширем брду Нерезини, што се издиже одмах на југозападној страни од Брусника, отворене су силне рупе, у којима се овај кречњак вади, те се ту и најбоље може проматрати. Лапоровит је и плочаст, и по петрографском карактеру свом слаже се потпуно с оним кречњаком из околине Сикола Наслаган је такође у танке слојеве, који се пружају са ССЗ. к ЈЈИ., а падају ка ИСИ. У прилично широкој и скоро са свим једноставној зони пружа се овај кречњак чак до Тимока, захватајући сва брда у правцу ка Табаковцу, као: Мостине, Брег. Кладенчину, Равниште, Љиљак, Стржевицу, Ћетаће и т. д. и прелази затим у Бугарску, где ствара брда: Кејово, Јасеново и т. д. Вијугава Тимочка Клисура створена је дакле у кретацејском терену, и има ка-карактер чисто попречних долина. Свуда је овде пружање слојева у главном једно исто. Пад слојева пак у почетку је исти као на Нерезини, а затим постаје са свим противан (на Кладенчини, у Јасиковачкој Клисури и т д.) Поменути кречњак ствара дакле једну повећу антиклиналу, која полази из Бугарске, па препречава Тимочки Басен све до више Брусника, где се прекида. Али овај прекид не траје дуго, јер се већ код Метриша јавља исти овакав кречњак. Овим нам је на тај начин јасно наглашена веза између брусничко-табаковачке кречњачке зоне са петрографски потпуно идентичном сиколском зоном. И као год што се на западној страни

ово зоне код Сикола јавља гнајс (Говеђе Поље), исто је тако и овде: на ЈИ. од В. Јасикове и одмах испод поменуте кречњачке греде распрострањен је гнајс, с истим тектонским односима (пружање са ССЗ. на ЈЈИ., а пад к ЗСЗ). О свему овом биће у другом делу овога одељка мало више говора, а сад да напоменемо још само то, да је овом кретацејском зоном, која од Тимока до огранака Дели-Јована препречава Тимочки Басен, назначена најприроднија подела овога на Горњи и на Доњи Тимочки Басен.

II.

Карактер, распрострањеност и међусобни геолошки односи појединих терцијерних етажа у тимочкој Крајини. Геолошки склоп целог овог краја, с нарочитим обзиром на везу његову с банатским планинама.

На основу података, које смо изложили у претходном одељку, изнећемо сад овде геолошки преглед целокупне тимочке Крајине. Наравно, да ћемо при том поглавиту пажњу обраћати на терцијер, а о осталим творевинама говорићемо узгред и то у толико, у колико нам познавање њихових геолошких односа буде доприносило бољем и лакшем разумевању геолошког склопа терцијерних наслага.

Као што смо видели, терцијер тимочке Крајине, изузев оно мало трагова меотске етаже, представљен је поглавито таквим творевинама, које спадају у II. медитеранску или у сарматску етажу; при том је карактерно, да има много више сарматских но другомедитеранских творевина. Од конгеријске етаже

није до сада нигде са сигурношћу ни трага нађено, а исто тако и од левантинске. Овим се терцијер тимочке Крајине потпуно слаже с бугарским терцијером између Тимока и Дунава[1]. Доминација сарматских творевина и скоро потпуна оскудица у конгеријској и лавантинској етажи то су, дакле, главне карактерне црте целог Доњег Тимочког Басена, којима се он знатно разликује од Горњег Тимочког Басена: у овоме играју баш главну улогу II. медитеранса и левантинска етажа. Као заједничка црта пак и једног и другог јесте оскудица у конгеријској етажи. Цео дакле Тимочки Басен био је за време конгеријске етаже сува земља, и тек за време горњег и средњег плиоцена таласа се у јужном делу његовом (Горњем Тимочком Басену) повеће и самостално језеро, у коме се стварају левантинске творевине. Доњи Тимочки Басен остаје и даље сува земља, по којој се ерозија и денудација (отпочете по свој прилици још у доњем плиоцену, а потпомогнуте поступним набирањем Источне Србије, које је захватило и Тимочки Басен) у велико врше; стварају се они складови валутака, шљунка и песка, које смо разгледали по терену између М. и В. Јасикове, Салаша и Сикола и т. д, — процес, који се продужава кроз цео дулувијум до данас. Са свега овога нисмо ни хтели спајати терцијер тимочке Крајине с кључким терцијером, с којим је он могао имати везе највише до краја сарматске етаже, и то у толико, у колико су оба продужење Дакијског Басена; у даљем току времена остаје кључки тер-

[1]) Види: F. Toula, Die sarmatischen Ablagerungen zwischen Donau und Timok. Sitzb. d. k. Akad. d. Wissensch. Bd. 75., I. Abth., März-Heft.

ција и даље само један део влашког терцијера[1]), а Тимочки Басен добија сасвим другу, засебну историју своју.

Да разгледамо сада изближе стратиграфски карактер терцијерних творевина у тимочкој Крајини.

II медитеранска етажа образује једну уску зону, која почиње северозападно од Карбулова удара на Белу Стену у атару села Трњана, па онда хвата границу измеђ трњанског јасеничког и малајничког атара (Равна Гора и Рт), и окреће затим на С., пружајући се у виду таласавих брежуљака и скоро без прекида чак до више села Малајнице. Она је дакле распрострањена по ободу терцијерног басена. Исти је овај случај с оним многобројним, поред спољног обода карпатског као острва раштрканим и потпуно изолованим партијама II. медитеранске етаже у Влашкој[2]). У стратиграфском погледу разликујемо у терцијеру тимочке Крајине двојаке творевине II. медитеранске етаже: за једне је најбољи представник Бела Стена, а за друге Дубоки Поток измеђ Равне Горе и Рта. За оне прве поменули смо, да спадају у фацију лајтоваца, а и иначе држимо, да ће бити довољно оно што смо о њима већ казали, приликом говора о

[1]) По П. С. Павловићу „терцијер у околини Кладова најмлађе је старости (левантински), и представљен је крупним шљунком и облуцима" (види „Наставник" 1890, Од Кладова до Костоца, стр. 4.). Ово је већ један доказ да кључки терцијер има више везе с влашким но с терцијером тимочке Крајине. Осим тога бар неки од оних слојева конгломерата, песка и шљунка, што се виђају од Брзе Паланке па све до Сипа, могу врло лако бити и конгеријски, јер је истим таквим творевинама представљена конгеријска етажа одмах с оне стране Дунава, у мехединћском округу (види Math. M. Dragicenu, Erläuterungen zur geol. Übersichtskarte des Königreiches Rumänien, стр. 22.).

[2]) Math. M. Dragicenu, Geolog. Ubersichtskarte des Königr. Rumänien.

Белој Стени; код ових других пак задржаћемо се мало повише. Као што се и по опису геолошких прилика у Дубоком Потоку могло приметити, спадају ове наслаге у ред оних творевина II. медитеранске етаже, које се по примеру Бечког Басена обично означавају именом «тегел». Међутим од типа ових творевина, «баденског тегла» (Tegel von Baden), одступају оне у многоме, и најбоље се могу упоредити с оним локалностима, које се с правом могу сматрати као самостални варијетети ове фације. Заиста, у фауни Дубоког Потока није досад нађена ни једна Pleurotoma, чије разнолике форме ударају баш главни белег на фауну правог тегла; осим тога и сам петрографски карактер ове локалности јасно говори за то, да се она морала стварати у плићој води. Докле у правом теглу наилазимо махом на глину (Pleurotomenthon), дотле је овде распрострањен сам песак, који је погдешто, нарочито при врху, још и врло крупан. У истом смислу говори нам још и та околност, што се у непосредној близини и у присној вези с овим слојевима налазе прави спрудови коралски, у вези с творевинама, које се веома приближују лајтовцу. У овом погледу дакле спада овај терен у ред оних интересних творевина II. медитеранске етаже, које су се стварале истина даље од обала али у доста плиткој води. и то у каквом заливу, у који су утицале многе реке, те је на тај начин и карактер мора личио доста на доцније прилике сарматскога мора. Отуда они силни церити, што се виђају у Дубоком Потоку, испуњавајући покашто читаве слојеве, као да су то саставни делови каквога сарматскога терена, — појав, који се тако исто виђа и у II. мед. етажи код Николи-

чева и код Голупца, и који је запажен и на неким местима у Бечком Басену. — Да би дознали с којом се од познатијих локалности овај терен понајвише слаже, и у опште, да би показали у каквом односу стоји он према њима, сравнићемо у једној таблици његову фауну с њиховим фаунама, т. ј. испитаћемо у погледу на сваку фелу из фауне Дубоког Потока, да ли се она налази, и у коликој мери, у фаунама дотичних локалности. Напослетку приметићемо, да нам у овом списку знаци *р*, *ч* и *о* значе: да је извесна фела ретка, доста распрострањена (честа) и обилато распрострањена; знак «—» значи, да фела, на коју се он односи, није констатована, а «+», да се та фела у извесној локалности само налази, али се није одредило у коликој мери (ово вреди само за влашки терцијер).

Број	Име феле	Дубоки поток	Раковица	Долина р. Бане у Мехединћском округу	Лапуђ	Штајнабрун	Гајнфарн и Енценсфелда	Баден
1	*Conus Daciae* Hoern. et Auing.	р	—	+	р	—	—	—
2	*Conus Neumayri* Hoern. et Auing.	р	—	—	р	—	—	—
3	*Conus Brezinae* Hoern. et Auing.	р	ч	—	р	р	р	—
4	*Conus ponderosus* Brocc.	р	р	—	р	р	р	—
5	*Conus Noe* Brocc. sp. var.	р	—	—	р	—	—	р
6	*Conus praelongus* Hoern. et Auing.	р	—	+	р	—	—	—
7	*Conus fuscocingulatus* Bronn.	р	ч	—	р	р	р	р
8	*Conus Schröckingeri* Hoern. et Auing.	р	—	—	р	—	—	—
9	*Conus mediterraneus* Hwas.	р	—	—	—	—	р	—
10	*Oliva flammulata* Lamk.	р	—	+	р	р	р	—
11	*Ancillaria glandiformis* Lam.	р	о	+	р	р	р	р
12	*Cyprea Lanciae* Brus.	р	р	—	—	р	р	—
13	*Voluta taurina* Bon.	р	—	+	р	р	р	р
14	*Mitra fusiformis* Brocc.	ч	—	+	р	р	р	—
15	*Mitra recticosta* Bell	р	—	—	—	о	р	—
16	*Terebra fuscata* Bell.	р	ч	+	р	—	р	—
17	*Terebra acuminata* Borson	р	ч	+	ч	р	р	ч
18	*Buccinum Schönni* Hoern. et Auing.	р	ч	—	о	р	р	—
19	*Buccinum vindobonense* Ch. Mayer.	р	р	—	о	р	р	р
20	*Purpura exilis* Partsch.	р	ч	—	р	р	р	р
21	*Strombus coronatus* Defr.	ч	ч	+	р	—	р	—
22	*Murex Aquitanicus* Grat.	р	—	+	р	о	р	р
23	*Fusus cf. bilineatus* Partsch.	р	—	—	+			

БРОЈ	ИМЕ ФЕЛЕ	ДУБОКИ ПОТОК	РАКОВИЦА	ДОЛИНА Р. БАЊЕ У МЕХЕДИНЋСКОМ ОКРУГУ	ЛАПУЂ	ШТАЈНАБРУН	ГАЈНФАРН И ЕНЦЕНСФЕЛД	БАДЕН
24	*Fasciolaria spec.*	р						
25	*Cerithium minutum* Serr. .	ч	р	+	р	р	р	р
26	« *lignitarum* Eichw.	р	—	—	р	р	р	р
27	« *scabrum* Desh. .	о	—	—	р	о	—	—
28	« *doliolum* Brocc. .	р	—	—	р	р	—	—
29	« *crenatum* Brocc. var	р	ч	+	р	р	р	—
30	*Cerithium pictum* Bast. .	р	—	+	—	—	—	—
31	*Turritella subangulata* Brocc.	р	р	+	р	р	р	р
32	« *turris* Bast. . .	р	р	+	р	р	р	р
33	*Trochus patulus* Brocc.	р	о	—	р	р	р	—
34	*Solarium simplex* Bronn. .	р	—	—	—	р	р	—
35	*Natica millepunctata* Lam. .	р	р	+	р	о	р	р
36	« *redempta* Micht. . .	р	ч	—	р	р	р	—
37	*Nerita expansa* Reuss . .	р	—	—	р	—	—	—
38	*Rissoina Bruguierei* Payr.	р	—	—	—	ч	—	—
39	*Rissoa Mariae* d'Orb. . . .	р	—	—	р	ч	р	р
40	« *Venus* d'Orb. . . .	р	—	—	р	ч	р	ч
41	« *Montagui* Payr. . .	ч	—	—	—	о	р	р
42	« *Lachesis* Bast. . .	р	р	—	р	о	р	р
43	*Bulla convoluta* Brocc. . .	р	ч	—	—	р	—	—
44	*Fissurella italica* Defr. . .	р	р	—	—	р	р	—
45	*Dentalium Badense* Partsch.	р	—	+	р	р	—	о
46	« *Michelotii* Hoern.	р	—	+	—	—	—	р
47	*Venus multilamella* Lam. .	р	—	+	р	—	ч	р
48	« *Basteroti* Desh. .	р	ч	—	р	—	р	—
49	*Cytherea Pedemontana* Agas.	р	р	—	—	—	ч	—
50	*Cardium discrepans* Bast. .	р	р	—	—	р	р.	—
51	*Chama gryphoides* Linn. . .	р	р	+	—	р	р	—
52	*Lucina leonia* Bast. . . .	р	—	—	р	о	р	—

БРОЈ	ИМЕ ФЕЛЕ	ДУБОКИ ПОТОК	РАКОВИЦА	ДОЛИНА Р. БАНЕ У МЕХЕДИНЋСКОМ ОКРУГУ	ЛАПУЂ	ШТАЈНАБРУН	ГАЈНФАРН И ЕНЦЕНСФЕЛД	БАДЕН
53	*Lucina incrassata* Dubois.	ч	р	+	р	р	р	—
54	« *columbella* Lam. ·	р	о	+	р	р	р	—
55	« *ornata* Agas. · ·	р	р	—	р	—	—	—
56	« *reticulata* Poli. ·	р	р	—	р	ч	—	—
57	*Pectunculus pilosus* Linn. ·	о	р	+	р	о	р	р
58	*Arca barbata* Linn. · · ·	р	р	—	р	р	—	—
59	„ *Turonica* Duj. · · ·	р	о	—	—	р	ч	—
60	*Ostrea digitalina* Dubois. ·	ч?	ч	р				
61	« *cochlear* Poli. · · ·	р	+	+				
62	« *spec. ind.* · · · · · ·	р						
63	*Terebratula macrescens* Dre-							
64	ger. · · · · · · · · · ·	р	—	—	—	—	—	—
65	*Heliastrea Reussana* M. Edw	ч	ч	+	р	—	р	—
66	« *conoidea* Reuss. ·	р	—	—	р	—	р	—
67	*Astrea crenulata* Goldf. · ·	р	—	—	—	—	р	—

Из свега овога види се, да се Равна Гора, на основу досад констатоване фауне јој у Дубоком Потоку, с врло малим диференцијама, дакле скоро подједнако разликује како од Лапуђа, тако и од Штајнабруна, и од Гајнфарена и Енценсфелда и од Раковице. Нека број заједничких фела њених с овим локалностима и пређе 50, опет ће и разлика бити знатна, јер износи скоро 30%, а то је доста, да се увиди самосталност њене фауне између осталих варијетета ове фације II. медитеранске етаже. Од сличног терена у басену реке Бане у мехединћском округу (у Влашкој) разликује се пак

Равна Гора још више. Заиста, макар да нам није познато у каквом се мноштву налазе поједине феле у овом влашком теглу, опет, кад погледамо само на списак фосила, који су досад у њему константовани[1]), видимо, да се он много више приближује правом теглу, но све остале локалности, које смо навели у горњој таблици. Фауна II. медитеранске етаже у тимочкој Крајини има дакле свој властити тип; она се, како по најраспрострањенијим својим формама, тако и по самом склопу свом, јасно издваја од фауна свих осталих побројаних локалности. Најраспрострањеније су форме у њој: *Cerithium scabrum* Desh., *Cerithium minutum* Ser., *Pectunculus pilosus* Lin., *Strombus coronatus* Defr., *Lucina incrassata* Dubois, *Rissoa Montagui* M. Hörn. и *Mitra fusiformis* Brocc., — све дакле феле, од којих се, неке у једној, друге у другој локалности, налазе у истом таквом мноштву, али које нигде, овако скупа, не добијају исти значај. Што се тиче оног другог обележја, то га можемо свести у ово неколико речи: у фауни крајинског тегла има скоро исто толико шкољака колико и пужева; у њој има доста разноврсних конуса, има доста церита, доста луцина, рисоа, остреа и корала, међутим нема нимало плевротома, род *Fusus* је врло слабо развијен, а и митре, турителе, мурекси, букцини, натике и још други типови не показују ни у колико оно мноштво облика, како се то виђа код других локалности, које се више приближују правом теглу, и како је то, наравно, код правих теглова.

[1]) Sabba Stefanescu, Memoriu relativ la geologia judetului Mehedinti, стр. 123—129 и примедба стр. 129—159.

Сарматска етажа чини главни део терцијерног терена у тимочкој Крајини. Исти је ово случај и у бугарском терцијеру између Дунава и Тимока [1]). Доминација сарматских творевина чини дакле главну карактерну црту целог Доњег Тимочког Басена, којом се он разликује како од Горњег Тимочког Басена, тако и од влашког терцијера. Изузев оно нешто мало сарматског терена у околини Књажевца, ограничена је у целом Горњем Тимочком Басену сарматска етажа само на североисточни крај његов. У Румунији [2]) је главно распрострањење сарматске етаже у Молдавији, а у Влашкој налазе се само на С од Buzeu-а и то изоловане партије сарматских творевина, градећи као нека острва у плиоценском терену. У разним крајевима тимочке Крајине лежи сарматска етажа на врло разним геолошким творевинама: у јужном делу њеном, даље, у околини Сикола, око Соколовице и на северозападном крају — на кречњаку, у јужном делу трњанског атара — на пешчару, у северном — на кречњаку и на кристаластим шкриљцима, код М. Јасикове и код Салаша — на еуфотиту и т. д. На С. и СИ. прекривају је дилувијалне творевине (погдешто, нарочито од Високе па поред Тимока, у вези с алувијумом), а по простору између М. Јасикове, Салаша и В Јасикове, измеђ Салаша, Метриша и Сикола, око Сикола и Трњана и одавде на И. ка Брестовцу моћни складови оних валутака, шљунка и песка.

1) Види: F. Toula, Die sarmatisch. Ablagerungen zwisch. Donau und Timok. Sitzb. d. k. Akad. d. Wiss. Wien, Bd. 75., стр. 1—32,

2) Види: Math. M. Draghicénu, Erläuterungen zur geol. Uebersichtskarte d. Königreiches Rumänien, стр. 21—22.

У сарматској етажи тимочке Крајине можемо по правилу разликовати два различита нивоа: доњи и горњи. У доњем нивоу састављени су слојеви њени из песка, глине и лапораца, и то у најразноврснијим петрографским варијететима њиховим. Само у Јагњилском Потоку, где сарматски слојеви долазе преко кристаластог терена, виђа се у овом доњем одељку и грубљи материјал, шљунак и конгломерат; на свим осталим местима нема на додиру сарматске етаже с подином јој никаквог грубог материјала: преко еуфотита код М. Јасикове долазе одмах глиновити лапорци и ситан песак, преко лапоровитог кречњана код Сикола и преко пешчара код Трњана исто тако. Међутим, код Букова Манастира и код Чубре песак је у свима хоризонтима овог доњег нивоа врло крупнозрн, а покашто измешан још и са шљунком! По ободу терцијерног басена има овај доњи део сарматске етаже лигнита, и то све у танким жицама; ово се виђа код М. Јасикове, код Сикола, у Јагњилском Потоку и т. д. Горњи ниво сарматске етаже захвата по правилу кречњак. Петрографско варирање његово и његово распрострањене представљено је довољно опширно на стр. 43.

Да би разгледали целокупну фауну, која је досад у сарматској етажи тимочке Крајине констатована, навешћемо овде табеларни преглед свих локалних фауна, које су у првом одељку набројане, упоредо с оним локалностима, које је Toula разматрао у десном делу Доњег Тимочког Басена. Знаци ће бити исти као и у пређашњем списку.

Број	Име феле	Тимочка Крајина											Видински округ				
		Фунија	Висока I. и III.	Височке пивн.	Висока IV.	Савина стена	Рујевачки пот.	Бањски поток	Богданов крак	Братујевац	Јагњиласки пот.	Буков манастир	Ковлово	Црномасница	Рабово	Кула	Османово
1	*Cerithium pictum* Bast.	—	—	—	—	—	ч	р	—	—	—	р	—	—	—	р	р
2	« *disjunctum* Sow.	—	—	р	р	ч	—	—	—	—	—	р	ч	—	р	—	р
3	« *Pauli* R. Hörn.	—	о	—	—	р	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—
4	« *rubiginosum* Eichw.	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	р	о	—	—	р	р
5	« *Duboisi* M. Hörn.	—	—	—	—	—	—	р	—	—	р	—	р	—	—	—	—
6	*Trochus pictus* Eichw.	р	—	—	—	р	р	—	—	—	—	—	—	р	—	—	р
7	« *podolicus* Dubis	—	—	—	—	р	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р
8	« *papilla* Eichw.	р	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	« *serbicus* nov. spec.	—	р	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	*Buccinum duplicatum* Sow.	ч	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р	р
11	*Murex sublavatus* Bast.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—
12	*Pleurotoma Doderleini* M. Hörn.	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	*Turbo Hörnesi* Barb.	р	—	—	—	о	—	—	—	о	—	—	о	—	—	—	—
14	*Nerita Grateloupana* Fer.	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—
15	„ *picta* Fer.	р	р	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	*Rissoa inflata* Andrus.	—	—	—	—	—	р	р	—	—	р	—	—	—	—	?	—

Број	Име феле	Тимочка крајина											Видински округ				
		Фунија	Висока I. и III.	Височке пивн.	Висока IV.	Савина стена	Рујевачки пот.	Бањски пот.	Богданов крак	Братујевац	Јагњиски пот.	Буков манастир	Коњаово	Црномасница	Рабово	Кула	Османово
17	*Rissoa angulata* Eichw.	—	—	—	—	—	р	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—
18	*Paludina Frauenfeldi* Hörn.	—	—	—	р	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	« *inimitata* Frauenf.	—	ч	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	*Melania Fuchsi* R. Hörn.	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	« *Escheri* Brong.	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—
22	*Bulla Layonkaireana* Bast.	р	—	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—
23	*Phasianella* spec.	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	*Solen subfragilis* Eichw.	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	р	р
25	*Mactra podolica* Eichw.	р	о	р	р	р	о	р	ч	ч	—	о	р	—	ч	—	р
26	*Donax lucida* Eichw.	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	*Tapes gregaria* Partsch.	ч	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	р	ч	—	—	р
28	*Cardium obsoletum* Eichw.	ч	—	—	р	р	р	—	—	—	—	—	р	р	—	—	р
29	« *plicatum* Eichw.	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	р	р	—	—	—
30	*Modiola marginata* Eichw.	р	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31	« *Volhinica* Eich. var. *incrassata* d'Orb.	р	о	—	—	—	—	—	—	—	—	—	о	р	—	—	р
32	*Ervilia cfr. podolica* Eichw.	—	—	—	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—

Као што је познато, укупна фауна сарматске етаже веома је сиромашна, и у целом регијону некадашњег великога сарматског мора, од Беча па до Аралског Језера, страшно монотона. Фауне појединих локалности не показују ни издалека онаквих разноликости, као што је то случај с II. медитеранском етажом. Овде смо упућени на финесе, на истраживање таквих особености, које су често условљене појавом само једног или два-три нарочита типа. Зато се овде не може ни очекивати онаква дискусија наведене крајинске сарматске фауне, као што је то било код фауне из Дубоког Потока.

Знамо, да се у опште у сарматској фауни могу јасно разликовати два различита елемента. Први елеменат сачињавају, тако да кажемо, реликти II медитеранске етаже (церити, мурекски, нерите, плевротоме и т. д.), а други се састоји из самих страних типова (неки особити трохуси, насе, фазијанеле и т. д., затим Mactra podolica, Ervilia podolica, Tapes gregaria и др.), који су из неког страног, још непознатог нам регијона ушли у састав сарматске фауне[1]). Интересно је, да онај први елеменат превлађује на З. сарматског регијона, а што се год више иде на И. (ка касписко-аралском крају), све јаче избија на видик онај други елеменат. Да видимо сад каква је у овом погледу сарматска фауна Доњег Тимочког Басена.

У фауни сарматске етаже Доњег Тимочког Басена има доста церита, који су познати и у II. медитеранској етажи, али зато има и доста трохуса; има и нерита, али има уз то и две рисое, које се

[1]) Разгледај о овоме хипотезу Андрусовљеву, изложену у јунској свесци „Просветног Гласника" од ове године. (Примедба за време коректуре).

не налазе у Бечком Басену; у њој је констатован и један мурекс. и једна фазианела, и један турбо (који се најинтимније везује за фелу T. Hörnesi, познату до данас само из терцијерног терена око реке Буга). Поред многих, чисто западњачких црта показује, дакле, она скоро у истој таквој мери, и источњачке елементе. Интересно је међу тим, да се Tapes gregaria Partsch, ова шкољка, што је тако обилато распрострањена и по Бечком Басену, и по Маџарској, и по Подолоји, Волхинији и Грузији, у сарматском терену тимочке Крајине врло мало налази; ми смо посетили десетак локалности, и нашли смо је мало више само на Фунији, а само три егземплара на Савиној Стени. И у Бугарској ју је Toula налазио у већем броју само код Црномаснице, а по осталим локалностима или је нашао који егземплар, или просто констатује да је нема. Исто је тако распрострањена врло мало и Ervilia podolica Eichw.; на Богдановом Краку нашли смо само неколико парчади од ње, те се ни одредба не може сматрати као по све сигурна. Из бугарске партије Доњег Тимочког Басена Toula ову фелу и не цитира. На основу овога могло би се закључити, да сарматска фауна Доњег Тимочког Басена има више западњачки карактер, што у ствари није, јер видимо, да је у целој Тимочкој Крајини главни сарматски фосил чисто источњачки тип Mactra podolica Eichw., и да је, осим тога, истина на мањи простор ограничена, али опет у грдном мноштву распрострањена фела Turbo Hörnesi Barb. Свакако пак остаје ово као једна карактерна црта њена, која је чисто локалног значаја, али коју је ипак требало што јаче нагласити.

Од млађих (плиоценских) терцијерних творевина можемо са сигурношћу поменути само трагове меотске етаже на Високој и у Фундатури (види стр. 38-41). Изгледа, да ће у котлини Фундатури меотска етажа бити много више распрострањена, но што је има на Високој, међу тим је ова последња локалност далеко интереснија с тога, што су слојеви лепше испољени. На послетку напоменућемо, да се у појави ове етаже у Тимочкој Крајини огледа потпуна аналогија с геолошким односима оних творевина у Влашкој, које су пређе стављане у најдоњу понтијску етажу, а коју сада Андрусов уврштује у меотску. И тамо и овде развијен је само највиши хоризонат горњег одељка; и тамо и овде распрострањене су понајвише ситне конгерије, које показују велико сродство с конгеријом *C. novorossica* Sinz или с претком јој *C. sub-Basterotii* Turn. — Веома је тешко без икаквих палеонтолошких података говорити о старости оних доста моћних и при дну лепо стратификованих наслага песка и шљунка, што се виђају на таласавој полици дуж Дунава, а нарочито код Михаиловца и М. Каменице. Ми их уврстисмо у дилувијалне творевине Дунава (види стр. 30), али се ова одредба има сматрати као по све провизорна, јер никакве критерије немамо, на основу које бисмо могли поуздано тврдити, да поменутим творевинама нису наглашене конгеријска или левантинска етажа. — На завршетку додаћемо, да ће један део оних еуфотитских валутака, што се виђају у подгорју Дели Јована, бити по свој прилици плиоценске старости, о чему је пак на страни 7. било опширнијега говора.

Пошто смо разгледали стратиграфски карактер терцијерног терена у тимочкој Крајини, да видимо сад какав је геолошки склоп његов.

Све другомедитеранске и сарматске творевине у тимочкој Крајини издигнуте су из свог првашњег положаја, те стварају разне антиклинале, које се у главном пружају истим правцем, као и поједине зоне старијих геолошких формација, на које се терцијерни слојеви наслањају. Угао издигнутости варира; има терцијерних слојева, који показују веома благ пад, а има и таквих, који потпуно главачке стоје (види проф. 2). У опште може ће рећи, да је најјаче издизање било по ободу терцијерног терена, онде, где су терцијерни слојеви сложно пристали уз набирање подиже своје; идући И. бива и пад њихов поступно све блажи, прелазећи напослетку у хоризонталан положај. У Бугарској леже сви терцијерни слојеви са свим хоризонтално [1]). У Горњем Тимочком Басену пак терцијер је исто тако набран као и основа му, на којој лежи

Овде је са свим на свом месту, да се запитамо: кад је ово набирање било? Ну, пре свега, да проширимо поље свог посматрања. — У округу мехединћском набрана је II. медитеранска етажа исто тако, као год и старији терцијер (олигоцен); слојеви њени показују нагиб од 45—80°.) [2] У Банату имају слојеви II. медитеранске етаже јасан пад од 30-40°, као год и кристаласти шкриљци, на којима леже. [3] Слојеви голубачког тегла падају, под благим углом, али са свим приметно, к З. Исто тако издигнути су

[1]) Toula, loc. cit. профил на стр. 2., 3., 17. и 22.

[2]) Sabba Stefanescu, loc. cit. стр. 119. и 121. и профил на страни 107 и 110.

[3]) Halavats, Zur geologischen Kenntniss des Sörenyer Comitats. Földtani Közleny 1881., стр. 158 и 160.

и слојеви II. медитеранске етаже код Николичева и код В. Извора. Набирање Источне Србије и Банатских Планина није дакле извршено у првој половини миоцена, као што је то било у главном с Алпима и с Карпатима, но много доцније. У Тимочкој Крајини издигнити су, као што смо видели, и сарматски слојеви; исто тако знамо позитивно да су убрани сарматски слојеви и у Горњем Тимочком Басену. Веома би нам добродошли били, али, на жалост, немамо података о томе, да ли су у Горњем Тимочком Басену издигнути и плиоценски слојеви, и, ако је то случај, да ли су издигнути под истим нагибом као и старије наслаге, на којима леже, или постоји нека извесна дискордантност између њих; другим речима: да ли се набирање слојева у Горњем Тимочком Басену извршило у главном по свршетку левантинске етаже, или се набирање целог Тимочком Басена (изузев бугарски терцијер «између Дунава и Тимока») вршило у главном по свршетку сарматске етаже, па се за тим продужило опет, пошто се у њему створили левантински слојеви. У краљевини Румунији, и то у Влашкој, процес набирања ишао је, не можемо казати баш овим, али оваквим током. У западном делу Влашке, оном дакле крају, који има највише везе с нашим тереном, сарматске етаже и нема, те зато не можемо ни дознати, да ли се процес набирања другомедитеранских слојева вршио одмах после свршетка доњег дела горњег миоцена, или при крају миоцена (по свршетку сарматске етаже), или још доцније. Међу тим можемо сигуро рећи, да је ово набирање било пре но што су се створили конгеријски и левантински слојеви, јер ови махом показују мањи нагиб,

дакле јасну дискордантност према II. медитерану[1]). Има места, где су конгеријски и палудински слојеви скоро са свим вертикално уздигнути[2]), али су ово чисто локални изузеци. И овде се набирање вршило поново, пошто је подина ових слојева још пре тога (вероватно по свршетку сарматске етаже) била већ издигнута, само је процес био интензивнији. Кад се о овим стварима говори, треба вазда имати у виду у опште један крај, јер поједини делови могу показивати страшне варијације. Набирање једног планинског лука не само да је ишло полагано, но још и у појединим деловима његовим друкчије. За околину Беча н. пр. зна се, да је извесан крај њен морао бити набран још за време горње креде (отуд гозавска фација код Neue Welt), па се затим главно набирање вршило и извршило око средине миоцена У северним Карпатима има крајева, код којих је парцијално набирање било по свршетку старијег терцијера, па се затим у велико поновило почетком миоцена. И у регијону дакле, који сада разматрамо, могло је набирање где-где отпочети и раније, али је главно било по свршетку сарматске етаже. За ово нам је најјаснији доказ то, што на Високој преко издигнутих слојева сарматских долазе као трансгресија хоризонтално положени слојеви меотске етаже. Изгледа пак, да је у тимочкој Крајини набирање било и за време саме сарматске етаже, јер смо наишли на један пример, да једна (горња) серија сарматских слојева показује јасну дискордантност према другој, доњој серији, која јој се налази у подини

[1]) Math. Draghicenu, loc. cit. стр. 22. — Sabba Stefanescu, loc. cit. стр. 149.

[2]) Tietze, Bamerkungen über die Bildung von Querthälern, Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt, Bd. 32., стр. 704.

(види профил 8.). Нисмо у стању, да проширимо ово за цео овај терен, јер нигде на другом месту нисмо могли наићи на сличан појав. Да ли ће ово бити особеност само једног дела тимочке Крајине, или ће се показати као карактер целе тимочке зоне, решиће доцнија проучавања, а ми се задовољавамо тиме, што смо га бар нагласили. Исто тако изгледа, да после главног набирања у Доњем Тимочком Басену није било поновног, млађег (постплиоценског) набирања, јер већ слојеви меотске етаже леже, и у Фундатури и на Високој, потпуно хоризонтално.

Терцијер тимочке Крајине није дакле само један део бугарске равнице, који би био прилепљен уз планински костур Источне Србије, него је и он саставни део њених планина. Из овога се види, да је са свим некоректно било, што се досад сматрало, да је крајња зона Банатских Планина на И. (па према томе и планина Источне Србије) назначена планинским гредама мезозојске старости. Јер, као што смо мало час видели, и тимочка Крајина и терцијерни терен у западном крају Влашке чине спољни обод карпатско-балканског планинског лука у овом региjону. Осим тога држало се, да је терцијерни терен тимочке Крајине са свим хомоген, т. ј. није се знало, да у њему има разних оаза и кретацејског кречњака, и пешчара, и кристаластих шкриљаца, па се зато сматрало, да се извесне планинске греде, које су у Влашкој јасно обележене, пружају само до Дунава, губећи у северо-источној Србији планински карактер и прелазећи у депресију, коју је покрио терцијер Тимочког Басена[1]). Мислимо, дакле, да ће бити сасвим умесно, ако се на завршетку геолошке

[1]) Види: Suess, Antlitz der Erde, I., стр. 622.

студије о терцијеру тимочке Крајине упустимо још и у расправљање ове ствари, тим пре, што нам се овде дала згодна прилика.

Као спољни обод Банатских Планина и планина северо-источне Србије морају се сматрати терцијерне творевине, које су у тимочкој Крајини миоценске, а у западном крају Влашке већином плиоценске старости.

Прва зона, која за тим долази, и која је досад сматрана као спољна зона Банатских Планина, назначена је у мехединћском округу само двема изолованим партијама мезозојског (по свој прилици кретацејског) кречњака; једна се налази између места Runcusoru и места Sovarua de susu. а друга је близу Дунава, северно од места Gura Vaiei[1]).

За тим долази једна архајска зона. Она се издиже као самостална планинска греда источно од реке Motru и иде на ЈЗ. право к Дунаву, преко пута од Сипа[2]).

Иза ове кристаласте зоне долази опет једна зона секундарног кречњака. Она почиње код места Dobrita, и све до Baia de Arama састављена је из омањих, поиздвајаних партија. одакле пак као једноставна кречњачка зона иде ка месту Verciorova. допирући до Дунава[3]).

Долази опет једна архајска зона[4]). Она се потпуно обавија око пређашње кречњачке греде, захвата реку Бâну. и прелази у Србију, стварајући кристаласту зону Мироч-Планине.

[1].) Види: Sabba Stefanescu, loc. cit. стр. 85—87. — Suess. loc. cit. стр. 620.
[2].) Види: Sabba Stefanescu, loc. cit. стр. 71. — Suess, loc. cit. стр. 621.
[3]). Види: S. Stefanescu, loc. cit. стр. 81. — Suess, loc. cit. стр. 621
[4]). Види: S. Stefanescu, loc. cit. стр. 6[illegible]. — Suess, loc. cit. стр. 621

Није нам потребно и даље набрајати поједине зоне Банатских Планина, пошто ћемо се у целој овој ствари ограничити само на спољну страну овог планинског система.

Да видимо сад, да ли се поменуте зоне Банатских Планина јасно разазнају и у Србији, и, ако је то случај, какав им је географски ток

Најзгодније ће бити, да пођемо од оне мезозојске греде, што од Добрице удара на Баја-де-Араму, и одавде на Верчиорову. Исте стене, из којих је састављена ова зона, виђају се и на нашој обали Дунава. Одавде се оне простиру у једној уској зони, која застире источну страну кристаласте зоне Мироч-Планине, далеко на J., ударајући, после малог прекида код Брзе Паланке, преко Јабуковца, Штубика и Шаркамена ка Трњану. У Влашкој је састављена ова зона из кречњака, испод кога долази врло чврст, конгломератичан пешчар[1]. Замислимо сад, да је кречњак денудован; остаје само пешчар, — имамо продужење ове зоне код Трњана, затим на средини измеђ Трњана и Сикола. Мало даље, и ова зона има све чланове своје: при врху кречњак (који је овде лапоровит), испод њега пешчар, па гнајс. На стр. 45. било је опширније говора о томе, како се она овде окреће на ЈЈИ., везујући се, преко оне изоловане партије кречњака код Метриша, са кречњачком зоном код Брусника, која се затим простире у правцу ка Табаковцу све до Тимока, и прелази, најзад, у Бугарску.

Видели смо, да се поред ове зоне, а на источној страни, пружа једна архајска зона, која удара у

[1] Види: П. С. Павловић, Од Кладова до Костоца, стр. 5.

Дунав спрам Сипа. На основу досадањег познавања тимочке Крајине сматрало се, да ове зоне у Србији и нема. Међутим, ми смо у тимочкој Крајини наилазили на јасне трагове њене, који нам несумњиво доказују да се и она продужава у североисточну Србију. У десном крају Јагњилског Потока испољена је једна партија гнајса, чији су слојеви убрани, сасвим сложно са сарматским слојевима. А ниже села Трњана знамо да се налази повећа оаза кристаластих шкриљаца, стварајући читава брда (види стр. 15). Ова дакле архајска зона није у Србији назначена као каква једноставна планинска греда; она је претрпана терцијерним творевинама, али се траг њен јасно распознаје и правац јој се може лако реконструјисати, што је свакако врло важан податак за решавање чисто теоријских питања о постанку нашег дела карпатско-балканског планинског лука.

Код Михаиловца имамо једну оазу кретацејског пешчара, измешаног с кречњачког; код Каменице долазе преко овога пешчара слојеви кречњака; северно од Речке избија из сред терцијерног терена једно острво кретацејског кречњака (Соколовица); испод кога се опет помаља пешчар; напослетку, у Бугарској јужно од Коилова а према Рајцу, констатовао је Toula опет исти овакав пешчар[1].

Појаву ових изолованих партија мезозојског терена у сред терцијера тимочке Крајине не бисмо апсо-

[1] Toula (loc. cit. стр. 13) мисли, да ће ово бити каква еоценска творевина, слична пешчарима флиша из околине Беча. За ово му је највећи разлог то, што тај пешчар, по петрографском каректеру свом, личи на флиш! Ми смо пак показали, да је на много места у тимочкој Крајини распрострањен овакав исти пешчар, и то у вези с кречњацима несумњиво кретацејске старости: према томе је понајвероватније, да је и он каква кретацејска творевина. На стр. 10. држимо, да смо довољно јасно представили, како ће најзгодније бити, да се урачуна у доњу креду.

лутно могли разумети, ако у њима не бисмо гледали изоловане трагове некакве, негда једноставне а сад већ са свим распарчане мезозојске зоне. Ми их дакле и сматрамо као такве, гледајући у њима белеге, које нам дају могућности, да реконструишемо најисточнију мезозојску зону северeисточне Србије. Кад упоредимо сад ову зону с најисточнијом мезозојском зоном Банатских Планина, видимо, да су оне са свим једног истог карактера: и ова, као год и она у тимочкој крајини, назначена је изолованим партијама кретацејских творевина. Како се сад све источне зоне Банатских Планина директно настављају и у североисточној Србији, онда ништа природније, но да спојимо ове најисточније зоне о којима је реч[1].

Напослетку, додаћемо још, да се и она велика архајска зона, која прелази из Влашке и ствара кристаласту зону Мироч-Планине, може пратити и даље на ЈИ., све до Тимока. Ударајући поред Текије, допире она до под сам Сто, па онда окреће у главном на ЈИ. ка Дубочану. Ми смо је сусрели код Сикола, на западној страни оне кретацејске зоне; видели смо је затим и ниже В. Јасикове, у

[1] У бугарској партији ове зоне, око оног пешчара преко пута од Рајца, износи Toula врло интересне стратиграфске односе терена: скоро сасвим хоризонтално положени слојеви сарматске етаже, наслањају се на скоро сасвим усправљене слојеве пешчара. Из овога би се могло закључити, да је пешчар пре набран, но што се почели стварати сарматски слојеви. Ово се пак никако не слаже са закључком, до кога смо ми дошли. Или је ту нека дислокација у вартикалном правцу, или је цела ствар много заплетенија, т. ј. било би, да су мезозојске зоне у тимочкој Крајини и у Банатским Планинама створене пре, но што се стварао терцијер Тимочког Басена, дакле у почетку миоцена, па да је онда, по свршетку сарматске етаже, дошло опет набирање, при чему је терцијер тимочке Крајине пристао уз набирање, а бугарски не. Доцнија испитивања имају да обрате нарочиту пажњу на ову ствар.

истом односу према кретацејској зони, што је пред њом. Она велика партија архајског терена у североисточној Србији нема дакле облик троугла, но више личи на мало накривљено *Y*, у кога се стабло пружа од Стола до Тимока, наравно, узето у смислу зоне, а не као једноставна планинска греда.

Из свега овога видимо, да су све поменуте зоне Банатских Планина јасно обележене и у Србији, и да, према томе, можемо тачно одредити и ток њихов. Пружајући се у правцу СИ—ЈЗ. ударају оне на Дунав, прелазе у Североисточну Србију, мењају свој правац идући са С. на Ј., затим окрећу на ЈЈИ, губећи се напослетку у подгорју Западног Балкана. Сад дакле јасније гледамо на ону интересну кривину, која се извршила у овом делу карпатско-балканског планинског лука, а исто тако можемо јасно представити себи и геолошки склоп тимочке Крајине. Једна и то прва мезозојска зона удара посред терцијера њеног, а овај се затим наслања на другу (кристаласту) зону, или прелази преко ове, па се наслања чак на трећу (кречњачку) зону. Западно од зоне Соколовица-Михаиловац чини терцијер тимочке Крајине једну синклиналу; ова синклинала прелази у антиклиналу поменуте зоне, чије источно крило затим поступно прелази у бугарску равницу. Наравно, да је ово општа слика тектонике, која у појединостима може врло јако варирати. (види сл. 9.).

Сетимо се сад, како је врло вероватно, да се централна зона Банатских Планина (Свињица — Гребен и Милановац—Клокочевац—Црнајка) продужује скоро до подножја Стола[1]; замислимо да се

[1] Види: Св. А. Радовановић, Лијас код Добре. Геол. Ан Балк. Полуостр., III., ст. 26.

оне архајске зоне, које се налазе лево и десно од ње, спајају код Стола, па да окрећу затим на ЈИ. ка Тимоку; узмимо уз то још на ум, како се крајња мезозојска зона на З. (Zug. von Steierdorf по Suess-у), прелазећи у Србију нагло шири, захватајући, без мало, цео кретацејски терен Источне Србије, — па ћемо представити себи у главним цртама и геолошки склоп целе Источне Србије. (Разгледај сад геолошку картицу, која се налази као први прилог на крају ове књиге).

ДЕО ДРУГИ: ПАЛЕОНТОЛОШКИ.

У овом ће се делу описати све фосилне форме. које су до данас констатоване у терцијерном терену тимочке Крајине. Као материјал за студију служиле су нам: збирке фосила, што смо их сами у нашим екскурзијама сакупили; даље, богата колекција фосила из разних локалности овога краја, која се налази у Геолошком Заводу Велике Школе; — и, напослетку, омање али интересне збирчице, које су нам уступили на проучавање: г. Ђорђе Стојковић, проф., г. Милан Банић предавач неготинске ниже гимназије и г. Јов. Станојевић, великошколац.

При опису појединих фела гледали смо. да будемо што краћи. Зато ће се у целом овом одељку осетити главна тежња за тиме, да се тачно назначи: с којом је познатом формом идентификована дотична форма из тимочког терцијера; даље, где је ова нађена, како је распрострањена и т. д. Само код каквог интересног варијетета, или при каквој новој фели задржавали смо се дуже, упуштајући се у детаљно описивање њено.

Приметиће се, да описивање сарматских фосила нисмо издвојили од описивања другомедитеранских. Ово је с тога, што смо фосиле разматрали

чисто с палеонтолошког гледишта, дакле претпоставили смо зоолошко издвајање у класе, родове и феле стратиграфском издвајању по етажама. Збрке неће бити никакве, јер код сваке феле стоји забележено и где је нађена. Ако је која фела нађена и у II. медитеранској и у сарматској етажи, то је нарочито наглашено.

Литература, коју смо употребљавали при овом одељку, може се видети из самих цитата; зато је нећемо овде ни наводити.

I. Корали.

Heliastrea Reussana M. Edw. et Haim.

1871. *Heliastrea Reussana* M. Edw. et Haim. — A. Reuss, Die fossilen Korallen d. österr. ungar. Miocän, стр. 44., таб. 9., сл. 2., таб. 18., сл. 4.

Ова је фела обилато распрострањена у теглу Дубоког Потока, и налази се махом у грумењу, од којих два прелазе величину песнице. Ова се два примерка одликују ситнијим звездицама и ужим међупростором између њих, те их с тога можемо уврстити у Рајсов варијетет *Heliastrea Reussana minor*; осим тога имамо још један примерак, на коме су звездице врло велике, а исто тако и растојања међ њима; — ово ће бити *Heliastrea Reussana major*.

Heliastrea conoidea Reuss.

1871. *Heliastrea conoidea*. Reuss, die foss. Koralen d. öster. ungar. Miocän, стр. 44., таб. 10. сл. 3.

Овим именом обележавамо један примерак из Дубоког Потока са збијеним звездицама и ниским порубом. Цео је облик танак и продужен.

Astrea crenulata Goldf.

1871. *Astrea crenulata*. Goldf. — Reuss, Die fossilen Korallen des österr. ungar. Miocän, стр. 49., таб. 12. сл. 1. 2.

Нађена у теглу Дубоког Потока. Имамо само један примерак, који се пак у свему слаже с цитираном фелом.

II. Брахиоподи.

Terebratula macrescens Dreger.

(Сл. 11.)

1888. *Terebratula macrescens* Dreger. Die tertiären Brachiopoden des Wiener Beckens, Beiträge zur Paläontologie Oesterreich-Ungarns, Bd, VII., II. Heft, таб. 3., сл. 7—10.

Ова је фела цитирана само из једне локалности Бечког Басена (Eisenstadt у Угарској), где је пак обилато распрострањена. Из II. медитеранске етаже у Дубоком Потоку имамо један непотпуно очувани егземплар (само доњи капак с одбијеним левим крајем), који се сасвим слаже с извесним варијететом цитиране феле, те се и одредба може сматрати као по све сигурна. Судећи по илустрацијама у монографији Дрегеровој, које су придате уз дијагнозу ове феле, види се, да се наш егземплар, по томе што му је кљун више усправљен, што му је делтидија слободнија и што је бипликација на њему веома слабо наглашена, разликује толико од ајзенштатских облика, да изгледа као да представља самосталан варијетет. Међутим разгледајући у бечком Музеју Природних Наука оригиналне примерке уверили смо се, да је у Ајзенштату поред оних насликаних варијетета распрострањен још један. с којим се наш егземплар може потпуно идентификовати,

само што тај варијетет, сигурно зато што је доцније нађен, није у поменутој монографији ни наглашен, ни насликан. И с тога разлога сматрамо, да ће бити умесно, ако уз овај опис приложимо и слику нашег егземплара. (Види сл. 11. на приложеној таблици).

III. Пужеви.

Conus cf. *Daciae* Hörn et Auing.

1879. *Conus Daciae.* **Hörn.** et **Auing.**, Die Gastropoden der Meeresablagerungen d. I, uud II. Mediterranstufe in d. österr.-ungar. Monarchie, стр. 21., таб. 3. сл. 1.

Један једини егземплар из Дубког Потока. Макар да је доста оштећен, опет, судећи по спољном облику спирале му, која је добро очувана, можемо га потпуно с цитираном фелом идентификовати.

Conus Neumayri Hörn. et Auing.

1879. *Conus Neumayri.* **Hörn.** et **Auing.**, Die Gastropoden der Meeresablagerungen d. I. und II. Mediterranstufe in der österr.-ungar. Monarchie, стр. 27., таб. 1., сл. 18-

Примерак је узет из збирке г. Рашковића, а нађен је у Дубом Потоку. По величини и облику љуштуре слаже се највише с примерцима из *Лапуђа*. Орнаментација није му баш најјаснија, јер је доста излизан. Висина му је 35, а ширина 23 mm.

Conus Brezinae Hörn et Auing.

1856. *Conus Dujardini.* **M. Hörnes,** Die fossilen Mollusken des Tertiär-Beckens von Wien, I,. стр. 40., таб. 5., сл. 8.

1879. *Conus Brezinae.* **Hörn.** et **Auing.**, Die Gastropoden der Meresablerungen d. I. und II. Mediterranstufe etc., стр. 36.

Сви карактери, на основу којих Хернес и Ауингер издвајају ову фелу од феле *Conus Dujar-*

dini Hörn., јасно се распознају и на нашем једном егземплару. Поред њега имамо у збирци још два примерка, знатно мање величине, који ће по свој прилици бити младе индивидуе. Нађени су у Дубоком Потоку.

Conus ponderosus Brocc.

1856. *Conus ponderosus.* Brocc. — M. Hörnes, Die fossilen Mollusken des Tertiär-Beckens von Wien, I., стр. 26., таб. 2., сл. 6a и 6b.

1879. *Conus ponderosus* Brocc. var. II. Hörn. er Auing., Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der I. und II. Mediterranstufe etc , стр. 39. таб. 5., сл. 5.

Само један примерак, нађен у Дубоком Потоку. Форма му је доста дугуљаста; нараштајне пруге су јасно обележене, и има их много, попречне пак и не примећавају се, јер је површни слој љушуре отрвен.

Conus Noe Brocc. *var.*

1856. *Conus Noe* Brocc. — M. Hörnes, Die fossilen Molluskan des Tertiär-Beckens von Wien, стр. 28 , таб. 2., сл. 1a, 2b и 1c.

1879 *Conus* Noe Brocc. *var.* Hörn. et Auing., Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der I. und II. Mediterranstufe etc., стр. 43.

Од ове феле имамо у нашој збирци само један фрагментарно очувани егземплар, — једну спиралу без неколико горњих завојака и са само једним малим делом од последњег завојка. Упоређујући га с брасинским примерком ове феле, који се налази у палентолошкој збирци Велике Школе, и с илустрацијама код Хернеса, склони смо обележити га гор-

њим именом. Наш примерак, као год и егземплари из Бечког Басена, дугуљастијег је облика, но талијански представници ове феле.

Conus praelongus Hörn et Auing.

1879. *Conus praelongus*. Hörn et Auing., Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der I. und II. Mediterranstufe etc. страна 45—46., таб. 1., сл. 16.

Један примерак из Дубоког Потока. Према торњастој и уздигнутој спирали, конкавном профилу завојака, као и према мрко обасјаним пругама увршћујемо га овде. По величини је нешто мањи но цитирани егземплар из Лапуђа, али му је размера димензије иста.

Conus fuscocingulatus Bronn.

1856. *Conus fuscocingulatus* Bronn. — M. Hörnes, Die fossilen Mollusken des Tertiär-Beckens von Wien, стр. 21., таб. 1., сл. 5.

1879. *Conus fuscocingulatus* Bronn. — R Hörnes et Auing. Die Gasteropoden der Meeresablagerungen etc. стр. 47—48. таб. 1., сл. 10—13.

Има свега осам примерака, и сви су из Дубоког Потока. Два се примерка слажу с оним трубастим формама из Бујтура, који су код R. Hörnes-а представљени на слици 10. и 12.; један је нешто дугуљастији, а остали држе средину.

Conus Schröckingeri Hörn. et Auing.

1879. *Conus Schröckingeri*. Hörn et Auing., Die Gastropoden der Meeresablagerungen der I. und II. Mediterranstufe etc., стр. 51., таб. 1., сл. 19.

Величином својом премаша наш егземплар из Дубоког Потока врло мало примерке из Лапуђа.

с којима се иначе, по својој крушкастој форми и по орнаментици, најбоље подудара.

Conus mediterraneus Hwas.

1879. *Conus mediterraneus* Hwast. — Hörn. et Auing., Die Gastropoden der I. und II. Mediterranstufe etc., стр. 51.. таб. 6., сл. 10.

Од ове феле имамо само један добро очувани примерак, који се у свему слаже с насликаним егземпларом из Феславе у Бечком Басену.

Oliva flamulata Lam.

1856. *Oliva flamulata* Lamk. — M. Hoernes Foss. Moll d. Tert.-Beck. стр. 47—49. Таб. 6., сл. 1—2.

Фела ова представљена је у нашој збирци из Дубоког Потока само једним добро очуваним примерком.

Ancillaria glandiformis Lamk.

1856. *Ancill. glandiformis* Lamk, — M. Hoernes. op. cit. стр. I. 57. Таб. IV. сл. 6—13.

1880. *Ancill. glandiformis* Lamk. — R. Hoernes et Auinger op. cit. стр. 55. таб. VII. сл. 1.

Овај тако чести облик у свима осталим нашим медитеранским локалностима, представљен је у Дубоком Потоку само са три рђаво очувана примерка, од којих се један слаже са Р. Херенсовом цитираном, здепастом формом из Феславе. Она друга два много су мања, и облик им је прстенаст.

Cyprea Lanciae Brus.

1856. *Cyprea pyrum*. M. Hoernes., Foss. Moll. d. Tert.-Beck v. Wien I., таб. VIII. сл. 3—5.

1880. *Cyprea Lanciae* Brus. — R. Hoernes et Auinger op. cit. стр. 59—60.

Из Дубоког Потока; свега три комада. Два су добро сачувана и подударају се са штајнабрушким (сл. 4. a, b), трећи је разбијен и у комадима.

Voluta taurina Bon.

1856. *Voluta taurina* Bon. — M. Hoernes. Foss. Moll. d. Tert.-Beck. стр. 95—96. таб. IX. сл. 15.

Дивно сачувани примерак, што смо га у Дубоком Потоку нашли, у свему се подудара са сликаним из Феславе.

Mitra fusiformis Brocc.

1856. *Mitra fusiformis* Broc. — M. Hoerne,s Foss. Mol. d. Tert.-Веск. I. стр. 97. таб. X. сл. 1—3. и опет M. Hoernes *Mitra aperta*. op. cit. стр. 98. таб. X сл. 4—7.

1880. *Mitra fusiformis* — Brocc. R. Hoernes et Auinger op. cit. стр. 75—76. таб. VIII. сл. 25—29.

Пред нама су осам егземплара из Дубог Потока, представљајући поступан прелаз од M. Хернесове протегљасте M. fusifomis ка мањим и трбушастијим облицима (M. aperta Bell).

Mitra recticosta Bell.

1880. *M. recticosta* Bell. — R Hoernes. и Auinger op. cit. стр. 85—86. таб. X. сл. 58.

Пошто су, код нашег добро очуваног облика из Дубоког Потока, простори између ребара са свим глатки, то га са сигурношћу смемо иденфиковати са цитираном фелом.

Terebra fuscata Brocc.

1856. *Terebra fuscata* Brocc. — M. Hoernes. Foss. Moll d. Tert.-Beck. v. Wien I., стр. 128—129. таб. XI. сл. 15—18 и 26.

Два наша примерка слажу се са облицима из Пецлајнсдорфа. Трећи је много мањи и јако при врху зашиљен.

Terebra acuminata Borson.

1856. *Terebra acuminata* Bors. — M. Hoernes. op. cit. стр. 130—131. таб. 11., сл. 22—24.

Два дубоко-поточка примерка са веома шиљатим завијуцима и богатом спиралом идентификујемо са горе именованом фелом.

Buccinum Schönni Hoern. et. Auing.

1856. *Buccinum Dujardini.* M. Hoernes, Foss. Moll. d. Tert.-Becken v. Wien. I. стр. 154 и 168, pro parte. таб. XII. сл. I.

1882. *Buccinum Schönni.* R. Hoernes et Auinger, Die Gasteropoden d. Meeres-Ablager. и т. д. стр. 125. таб. XV. сл, 18—20.

Сва три примерка из Дубоког Потока слажу се са феславским облицима. Особито су јасно изражена попречна ребра на средњим завијуцима.

Buccinum vindobonense Ch. Mayer.

1856. *Buccinum coloratum,* M. Hoernes. op. cit. I. стр. 151 и 668 таб. XIII. сл. 8

1882. *Buccinum vindobonense.* R. Hoernes et. Auing. op. cit стр. 145—146.

Упоређујући један примерак ове феле са једним из Раковице пада у очи, што се на дубоко-поточком облику не истиче она попречна пруга, испод шва, која гради као неку пантљику. Иначе цела је љуштура покривена блиским а широким уздужним ребрима, а преко ових прелазе попречне пруге. Подударност је изведена и у осталим знацима.

Buccinum duplicatum Sow.

1856. *Buccinum duplicatum* Sow.—M. Hoernes, Foss. Moll. и т. д. I. стр. 156—158. Таб. 13. сл. 6—9.

1874. *Buccinum duplicatum* Sow. var.—R. Hoernes, Tertiär-Studien (Jahrbuch d. k, k. geol. Reichsanstalt XXIV. Bd.) стр. 35. таб. II. сл. 5—6.

Овај чести облик сарматски имамо ми само из две локалности: Фуније и Високе (усек на жељезничкој прузи). Из првога су места типски примерци (на број преко 10); а измењени егземплар са Високе јако опомиње на Р. Хернесов Buccinum duplicatum Sow. var. Vernuelli d'Orb. прелаз који чини ка Jacquemarti d'Orb. из Кишињева. Од њега су сачувана само три завијутка са сличном орнаментацијом, каква је и код поменутог варијетета.

Purpura exilis Partsch.

1856. *Purpura exilis* Partsch. — M. Hoernes. op. cit. I. стр. 169—170. таб. XIII. сл. 2)—23.

Ретка је у медитеранској локалности. Из Дубоког Потока само три представника, од којих је један јако излизан.

Strombus coronatus Defr.

1856. *Strombus coronatus* Defr. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 187—188 таб. XVII. сл. 1 а в.

1884. *Strombus coronatus* Defr. — R. Hoernes et Auing op. cit. стр. 163. таб. XVIII. сл. 1—5. таб. XIX сл. 1.

У збирци из Дубоког Потока свега пет комада. Два су веома добро очувана, и дају се веома лепо индентификовати са цитираним обликом. Остало су фрагменти.

Murex Aquitanicus Grat.

1856. *Murex aquitanicus* Grat. — M. Hoernes. Foss. Moll. d. Tert.-Beck. v. Wien. I. стр. 219. таб. XXT. сл. 1—3.

1885. *Murex Aquitancus* Grat. — R. Hoernes et. Auing. D. Gasteropoden d. Meeres-Ablagerungen et. c. стр. 207—208. таб. XXV. сл. 3.

Фела ова, као што је познато, јако варира према старости. Наш једини егземплар, из Дубоког Потока, потпуно је идентичан са М. Херсеновим сликаним примерком (сл. 3. из Грунда).

Fusus cf. *bilineatus* Partsch

1856. *Fusus bilineatus* Partsch. — M. Hörn., Die foss. Moll. d. W. B. II. стр. 295, таб. 32, сл. 11.

Само један егземплар из Дубоког Потока, који се по спољној орнаментацији и облику како појединих завојака тако и целе љуштуре највише приближује цитираној фели. Интересно је, да је у опште од рода Fusus у Дубоком Потоку нађен само овај један егземплар. То нам јасно показује, да се и ова творевина II. медитеранске етаже морала стварати у много плићој води, но прави тегли. И зато у фауни Дубоког Потока нема плевротама, и зато је и род фузуз овако слабо заступљен

Fasciolaria spec.

Два егземплара, оба из Дубоког Потока. Један је мањи, и завојци му се постепено завршују у врх, те с тога изгледа релативно много дужи, но онај други егземплар, који је знатно већи, али је кратак и здепаст. Оба егземплара нису бог зна како очувана, те је с тога и спецификација њихова врло

тешка и несигурна. По својој орнаментацији личи онај мањи егземплар јако на *Fusus crispus* Bors. (M. Hörnes, loc. cit. I, ст. 391., таб. 32 сл. 3.), само што се од њега на први поглед разликује оним издигнутим спиралним линијама, које се обавијају око колумеле, избијајући чак до гротла; он и не спада у род *Fusus*, но у фасцисларију.

Pleurotoma Doderleini Hörn.

1856. *Pleurotoma Doderleini* M. Hörnes, Foss. Moll. d. W. B. стр. 239. таб. 36. сл, 17.

Нађено на Савиној Стени пет примерака. Један добро очуван, те се и одредба ове феле, којом се сарматска фауна тимочке крајине знатно обогаћава, може сматрати као по све сигурна.

Cerithium lignitarum Eichw.

1856. *Cerithium lignitarum* Eichw.—M. Hörnes, Foss. Moll. d. W. B. I. стр. 398—399. таб. 42, сл. 1—3.

Три примерка нађена у Дубоком Потоку. Два имају добро очувану спољну орнаментацију, а трећем су и попречна и уздужна ребра излизана. Прве идентификујемо са свим сигурно с цитираном фелом, а последњи на основу сличног спољног облика му с њима.

Cerithium scabrum Desh.

1856. *Cerithium scabrum* Desh. M. — Hörnes, Die foss. Moll. d. W. B. I., стр. 410., таб. 42. сл. 16.

Ова је фела јако распрострањена у теглу Равне Горе (Дубоки Поток) и у лајтовцу на Белој Стени. Разбијајући стење из ове последње локалности из

ности извадили смо китом преко десетину егземплара. Примерке из Дубоког Потока упоређивали смо са штајнабрушким; у свему се подударају само су наши нешто мало ситнији.

Cerithium doliolum Brocc.

1656- *Cerithium doliolum* Brocc. — M. Hörnes foss. Moll. d. W. B. I,, стр. 392—393., таб. 41. сл. 11.

Само један једини примерак из Дубоког Потока.

Cerithium crenatum Brocc. var.

1856. *Cerithium crenatum* Brocc. var.— M Hoernes, Foss. Moll. Tert.-Bcck. I. стр. 407—409. таб. XLII сл. 13– 14.

У теглу дубоко-поточком заступљена је ова фела само са три примерка, који се потпунце сравнити могу са Хернесовим варијетеом цитиране феле.

Cerithium pictum Bast.

1856. *Cerithium pictum* Bast. — M, Hoernes, op. cit. I. стр. 394. таб. XLI. сл. 15—17.

1874. *Cerithium. pictum* R. Hoernes, — Tertiär-Stud. стр. 67, таб. II. сл. 10 и 11.

Находи се у Дубоком Потоку, Рујевачком Потоку, Бањском Потоку и код манастира Букова. — Примерци из плаве глине, прво цитиране локалности, веома личе на М. Хернесове типске, док остали из белог кварцитног песка много су ситнији и јако опомињу на праве сарматске из Рипња. Обликом и порастом слажу се неки примерци из Рујевачког Потока са Р. Хорнесовим хајлигенбуршким варијететом, јер се и код нашег C. pictum-a, поред горње серије чворова, јавља још једна друга.

Сем тога у истом месту имамо облика, код којих су, место доње серије чворова, развијене две или три просто уздигнуте линије. Четири савршено одрасле индивидуе из Бањскога Потока потпунце се подударају по орнаментацији такође са хајлигенберским, с том само напоменом, да су наши много шиљастији. Фела је ова најјаче заступљена у овом месту, јер смо за кратко време нашег бављења, сакупили преко 30 примерака. Егземплари из Букова Манастира (4 на броју) јако су излизани, тако, да је се на горњу фелу закључити могло тек по једном нешто боље очуваном.

Cerithium minutum Ser.

Cerith. minutum Ser. — M. Hoernes, Foss. Moll. d. Tert.-Beck. v. Wien I. стр. 390—391. таб. XLI. сл. 8—9.

После Cerith. scabrum-а најраспрострањенија фела међ церитима у Дубоком Потоку. Љуштуре наших примерака нешто су ниже а трбушастије. Чворови, особито на средњем завијутку, добро су развијени. Преко 20 егземплара.

Cerithium disjunctum Sow.

1856. *Cerithium disjunctum* Sow. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 402—407. таб. XLII. сл. 10, 11,

Налази се на Савиној Стени, код манастира Букова, у песку крај усека жељезничког на Високој и у виноградима код височких пивница. Највише је заступљен у кречњаку Савине Стене (10 примерака), а најмање га има у оба места на Високој. Примерци из локалности код Букова манастира јако су истрвени и излизани.

Cerithium Pauli Hörn. jun.

1875. *Cerithium Pauli.* — R. Hoernes, Tertiär-studien (Jarbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt) стр. 67—68. таб. II. сл. 5 и 6.

Савина Стена, братујевачки виногради и на Високој, преко од Брегова. У последња два места заступљен је са мало примерка, док смо из зрнастог кречњака прве локалности, за врло кратко време. сакупили близу 100 комада. Велики број ових примерака јако је по површини излизан, но ипак се и на њима виде многа задебљања (Mundwülste); ни један егземплар нема очуваног гротла а сем тога уздужна је серија чворова јако искривљена — таман сви знаци, на основу којих је Р. Хернес одвојио ову фелу од Cerith. lignitarum-а и Cerith. Duboisi.

Cerithium rubiginosum Eichw.

1856. *Cerith. rubiginosum* — Eichw. M. Hoernes, op, cit. I. стр. 394—394. таб. XHI. сл, 16. и 18.

1875. *Cerith. rubiginosum* —Eich. var. R. Hoernes, Tertiär-Studieu. ст, 67. таб. II. сл. 15—18.

Примерци, што их имамо са Високе, преко од Брегова, у свему се подударају са облицима, што Р. Хернес, у цитираном раду, наводи из Хауцендорфа. Једини пак егземплар што је нађен код Букова манастира одликује се веома трбушастом формом.

Cerithium Duboisi Hoernes.

1856 *Cerith. Duboisi* Hoernes, — Foss. Moll. d. Tert -Beck. v. Wien I, стр. 399—400 таб. XLI сл. 4 и 5.

1875. *R. Hoernes,* Tertiär-Studien на стр. 67—68 приликом говора о Cerith. Pauli.

Наша три примерка из Бањског Потока идентификујемо са цитираном фелом, из разлога, што

немају никаквих целих набора (Mundwülste), што им форма није трбушаста већ су завијуци готово равни и што им серије четвороугалних чворова без мало стоје у правој линији, док оне, као што је познато, код Cerith. Pauli граде знатну кривину. Исто тако овде увршћујемо и један егземплар (из збирке неготинске гимназије) из Јагњилског Потока са лепо очуваним гротлом и три усна набора на последњем завијутку.

Turritella subangulata Brocc.

1856. *Turritella subangulata* Brocc. — M. Hoernes op. cit. I. стр. 428—429. таб. XLIII. сл. 5—7.

У дубоко-поточком теглу нашли смо један одломак — горњих 8 завијутака — са врло добро развијеном карином и финим попречним линијама.

Turritella turris Bast.

1256. *Turitella turris* Bast. — M. Hoernes op. cit. I. стр. 423. таб, XLIII. сл. 15. 16.

Свега пет егземплара (из Дубоког Потока), без гротла и доњих завијутака.

Trochus patulus Brocc.

1856. *Trochus patulus* Brocc — Hoernes, op. cit. 1 стр. 458—460 таб. XLV. сл. 14.

Два парчета, што смо из дубоко-поточког маринског тегла извадили, по орнаментацији, указују на цитирану фелу.

Trochus pictus Eichw.

1856. *Trochus pictus*. Eichw. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 456. таб. XLV. сл. 10 и 12.

Савина Стена, Фунија и Рујевачки Поток. У сва три места редак је. Највећи је број егземплара (из прве локалности) три.

Trochus podolicus. Dub.

1856. *Trochus podolicus* Dub. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 447—448. таб. XLV. сл. 2.

1877. *Trochus podolicus* Dub. var. *enodis* Toula. Die sarmatischen Ablagerungen zwischen Donau nnd Timok. стр. 24 — 25. слика 6.

Фела ова нађена је у Рујевачком Потоку и на Савиној Стени. Примерак из прве локалности, приликом одвајања од јако глиновитог тегла, скрхан је; али ипак и по оном фрагменту, што је заостао, држимо,` да ће најзгодније бити, ако се идинтифицује са Тулиним варијететом, пошто се и на нашем комаду распознаје форма и тупе спиралне пруге без икаквих чворова. Примерак са Савине Стене веома је висок и прилично шиљат. Сравњујући га са рипањским примерцима, међу којима има врло различитих варијетета, задржавамо га овде, макар да би се могло помишљати на какву одлику ако не и нову форму. Оскудица спољне скулптуре, јер је наш примерак јако излизан по површини, чини, те је искључена могућност сваког даљег упоређивања.

Tochus papilla Eichw.

1856. *Trochus papila* Eichw., M. Hörnes. — Foss. Moll. d. W. B. I. стр. 457—458. таб. 45. сл. 13.

По један примерак; са Фуније и Савине Стене. Слажу се потпунце с цитираном фелом.

Trochus serbicus nov. spec.

(Сл. 1. и 2.)

Два примерка један је доста мањи, а веома лепо очуван, а други је већи, није баш најбоље

очуван, али се опет јасно види, да се потпуно слаже с оним првим. Оба су примерка нађена на Високој, и то први у усеку жељезничком, а други код оне средње чесме. Форма је у опште ситна, али врло лепа; опомиње у неколико на далеко већу фелу *Trochus biangulatus* Eichw, која је распрострањена по II. медитеранској етажи. Љуштура је састављена из пет степеничасто једно од друго поиздвајаних завојака. Завојци су са сасвим равним бочним странама. Од последњег завојка одвојена је база једним јасно маркираним гребеном. База је округла и са уским а здраво дубоким пупком. Гротло је, на жалост, оштећено, те му се не може посигурно одредити облик; судећи пак по форми последњег завојка морао је, по свој прилици, бити заобљено-четвртастог облика. Гребену, који издваја базу од осталог дела на последњем завојку, одговара двојни гребен, који издваја бочну партију завојака од спиралног степеничастог затавањка им, и који се може пратити од горњег дела гротла па скоро до у сам врх љуштуре. Цела је љуштура исцртана финим попречним пругама и јаче прононсованим спиралним линијама. Ове су линије или све једнаке (на већем егземплару) или бива по нека и јача (на мањем егземпкару друга испод горњег гребена). Онде, где се попречне пруге секу са спиралним линијама постају ситни чворићи, који су нарочито лепо развијени на поменутим гребенима. Што се тиче димензија и односа међ њих, разгледај сл. 1. и 2. на приложеној таблици.

У колико нам је била приступна литература нисмо могли међ описаним фелама наћи ни једну форму

овога рода, с којим би могли идентификовати ова два наша егземплара. Ми их, дакле, сматрамо као представнике једне нове феле, коју смо крстили горњим именом.

Trochus serbicus показује велику сличност с оним трохусима, које је Hommaire Hell на свом путу по јужној Русији сакупио, и које је d'Orbigny описао (Paléontol. de voyage de M. Homm. de Hell стр. 445—447) под именом *T. Hommairei* d'Orb., *T. Beaumontii* d' Orb. и *T. Cordierianus* d' Orb. Сви ови трохуси стоје веома блиско, и по свом укупном хабитусу јасно одају тип феле *T. podolicus*, из које су се по својој прилици, поступном варијацијом и развили. Да ли сад све ове форме треба скупити у једну фелу, као што то хоће Eichwald (Lethaea rossica, стр. 219), или их треба обележавати засебним именима, као што је то Дорбињи урадио, ствар је чисто субјективне природе. С тога се нећемо ни упуштати у расправљање питања: ко има право, Дорбињи или Ајхвалд. Али једно ћемо ипак рећи, а то је: да можемо и пристати, да се *T. Beaumontii*, па чак и *T. Hommairei* обележе као варијетети веома растегљиве феле *Tr. podolicus* Dub., али се никако не можемо сложити с тиме, да се *T. Cordierianus* d'Orb. сматра само као прост варијетет. Заиста, кад погледамо на друге трохусе из сарматске етаже. видећемо, да има доста таквих, који се, истина у другом правцу, али много мање удаљују од феле *T. podolicus*, но што је то случај с формом *T. Cordierianus* d'Orb., па их опет сматра Eichwald као засебне феле. Еле, од ове форме (*T. Cordierianus* d'Orb.) разликује се *T. serbicus*, поред тога што је знатно мањи, још и тиме: што је према својој висини ре-

лативно шири; што су му завојци украшени јасно прононсованим и блиским паралелним пругама, док се на *T. Cordierianus*-у виђа само средином завојка по једна оваква пруга; напослетку, бикаринатни карактер горњег обода, који се код *T. Cordierianus* јавља као случајност, биће код наше феле баш једно од главних обележја. У овом погледу стоји јој веома блиско *Turbo Chersonensis* Barb (Геол. очеркъ херс. губерн. сл. 13—16), у кога је горњи обод исто тако јасно назначен двојном линијом, као што се то види и на нашим примерцима, који се пак према осталим знацима може одмах лако разликовати (види сл. 1 a, b, и 2 a, b.).

Monodonta angulata Eichw.

1856. *Monodonta angulata* Eichw. — M. Hörnes, foss. Moll, d. W. B. I. стр. 439. 44. сл. 9. и 10.

Из лајтовачког кречњака Беле Стене извадили смо китом два отиска, који се по облику и по величини највише слажу с овом фелом.

Turbo Hörnesi Barbot.

(сл. 3—6).

1869. *Turbo Hörnesi* Barbot de Marni, Геол. очеркъ херсонской губерній, стр. 151, сл. 18 и 19.

1877. *Turbo Barboti* Toula, Die sarmat. Ablager. zwisch. Donau und Timok, стр. 7 сл. 1.

1885. *Turbo Hörnesi* Barb. — Žujović, Geolog. Übersicht des Königreiches Serbien, стр. 41.

1889. *Turbo Hörnesi* Barb. — Жујовић, Основи за геологију краљ. Србије, стр. 103—104.

У сарматској етажи херсонске губерније нашао је Барботъ-де- Марни близу Нове Одесе поред *Mactra podolica*, *Cardinm Fittoni* и *C. protractum*

још и један особити турбо, који је описао као самосталну Фелу под горњим именом. «Љуштура му је округласта, дебела, завијена под доста тупим углом (85^0), и има пет завојака. На последњем завојку јасно су прононсовани чворови, и то тако, да су при врху највећи, па идући дну љуштуре поступно ишчезавају. Гротло је округласто, нешто мало овално, пупак скривен. Висина 28 mm., висина последњег завојка 17 mm., ширина 26 mm». —

У цитираном делу свом описује затим 1877. г. Toula из сарматског терена код Коилова у Бугарској једну «веома сличну Форму», која се од поменуте Барботове Феле разликује само тиме, «што јој је угао љуштуре мањи (70^0), скулптура много нежнија, те се не виде никакви чворови, но само блага ребра, испрекрштана при врху и при дну свакога обода Финим спиралним линијама.» Осим тога и егземплари су махом већи, но што је насликани Барботов примерак. На основу свега овога одредио је Toula овај бугарски турбо као самосталну (за онда нову) Фелу под именом *Turbo Barboti.*

Код Братујевца (по свим потоцима и виноградима) налази се у великом мноштву опет један веома сличан турбо, који такође има својих власти-тих особина, које га одвајају од пређашњих.

Све ово навело нас је, да упоредимо мало изближе ова три турба, и да видимо у каквом односу стоје они међу собом. Пре свега наши су егземплари знатно већи од руских, а нешто мало већи од бугарских насликаних егземплара. Што је пак најглавније, видимо, да они на интересантан начин спајају у себи карактере обе те Форме: и Феле *T. Hörnesi* Barbot и Феле *T. Barboti* Toula. Има их

таквих, код којих су љуштуре истеране у шиљак око 70° (сл, 5), затим и таквих, код којих је угао љуштуре као и код руског типа ове феле (сл. 4). Код ових последњих примерака скулптура је љуштуре врло груба, особито на последњем завојку. који на површини изгледа, као да је састављен све из једно у друго утурених фишека. Периодично рашћење љуштуре назначено је дакле овим грубим нараштајним пругама, које се издижу као ребра, махом неправилна и час више збијена час јаче раздаљена. На овим ребрима виђају се и чворићи (нарочито кад се скине горњи слој љуштуре), али само на трећем и четвртом завојку. На последњем завојку нема их никако, док се код руског егземплара виђају чворићи само на последњем завојку, а на вишим их нема! Гротло је округласто, и скоро до најмањих ситница слаже се с Барботовом илустрацијом (види сл. 3 b и 4 b,).

Наши егземплари заузимају дакле средину између Барботовог *Turbo Hörnesi* и Тулиног *T. Barboit*, и, како у погледу на угао љуштуре тако и на саму скулптуру, могу нам врло лепо представити прелаз од руске ка бугарској форми. Још у геолошком одељку наше расправе поменуто је на једном месту, како нам, поред осталих карактерних фосила и ови облици рода Turbo представљају источњачке дошљаке у сарматску фауну тимочке Крајине. Према томе јасно је, и не треба околишних доказа, да су Тулин *T. Barboti* и наши примерци, о којима је говор, могли постати само од руског *Turbo Hörnesi*, а не обратно. У њему треба дакле тражити полазну тачку. Можемо сада поћи и даље,

па наговестити пут, којим је ово ишло. *T. Hörnesi* долази у сарматску фауну тимочке Крајине, и ту, у даљем току времена, достижу његови наследници много веће димензије, но рођаци им, који су остали у Русији. У исти мах слабе извесни карактери све више и више, и доцнији представници прелазе их још за време младости. Они чворићи, који се код руског типа ове феле виђају само на одраслим индивидуама (на последњем — петом — завојку) избијају код наших примерака још за време младости (на трећем и четвртом завојку), па су овде чисто сакривени горњим слојем љуштуре; последњи завојак остаје сасвим без чворића. У исто време и угао љуштуре постаје мањи. Замислимо сад, да у даљем току времена нестане чворова и на горњим завојцима, и да нараштајне пруге буду нежније, па добијамо *Turbo Barboti* Toula, која је форма вероватно овако и постала.

На основу свега овог излази, да би требали или и наше егземпларе означити засебним именом, као самосталне феле, (као што је то урађено с руским и бугарским), или све ове форме треба скупити у једну фелу, а водити их као варијетете. Ово нам се последње чини умесније. Зато предлажемо: да се руски примерци, који се могу идентификовати с фелом *T. Hörnesi* Barb., бугарски које је Toula описао под именом *T. Barboti* и ови наши сматрају као варијетети једне феле — Turbo Hörnesi *Barbot*, а да се, наравно на основу данашњих података, разликују у три варијетета:

а). *Turbo Hörnesi var. nodosus*, руски варијетет (сл. 3a и 3b).

b), *Turbo Hörnesi var. grossocostatus*, наш варијетет, (сл. 4. а и 4 b),

c). *Turbo Hörnesi var. tenuicostatus (Turbo Barboti* Toula) бугарски варијетет (сл. 6).

Solarium simplex Bronn.

1856 *Solarium simplex* Bronn, — M. Hoernes стр. 463—465. таб. XLVI. сл. 3.

Из дубоко поточког тегла извађен је само један, мало окрњен егземплар ове феле.

Natica millepunctata Lam.

1856. *Natica millepunctata* Lam. M. Hoernes. op. cit. I. стр. 518—521 таб. XLVII. сл. 1—2.

Само три љуштуре, из Дуб. Потока, са мноштвом пегица на спољној површини.

Natica redempta Micht.

1856. *Natica redempta* Micht. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 522—523. таб. XLVII. сл. 3.

Нешто је мало чешћа од горње феле у Дубоком Потоку. Примерци су добро сачувани.

Nerita expansa Reuss.

1856. *Nerita expansa* Reuss. — M. Hoernes. op. cit. I. таб. XLVII. сл. 15. стр. 536.

У Дубоком Потоку нашли смо само два егземплара ове феле.

Nerita Grateloupana Fer.

1856. *Nerita Grateloupana* Fer. — M. Hoernes op. cit. I. стр. 533—534. таб. XLVII. сл. 13 a-c.

Нађена је само код Букова Манастира (1 примерак) и на Високој код пивница (2). У обема локал-

ностима, на љуштурама по површини, дивно су се одржале мрке мрље.

Nerita picta Fer.

1856. *Nerita picta* Fer. — M. Hoernes op. cit. I стр. 535—536. таб. XLVII. сл. 14.

Бањски Поток, Фунија и Висока (преко од Брегова). Из првог места имамо 3 егземплара, који су лепо сачували и боју шара по површини. Фунија и Висока заступљене су са по једном љуштуром.

Rissoina Bruguierei Payr.

1856. *Rissoina Bruguierei* Payr. — M. Hoernes. op. cit. I. стр. 558—559. таб. XLVIII. сл. 5.

Ова је форма прилично распрострта у Дубоком Потоку. Лупом се лепо виде, по површини, попречне пруге на дну завијутка, а тако исто и при дну осталих.

Rissoa Mariae d'Orb.

1856. *Rissoa Mariae* d'Orb. — M. Hoernes. Foss. Moll. d. Tert. Beck. стр. 536—564. таб. XLVIII. сл. 9.

Из Дубоког Потока имамо цигло један примерак.

Rissoa Venus d'Orb.

1856. *Rissoa Venus* d'Orb. — M. Hoernes, op. cit. I. стр. 565—566. таб. XLVIII. сл. 10.

И ова је фела престављена у нашој збирци са цигло једним примерком из исте локалности.

Rissoa Montagui Payr.

1856. *Rissoa Montagui* Payr. — M. Hoernes. op. cit. I. стр. 569—570. таб. XLVIII. сл. 13.

Ово је најчешћи облик из рода Rissoa у Дубоком Потоку. У збирци нашој имамо 10 добро очуваних примерака.

Rissoa Lachesis Bast.

1856. *Rissoa Lachesis* Bast. M. Hoernns op. cit. I. стр. 572. таб. XLVIII. сл. 16.

У Дубоко-поточком теглу фела је ова заступљена само једним примерком и то од оне сорте, што носи уздужна ребра и попречне пруге.

Rissoa inflata Andr.

1856. *Rissoa inflata* Andrz. — M. Hoernes op. cit. стр. 576—577. таб. XLVIII. сл. 22.

Из плаве глине, на обалама Рујевачког Потока, извадили смо три лепа примерка, а исто тако и из глине Бањскога Потока. Сем тога у велико-школској збирци налазе се неколико егземплара из Јагњилског Потока.

Rissoa angulata Eichw.

1856. *Rissoa angulata* Eichw. — M. Hoernes. op. cit. I. стр. 577—578.

Фела је ова ређа од горње у Рујевачком и Јагњилском Потоку.

Fissurella Italica Defr.

1856. *Fissurella Italica* Defr. — M. Hoernes. op. cit. I. стр, 641—642. таб. L. сл. 28.

У Дубоком Потоку фела је ова заступљена са три примерка, од којих је један ванредно лепо сачуван и слаже се у свему са цитираном дијагнозом и сликом.

Dentalium Badense Partsch.

1856. *Dentalium Badense* Partsch. — M. Hoernes. op. cit. I. стр, 652—53. таб. L. сл. 30.

Међ фосилима, што их је раније уступио Геолошком Заводу Велике Школе г. М. Рашковић учи-

тељ. нашли смо на два примерка ове феле из Дуб. Потока.

Dentalium Michelottii Hoernes.

1856. *Dentalium Michelotti* Hoernes op. cit. I. стр. 654—655. таб. L. сл. 33.

Издвајајући ситне шкољке и пужеве из медитеранског песка Дуб. Потока. нашли смо и на један Dentalium, који се карактерише поглавито тиме што носи шест ребара а по површини је гладак. Судећи по овим знацима, најприродније му је место овде.

Dentalium mutabile Dolerlein.

1856. *Dentalium mutabile* Doderlein — M. Hoernes. op. cit. I. стр. 654. таб. L. сл. 32.

Од једног комада лајтовачког кречњака Беле Стене, препарисали смо, са једног места, неколико отисака и сви они, колико се оком и лупом разазнати може, слажу се са цитираном фелом.

Bulla convoluta Brocc.

1856. *Bulla convoluta* Brocc. — M. Hoernes op. cit. I. стр. 623. таб. L. сл. 7.

Врло је ретка. Из песка у Дубоком Потоку издвојили смо два примерка. од којих је један нешто боље очуван и каректерише се свима знацима цитиране. феле.

Bulla Layonkaireana Bast.

1856. *Bulla Lajonkaireana* Bast. — M. Hoernes. op. cit. стр. 624—626. таб. L. сл. 9 a-d.

У песку на Функији близу Неготина нађен је један егземплар са скрханом спиралом, док је други много ситнији и цео. У збирци Геолошког Завода, а из локалности Јагњилски поток, находи се такође један егземплар ове феле.

Palmina immutata Frauen.

1856. *Paludina immutata* Frauen. — M. Hoernes стр. 587—588. таб. XLVII. сл. 23 a b.

У врло ситном песку са Високе, преко од Брėгова, находи се велико мноштво ове феле.

Paludina Fauenfeldi Hörn.

1856. *Paludina Franenfeldi.* — Hoernes. op. cit. стр. 582—83. таб. XLVII. сл. 18.

Приликом вађења из чврстог бањско-поточког лапорца скрхали смо једину љуштуру. Примерак из Рујевачког Потока са резервом стављамо овде. По облику се истина слаже са цитираном фелом, али је много мањи и гротло му је више овално, но што слика у Хернесу показује.

Melania Fuchsi R. Hörn.

1875. *Melania Fuchsi* R. Hoernes, Tertiär-Studien, стр. 38 таб. II. сл. II.

Једини егземплар из кречњака са Савине стене у свему се слаже са цитираним Р. Херносвим, тако да га морамо идентификовати са овом фелом меланије.

Melania Escheri Brong.

(сл. 12).

1856. *Melania Escheri* Brong. M. Hoernes. Die foss. Moll. d. Tert. — Beck. v. Wien. I. стр. 602—603. таб. XLIX сл 16.

1870—1875. *Melania Escheri* Merian. — Fridolin Sandberger. Die Land-und Süsswasser Conchilien der Vorwelt. стр. 572—573. таб. XXVIII. сл. 14 var. grossecostata, сл. 14 a рypuš. 14 b и таб. XX сл. 19 var. rotundata.

1873. *Melania Eseheri* Brong. Dr. Gjuro Pilar. Trećegorje i podloga mu u Glinskom Pokupju. стр. 56. и на крају исте књиге (у додатку): Njekoje važnie okamine iz Pokupskoga trećegorja стр. 2. таб. I. сл. 9—11.

Као што се из Хернесевог описа види, овај пуж варира веома јако, тако, да и сам M. Hörnes

није био у стању повући тачну границу између Melania turita и grossecostata. Варирање бива у броју уздужних и попречних ребара, у начину како се увијају завојци око своје осовине, у карактеру и броју чворова и чворића и т. д. Код височких пивница накупили смо више од 30 примерака ове феле и потпуно увиђамо велико варирање њено. Имамо егземпларе са 2, 3 и 4 попречна ребра, па онда такве, код којих су ова ребра све слабије обележена, док их напослетку сасвим не нестане. На многим примерцима види се у удолици међ појединих завијутака двојни ред лепих чворића, док је код неких ово тек само наглашено, или се никако и не види. Број спиралних линија код свију је константан, и износи 14. — Из крупнога песка код Букова Манастира имамо два егземплара. Један се у погледу орнаментације слаже са примерцима са Високе, а други одступа од њих у толико, што има свега 9 попречних ребара. Примерци из оних усека на Високој, што се налазе преко од Брегова, слажу се са типским облицима, нарочито у погледу на попречне пруге. Уздужне пак пруге нису тако јасно прононсоване, да граде грбе.

Најинтересантнији су егземплари (на броју два) са Фуније. Они се на први поглед разликују од свих осталих својим јако развијеним попречним ребрима, којих има на сваком завијутку свега три, и преко којих прелазе опет исто тако снажне попречне пруге. Ове пруге тако су размештане по љуштури да сваки завијутак носи две серије готово правилних правоугаоника. Цела је љуштура састављена из завојака. Овај се дакле варијетет толико много одваја од осталих, да би га згодније могли фик-

спрати под засебним именом, само кад би имали више и боље сачуних примерака. на којима би дознали и остале знаке (форму љуштуре, врх, гротло и т. д.). Од примерака из Дугог Села (Пилар, loc. cit. стр. 56. сл. 11 таб. 2.) разликују се ови наши својом много протегљастијом формом и што им средином завојака не искачу онако високе грбе.

Phasianella spec.

Један фосил са Савине Стене, на коме се одмах познаје, да спада у ред оних фазијанела, које су познате из источног региона сарматске етаже, као што су: *Phasianella sarmatica* R. Hörn., *Phasianella Bayerni* R. Hörn., *Phasianella besarabica* d'Orb. и т. д. (види: R. Hörners, Tertiär Studien, стр. 36—37., таб. 2. сл. 7. — 9.). На жалост, и овај једини егземплар наш тако је рђаво очуван, да никаква ближа одредба није сигурна.

VI. Шкољке.

Solen subfragilis Eichw.

1870. *Solen subfragilis* Eichw. — M Hoernes. Die foss. Moll. d. Tert.-Bekens von Wien II. Bd. стр. 14. таб. I. сл. 12 и 13.

Сарматски овај фосила заступљен је, са неколико фрагмената, само у височком песку преко од Брегова.

Mactra podolica Eichw.

1870. *Mactra podolica* Eichw. — M. Hoeners. op. cit. II. стр. 62—64. таб. VII, сл. 1-8.

Нађена је у овим локалностима: на Фунији, Високој преко од Брегова, височким пивницама, испод свих крај жељезничке пруге, код Букова манастира, у Бањском и Рујевачком Потоку, код братујевачких пивница, на Савиној Стени и Богдановом Краку.

Највећим мноштвом индивидуа представљена је ова фела у крупнозрном кварцитном песку код Букова манастира. За врло кратко време нашега бављења на том месту сакупили смо преко 150 егземплара, међу којима се находе сви могући прелази, а најмногобројнији је варијетет M. ponderosa Одмах за овим долази, по мноштву јединика, терен на коме се находе височке пивнице. Велики број ситнијих форама, а са танком љуштуром, имамо из локалности преко од Брегова, у Рујевачком Потоку и Братујевцу. Интересантни су неколики облици са жељезничког усека на Високој. Одликују се ситном а веома испупченом љуштуром. Усљед овога она, на први поглед, обликом својим јако опомиње на медитеранску Corbula gibba. — У једном комаду кречњака са Савине Стене находи се задњи обод једне врло велике мактре са јако развијеном карином, тако да би се у d'Orbygny-еву Mactra Fabreana уврстити могао.

Donax lucida Eichw.

1870. *Donax lucida* Eichw. — M. Hoeners. op. cit. II. срт. 103—104. *таб.* X. сл. 2.

Фелу ову нашли смо само у песку на Фунији. Сва три егземплара добро су сачувана и дају се сравнити са овом специјом.

Tapes gregaria Partsch.

1870. *Tapes gregaria* Partsch. — M. Hoernes. стр. 115—116. таб. XI. сл. 2 a-m.

Од ове феле, исто је доиста интересантно, нашли смо неколико егземплара само у две фосилоносне локалности доњо-тимочког басена. То су Фунија и Савина Стена. Овде пада у очи веће мноштво ове

феле (Фунија 15 егземплара, Сав. Стена 3) од Mactra podolica, која је заступљена у оба места са по једним примерком.

Venus clathrata Duj.

1870. *Venus clathrata* Duj. — M. Hoeners. op. cit. II. стр. 152. таб. XIII. сл. 3 a-e.

Из лајтовачког кречњака Беле Стене имамо једно једро, са кога смо добили леп отисак зубаца, сем тога на једном месту добро су се очувала и ребра — те га тако можемо у ову фелу уврстити.

Venus multilamella Lam.

1870. *Venus multilamella* Lam. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 130—132. таб. XV. сл. 2 и 3.

Према једном делу леве љуштуре, са добро сачуваном бравом и карактеристичним концентричним пругама између ламела, што се тек под лупом опажају, — идентификујемо овај добоко-поточки Venus са цитираном фелом.

Venus Basteroti Desh.

1870. *Venus Basteroti* Desh. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 136—137. таб. XV. сл. 9 a-d.

У Дубоком Потоку нађена е само леве валва ове феле.

Cytherea Pedemontana Ag.

1870. *Cytherea Pedemontana* Ag. — M. Hoernes. op. cit, II. стр. 150—151. таб. XVII. сл. 1—4 и таб. XVIII. сл. 1—4.

Оба комада леве валве, што их из Дуб. Потока имамо, сачувала су врло добро браву са својим зупцима, тако да их са највећом сигурношћу овде уврстити можемо.

Cardium discerepans Bast.

1870. *Cardium discrepans* Bast. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 174. таб. XXIV. сл. 1—5.

Из дубоко-поточког, крупнозрног, жутог песка издвојили смо једну нешто боље очувану љуштуру, друга је у парчадма.

Cadium multicostatum Brocc.

1870. *Cardium multicostatum* Brocc. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 179. таб. XXX. сл. 7.

На једном каманем једру са Беле Стене лепо се распознају, од половине љуштуре, уздужна ребра, а још боље на извађеном отиску.

Cardium fragile Brocc.

1870. *Cardium fragile* Brocc. — M. Hoernes op. cit. II. стр. 178. таб. XXX. сл. 6 abc.

Други опет кардиум, из Беле Стене, склони смо овде да уврстимо, из разлога што има правилну округлу форму и што му је обод љуштуре раван (некренулиран).

Cardium plicatum Eichw.

1870. *Cardium plicatum* Eichw. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 202—204. таб. XXX. сл. 1 a-d.

Приликом чишћења једне мактре, са Фуније, испао је из песка један сићушан кардиум, са јако размакнутим уздужним ребрима и глатким и равним просторима између ових. Непажњом он је сломљен. По горе наведеним знацима извесно је да ће бити млада индивидуа цитиране феле.

Cardium obsoletum Eichw.

1870. *Cardium obsoletum* Eichw. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 205—206. таб. XXX. сл. 3 a-d.

Рујевачки Поток, Висока покрај жељезничке пруге, Савина Стена, Бањски Поток и на Фунији. Најаче је распрострт у овом последњем месту; али се тешко добива из песка због врло лаке ломљивости. На једном фрагменту из Рујевачког Потока распознаје се како је једно ребро много јаче одвојило од осталих; но како се овај комад находи у врло мизерном стању (а остали још и у горем) то не може ни бити говора о каквом упоређењу.

Chama gryphoides Linn.

1870. *Chama gryphoides* Linn. — M. Hörnes. op. cit. стр. 210—211. таб. XXXI. сл. 1 a-f.

Мајушна два примерка из Дубоког Потока у свему се слажу са оном врстом шта је М. Хернес под 1 f. изнео.

Lucina leonia Bast.

1870. *Lucina leonia* Bast. — M. Hoernes. op cit. II. стр. 221—222. таб. XXXII. сл. 1 a-e.

Два лепо очувана примерка у Дубоком Потоку дају се идентифковати са овом фелом.

Lucina incrassata Dubois.

1870. *Lucina incrassata* Dibois. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 225—226. таб. XXXIII. сл. 1 a-d.

Ово је најмногобројнија фела луцина у теглу Дубокога Потока, из кога места имамо око 20 комада љуштура.

Lucina columbella Lam.

1870 *Lucina columbella* Lam. — M. Hoernes. op. cit, II. стр. 231—233. таб. XXXIII. сл. 5.

После L. incrassata ово је најаче распрострањена фела луцине у Дубоком Потоку — око десе-

так лепо очуваних примерака. Из једног комада лајтовачког кречњака извадили смо, помоћу кита, отисак и колико се по овом судити може најприближнија је овој форми.

Lucina ornata Ag.

1870 *Lucina ornata* Ag. — M. Hoernes. op. cit. II. стр 233—234. таб. XXXIII. сл. 6.

Из Дубоког Потока у збирци нашој имамо само један, али веома добро очуван примерак ове феле.

Lucina reticulata Poli.

1870 *Lucina reticulata* Poli.—M. Hoernes. op. cit. II. стр. 241—242. таб. XXXIII. сл. 11 a-c.

Облик са косом напред продуженом љуштуром и два главна зупца у десној валви а из Дубока Потока представљен је само са једном љу штуром.

Pectunculus pilosus Linné.

1870 *Pectunculus pilosus* Lin. — M. Hoernes. op. cit- II. стр. 316—319. таб. XLI. сл. 1—10.

Ова је фела најмногобројнима међу свима шкољкама у Дубоком Потоку. Примерци су сви мање више добро очувани, а сравњени са осталим варијетима средње су величине.

Pectunculus obtusatus Partsch.

1870. *Pestunculus obtusatus* Partsch.—M. Hoernes op. cit. II. стр. 319 таб. XLI. сл 11. a-d.

Фела се ова од горње поглавито одликује положајем зубаца у брави, јер док су ови код прве готово у правој линији, дотле код P. obtusatusa леже у кривини на форму лука или угла. На отис-

цима што смо их из кречњака са Беле Стене извадили особито се лепо види овај карактер.

Arca barbata Lin.

1870. *Arca barbata* Lin. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 327—329. таб. XLII. сл. 6-11.

Фела ова, у теглу Дубокога Потока, представљена са три љуштуре, од којих једна достиже највеће димензије. Из кречњака са Беле Стене два отиска.

Arca Turonica Duj.

1870. *Arca Turonica* Duj. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 332-333. таб. XLIV. сл. 2 а-е.

Добро очувани дубоко-поточки примерак, према облику његовом увршћујемо овде.

Arca diluvii Lam.

1870. *Arca diluvii* L. — M. Hoernes. op cit. II. стр. 333. таб. XLV. сл. 6.

Како је облик отиска, што смо га добили из кречњака са Савине Стене, више елиптичан, то га идентификујемо са овом фелом арке.

Pecten conf. Tournali Serr.

1870. *Pecten Tournali* Serr. — M. Hoernes. op. cit. II. стр. 398. таб. LVIII. сл. 1—6

Од пектена у Дубоком Потоку имамо само једно мало парче — доњи обод горње љуштуре. Судећи по томе што је свако ребро са задње стране удубљено, градећи међусобно прилично размакнути угаони простор, рекли би да се највише подура са горе наведеном фелом.

Pecten latissimus Brocc.

1870. *Pecten latissimus* Brocc. — M. Hoernes op. cit. II. стр. 394—397. таб. XLVI и XLVII. сл. 1—4.

Фела је ова заступљена, у нашој збирци из Беле Стене, двема љуштурама. Једна је врло велика али јако окрњена а друга много мања и носи врло лепа чворновата ребра. На самом терену запазили смо, у кречњаку. једну ванредно дивну и велику валву; али при свеколикој пажњи да је читаву извадимо, нисмо могли. Огприлике нешто мања од ове налази се у Геолошком Заводу, већ од раније, као поклон г. Тиме Миловановића.

Spondylus crasicosta Lam

1870. *Spondylus crassicosta* Lam. — M. Hoernes. op. cit. стр. 429. таб LXVII. сл. 7.

Од ове феле нашли смо, приликом екскурзије у Дубоки Поток, обе љуштуре и поред тога још један фрегменат (са добро очуваном бравом) од доње валве. Најлепши је егземплар што га је, много раније, Геолошком Заводу послао исти г. Миловановић. Он је извађен из кречњака Савине Стене а сачувао је цео спољашњи украс свој..

Modiola marginata Eichw.

1870. *Modiola marginata* Eichw. — M. Hoernes. op. cit. стр. 350—351. таб. XLV. сл. 6 a b.

У сарматским нашим локалностима нађена је само у плавом лапорцу Рујечавачког Потока и на Фунији. У оба места по два егземплара. Особито су лепи примерци из рујевачке мергле на којима је сасвим сачувана спољашња орнаментација.

Modiola volhinica Eichw. var *incrassata*. R. Hoer.

1874. *Modiola volhinica* Eichw. var. incrassata. — Rud. Hoernes. Tertiär-Studien. (Jahrbuch d. k k. geolog. Reichanstalt XXIV. Bd.) стр. 43. таб. II. сл. 14—17.

Из фунијског песка били смо у стању да издвојимо само три љуштуре, које су по површини прилично истрвене, но ми их ипак, према облику који јако опомиње на конгерију, овде увршћавамо као варијетет incrassata. Сем тога је и у величини мања од праве M. volhinica Eichu.

Congeria exigua Roth.

(сл. 7—10)

1881. *Congeria exigua* Roth. Beitrag zur Kenntniss der Fauna der neogenen Süsswasser-Ablagerungen im Széklerlande. Földtani Közlöny, стр. 72, таб. II. сл. 7 (а-с).

Нађена на месту «Фундатури» и у грдном мноштву на Високој. Веома јој је блиска *C. sub-Basteroti* Tourn. и *C. simplex* Barb. Од прве се разликује (види Bull. d. la soc. géol. de France 3 ser., t. II. таб. 9, сл. 8, стр. 287) што јој доњи обод није конкаван, но заравњен или доста благо испупчен, осим тога гребен јој је благо сведен а не са оштрим билом, као што је то код поменуте феле; напослетку наша је шкољка још и много мања. Од феле *C. simplex* Barb. најближе јој стоје руски представници какви се налазе у околини Одесе (Барботъ-де-Марни Геол. очеркъ Керс. губерн. сл. 9—12). Међутим ни с овом је фелом не можемо никад побркати, јер се *C. simplex* Barb. налази и по нашим теренима али је вазда већа, гребен јој је нижи, скоро спљоштен, ртови су јој шиљатији и врло често неједнаки (види: Fuchs, Beiträge zur Kenntniss ffossiler Binnenfaunen, III. Congerienschichten von Radmanest im Ba-

nat, таб. 16, сл. 6—9). Најбоље се слаже наша школьчица с оном ситном конгеријом коју је Лајош Рот описао (у цитираном раду свом) из «неогонске формације» код Бодоша, тако, да је и идентификујемо с њоме. Приметићемо само да наши егземплари ређе достижу величину Ротовог оригинала, и да код већине доњи обод није онако одсечно заравњен но, истина врло мало, али опет конвексан. Ово је пак код неких јаче а код других егземплара слабије прононсовано, те се у том смислу опажа као нека варијација за петенцовање једног обележја (види сл. 8, 9 и 10). Упоредо с овим и горњи обод постаје све блаже испупчен, те се крајњи егземплари приближују у неколико представницима оне влашке конгерије, коју је Fontannes описао под именом *Dreissena Stefanescui* (La faune malacologique de terr. néog d. l. Roumainie, рад 31 таб. I. сл. 58—61). Дужина је наших егземплара око 10—12 mm. а ширина 4—6.

Ostrea digitalina Dub.

1856. *Ostrea digitalina* Dub.—M. Hörnes, Foss. Moll. d. W. B. II. стр. 447. таб. 73. сл. 7. и 8.

Два егземплара; један мањи (поклопац од неког другог егземплара) и један већи врло лепо очуван. Овај последњи слаже се, како по спољној скулптури тако и по самој форми потпуно с Хернесовом с. 7. Нађена у Дубоком Потоку.

Ostrea cochlear Poli.

1856. *Ostrea cochlear* Poli.—M. Hörnes, Foss. Moll. d. W B. II. стр. 435. таб. 68. сл. 1—3.

Ова фела изгледа, да је много јаче распрострањена у Дубоком Потоку, но претходна. Многобројна

парчад, која се налазе у нашој збирци, као да ће припадати овој фели, међутим, само један једини егземплар може се са сигурношћу с њом идентификовати.

Ostrea spec. indet.

Осим побројаних остреа имамо у збирци медитеранских фосила из Дубоког Потока још дватри парчета, која ће бити од какве крупне и здраво дебеле форме, као што су н. пр. Osrea crassissima, O. gingensis и т. д. али су ова парчад тако рђаво очувана да никаква ближа одредба није могућна.

Објашњење слика.

Сл. 1. и 2. *Trochus serbicus nov. spec.*, нађен у подножју Високе (види стр. 88—91).

Сл. 3. *Turbo Hörnesi var. nodosus* (= *Turbo Hörnesi* Barb.), из сарматског терена око реке Буга у јужној Русији (види стр. 92).

Сл. 4. *Turbo Hörnesi var. grossocostatus*, један од најобичнијих одраслих егземплара, што се налазе по братујевачким виноградима и на Савиној Стени (види стр. 92—94).

Сл. 5. *Turbo Hörnesi var.*, држи средину између егземплара сл. 4. и сл. 6. (види стр. 93).

Сл. 6. *Turbo Hörnesi var. tenuicostatus* (= *Turbo Barboti* Toula) из сарматског кречњака код Коилова у Бугарској (види стр. 92).

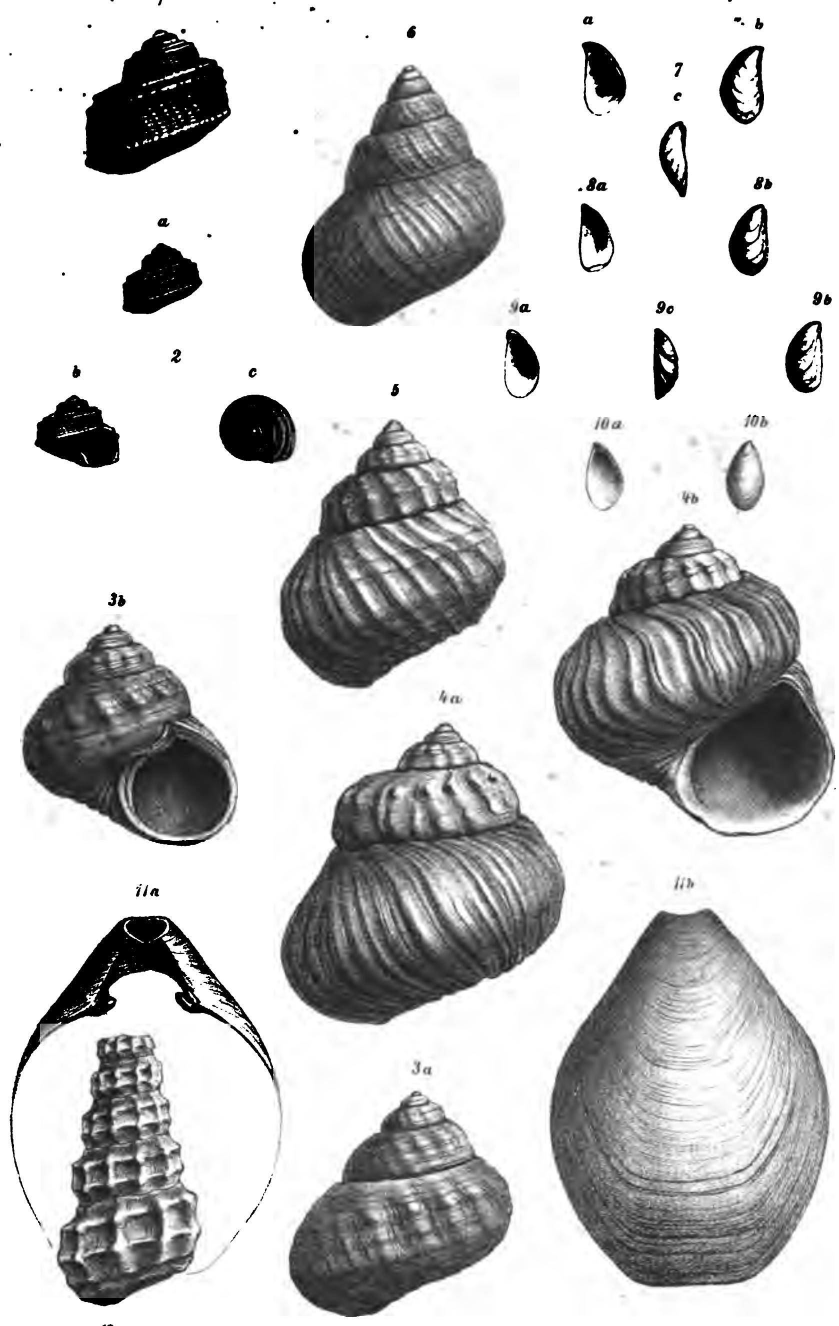
Сл. 7. *Congeria exigua* Roth. из ердељског терцијера (локалност: Бодош). (Види стр. 110).

Сл. 8, 9. и 10 *Congeria exigua* Roth, из меотске етаже на Високој (види стр. 109—110).

Сл 11. *Terebratula macrescens* Dreger, из Дубоког Потока (види стр. 74—75).

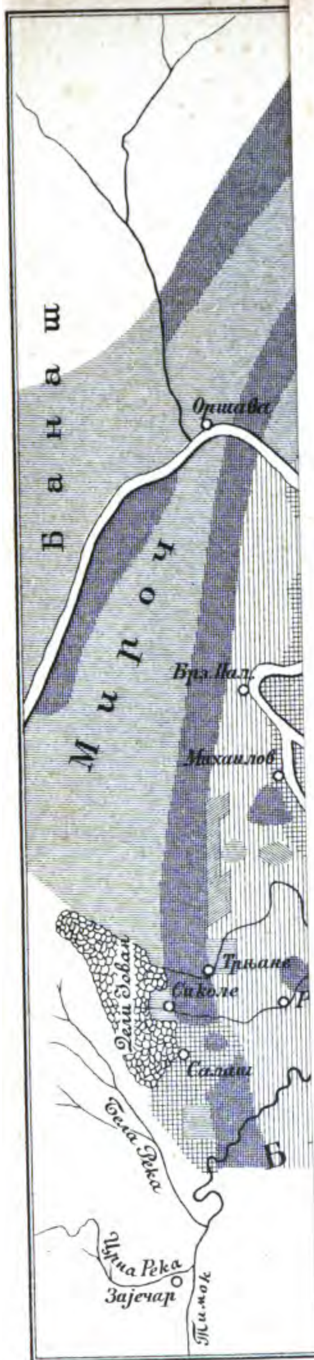
Сл. 12. *Melania Escheri* Brong. *var.*, један особити варијетет, нађен на Фунији, (види стр. 99—101).

Напомена. Сви су примерци нацртани у природној величини, изузев сл 1., на којој је представљена нова фела *Trochus serbicus* у двогубом увећању.

Срп. краљ. Академија.

Lith. Anst. v. Th. Bannwarth, Wien.

Банат
Мироч
Оршава
Брз.Пал.
Михаилов
Трњане
Сиколе
Дели Јован
Салаш
Бела Река
Б
Црна Река
Зајечар
Тимок

Краљ. Српска

СПИСИ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас I. Пронијари и баштиници** (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX. века. (Једна глава из пространијег дела „Народ и земља у старој српској држави"). од *Стојана Новаковића* — Цена је књизи 1 динар.

2. **Глас II. Расправа о Константину Теху,** написао *П. С. Срећковић.* — Цена је књизи 1 динар.

3. **Глас III. Лампрофири у Србији,** од *Јована М. Жујовића.* Саопштено у Академији природних наука 14 ог октобра 1887 год.). — Цена књизи 50 пара дин.

4. **Глас IV. О Ивану Гундулићу,** беседио *Матија Бан* 27-ог декембра 1887 у свечаној седници Српске Краљевске Академије за три стогодишњу прославу Гундулића. Цена књизи 50 пара дин.

5. **Глас V. Народна Библиотека** у Београду, написао *М. Ђ. Милићевић.* — Цена књизи 50 пара дин.

6. **Глас VI. Поглед на Лајбницову инфинитезималну методу.** Приступна академска беседа *Д. Нешића.* Цена је књизи 50 пара дин.

7. **Глас VII. О компензацији вертикалног клатна.** Приступи академска расправа од *Љубомира Клерића.* Цена књизи 50 пара дин.

8. **Глас VIII. Грађа за геологију и палеонтологију источне Србије.** — I. Увод у геологију источне Србије. — **Лијас код Рготине** (с једним профилом. једном геолошком картицом и с двема литографским таблама), од *Светолика А. Радовановића.* Цена књизи 1 динар.

9. **Глас IX. Приступна академска беседа** *J. M. Жујовића.* Цена књизи 50 пара дин.

10 **Спомен** на тужну свечаност приликом смрти *Д-ра Јосифа Панчића,* првога председника Српске Краљевске Академије. Цена 50 пара дин.

11. **Годишњак** Српске Краљевске Академије за 1887 год. Цена је Годишњаку 1 динар.

12 **Глас X. Српска Краљевска Академија и неговање језика српског.** Посланица Академији наука философских од *Стојана Новаковића* прочитана на свечаном скупу Академије. држан 10 Септембра 1888 г. у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића, стр. 88. — Цена 1 динар.

13. **Глас XI. Примедбе о теорији виших инволуција** и други чланци. Од *М. Лерха, Љ. Клерића. М. Петровића.* Цена 1 динар.

14. **Глас XII. Ъ и Ѣ** у маћедонским народним дијалектима од *Ст. Новаковића* Цена 1 динар.

15. **Глас XIII. Бранко Радичевић** од *Свет. Вуловића.* — Цена 1·50 динара.

16. **Глас XIV. Бранко Радичевић** (други део) — Цена 2 дин.

17. **Глас XV. Поглед на поезију и њен утицај на човечанство** Од *Љ. П. Ненадовића* — Цена 1 динар.

18. **Глас XVI. О натпису на цркви Херцега Стефана у Горажду.** Од *И. Руварца* — Цена 1 динар.

19. **Глас XVII.** Поглед на стару српску архитектуру. Приступна расправа академика *М. Валтровића.* Цена 1 дин.

20. **Глас XVIII.** Поглед на драмску литературу **О Косову.** Написао Д-р. *Милан Јовановић.* — Цена 1 дин.

21. **Глас XIX. Анализа земаља из Славоније.** Од *М. Петровића* Цена 1 дин.

22. **Глас XX. Воља и слобода** од *Мил. Kујунџића* — Цена 1 динар.

23. **Глас XXI. Одговор на неколико питања из науке о бесконачно малим количинама.** од *Дим. Нешића.* Цена 0·50 дин.

24. **Глас XXII. Деспот Ђурађ Бранковић и оправка Цариградског града 1448** од *Ст. Новаковића* Цена 0·50 дин.

25. **Глас XXIII. Прилог теорији интегрилења помоћу бесконачних редова** од *Дим. Нешића.* Цена 0·50 дин.

26 **Глас XXIV. Село из дела „Народ и земља у старој српској држави"**, од *Ст Новаковића* Цена 2 дин.

27. **Глас XXV. Драмски Назори** од *М. Бана* Цена 1 дин.

28 **Глас XXVI. Артески бунар у Сомбору** од *Мите Петровића* Цена 0·50 дин.

29. **Глас XXVII. О ароматичним дитијокарбаматима** од *С. М. Лозанића.* Цена 0·50

30. **Споменик I.** Птице хрватско српске, од *С. Брусине.* Цена 1 динар.

31. **Споменик II. Исписи из францускиx архива.** Од *Ив. Павловића,* — Цена 3 динара.

32 **Споменик III. Стари српски хрисовуљи** и т. д. Од *Љ. Стојановића* — Цена 5 динара.

33. **Споменик IV. Светостефанска хрисовуља Краља Милутина.** — Цена 1 дин.

34, **Споменик V. Зборник попа Драгоља.** Садржина и проропство од *П. С. Срећковића.* — Цена 1 дин.

35. **Споменик VI. Славени у Турској** од *Кипријана Роберта,* Цена 2 дин.

36. **Споменик VII. Стогодишњица Вука Стеф. Караџића** од *М. Ђ Милићевића* Цена 0·50 дин.

37. **Споменик VIII. Српски народи везови** од *Вид. Вулетић-Вукасовића* Цена 0·50 дин.

38. **Годишњак II.** за 1888 год.

Све књиге по означеној цени могу се добити у књижарници Велимира Валожића у Београду.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXX

ТРГ БРСКОВО И ЖУПЕ БРСКОВСКА И ЉУБОВИЂСКА

од

Љ. Ковачевића

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1891.

ТРГ БРСКОВО И ЖУПЕ БРСКОВСКА И ЉУБОВИЂСКА

ЧИТАО У СЕДНИЦИ АКАДЕМИЈЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА 17. ОКТОБРА 1888.

Љ. КОВАЧЕВИЋ

Први је покушао Ч. Мијатовић, да у својим «Студијама за историју српске трговине» узгред одреди положај Брскова (Гласн XXXIII, 225—226).

По његову домишљању, ово у XIII и XIV веку знатно трговачко и рударско место српско морало је бити на *зетском* путу, који је водио из приморја ка Пећи, и то негде у старој Дукљи или близу ње (у «Берима или Подгорици» ?).

Ово је мишљење одбацио Ст. Новаковић и у нарочитој расправи старао се да докаже, да је Брсково било на том истом зетском путу, али не у Зети, већ у Србији а местимице у *Плаву* (Rad Jugoslov Akadem XXXVII, 1—18).[1]

Уз мишљење Ст. Новаковића пристао је доцније К. Јиречак, па у своме чувеном делу «Die Handelsstrassen und Bergwerke im Serbien und Bosnien» стр. 69, на основу «новијих» података, одлучно тврди, да је «*Брсково било без сумње на горњем Лиму*».

[1] П. Шафарик је држао, да је Брсково било између Метохије и Зете (Гл. LXIII, 141).

Први пут спомиње се Брсково у уговору, закљученом између краља Уроша I и Дубровчана 23 Августа 1254 године. Према томе уговору дужни су били дубровачки трговци **„да гредоу на Брьсково и давьше десеть ькь одь соли“**, могли су ићи слободно кроз Урошеву земљу (Mikl. Mon. Serb. 46). Зетом је тада управљао, под врховном влашћу Урошевом, његов брат, краљ Владислав (Rad. I, 133; Mon. Serb. 36). Због тога ми се чинило врло вероватно, да је Брсково било *изван Зете*, а да је удаљено од приморја, сведочаше та околност, што је Дубровчанима тешко падала горња обавеза, па су код Урошевих синова израдили да се укине, а њихови трговци да плаћају царину онде, где робу продаду (Mon. Serb. 52, 53.).

Да Брсково доиста није било у Зети, потпуно сам био уверен из уговора између Дубровника и Котора од 5. Јуна 1279. Овим уговором обавезали су се Дубровчани и Которани да ни једни ни други не доносе мед „из Дубровника, Котора, Хума, *Зете* и целог приморја у Брсково“ (Ljubić, Monum. Spect. I, 122).

Да пак Брсково није било нигде у Поморју, већ у Србији, увераваху ме ова факта:

1. Новембра 27. године 1303 одлучило је Велико Веће у Дубровнику, да се, услед добијених гласова из Срема, „пошље један трговац у *Брсково* или у *друге* крајеве Србије“ и достави их дубровачким трговцима.[1] Из наведених речи види се, да је и Брсково један крај Србије.

---

[1] Mon. Ragus. II, 303: „quod mittatur unus mercator in Broscum vel in *aliis* partibus Sclavonie“ (т. ј. Србије).

2. У члану 24 дубровачког штатута од 1272 говори се о плати њихових посланика за разна места и земље овим редом: «Драч, Валону,... Улћин, Бар, Котор; *у Србију од Брскова у напред, у Брсково само или Оногошт*; Попово, Неретву, Хум, Босну; Омиш", и т. д.

Као што се види, према реду којим се места и земље у чл. 24 набрајају, *Брсково је било између Оногошта и остале Србије.*[3]

3. Кад су Турци, после прогнанства Вука Бранковића. раширили своју власт до Мораче, њихов војвода Пашаит обећао је Дубровчанима, да ће се њиховим трговцима «*који иду на Брсково*» узимати само «*једна царина на Брскову*» (Пуц. I, 27). То показује, да је Брсково источно од Мораче, дакле у Србији.[4]

---

[3] В. Макушевъ Изслѣдов. объ историч. памятн. 156: „in Rassiam a Brescoa in antea, in Broscoam tantum vel Anagastum". Ове речи ја разумем овако: „у Србију (али не сву већ само) од Брскова у напред, у Брсково само или Оногошт (а не и у осталу Србију)".

[4] Из једне белешке у којој се каже, да је неки Дубровчанин погинуо «veniendo de Rassia in Brescovam», Јиречак је извео, да је Брсково било «изван *праве* Србије». (I. с. 69). Ово је противно његовом главном тврђењу да је Брсково било на горњем Лиму, јер је Полимље свагда рачунато у Србију (Није ли Првослав зидао цркву у Будимљи а Завида у Бијелом Пољу?). Речма «veniendo de Rassia in Brescovam" писар је хтео, мислим, да каже: да је Дубровчанин погинуо, идући из Србије у Дубровник, пре но што је стигао у Брсково; јер је могао погинути, пре но што стигне у Брсково, и на путу из Дубровника (или другог места) у Србију. Тако схваћена ова реченица доказује, да је Брсково у Србији, а не изван ње.

Ну слажући се с Новаковићем и Јиречком да је Брсково морало бити *у Србији*, нисам се могао сложити с њима и у томе, да је било у Плаву из овог разлога: Жупа *Плав* помиње се у изворима од почетка XIV века а друга жупа на горњем Лиму *Будимља* (сад Доњи Васојевићи) још и раније, те не остајаше места и за Брсковску жупу. Шта више, дечанском хрисовуљом ова је жупа са свим искључена из горњег Лима, јер се помиње *поред* Плава и Будимље, а нико ваља да неће тврдити, да се у истом документу *једна* жупа *двојако* назива.

Да из ближе одредим положај Брсковске жупе, која се краће и Брсковом назива, помогла ми је највише поменута дечанска хрисовуља од 1330 године. Осим многих села и људи, дарованих овом хрисовуљом Дечанима по Хвосну, Алтину и Плаву, краљ Стеван Урош III поклонио је својој задужбини још у „**Љубовиђској** жупи Марка Костића с децом, селом Јабучном, засеоком Црним Врхом и сенокосима у Комштици" и «Прокопија Богдановића с браћом, селом Палежи и свима međама у **Брсковској** жупи" (Mikl. Monum. Serb. 96; Гл. II одељ. књ. XII, 59, 128—129).

Правац којим су села по жупама поређана — од југа на север — упућивао ме је, да обе ове жупе тражим *низ Лим*, северно од Будимље, а између Лима и Таре. По што се Љубовиђска и Брсковска жупа у хрисовуљи помињу једна за другом, имао сам довољно основа узети, да су биле *једна до друге*. Полазећи с ове поставке, требало ми је наћи ма коју од ових двеју жупа, па је тиме одређен био положај и другој.

У тој намери потражио сам на карти главног аустријског штаба од 1881 године, на простору између Будимље, Лима и Таре, села Јабучно и Палеж, али, их, на жалост, нисам нашао, нити ми је ко год знао што о њима казати.[5] Па опет овај ми је труд обилато награђен, јер, тражећи ова два села, нашао сам реку *Љубовиђу*.[6] Ова река утиче с леве стране у Лим више Бијелог Поља. Нисам се ни мало сумњао, да је у поречју ове реке била стара *љубовиђска жупа*, која се са југа граничила Будимљом

Откривши Љубовиђску жупу, не беше ми тешко одредити положај ни Брсковској. По чем *низ* Лим иду редом жупе: Плав, Будимља и Љубовиђа, за Брсковску, која треба да је источно од Мораче и Оногошта и да се граничи с Љубовиђском жупом, није остало другог места до у *Колашину*. Да Брсковску жупу у Колашину тражим, упућивала ме је и та околност, што се ово име позно јавља у нашим изворима, докле се околне жупе (на пр. Плав, Будимља, Дробњаци, Морача) помињу пре краја XV века.

По чем се Брсково, од кога је цела жупа добила име, још 1433 године помиње као напуштено трговачко место због рђавих политичких прилика (Handelsstrassen, 57, 70), а Колашин се јавља тек

---

[5] Мој пријатељ г. Б. Нováковић, професор на Цетињу, писао ми је да «при Бјеласици планини има село *Пали*». То ће бити исто село, које се 1656 помиње у једној белешци, штампаној у Гл. LVI, 336 (погрешно штампано **спали** место **с Пали**) и Крушевском поменику. На карти је обележено на левој страни горње Љубовиђе (Pale).

[6] На карти погрешно записана Lubovica. Да јој је име Љубовиђа, уверио ме је и један Белопољац из пожарне чете у Београду.

око половине XVII века, као што ће се ниже видети, — закључио сам, да се Брсковска жупа морала друкчије звати, пре но што се Колашином прозвала. И доиста, даљим истраживањем нашао сам, да се предео Колашин пре половине XVII века делио на неколике мање жупе.

Тако у поменику манастира Крушева, писаном у првој четврти XVII века,[7] на листу 95 наводе се села Тара и **Прїем'ти** у *жупи Тари*, а на листу 96 села: Водно, Вруља и Враништица у *жупи Вранешима*.[8] Распитивањем дознао сам, да у Доњем Колашину и сад имају села Водно, Вруља и Враништица око села Вранеша, које се налази и на карти, и да се у Колашину два села зову Тара: Ђурђевић-Тара код манастира св. Аранђела и Левер-Тара (на карти Nefer-Tara) на путу што води у Пљевља. У поменику се, по свој прилици, мисли Ђурђевић-Тара. Село **Прїем'ти** јамачно ће бити село *Прѣмћани* више Довоље (на карти погрешно Prenčanje).

Поред жупа Таре и Вранеша, које находимо у Доњем Колашину, помиње се, даље, у синђелији хум-

---

[7] Ст. Новаковић држи, да је овај поменик препис с краја XV века (Гл. XLII, 18). Да пак није старији од XVII века, види се: а. што се већ на 13 листу помиње ман. Довоља, а она је подигнута 1595 (Гильферд. Боснія, 332); б. што се на 73 л. под 1618 год. помиње „Ћириц" а на 85 листу спахије тада живог владике Макарија.

[8] Гл. LXII, 128, 129, 148. Село **Прїем'ти** случајно је измакло пажњи Новаковића. — У једном прологу, који је негда био у Добриловини, помињу се села: Водно, Стрменице, Мојковац (**моковьць**), Козица и Бистрица и сва су у Колашину (Гл. LVI, 334 и 335).

ског владике Василија, *уз* Колашин, предео *Плана*. Она је била јамачно на левој страни Таре у Горњем Колашину, где и сад има село Плана.

Предео *Колашин* или у старијем облику *Колашиновић* помиње се први пут, колико ми је познато, 1645 године.[9] Ове године живописана је једна икона манастира Мораче „при Пајсију, митрополиту *Колашиновићу*" (Гл. XLIII, 160). Крајем 1651 г. патријарах Гаврило дао је захумском владици Василију у епархију „Никшић, Плану, *Колашиновиће* и Морачу" (Магаз. 1863 год. 164). По врхобрезничком летопису ове исте године сазидао је Али-паша Ченгић „град на *Колашиновићу*" (Гл. LIII, 122).[10] Управо откад град Колашин постаде обрана и средиште турске власти на Тари, отада и нема спомена појединим мањим жупама (Тара, Вранеши, Плана), и цео се предео зове само Колашином (горњим и доњим).[11]

Одредивши положај Љубовиђској и Брсковској жупи, остало ми је још да нађем где је било место

---

[9] На 15 л. Пећског поменика, писатог у XVII веку, има маргиналија: **Пєћь, Колашинь.** Ово име, тицало се оно метохијског или тарског Колашина, није могло бити записано пре 1630, јер се на 14 л. помиње пећски еклисијарах *Спиридон*, који је ту дужност вршио око 1634 (Деч. Прв. 94), а на 16 л. записани су родитељи „патријарха Максима". По свему рекао бих, да је горња маргиналија писата после 1650 године.

[10] Између 1700 и 1719 записао је неко на једној србуљи, да је, према „морачком летопису", грађен „Колашин" 1647. (Гл. LVI, 331). Да није преписач погрешно читао **ҳрнѳ** (1651) као **ҳрнз (1647) ?**

[11] По свој прилици Колашиновићем се звао само садашњи Горњи Колашин на десној страни Таре, где је град сазидан, па је после ово име добило шири значај.

Брсково и куда је водио стари пут из приморја до њега. Ну по што Колашин захвата доста велики простор *с обе стране* Таре и кроз њега води неколико путова, тешко да бих могао на ово питање одговорити, да нисам крајем 1886 године случајно наишао на један допис из Колашина у 41 бр. «Гласа Црногорца».

У томе допису неки И. В описује, поред других ствари, грађење пута низ десну страну Таре и новог моста код Подбишћа, па онда наставља овако: «У исто доба са тијем путем свезан је и дивно начињен пут од ријеке Таре до на Биоградско Језеро у «Господарев забран»... Тај пут начињен је све по *коријену неке старе цесте*, која је водила са Краљевог Кола искрај Таре до самога језера. Није велики труд око те радње учињен; јер бијаше стари пут само голом земљом набачен, па сад је само отворен..... Овдашњи народ има једно предање односно бивше вароши *Брскова*, Биоградског Језера и поменутог Краљевог Кола. Развалине вароши Брскова налазе се на турском земљишту, за једну четврт сахата од наше границе.... Народ прича, да је ту живио некакав краљ (не знају чији је био) и да је често ради лова ишао на Биоградско Језеро. У крај саме ријеке Таре (далеко од Брскова за један и по сахат), окле се с пута к језеру сврађа — имаде на једном комаду 10—15 коса родне долине (ливаде), која се зове «Краљево Коло». Народ прича, да је овај краљ, идући на језеро, ту вазда почивао и млађима заповиједао, да коло заметну. Тако исто и кад је озго силазио, ту је вазда почивао, и да се због

тога прозвало «Краљево Коло». Од Краљева Кола до језера имаде један сахат пјешке путујући».

Некако на скоро за тим упознах се с г. А. Марићем, трговцем из вароши Колашина. На молбу моју он ми је, вратив се у Црну Гору, послао још и ове појединости о Брскову: да је то стара порушена варош *пола часа* од Мојковца, који је на карти погрешно стављен на леву страну Таре и где има камени мост; да се у њему находи згуре («троске») од топљених руда; да покрај њега тече (на 200 корака) река Ру́дница, која извире из Вриоца у Бјеласици (у Калића планини) и преко Црног Поља тече у Тару; да се, идући од Брскова у Бијело Поље, прво место зове *Доганице* с развалинама «гђе је некада била пијаца»,[12] а десет минута одатле долази *Медено Гумно*.

Као што се види, сачувано име и развалине вароши Брскова и мѐсне традиције у свему потврдише раније добијен резултат да је Брсковска жупа садашњи Колашин.

Ушав у траг тргу Брскову, потребно је било наћи и куда је водио стари пут из приморја до њега. С претпоставком да је Брсково било у Плаву, Јиречак је држао, да је пут за Брсково водио од Никшића кроз Бјелопавлиће и, прешав Морачу, спајао се са *зетским* путем близу данашње Подгорице (Handelsstrassen, 69). Знајући да трговци бирају краће путове, закључио сам да је морало бити пута, који

[12] То потврђује и само име, јер *dogana* на талијанском језику значи *царина*.

је из Никшића непосредно водио Тари.[13] На такав закључак наводио ме је и сам Јиречак, који на стр. 71 често помињатог дела пише, да су млетачки курири, почетком XVII века, путовали у Цариград преко Дробњака, *тарске* области, Бродарева и т. д.

Да бих сознао што више о брсковском путу, потражио сам помоћи од својих пријатеља у Црној Гори, г г. А. Марића и Божа Новаковића. Први ме је известио, да из Никшића до Мојковца на Тари воде три пута: први кроз Језера и Шаранце (Врело-Сливанско-Пода-Руданци-Добриловина) па на Бистрицу и Поља, други преко Крнова, Тушимље, планине Сињавине и По̀ља̑, а трећи преко Тушимље (кроз Морачу?) у варош Колашин, па низ Тару у Мојковац (4 часа од Колашина).[14] Пут преко Сињавине, вели г. Марић, краћи је од она два. Г. Новаковић осим ова три пута зна и за четврти, који води *десном* страном Таре преко Доволье. Којим су

---

[13] Да се брсковски и зетски пут не морају мешати, сведочи писмо војводе *Пашаита*, којим позива (1399) Дубровчане да шаљу трговце „на Морачоу и на Лимь“ (Пуц. I, 17) т. ј. *зетским* и *брсковским* путем. Што су 1278 „Арбанаси“ узнемиривали дубровачке трговце на путу из Брскова у Котор (Handelsstrassen, 69), то само доказује да се и зетским путем могло доћи у Брсково (Упор. Гласн. XL. 31, пут из Подгорице у Васојевиће).

[14] На карти први пут означен је овако исто. Други не води право у Поља, већ најпре у Шаранце. Трећи пут на варош Колашин има више праваца: Никшић — Лукавице — Ман. Морача — р. Пшиња — Колашин, или: Никшић — Лукавице — Бијела — Јаворје пл. — Морача р. — Ман. Морача — Пшиња — Колашин, или: Никшић — Лукавице — Тушимља - Баре — Сировац — Јабланов Врх — Липово — Колашин, или: Никшић — Крново — Тушимља — Баре — Сировац — Јабланов Врх — Липово — Колашин.

се од ових путова дубровачки трговци највише служили, немогуће ми је казати.[15]

Кад сам већ готов био да објавим своја истраживања о жупама Љубовиђској и Брсковској и тргу Брскову, добротом г. Љубомира Стојановића добио сам његов препис повеље Уроша I од 1254—1264, која ми је била позната само у одломцима из фотографских снимака П. Севастијанова по издању Т. Флоринског. Како сам се обрадовао, кад сам у ом препису нашао једно место, које је потврдило у свему моја истраживања о Брсковској жупи, и учинило их по готову излишнима; јер се у том месту изреком каже да је Брсковска жупа *на Тари*, дакле онде где сам је већ поставио био.

То место гласи: „**Село оу Брьскови Простиные а засели имоу: Быстрица Добрнхьнина, Гостыловина, Стрнчина,[16] Плавьковина, Сельц(е?). Ꙗсеново, а планина моу Конь. А мега Простиные: ѡть Таре оу стѫноу**

---

[15] Г. Новаковић пише ми, да се и сад познају „калдрме од путова, те су водили од Брскова к Бијелом Пољу и *Колашину*" (вароши). По овоме чини се, да су Дубровчани најрадије ишли кроз Морачу.

[16] У фотографском снимку у овој речи четврто и шесто писме није изишло потпуно, већ оба изгледају као римско II, које може да стоји само на место писмена: и, н и п. Како је морало бити у оригиналу, подсетила ме је дробњачка погибија на *Стричини* у Колашину (1858), коју и једна песма спомиње:

„Но не могу јаде опростити,
Скоро што је на *Стричину* било,
Погибе нам четрдес'т момака
А све, Ноко, од нашег Дровњака".

(Фил. Радич. Гусле Црногор. 162).

оу Пѣловиноу, право по горьнемь дѣлоу оуӡь брьдо оу Градьць, ѡть Градьца по дѣлоу оу стоуденьць оу Боурень, ѡть Боурена право цѣстомь[17] оу Велию Гороу оу Пысаноу Ѥлоу, ѡть Пысане Ѥле конь Дѣдниꙗ Полꙗ право Оугарьчь стоуденьць, ѡть Оугарьча стоуденьца ӡа Ѥлѣноу Главоу оу Бѣлоѥвиноу прѣӡь рѣкоу прѣӡь Тароу, право оуӡь брьдо оу планиноу, по дѣлоу у Крнчань ѡтоуде право оу Стольць, ѡть Стольца оу Колѣнькоу, ѡть Колѣньке оу планиноу Оуборькь, ѡть Оуборька на погорь оу Градьць; ѡть Градьца на погорь право по срѣдѣ Каменыце право оу Тароу, прѣӡь Тароу оу Пѣловиноу“.

Кад сам погледао на карту аустр. ђен. штаба, нашао сам од свију побројаних места само два: село **Простѣниѥ**, које у јужном изговору гласи *Прошћење* (на карти Proščenje) и негдашњи заселак а сада село *Стричину*, оба на десној страни Таре у Д. Колашину. Село *Бистрица*, означено на левој страни Таре спроћу Стричине, биће можда заселак „Бистрица Добрихнина" (да не треба читати: Бистрица, Добрихнина?) јер су неки засеоци Прошћења прелазили и на леву страну Таре. Од осталих места, која се помињу у хатару Прошћења, по извешћу г. Марића, имају села *Гостиловина* и *Бјелојевина*[18] и брдо *Градац* ниже Прошћења.

Као што се види из наведених међа села Прошћења, Брсковска жупа ширила се *на обе стране* Таре, као и Колашин. Да ли је пак захватала што више

---

[17] Да не буде ово онај пут, који води *десном* страном Таре по извешћу г. Б. Новаковића?

[18] Г. Новаковић писао ми је, да се Тара може прећи ниже Добриловине у *Бјелојевину* и из Пода у „Превћане".

(на пр. Шаранце) или мање (на пр. Плану, која се уз Колашин спомиње), не да се с поузданошћу казати.

Све што је до сад говорено даје се свести на ових пет тачака:

1. *Брсковска се жупа рачунала у Србију.*[19]

2. *Брсковском жупом звао се данашњи Колашин.*

3. *Брсковска се жупа најпре распала на мање жупе и тек се у другој половини XVII века цела почела звати Колашином*[20]

4. *Место Брсково било је један и по час источно од Таре, четврт часа од садашње црногорске границе, пола часа од Мојковца.*[21] Из Брскова се могло ићи у Бијело Поље (кроз Љубовиђу), Будимљу, Пљевља Оногошт и Скадар — отуда важност његова. Ту су ковани најстарији српски новци од сребра, које је, по свој прилици, у оближњој Бјеласици вађено.

---

[19] То се види и по томе, што је Брсковска жупа (Колашин) потпадала под *будимљанског* владику, од којег је доцније постао *полухерцеговачки.*

[20] У извештају Максима Ратковића од 1733 наводи се предео *Колашин* (Гл. LVI, 124 и 169) и „*село Берсково*" (Ib. 277), те према томе изгледа, да Брсково није било у Колашину и да му се спомен очувао до XVIII века, или да је било још једно Брсково; али није тако. Из извештаја Ратковића види се, да је неки поп Планоје дошао у Стари Влах у м. Ковиље и да је, после два месеца, отишао да попује у село Брсково (тако пише у рукопису). У негдашњем Старом Влаху а сада ужичком округу налазе се негдашњи ман. а сад црква Ковиље и село *Бреково,* место кога очевидном погрешком стоји у Ратковића извештају Брсково (*с место е*).

[21] О пророштву старца Стања из Д. Васојевића, у почетку овог века, о покољу Турака на Мојковцу вреди прочитати М. Ђ. Милићевића Међудневицу, 164—165.

5. *Љувовиђска жупа била је у поречју реке Љубовиђе између Брсковске и Будимљанске жупе, Бијелог Поља и Лима.*[22]

На завршетку дотаћи ћу се још једног питања, које стоји у некој вези с проналаском поменутих двеју жупа. По мишљењу Ст. Новаковића, Дукљанинова подгорска жупа *Debreca* била је на средњем и доњем Лиму у *Дабру* (Гл. XLVIII. 75—76). Али кад узмемо на ум, да се у горњем Полимљу још од XIII века спомињу жупе Плав, Будимља и Љубовиђа а на Тари Брсковска и да се ни једна од ове четири жупе не наводи међу подгорским жупама, и ако су Подгорју ближе од Дабра; онда се Debreca никако не може тражити у Дабру, већ негде на левој страни Таре, а најдаље у Брсковској жупи.

---

[22] У наведеној повељи Уроша I у међама села Растетине помињу се: Срђево Брдо, Човечја Глава и *Љубовиђски део*. Прва два места находе се и у међама Чеоче, Крокочева и Церове, а сва три ова села налазе се на левој страни реке Љубовиђе, како ми је г. Марић јавио.